

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

ÇARYÝEW BABAJAN

DÜNYÄNIŇ WE TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADY-
DURMUŞ GEOGRAFIÝASY

Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin okuw
kitaby

Aşgabat-2010

OUT 01.08/00-09

Çaryýew Babajan

Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady-durmuş
geografiýasy. Synag okuw kitaby.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.

2010-njy ýyl. 527 sah.

Syn ýazanlar: ykdysadyýet ylymlarynyň doktory, professor
E.Ýegengeldiýew; geografiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent
T.Amanmämmedow.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
geografiýa kafedrasý tarapyndan hödürlenildi.

Ylmy redaktor: geografiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent
T.Amanmämmedow.

GIRIŞ

“Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady-durmuş geografiýasy” okuw dersi geografiýa we kartografiýa hünäri boýunça ýokary bilim ulgamynda geografiýanyň jahankeşdelik ugrunyň esasy, tamamlajy bölümi bolup, ykdysady-geografiki jahankeşdeligi umumy ykdysady geografiýa bilen baglanyşykda öwrenýär.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň bilim syýatynda öňe sürülýän esasy wezipeleriniň biri-de ýaşlara бүтін dünýä, onuň aýry-aýry sebitleri we döwletleri, şeýle-de öz Garaşsyz, Baky Bitarap ýurdumyzyň taryhy, tebigaty, türkmen halkynyň milli mirasy, döp-dessurlary, döwletimizi durmuş we ykdysady taýdan ösdürmegiň aýratynlyklary, mümkinçilikleri barada çuňňur bilimler bermek esasynda olarda Watana söýgi, watançylyk düýgusyny ösdürmekden ybaratdyr. Şu nukdaý nazardan “Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady-durmuş geografiýasynyň” uly bilim beriş, terbiýeçilik we ylym-amaly ähmiýeti bardyr.

Biziň ýaşayan planetamyzy tutuşlaýyn öwrenmek örän çylşyrymlydyr. Şonuň üçin-de eliňizdäki synag okuw kitabynda dünýäniň aýry-aýry sebitleri, döwletleri, şol sanda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň durmuş-ykdysady geografiýasy barada söz açylýar. Okuw dersiniň çäginde bilimleriň toplумы (täze geografiki, ykdysady, durmuşy, demografiki we beýleki düşüňjeler we adalgalar) bilen tanyş bolunýar.

Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady-durmuş geografiýasy dersi öz ata-Watanymyz, şeýle-de бүтewi dünýä barada, onuň häzirki keşbi, tebigy baýlyklary we ilaty, dünýä hojalygy we ylmy-tehniki öwrülişikler şertlerinde onuň ösüşindäki üýtgeşmeler barada düşüňjeler berýär. Häzirki zamanyň has derwaýys meselelerine düşüňmäge ýardam edýär.

Ykdysady we durmuş geografiýasy – bu adamzat jemgyýetiniň territorial guralyşyny öwrenýän ylymdyr.

Ykdysady we durmuş geografiýasynyň özünde geografiýanyň, ykdysadyýetiň we sosiologiýanyň düzümlüklerini baglanyşdyranlygy sebäpli, ol diňe bir geografiki däl, eýsem barlaglaryň ykdysady, sosiologiki usullaryny-da giňden peýdalanýar.

Islendik ylym bir ýerde durmaýar. Soňky onýyllyklarda ykdysady geografiýa hem hil taýdan üýtgedi we şonuň üçin ol indi durmuş we ykdysady geografiýa diýilip atlandyrylýar. Ykdysady we durmuş hadysalary özara jebis baglanyşyklydyr. Maddy önümçilik pudaklary öz hususy hajatlary üçin işlemän, eýsem adamlaryň zerurlyklary, olaryň maddy we ruhy isleglerini üpjün etmek üçin işleýär. Önümçiligiň özi-de ylmy-tehniki öwrülişikleriniň eýýamynda adamlaryň bilim derejesine köp babatda baglydyr. Ol adamlaryň nähili şertlerde ýaşaýandygyna, ony gurşap alýan daşky gurşawyň nähilidigine, şeýle hem dynç alyş şertlerine baglydyr.

Hojalyga esasy ondürji güýç bolmazdan, ýagny adam faktoryny hasaba almazdan garamak bolmaz. Ine, näme üçin ykdysady geografiýa durmuş ýörelgeleri bilen baýlaşyp, adamyny üns merkezinde goýup, durmuş geografiýasy bilen ýakynlaşdy.

Islendik döwlet, islendik halk dünýä ykdysadyýetine, ylmyňa, medeniýetine öz goşandyny goşýar. Meselem, oba hojalygy ýokary derejede ösen kiçijik Niderlandlar, azyk önümlerini köp eksport ediji ýurda öwrüldi. Ýaponiýa bilim we ylmy-barlaglaryň örän netijeli ulgamyny döretdi, bu bolsa köp derejede onuň dünýä ykdysadyýetiniň öňdäki orunlaryna çykmagyna getirdi. Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň barha giňelýän döwründe daşary ýurtlaryň öňdebaryjy tejribelerini öwrenmek häzirki wagtda, örän zerur bolup durýar. Şonuň üçin-de beýleki döwletleriň esasy ýeten sepgitleri boýunça bilimler diňe bir akyl ýetiriş däl-de, eýsem amaly ähmiýete eýedir.

Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady-durmuş geografiýasy dersini öwrenmek bilen tebigatyň, ilatyň, döwletleriň, hojalyklaryň örän çylşyrymlydygyna, köptaraplydygyna, gaýtalanmaýandygyna we hemişe ösüşde bolýandygyna göz ýetireris.

Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady - durmuş geografiýasy jemgyýetçilik geografiýa ylmy bolup, ol geografiýanyň möhüm şahalarynyň biridir. Ol bütün Ýer ýüzünde, şeýle-de aýry-aýry döwletlerde, sebitlerde ilatyň we hojalygyň ösüşiniň we ýerleşişiniň kanunalaýyklygyny öwrenýär. Dünýä halklarynyň, şol sanda türkmen halkynyň ýaşayşynyň, hojalygynyň ösüşiniň we ýerleşişiniň aýratynlyklaryny aýdýnlaşdyryp görkezmek, şonuň ýaly-da halkara gatnaşyklarynyň käbir meselelerine degip geçmek bilen, ykdysady we durmuş geografiýa ösüşiniň häzirkizaman döwrüne çuňňur düşünmeklige, Watanymyzyň çäginde we onuň daşyndaky ýagdaýlara aýdýň göz önüne getirmeklige kömek edýär.

Häzirkizaman inňän uly durmuş-ykdysady özgerişleriň zamanasy bolup, onuň esasy mazmuny dünýäde global ösüşlerdir. Bu zaman halklarynyň parahatçylykly ýaşamagynyň, gapma-garşylyklaryň zamanydyr. Häzirkizaman – munuň özi bütindünýä ylmy-tehniki rewolýusiýanyň zamanydyr. Ine, şonuň üçin-de dünýäni we öz ýurdumyzy ykdysady-geografik taýdan öwrenmek şeýle uly ähmiýete eýe bolýar.

Dünýäniň we Türkmenistanyň ykdysady-durmuş geografiýasynyň düzüminde: 1) dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasyny, bütindünýä möçberinde tebigy şertleri we baýlyklary, ilaty hem-de hojalygy öwrenýän umumy ykdysady-durmuş geografiýany; 2) sebitleri, aýry-aýry ýurtlary öwrenmekden ybarat bolan sebitleýin geografiýany (ýa-da ýurtlary öwrenişi) tapawutlandyryp görkezmek bolar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdymyzda Bilim ulgamyny kämilleşdirmek babatda geçirýän uly möçberli işleri ýokary okuw mekdeplerinde ýaşlara bilim bermekde uly öňegidişlikleriň gazanylmagyna ýardam etdi. Ýurdymyzda döwlet tarapyndan Bilim edaralaryny maddy – tehniki binýadyny gowlandyrmaga uly ähmiýet berilýär. Aşgabat şäherinde we welaýatlarda häzirki zaman öňde baryjy enjamlary bilen üpjün edilen ýokary okuw we orta mekdepleriň, mekdebe çenli çagalar edaralaryň onlarçasy işe girizildi. Ýurdymyzyň bilim edaralarynyň tehniki üpjünligi gowulanýar. Aýry-aýry dersler boýunça döwrebap bezelen, durnukly mazmunly okuw kitaplary gollanmalary, geografik kartalar, beýleki okuw serişdeleri çap edilýär.

Eliňizdäki şu okuw kitaby birnäçe böleklerden ybarat bolup, onda bütin dünýä we onuň aýry-aýry sebitleri, döwletleri, Türkmenistan barada giňişleýin maglumatlar berilýär. Degişli bölümler we temalar boýunça kartalar we diagrammalar kitapda berilýän maglumatlara aýdyň düşünmäge ýardam eder.

I bölüm

Dünyäniň umumy ykdysady-geografik häsiýetnamasy

I BAP

§1. Dünyäniň häzirki zaman syýasy kartasy

Dünyäniň syýasy kartasynyň döreýiş döwürleri.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremegi uzaga çeken durmuş-ykdysady hadysadyr. Ol zähmetiň jemgyýetçilik bölünişi, hususy eýeçiligiň ýüze çykmagy we jemgyýetiň synplara bölünmegi bilen başlap, birnäçe müňýyllyklary öz içine alýar.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremeginde: gadymy, orta asyr, täze we iň täze döwürleri tapawutlandyrmak bolar. Şeýle döwürlere bölmek syýasy kartanyň ösüşüniň ähli köptaraply üýtgeşmelerini öz içine alyp bilmeýär, ýöne onuň esasy kanunalaýyklyklaryny suratlandyrýar.

Gadymy döwür biziň eýýamymyzyň V asyryna çenli aralygy öz içine alýar. Dünyäde ilkinji döwletleriň: Gadymy Ýegipet, Karfagen, Gadymy Gresiýa, Gadymy Rim, Gadymy Nusaý we baş. ösmegini we dargamagyny häsiýetlendirýär. Bu döwletler dünýä siwilizasiýasyna uly goşant goşdular. Şonuň bilen birlikde, eýýäm şol döwürlerde uruşlar, güýç ulanmak howpy territorial üýtgeşmeleriň esasy sebäpleri boldy.

Dünyäniň syýasy kartasynyň döremeginiň *orta asyrlar döwri (V-XV asyrlary)*. Bu döwürde döwletleriň syýasy funksiýasy önki döwürdäki syýasy häkimiýetiň guralyşyna garanyňda has baý we çylşyrymly bolupdy. Içerki bazar döräpdir, biri-birinden uzakda ýerleşýän hojalyklaryň we etraplaryň arasyndaky baglanyşyk ýola goýulypdyr. Döwletleriň başga territoriýalary basyp almaklyga ymtylyşlary hem has aýdyň ýüze çykypdyr. Gury ýeriň uly bölekleri (has takygy Ýewropa) dürli döwletleriň arasynda doly paýlaşylypdyr. Orta asyrlarda bolan döwletleriň doly bolmadyk

sanawyna Kiyew Rusy, Wizantiya, Moskwa (Rus) döwleti, Keramatly Rim imperiýasy, Portugaliya, Angliya, Ispaniya we beýlekiler girýär.

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň *täze döwri* (XV-XVI asyrlaryň *çäğinden birinji jahan urşunuň ahyryna çenli*) bazar gatnaşyklarynyň emele gelmeginiň, ýokary görterilmeginiň we kämilleşmeginiň бүтін taryhy eýýamyna gabat gelýär. Şol döwürlerde bolup geçen Beýik geografiki açyşlar eýýamynyň özi hem syýasy kartany güýçli derejede üýtgetdi. Ol Ýewropanyň baknaçylyk sütemiňiň we бүтін dünýäde halkara hojalyk baglanyşyklarynyň ýaýramagynyň başlangyjyny goýdy. Bazar gatnaşyklarynyň dünýäniň agalyk ediji ulgamyna öwürilmegi, çig mala ýiti mätäçligiň döremegi, uly fabrik-zawod senagatynyň ösmegi we täze ulag serişdeleriniň ýüze çykmagy territorial üýtgeşmeleriň bolmagyna uly itergi berdi.

XIX-XX asyrlaryň çäklerinde, haçanda öňdebaryjy döwletleriň arasynda dünýäni territorial bölmek göreşi görnetin ýitileşen mahalynda, dünýäniň syýasy kartasy has-da durnuksyz boldy. Meselem, 1876-njy ýylda Afrikanyň meýdanynyň bary-

1-nji tablisa

Dünýäniň syýasy kartasynyň emele gelen döwürleri

Eýýäm	Döwür	Esasy wakalar
1	2	3
Gadymy	Biziň eýýamymyziň 1-nji müňýyllygynyň ortalaryna çenli	Ýer ýüzünde ilkinji döwletleriň ösüşi we dargamagy: Gadymy Ýegipet, Karfagen, Gadymy Gresiya, Gadymy Rim, Gadymy Nusaý we baş.
Orta asyrlar	1-nji müňýyllygyň	Feodal döwletleriň döremegi. Ýewropanyň ýeriniň paýlaşylmagy

	ortalaryndan XV asyryň ahyryna çenli	
Täze	XV asyryň aýagyndan 1918-nji ýyla çenli	Beýik geografiki açyşlar we Ýewropanyň kolonial zulumynyň ýaýramagy. Demirgazyk we Latyn Amerikasynda garaşsyz döwletleriň emele gelmegi. Dünýäniň ýeriniň paýlaşylmagy. Russiýada sosialistik rewolýusiýanyň amala aşyrylmagy. Birinji jahan urşy.
Has täze	1918-nji ýyldan häzirkiki wagta çenli	
1-nji aralyk döwri	1918-1945-nji ýyllar	Awstriýa-Wengriýa imperiýasynyň dargamagy. Merkezi Ýewropada garaşsyz milli döwletleriň emele gelmegi. Kolonial imperiýalaryň giňelmegi : Beýik Britaniýa, Fransiýa, Ýaponiýa. Ikinji jahan urşy.
2-nji aralyk döwri	1945-nji ýyldan - 1980-nji ýyllaryň ahyry	Germaniýanyň bölünmegi we beýleki döwletleriň territoriýalarynyň üýtgemegi. Dünýä sosialistik ulgamynyň emele gelmegi. Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda, Okeaniýada täze garaşsyz döwletleriň döremegi.
Häzirkiki zaman	1980-nji ýyllaryň ahyryndan häzirkiki günlere çenli	Dünýä sosialistik ulgamyň dargamagy. SSSR-iň, Çehoslowakiýa FR-nyň, Ýugoslaviýa FR-ň dargamagy. GDA-nyň emele gelmegi. Iki Germaniýa, Ýemen döwletleriniň birleşmegi. Kolonializmiň soňuna çykylmagy.

ýogy 10 %-i günbatar ýewropa ýurtlaryna degişlidi, 1900-nji ýylda bolsa- eýýäm bu görkeziji 90%-e ýetdi. XX asyryň başlarynda şeýle paýlanyşyk doly tamamlandy. Şol wagtdan başlap dünýäniň täzedan paýlaşylmagy diňe güýç ulanmak arkaly mümkin boldy.

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň iň täze döwrüniň başlanmagy I Jahan urşunyň gutarmagy we 1917-nji ýylda Russiýada Oktýabr rewolýusiýasynyň ýeňmegi bilen baglanyşyklydyr. Onuň çäginde üç sany aralyk döwri aýdyň tapawutlandyrmak bolar (1-nji tablisa seret).

Birinji döwür dünýäniň syýasy kartasynda SSSR-ýň peýda bolmagy we Ýewropada uly territorial üýtgeşmeleriň bolup geçmegi bilen häsiýetlenýär. Awstro-Wengriýa imperiýasy dargady, köp döwletleriň araçäkleri üýtgedi, täze özbaşdak döwletler döredi: Polşa, Finlýandiýa, Çehoslawakiýa, Ýugoslawiýa we baş. Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň, Belgiýanyň, Ýaponiýanyň kolonial mülkleri giňeldi.

Ikinji döwür, öňi bilen kolonial imperialaryň dargamagy we olaryň ornunda Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda we Okeaniýada 100-den gowrak garaşsyz döwletleriň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürde Ýewropada we Aziýada döwletleriň bir topary sosialistik tejribäni geçirmek ýoluna düşdüler.

Ahyrky, *üçünji döwür* biziň gözümiziň alnynda öz hasabyny ýöredip başlady. Öňki bitewi SSSR-iň we Ýugoslawiýanyň respublikalary özbaşdak döwlet diýip yglan edildi.

Dünýäniň syýasy kartasynda indiki boljak özgerişikleriň möçberi öňi bilen köpmilletli döwletlerde milli-medeni hadysalaryň geljekki ýagdaýy, dürli döwletleriň we halklaryň ykdysady, ylmy-tehniki we medeni aragatnaşyklarynyň häsiýeti bilen baglanyşykly bolar.

Dünýäniň kartasynda mukdar we hil öňegidişlikler.
Dünýäniň kartasyndaky üýtgeşmeler dürli häsiýete eýedir.

Olaryň bir bölegi – harby hereketler esasynda ýerleri basyp almak, döwletleriň meýletin egilişik etmekleriniň netijesinde territoriýa edinmek bilen baglanyşykly mukdar üýtgeşmeleridir. Kā halatlarda aýry-aýry döwletleriň arasynda hoşniýetli goňşyçylyk gatnaşyklaryň hatyrasyna gury ýeriň ýöne alyş-çalyşygy hem geçirilýär.

Hil üýtgeşmeleri adatça territoriýanyň üýtgemegine getirmeyär. Olaryň mazmuny - bir jemgyýetçilik- ykdysady formasiýanyň beýlekisini çalyşmagy, öňki kolonial ýurtlaryň döwlet özbaşdaklygyna eýe bolmagy, täze döwlet gurluşyny girizmek we ş.m. Kā halatlarda mukdar üýtgeşmeleri hil üýtgeşmelerine sebäp bolýar.

Dünýä kartasyndaky mukdar öňegidişlikleri uruşlaryň döwletara jedellerini çözmegiň adaty serişdesi bolan döwrüne, şeýle-de täze ýerleriň açylmagynyň we çalt özleşdirilmeginiň, baknadar imperiýalaryň döremeginiň bolup geçen öňki döwürlerine mahsusdyr. Imperialistik döwletleriň arasynda koloniýalary basyp almak çig-mal çeşmeleri we sarp ediş bazarlary ugrundaky göreşleri ýitileşdiripdir.

Ýöne territorial dawalarynyň harby ýol bilen çözülmeginiň şu gün özüniň möwritini ötürendigini durmuş görkezdi.

Şeýlelikde, dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasy – adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň birnäçe müňýyllyklarynyň netijesidir. Ondaky mukdar öňegidişlikleri barha köp derejede öz ornuny hil üýtgeşmelerine berýär. Bu bolsa häzirki bolup geçýän syýasy hadysalaryň mazmunyny özünde saklaýar. Territorial dawalarynyň, halkara jedelleriniň parahatçylykly kadalaşdyrmak, özara dostlukly gatnaşyklar ýoly – üçünji müňýyllykda adamzadyň ýoludyr.

Ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşi boýunça görnüşleri (tipologiýasy.) Dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasynda 230-den gowrak döwlet we territoriýalar bolup, olaryň 192-si özbaşdak, garaşsyz döwletlerdir. Dünýä

döwletleriň arasynda ummasyz giň territoriýaly (Russiýa, Kanada, ABŞ, Hytaý we baş.) we has ownuklary (Andorra, Lihtenşteýn, Singapur we baş.); köpmilletli we birmilletli; tebigy baýlyklaryň möçberi we köpdürliligi bilen tapawutlanýan; içerki kontinental, deňizýaka, ada we ş.m. döwletleri bardyr. Häzirki zaman dünýäsinde döwletleriniň şeýle köpsypatlylygy olaryň toparlanmasynyň, ýagny olaryň meňzeşligini we aýratynlygyny ýüze çykarmak ýoly bilen aýry-aýry toparlaryny tapawutlandyrmagyň zerurdygyny görkezýär.

Dürli sypatlary boýunça dünýa ýurtlarynyň toparlanmasy (tipologiýasy) geçirilip bilner. Olara döwletleriň geografik ýerleşişi, dörän wagtlary, milli (etniki) we dini düzümi, ykdysady-durmuş ösüş derejesi we beýleki köp sypatlar degişlidir. Toparlamanynyň käbirini dürli görkezijiler esasynda, mysal üçin, ilatyň, ykdysadyýetiň, haýsy hem bolsa tebigy baýlyk görnüşiniň bolmagynyň we ş.m. görkezijilerini alyp, siziň özüňiz hem geçirip bilersiňiz.

Tipologiýanyň esasy nyşanlary. Döwletleriň tipologiýasynyň köpsanly sypatlarynyň arasynda esasysy – olaryň durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesidir. Ol öňi bilen içerki jemi önümiň (IJÖ) göwrümi bilen ölçenilýär. *IJÖ diýlip, ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň ilatyň sarp edişiniň, döwlet satyn almalarynyň we maýa goýumlarynyň jemi gymmatyna düşünilýär.* Şunlukda diňe bir IJÖ-niň umumy ululygy däl-de, eýsem onuň jan başyna düşýän möçberi hem zerurdyr. Meselem, Hytaý XXI asyryň sepgidinde özüniň IJÖ-niň jemi gymmaty boýunça ABŞ-dan soňra ikinji orna çykdy, ýöne ilatyň ummasyz sany barybir onuň ösen döwletleriň hataryna goşulmagyna mümkinçilik bermeýär.

IJÖ bilen birlikde döwletleriň durmuş-ykdysady ösüş derejesiniň ygtybarly görkezijisi hökmünde azyk önümleriniň we ilkinji nobatda, zerur harytlaryň öndürilişi, ilatyň amatly şertli ýaşaýyş jaýlary bilen üpjünligi, saglygy goraýyş

hyzmatynyň hili, raýatlaryň sowatlylyk derejesi we baş. hyzmat edýär.

Şeýlelikde, durmuş-ykdysady ösüş derejesi, ýagny ilatyň maddy we durmuş gymmatlyklara bolan isleglerini kanagatlandyrylyş derejesi boýunça döwletleriň tipologiýasy has uly ähmiýete eýedir. Şonuň bilen baglanyşykda, köplenç, dünýä döwletlerini ösen we ösýän ýurtlaryň toparlaryna bölmek adata öwrüldi.

Ösen döwletler. Olaryň hataryna öňi bilen ABŞ, Kanada, Günbatar Ýewropanyň ýurtlary, Awstraliýa Soýuzy, Täze Zelandiýa, Ysraýyl, Günorta Afrika Respublikasy degişlidir. Olar bazar gatnaşyklarynyň kämilleşen derejesi, IJÖ-iň jan başyna düşýän möçberiniň ýokarylygy, içerki syýasy durnuklylygy bilen tapawutlanýarlar.

Ýöne olaryň arasynda hem ykdysady ösüş derejesinde käbir tapawutlar görünýär. Şonuň üçin olary öz gezeginde birnäçe topara bölmek mümkin. “Uly sekizligi” emele getirýän döwletler (Russiýadan başga): ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa we Kanada. Olaryň öňdebaryjylygy meýdanynyň ululygy we ýaşaýan ilatyň sany boýunça däl-de, eýsem dünýä syýasatynda we ykdysadyýetinde tutýan uly orny, zähmet öndürijiliginiň ýokary derejesi, ylmyň we tehnikanyň ösüşindäki üstünlikler boýunça kesgitlenilýär.

Aýratyn topary ösen senagatly, esasan günbatar Ýewropadan bolan, meýdany uly bolmadyk kiçi döwletler (Awstriýa, Belgiýa, Daniýa, Niderlandlar, Şweýsariýa we baş.) döredýär. Şonuň bilen birlikde bu toparyň käbir döwletleri dünýä söwdasynda we syýasatynda görnükli orny eýeleýärler.

Dünýäniň ösen döwletleriniň arasynda aýratyn orny ýaňy ýakynda hem ösýän döwletler üçin häsiýetli ykdysadyýeti bolan, “täze industrial ýurtlar” diýilip atlandyrylýan döwletler (Singapur, Koreýa Respublikasy, Taýwan we baş.) eýeleýär. Olar IJÖ-iň jan başyna düşýän derejesiniň ýokarlanýandygy, ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzüminde senagatyň ösýändigini,

işláp bejerýän senagatyň önümleriniň uly eksporty (şol sanda zähmet gurallary), arzan işçi güýji bilen tapawutlanýarlar. Bu ýerde bazar gatnaşyklary ösýän döwletlere garanyňda ýokary derejelere ýetdi.

Ösen döwletleriň hataryna öňki SSSR-iň respublikalaryny we Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň köpüsini girizýärler. Ýöne ylmy-tehniki ösüşiň badyndaky ýüze çykan yzagalaklyk we ykdysadyýetiň netijeliligi bu döwletleriň ilatynyň ýaşayyş derejesiniň az-kem pes bolmagyna getirýär.

Ösýän döwletler. Dünýä kartasynda döwletleriň iň köp sanly görnüşi – ösýän döwletlerdir. Olary diňe bir kolonial geçmiş we şonuň bilen baglanyşykly yzagalaklyk birleşdirmeyär. Bu döwletleri syýasy özbaşdaklygyň we ykdysady garaşsyzlygyň arasyndaky ýiti gapma-garşylyklar, bazar gatnaşyklaryndan öňki hojalyk formalarynyň saklanmagy, ykdysadyýetiň oba hojalyk - çig-mal we mineral çig-mal häsiýeti, industrial taýdan ösen döwletlere ummasyz bergileriniň bolmagy ýaly umumy sypatlary-da birleşdirýär.

Ösýän döwletlere gury ýeriň meýdanynyň ýarysyndan gowragyny eýeleýän we dünýä ilatynyň 3/5 bölegini özünde jemleýän 150-ä golaý ýurtlar we teritoriýalar girýär. Dünýäniň syýasy kartasynda bu döwletler Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda we Okeaniýada ekwatoran demirgazyga, esasan-da günorta uzalyp gidýän giň guşaklygy eýeleýärler. Olaryň käbirleri (Eýran, Tailand, Efiopiýa, Ýegipet, Latyn Amerikasynyň ýurtlary we baş.) baryp II Jahan urşundan has ön özbaşdaklyga eýediler. Ýöne, bu toparyň ýurtlarynyň köpüsi uruşdan soňky döwürde garaşsyzlyk gazandylar. Bu ýurtlaryň içerki aýratynlyklary örän köpdürlidir, şonuň üçin-de ösýän döwletleriň arasynda hem birnäçe toparlary tapawutlandyrmak bolar.

Birinji topary baş, ýagny esasy diýlip atlandyrylýan döwletler – Hindistan, Braziliýa we Meksika, Argentina emele getirýärler. Olar örän uly tebigy, zähmet we ykdysady

mümkinçiliklere eýe bolup, köp babatlarda ösýän döwletler dünýäsiniň öndebaryjylary hasaplanylýar.

Ikinji topara durmuş-ykdysady ösüşde ýokary derejä ýeten we IJÖ-iň jan başyna düşýän ululygynyň 10000 doll. ýokary görkezijisi bolan käbir ösýän döwletler girýärler. Şeýle döwletler Latyn Amerikasynda has köpdür (Urugwaý, Çili, Wenesuela we baş.), ýöne olar Aziýada we Demirgazyk Afrikada hem bardyr.

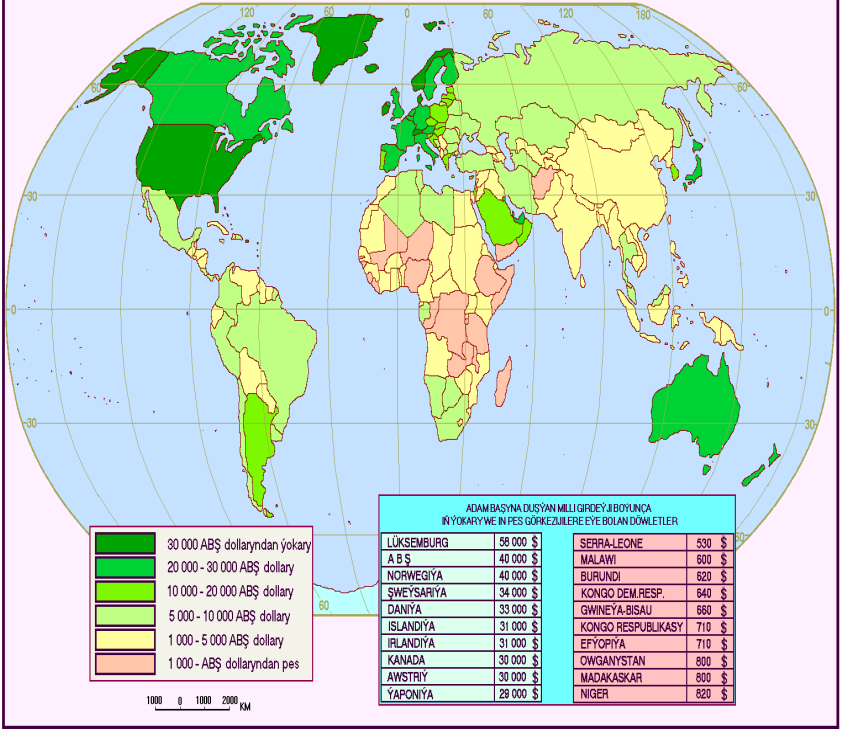
Üçünji toparý “ täze industrial” ýurtlaryň ikinji tapgyryny düzýän Malaýziýa, Taýland, Indoneziýa we baş. emele getirýärler. Günorta-Gündogar Aziýanyň bu döwletleri hem soňky ýyllarda durmuş-ykdysady ösüşde uly üstünlikler gazandy.

Dördünji toparý nebit eksport ediji ýurtlar emele getirýärler. Olarda “nebitdollarynyň” akymynyň hasabyna IJÖ-iň jan başyna düşýän möçberi 10, kä halatlarda 20 mün doll. ýetýär. Bular öňi bilen Pars aýlagynyň ýurtlary (Saud Arabystany, Kuweýt, Katar, BAE, Eýran) şeýle-de Liwiýa, Bruneý we käbir beýleki ýurtlardyr.

Bäşinji, iň uly topara ösýän döwletleriň aglaba köplügi girýärler. Olar IJÖ-iň jan başyna düşýän möçberi 3000 doll. az bolan, öz ösüşinde yza galan ýurtlardyr. Olaryň ykdysadyýeti yzagalak ýagdaýyndadyr. Şeýle döwletler Afrikada has köpdür, ýöne olar Aziýada we Latyn Amerikasynda hem bar.

Altynjy toparý BMG-niň klassifikasiýasy boýunça has gowşak ösen ýurtlara degişli bolan 40-a golaý döwlet (ilatyň umumy sany 600 mln adamdan gowrak) emele getirýär. Kä halatlarda olary “dördünji dünýä” diýip hem atlandyryýarlar. Bu döwletlerde yzagalak oba hojalygy agdyklyk edýär, işläp bejerýän senagat önümçiligi bolsa örän gowşak ösendir. Ilatyň uly ýaşly böleginiň 2/3 bölegi sowatsyz, IJÖ-iň jan başyna möçberi bolsa ýylda 1000 doll. geçmeýär.

DÜNYADE ADAM BAŞYNA DÜŞYAN MILLİ GİRDEYJİ

Döwletiň territoriýasy we döwlet gurluşy. Halkara guramalary.

Döwletiň meýdany we döwlet araçägi. Ykdysady we durmuş geografiýanyň esasy düşünjeleriniň biri “Döwletiň meýdany” düşünjesidir. Ýurdyň özbaşdaklygyna degişli ýer bölegine döwletiň territoriýasy diýilýär. Territoriýanyň düzümine ýerastyndaky baýlyklary bilen gury ýer, suwlary, şeýle hem gury ýeriň we suw üstündäki howa giňişligi girýär.

Suw meýdany içerki (milli) suwlary we territorial suwlar diýlip atlandyrylýan Dünýä okeanynyň böleginden şeýle-de 12 deňiz mili (1 mil 1,6 km deň) aralykdaky ýurduň gury ýerine yanaşýan suwlardan durýar.

Her bir döwlet ony beýleki döwletden aýyryňan guryýer we deňiz araçäkleri bilen çäklendirilen territoriýa eýedir. Bu araçäkler geçmişde bolup geçen wakalar netijesinde taryhy taýdan emele gelipdir.

Halkara hukugy beýleki döwletiň araçäginin bozulmagyny, esasan-da gaýry territoriýalary güýç ulanmak bilen eýelemegi gadagan edýär. Döwletleriň arasyndaky ähli territorial jedeller diňe parahatçylyk ýollary bilen çözülmelidir. 1975-nji ýylda Helsinkidäki Ýewropada howpsyzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Maslahatda döwletleriň arasynda ikinji jahan urşundan soňra ýüze çykan araçäkleri ähliumumy ykrar etmek we olaryň bozulmazlygy baradaky Düzgünnama kabul edildi.

Döwlet gurluşy we döwlet dolandyrylyşy. Özbaşdak ýurtlar döwleti guramagyň dürli görnüşlerine eýedirler. Olaryň iň möhümleriniň biri döwlet gurluşydyr. Islendik ýurduň döwlet gurluşy öňi bilen dolandyryş formasy (görnüşi) bilen häsiýetlendirilýär. Dolandyryş formalaryna esasan-respublika we monarhiýa degişlidir.

Respublika (latynça *res*-iş, *publicus*-jemgyýetçilik, umumyhalk) döwlet dolandyrylyşynyň formasy bolup, döwlet häkimýetiniň ähli ýokary guramalary parlamentler-

umumymilli wekilçilikli edaralar tarapyndan saýlanylýar ýa-da döredilýär. Dolandyrylyşyň respublikan formasy irki döwürde ýüze çykdy. 1991-nji ýylda dünýäde 127 respublika bardy, ýöne SSSR-iň we Ýugoslawiýanyň dargamagy bilen olaryň umumy sany 140-dan geçdi.

Respublika gurluşda kanun çykaryjy häkimýet adatça parlamente, ýerine ýetiriji häkimiýet bolsa hökümiýete degişlidir. Şunlukda *prezident respublikasyny* (bu ýerde prezident hökümiýete ýolbaşçylyk edýär we oňa örän uly ygtyýarlyklar berilýär ABŞ, Latyn Amerikasynyň birnäçe döwletleri) we *parlament respublikasyny* (bu ýerde prezidentiň orny uly däl, hökümiýete bolsa parlament tarapyndan saýlanylýan premýer ministr ýolbaşçylyk edýär GFR, Italiýa, Hindistan).

Döwlet dolandyrylyşynyň aýratyn formasy-sosialistik respublikasydyr. (sosialistik rewolýusiýasy netijesinde käbir ýurtlarda ýüze çykdy) Oňa häzirki wagtda Hytaý, Wýetnam, LHDR, KHDR, Kuba degişlidir.

Monarhiýa (grekçe *monarchia*-ýeke – täk häkimlilik), döwlet gurluşynyň formasy bolup, onda ýokary döwlet häkimýeti bir adama – monarha (karola, imperatora, soltana, emire we ş.m.) degişlidir we kada bolşy ýaly nesilden-nesile geçýär. Dolandyryşyň monarhiýa formasy has irki döwürlerde ýüze çykdy. Häzirki wagtda dünýäniň syýasy kartasynda 30 sany monarhiýa bar. Olaryň 14-si Aziýada, 12-si Ýewropada, 3-si Afrikada we biri – Okeaniýada ýerleşýär,. Olaryň arasynda imperiýa, korollyklar, knýazlyklar, gersoglyklar, soltanlyklar, emirlikler we Watikan papa döwleti bar. Monarhiýalaryň bir görnüşi *teokratiki monarhiýalardyr*. Olarda dünýewi we dini häkimiýetiň baştutany bir adam (korol, we baş.) bolýar. Şeýle monarhiýalara Watikandan başga-da, Saud Arabystany we Bruneý degişlidir.

Häzirki wagtda dünýäde bar bolan monarhiýalaryň esasy köplügi *konstitusion monarhiýalardyr*. Olarda hakyky

kanun çykaryjy häkimýet-parlemente, ýerine ýetiriji häkimýet bolsa-hökümýete degişlidir. Bu ýerde monarh formal taýdan ýurduň baştutany bolsa-da, ony dolandyrmaga gatnaşmaýar, ýagny ol “şalyk edýär”, ýöne höküm sürmeýär (Beýik Britaniýa, Norwegiýa, Şwesiýa we baş). Ýöne monarhyň syýasy täsiri has görnükli bolup biler.

Konstitusion (parlamentli) monarhiýalar bilen bir hatarda häzirki zaman syýasy kartasynda entek birnäçe *absolýut monarhiýalar* hem bar. Olarda hökümýet ýa-da beýleki häkimýet guramalary diňe döwletiň baştutany hökmünde monarhyň öňünde jogapkärdirler, parlament bolsa kä halatlarda düýbinden bolmaýar ýa-da diňe maslahat beriji gurama bolup durýar (Saud Arabystany, Birleşen Arap Emirliği, Oman, Bruneý, Kuweýt we baş.)

Adatça monarhyň häkimýeti ömürlükdir we nesilden-nesile geçýär. Ýöne käbir ýurtlarda mysal üçin, Malaýziýada we Birleşen Arap Emirliğinde monarhlar baş ýyllyk möhletde saýlanylýar.

Döwlet dolandyryşynyň görnüşleri. Islendik döwleti häsiýetlendirmekde onuň döwlet gurluşy baradaky mesele uly ähmiýete eýe bolýar. Syýasy kartanyň möhüm düzüm bölegi - döwletleriň dolandyryş-çäk gurluşydyr. Dolandyryş-çäk gurluşynyň unitar we federatiw formasy tapawutlandyrylýar. Olaryň birinjisi has ir ýüze çykdy.

Unitar döwlet (latynça *unitas*-bütewilik) - bu merkezi häkimýet guramalaryna tabyn bolan, döwlet özbaşdaklygynyň alamatlary bolmadyk dolandyryş-çäk birliklerinden durýan, bütewi, berkarar ýurtdyr. Unitar döwletlerde adatça, bütewi kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji häkimýeti, dürli guramalaryň bütewi ulgamy, ýeke-täk, umumy konstitusiýa hereket edýär. Şeýle gurluşly döwletler dünýäde esasy köplügi emele getirýär.

Federasiýa (latynça-soýuz, birleşik) döwlet gurluşynyň bir formasydyr. Federasiýalar territorial we milli

alamatlary boýunça döredilýär. Bu bolsa döwlet gurluşynyň häsiýetini, mazmunyny we düzümini (strukturasyny) kesgitleýär.

Olarda umumy konstitusiýa, bütewi döwlet häkimýet edaralary hereket edýär, bütewi raýatlyk, pul birligi we ş.m. girizilýär. Ýöne federasiýalaryň agzalarynyň hem kada bolşy ýaly, öz hususy konstitusiýasy, kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet guramalary bardyr. Federasiýalara ABŞ, Hindistan (fedratiw birligi-ştatlar), GFR (ýerler), Russiýa (respublikalar, oblastlar, awtonom oblastlar, awtonom okruglar) we baş. degişlidir.

Konfederasiýa (latynça *kon* –bilelikde+federasiýa), özbaşdak döwletleriň umumy islegini üpjün etmek üçin döredilen wagtlaýyn hukuk bileleşigidir (soýuzy). Konfederasiýanyň agzalary içerkî we daşarky işlerde özleleriniň özbaşdaklyk hukuklaryny saklaýarlar. Taryhy taýdan konfederasiýa höküminde Şweýsariýa döredildi, häzir ol resmi taýdan Şweýsariýa konfederasiýasy diýlip atlandyrylýar, hakykatda bolsa federasiýa bolup durýar.

Halkara guramalary. Biziň häzirki döwrümüzde döwletleriň we halklaryň arasynda köptaraplaýyn gatnaşyklaryň pajarlap ösmeginde dürli halkara guramalarynyň işi uly ähmiýete eýedir. Şu gün olaryň sany 2,5 müňe golaýlaýar. Olar döwletleriň ýa-da hökümete degişli däl häsiýetdäki syýasy, ykdysady, durmuşy, ylmy-tehniki we medeni meselelerde umumy maksada ýetmeklige gönükdirilen guramalaryň toplумы bolup durýar.

Häzirki zaman dünýäsinde iň köpçülikleýin halkara guramasy Birleşen Milletler Guramasy (BMG) bolup durýar. Ähli özbaşdak döwletler onuň agzasydyr. Guramanyň ştab kwartirasy Nýu-Ýork şäherinde (ABŞ) ýerleşýär. Bu guramanyň esasy wezipesi – adamzat neslini uruşlaryň betbagytçylygyndan halas etmektir, bu bolsa onuň ustawynda görkezilýär. BMG-nyň işiniň möhüm ugurlaryna kolonializme,

adamyň hukugynyň gödek we köpçülikleýin bozulmalaryna garşy göreşmek, halkara ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmeklige ýardam etmek we ş.m girýär.

BMG-nyň çäginde köp sanly ýöriteleşdirilen edaralar hereket edýär. Olara Bütin dünýä saglygy saklaýyş guramasy (WOZ), azyk we oba hojalyk guramasy (FAO), BMG-nyň bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasy (UNESCO) abraýly guramalarydyr.

Dünýäde Demirgazyk Atlantika şertnamasy guramasynyň (NATO) – harby-syýasy birleşmäniň, şeýle hem Ýewropa Bileleşiginiň (ÝB) – ykdysady we syýasy häsiýetdäki guramanyň möhüm orny bardyr.

II BAP

Dünýäniň tebigy baýlyklary.

§2. Dünýäniň tebigy baýlyklarynyň geografiýasy. Tebigatyň we jemgyýetiň özara baglanyşygy

Tebigy baýlyklar we ykdysady ösüş. Geografik gurşaw hakynda düşünje. Jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagy”. Tebigy gurşaw adamyň diňe bir ýaşaýan ýeri bolman, eýsem onuň durmuşynda we önümçilik işinde zerur çig malyň çeşmesidir. Adamzat jemgyýetiniň ösmegi ähli asyrlaryň dowamynda dürli tebigy baýlyklaryň ulanylmagy bilen baglanyşykly bolupdyr. Baýlyklaryň ulanylyş derejesi jemgyýetiň durmuş-ykdysady talaplaryna laýyklykda kesgitlenýär. Häzirki wagtda adamlar öz talaplaryny kanagatlandyrmak üçin oňki ýyllara garanyňda baýlyklaryň köp mukdaryny ulanmaga mätäçdir. Bu bolsa adamzadyň oňünde tebigaty goramak boýunça çylşyrymly meseleleri goýýar.

Geografik gurşaw diýlip ýeriň tebigatynyň adamyň ýaşayşy we işi bilen gös-göni baglanyşykly bolan, adam

tarapyndan özgerdilen, medeniýetleşdirilen bölegine aýdylýar. Şoňa görä-de adam işi bilen özgerdilen tebigy landşaftlara *medeni ýa-da antropogen landşaftlar* diýip at berilýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, häzirki wagtda şol landşaftlar gury ýeriň $\frac{1}{2}$ böleginden gowragyny tutýar. Jemgyýetiň ykdysady taýdan ösüşiniň derejesi näçe ýokary bolsa, onuň geografik gurşawa täsiri şonça uly we dürli-dürli bolýar.

Soňky wagtlarda tebigy baýlyklaryň peýdalanylyşynyň, jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagynyň” möçberleri ägirt uly derejede ýokarlandy. Mysal üçin, soňky 30 ýylyň içinde dünýäde adamzadyň ondan öňki bütin taryhynda harçlanylany ýaly tebigy baýlyk harçlandy. Häzirki wagtda adamyň öz ýaşayan ýerinde geografik gurşawa edýän täsirini Ýeriň tebigy güýçleriniň (geologiki, himiki, biologiki) täsiri bilen deňeşdireniňde, möçberi boýunça olardan has artýanlygy mese-mälim görünýär.

Ilatyň çalt artýan şertlerinde jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagynyň” şunuň ýaly giňelmegi baýlyk bilen üpjünlik meselesini ýitiledirdi. Şunlukda, gürrüň ozaly bilen energetiki, mineral-çig mal, suw baýlyklary bilen, şonuň ýaly-da azyk üpjünligi hakda barýar. Şol meseleleriň birentegi eýýäm bütündünýä möçberlerine ýetdi. Baýlyk üpjünçilik meseleleri bilen bir hatarda soňky onýyllyklarda ekologik meseleler, ýagny adamzat jemgyýetiniň özüniň ýaşayan we işleýän gurşawyny goramak meseleleri hem ilkinji orna geçdi. Bu meseleler ozaly bilen-de senagat taýdan has ösen etraplarda we ýurtlarda adamyň geografik gurşawa gatyşmagynyň artmagy netijesinde ýüze çykdy.

Adamzat jemgyýetiniň geografik gurşawa edýän ähli täsirleriniň jemi *tebigaty peýdalanmagyň* esasy bolup durýar. Tebigaty peýdalanmagyň möçberleri ozaly bilen, bir ýurdyň ykdysady taýdan ösüşiniň umumy derejesine, onuň häsiýeti

bolsa (tebigatyň rasional peýdalanylmagyny we rasional däl peýdalanmagyny tapawutlandyrýarlar) ep-esli derejede dowam edýän jemgyýetçilik gurluşyna baglydyr.

Adamyň tebigy baýlyklarynyň dürli görnüşlerine bolan talaby hem birmeňzeş däldir. Meselem, adam bahasyna ýetip bolmajak baýlygy bolan kislorodsyz hatda birnäçe minut hem ýaşap bilmeýär, şol bir wagtyň özünde ýadro ýangyjynyň çeşmelerini -uran we plutoniý ulanmazdan münlerçe ýyllaryň dowamynda oňupdyrlar. Tebigy baýlyklaryň özleşdirilmegi üçin çykdaýjylar hem dürli bolýar: kä halatlarda olar örän az bolup, köplenç tebigy baýlyklaryň, esasan-da barmasy kyn ýerlerdäki känleri özleşdirilmegi we ş.m gymmatly tehnikalary we tehnologiýalary, uly maýa goýumларыny talap edýär.

Ýüze çykarylan we gazylyp alynan tebigy baýlyklaryň köpüsi maddy önümçiligiň dürli pudaklary üçin çig mala öwrülýär. Öz gezeginde jemgyýetçilik önümçiligine çekilen we onda köp gezek täzedan üýtgedilen çig mal materiallary bolsa ykdysady baýlyklara öwrülýär. Şeýlelikde, olara zähmet täsir edilmegi netijesinde tebigatyň düzümi bölekleri biziň öňümüzde zähmet, desga, maddy gymmatlyklar görnüşinde şekillenýär.

Dünýäniň häzirki zaman senagaty örän köp mukdarda çig mal sarp edýär. Onuň gymmaty (ýangyjyň we elektroenergiýanyň gymmaty hem goşulanda) senagat önümini öndürmekde jemi çykdaýjylaryň 75% -e golaýyny düzýär. Bu ýagdaý köp döwletleriň öňünde çig malyň esasy görnüşleri bilen üpjünçiligiň ýiti meselesini goýýar.

Tebigy baýlyklaryň mineral, ýer, suw, ösümlük we ş.m görnüşleriniň bardygyny siz aşaky synplardaky geogafiýa derslerinden eýýäm bilýänsiňiz. Bu olaryň tebigatyň ol ýa-da beýleki hadysalar toplumyna degişliligi sypaty boýunça toparlanmasynyň bir görnüşidir. Ondan başga-da, tebigy baýlyklar dikeldip bolýan we dikeldilmeýän, ykdysadyýetiň ol ýa-da beýleki pudagy üçin ýaramlylygy (niýetlenenligi), hili

boýunça (ýagny olaryň düzümindäki peýdaly komponentleriň derejesi), emele geliş häsiýeti (mineral, organiki) we ş.m. boýunça toparlara bölünýärler.

Ähli tebigy baýlyklaryň toparlara bölünmeginiň şertlidigini bellemek gerek, sebäbi şol bir gazma baýlyk halk hojalygynyň dürli pudaklarynda ulanylyp bilinýär.

Dünýäniň ýurtlarynda tebigy baýlyklaryň özleşdirilmeginiň derejesi biendiganlygy bilen häsiýetlenýär, ol tebigy we durmuş sebäpkärleriň (faktorlaryň) täsiriniň sazlaşyklylygyna baglydyr.

Ýurtlarda gazylyp alynýan baýlyklaryň dürli görnüşleriniň ätiýaçlyklary hem birmeňzeş däl. Diňe birnäçe ýurtlarda (Russiýa, ABŞ, Hytaý) tebigy baýlyklaryň ähli görnüşleri (mineral, tokay, suw, ýer we beýlekiler) bar. Döwletleriň arasynda Braziliýa, Hindistan, Awstraliýa hem tebigy baýlyklaryň ýokary üpjünligi bilen tapawutlanýar. Dünýäniň köp ýurtlarynda baýlyklaryň diňe bir ýa-da birnäçe görnüşleriň dünýä ähmiýetli ätiýaçlyklary bar. Mysal üçin, Ýakyn we Orta Gündogar Aziýa ýurtlary (Saud Arabystan, Kuweýt, Yrak we başgalar) nebitiň we gazyň ummasyz ätiýaçlyklary bilen; Çili, Zair, Zambiya bolsa misiň; Marokko we Nauru – fosforitleriň uly ätiýaçlyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Dünýäniň ýurtlarynda tebigy baýlyklar bilen üpjünçilik derejesiniň birmeňzeş dældigi ýokarda bellenilip geçilýär. Tebigy baýlyklar bilen üpjünçilik görkezijisi – bu ätiýaçlyklaryň ululygynyň we olaryň ulanylyş möçberiniň arasyndaky gatnaşykdyr. Dünýä hojalygynyň we zähmetiň halkara bölünişiginiň çylşyrymly ulgamynda ykdysady taýdan ösen ýurtlar esasan ulanyjy, ösýän döwletler bolsa öndüriji we tebigy baýlyklary (mineral, tokay we beýlekiler) eksport ediji hökmünde çykyş edýär. Şeýle “ýöriteleşmäni”, birinjiden, dünýä ýurtlarynyň taryhy we durmuş-ykdysady ösüşiniň

derejesi; ikinjiden, ýer şarynda tebigy baýlyklaryň köp görnüşleriniň ýerleşiş aýratynlyklary bilen düşündirmek bolýar.

Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Mineral baýlyklary. Adam has irki döwürlerden bäri mineral çig mallaryň dürli görnüşlerini giňden peýdalanypdyr.

Döwletleriň köpüsi tarapyndan tebigy baýlyk tygşytlaýjy sýyasatyň geçirilýändigine garamazdan, mineral çig mallaryna bolan isleg ýylsaýyn artýar (ýylda 5%). Bu meýil birinjiden, ösýän ýurtlarda ýagny Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda çig mallara bolan islegiň artmagy, ikinjiden, senagata garanynda materiallary tygşytlamak ýagdaýy çylşyrymly bolan gurluşyk işleriniň çalt ösmegi bilen düşündirilýär.

Soňky onýyllyklarda mineral baýlyklary peýdalanmagyň möçberleri örän artdy. Diňe 1950-nji ýyldan bäri gazma baýlyklary çykarmagyň möçberi üç esse ýokarlandy. XX asyrdaky gazylyp alnan ähli gazma baýlyklaryň $\frac{3}{4}$ bölegi 1960-njy

ýyldan soň çykaryldy. Şu gün mineral çig maly sarp etmegiň ösüşi onuň ýüze çykarylan gorlarynyň ösüşinden has ýokarydyr.

Her ýylda Ýeriň jümmüşinden 100 mlrd tonna golaý dürli mineral çig mallary we ýangyç gazylyp alynýar. Olar gara we reňkli metal magdanlary, nebit, gaz, gurluşyk materiallary-hemmesi 200-den gowrak dürli görnüşlerdir.

Siziň fiziki geografiýa derslerinden bilşiňiz ýaly, gazma baýlyklarynyň häzirki ýerleşşi - Ýeriň uzak taryhy döwürde geologiki ösüşiniň netijesidir. Litosferanyň dürli ýerlerinde ýataklaryň belli bir toparynyň jemlenen uly territoriýalary ýüze çykypdyr. Şunlukda, organiki gelip çykyşly ýangyç baýlyklary gadymy platformalaryň çet gyralaryna we бүкүлме sebitlerine ýygnanypdyr, magdan baýlyklary bolsa, köplenç platformalaryň döwürlemeleriniň çäginde we Ýer gabygynyň hereketli-epinli sebitlerinde gabat gelýär. Tektoniki hadysalar

netijesinde dörän magdan ýataklarynyň köp toplanmagyny *magdan guşaklygy diýip atlandyrylýar*. Olara Alp-Gimalaý, Ýuwaş okean we beýleki magdan guşaklyklary degişlidir.

Mineral baýlyklaryň esasy toparlaryna ýangyç baýlyklary degişlidir. Nebit, tebigy gaz we kömür gazylyp alynýan ýangyjyň esasy görnüşleridir. Olaryň gorrary Ýer şary boýunça birmeňzeş ýaýran dälđir. Nebitiň baý gorrary Ýakyn Gündogar ýurtlarynda (Pars aýlagynyň sebiti), Russiýanyň çägindeki Gñnbatar Sibir pesliginiň demirgazygynda, Hazar deňiz sebitinde, Demirgazyk Afrikada, Gñnbatar Afrikadaky Gwineýa aýlagynda, Meksika aýlagynda we Karib deňiz basseýninde, Alýaska ýarym adasynda, Hytaýyň we Hindistanyň kenar sebitlerinde jemlenendir. Russiýanyň demirgazygynda, Gñnbatar Ýewropa ýanaşýan Demirgazyk deňzinde, Pars aýlagynyň ýurtlarynda, Demirgazyk Afrikadaky Alžirde we Tunisde, Liwiýada, Merkezi Aziýadaky Türkmenistanda we Özbegistanda, ABŞ-nyň we

Kanadanyň çäklerinde tebigy gazyň uly kñnleri ýerleşýär. Daş kömriň uly ätiýaçlyklary Russiýada, Hytaýda, Hindistanda, Awstraliýada, ABŞ-da we Gñnbatar Ýewropada bar.

Magdan baýlyklary häzirki zaman dünýäsinde örän uly ähmiýete eýedir, sebäbi metallar (ozaly bilen demir) öwezini tutup bolmaýan konstruksiön material bolmagynda galýar. Maddy önümçiligiň dürli pudaklaryndan başga-da, olar durmuşda, saglygy goraýyş ulgamynda we ş.m giňden peýdalanylýar. Magdan gorrarynyň bolmagy islendik döwlet üçin ykdysady ösüşini esasy aýratynlygydyr.

Adamzadyň geçmişdäki, häzirki we geljekki durmuşy demir bilen has jebis baglanyşyklydyr. Demir magdanynyň öñden peýdalanylýan uly gorrary ABŞ-da,

HHR-da, Hindistanda, Awstraliýada, Russiýada jemlenendir. Soňky onýylyklarda geçirilen geologiýa-gözleg işleri Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda köp sanly

känleriň açylmagyna getirdi. Olara Braziliýada Amazonka basseýniniň demir magdanlary, Liberiadaky, Gwineýadaky, Alžirdäki we baş. magdan känleri degişlidir.

Reňkli metallardan alýuminiý has giňden ýaýrandyr. Ýer gabygynda onuň mukdary 10%-e ýakyndyr. Alýuminiý çig malynyň (boksitler we baş.) uly gorlary Russiýada, Fransiýada, Italiýada, Hindistanda, Surinamda, ABŞ-da, Günbatar Afrikada, Karib deňiz basseýniniň ýurtlarynda ýerleşýär.

Mis magdanynyň esasy baýlyklary Zambiyada, Zairde, Çilide, ABŞ-da, Kanadada, gurşun-sink magdanlary – ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada jemlenendir.

Dünýaniň senagat taýdan ösen döwletleriň aglabasy özüne gerek bolan mukdardaky metal magdanlary bilen ýeterlik derejede üpjün dälir we olary daşyndan getirmäge mätäçdir. Meselem, Ýaponiýada magdan baýlyklarynyň senagat gorlary ujypsyzdyr. Germaniýa demir magdanynyň, Italiýa-mis magdanynyň, Fransiýa-polimetal magdanlarynyň we ş.m. ýetmezçilik etmeginden kösenýär.

Şol bir wagtyň özünde gara we reňkli metallurgiýanyň kartasyny ünsli öwrenmek, magdanlaryň esasy görnüşleriniň gorlary we gazylyp alnyşy boýunça öňdebaryjy orny ösýän döwletleriň: Braziliýa we Hindistan- demir magdany; Çili, Zambiyä, Zair, Peru, Meksika- mis; Gwineýa, Ýamaýka, Surinam – boksitler; Gabon-marganes; Malaýziýa, Indoneziýa, Boliwiýa, Braziliýa, Tailand – galaýy we ş.m. eýeleýändigini görkezýär.

Häzirki zaman dünýäsinde gazylyp alynýan baýlyklaryň arasynda mineral himiýa çig mallary - kükürt, fosfatlar, kaliý duzlary, gurluşyk materiallary, oda çydamly çig mal, grafit we beýlekiler hem möhüm orun eýeleýärler. Bu baýlyklaryň Ýer gabygynda ýaýraýyş derejesi hem örän dürlidir. Meselem, gurluşyk materiallary hemme ýerde diýen ýaly gabat gelyär, kükürdiň, fosforitleriň, grafidiň känleri bolsa seýregräk duşýar. Bu ýagdaý, bir tarapdan gurluşyk ulgamyny her bir döwletde

döretmäge mümkinçilik berýär, beýleki tarapdan – döwletleriň hojalyk ýöriteleşişinde öz yzyny goýýar.

Çig malyň gazylyp alynşynyň we peýdalanylyşynyň geografiýasy, şeýle hem dünýä bazarynda olaryň nyrhларыnyň üýtgäp durmagy, ýurtlaryň durmuş-ykdysady ýagdaýyna düýpli täsir edýär.

Gazylyp alynýan baýlyklaryň täze kânlerini tapmak boýunça geçirilýän gözleg-barlag işlerinden başga-da, dünýäde baýlyk üpjünligini gowulandyrmagyň geljegi uly ugurlarynyň biri, olary gaýtadan ulanmak (metallar), şeýle-de başga materiallar bilen öwezini tutmak (plastmassa, keramika) we ş.m. bolup durýar. Köplenç mineral baýlyklaryň gazylyp alynmagynyň çenden aşa artdyrylmagy ekologiki meseleleriň ýitileşmegine getirýär. Şonuň üçin mineral-çig mal baýlyklary kompleksleýin (köptaraplaýyn) we rejeli ulanmak ykdysady syýasatyň in bir esasy ugurlaryň biri bolup durýar.

Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Tebigy gurşawyň hapalanmagy we ekologik meseleler. Dünýäniň ýer-toprak baýlyklary. Müňýyllyklaryň dowamynda emele gelen ýer baýlyklary we toprak örtügi oba hojalyk önümçiliginiň esasydyr. Planetanyň ýer gorunyň diňe 1/3 bölegi oba hojalygyna ýaramly ýerlerdir, ýagny azyk önümlerini öndürmek üçin ulanylýan ýerlerdir. Ýylylyk we çyglylyk bilen ýeterlik derejede doly üpjün bolmanlygy sebäpli, dünýäniň ähli toprak baýlyklaryň $\frac{3}{4}$ böleginiň hasyllylygy pes hasaplanýar.

Oba hojalyk ýerleriň düzümine sürülýän ýerler, köpýyllyk agaçlaryň (baglaryň) tutýan meýdanlary, tebigy çemenlikler we öri meýdanlary girýär. Häzirki wagtda dünýä boýunça ekerançylyk ýerleri (özleşdirýän ýerler) ähli gury ýeriň 11% - ni (1340 mln ga) düzýär. Dünýä sebitleri boýunça ýer baýlyklarynyň paýlanylyşy endigan däl (3-nji tablisa). Ýer gorunyň 33%-i Aziýada, 23%-i bolsa Afrikada ýerleşýär. Sürülýän ýerleriň möçberi boýunça-da Aziýa öňdeligi eýeleýär. Ýöne bu görkeziji Ýewropada hem ýokarydyr (27%).

Soňky ýyllarda köp ýurtlarda oba hojalyk üçin özleşdirmäge ýaramly ýerler juda azaldy, diňe tokaýlar we gazaply tebigy şertli ýerler galdy. Meselem, Latyn Amerikasynda soňky 20 ýylyň dowamynda özleşdirilýän ýerleriň meýdany 2 esse köpeldi (esasan tokaýlaryň çapylmagynyň hasabyna). Diňe soňky 50 ýylyň dowamynda dünýäde azyk önümlerine bolan isleg 4 esse artdy.

Ýer baýlyklarynyň çalt azalmagy (kemelmegi) oba hojalygyna ýaramly ýerleriň köplenç gurluşyk we dag – magdan senagat işleri üçin, şäherleriň we obalaryň, ulag ýollarynyň, suw howdanlarynyň gurluşygy üçin ulanylýandygy we beýleki sebäpler bilen baglanyşyklydyr.

Oba hojalyk önümçiliginiň esasy meseleleriniň biri topraklaryň ekerançylykda talabalaýyk ulanylmaýandygy sebäpli zaýalanmagydyr. Şeýle-de topraklaryň ýuwulmagy (suw we ýel) zerarly onuň önümliligi peselýär. Dünýäde her ýylda topragyň ýuwulma hadysasy netijesinde 6-7 mln ga, batgalaşmagyň we şorlaşmagyň netijesinde bolsa 1,5 mln ga ýerler oba hojalyk dolanyşygyndan aýrylýar.

Dünýäniň köp sebitleri üçin çölleşmek hadysasy hem mahsus. Çölleşmek hadysasy diýlip çölleriň meýdanynyň giňelmegine we olaryň oba hojalyk ýerlerine tarap süýşmegine aýdylýar. Bu mesele esasan-da Afrikadaky Sahara çölünde has intensiw ýagdaýda geçýär. Bütün dünýä boýunça umumy antropogen çölleriň meýdany 9 mln km² geçýär. Şeýle-de gury ýerleriň 19%-i çölleşmek hadysasyna sezewar bolýar (çölleşme hadysasynyň tizligi – ýylda 6 mln ga). Şonuň üçin-de planetamyzyň ýer baýlyklaryny gorap saklamak – adamzadyň iň bir wajyp meseleleriniň biridir.

Tokaý baýlyklary. Biziň planetamyzyň 4 mlrd ga gowrak territoriýasyny (gury ýeriň 30%-ne golaýy) tokaýlar eýeleýär. Häzirki wagtda Ýer şarynda iki sany tokaý guşaklygyny tapawutlandyrýarlar: demirgazyk (pürli agaçlaryň

2-nji tablisa

Dünýä sebitleriniň ýer baýlyklary.

Sebitler	Ýer baýlyklarynyň meýdan y, mln km ²	Ilatyň jan başyna düşýän ýer baýlyklaryň möçberi, ga	Dünýäniň ýer goryndaky paýy,%				
			Ýer gory	Sürül ýän ýerler	Çemenlikler we öri meýdanlar	Tokaýlar	Başga ýerler
Ýewropa	10,7	1,5	8	27	16	10	16
Aziýa	44,3	1,4	33	32	18	28	34
Afrika	30,3	6,4	23	15	24	18	22
Demirgazyk Amerika	22,5	6,1	17	15	10	17	14
Günorta Amerika	17,8	7,3	13	8	17	24	9
Awstraliýa we Ummanystan	8,5	37,0	6	3	15	3	5
Bütün dünýä boýunça	134,0	3,0	100	100	100	100	100

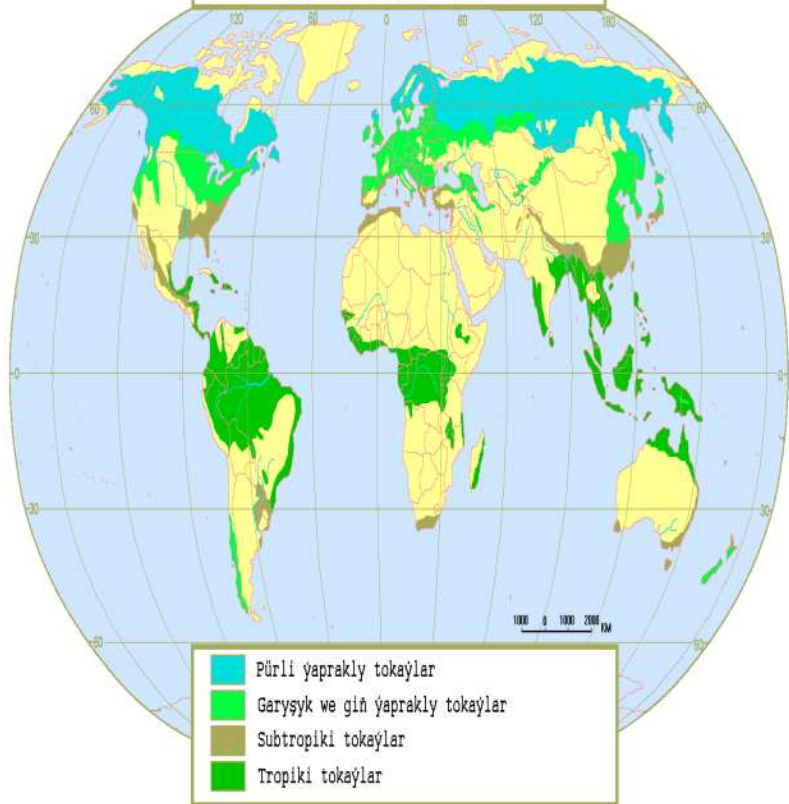
agdyklyk edýän tokaýlary) we günorta (ýasy ýaprakly ağaçlardan ybarat çygly ekwatorial we tropiki tokaýlary). Tokaýlaryň iň köp meýdany Aziýada we Günorta Amerikada, iň az meýdany bolsa Awstraliýada ýerleşýär. Agajyň ätiýaçlygy

boýunça öňdebaryjy orunlary Russiýa (75 mlrd m³), Braziliýa, Kanada, ABŞ; tokaý bilen örtülen territoriýalaryň ululygy boýunça bolsa – Russiýa, Braziliýa, Kanada, ABŞ, Hytaý, Indoneziýa, Kolumbiýa, Hindistan eýeleýärler. Meýdanynyň tokaýlyk derejesi boýunça Surinam (tokaýlar ýurduň 90% territoriýasyny örtýär), Gaýana, Gabon (80%-den ýokary), Malaýziýa, Yaponiýa, Mýanma, Indoneziýa, Ekwador, Laos (60%-den ýokary), şeýle-de Finlýandiýa, Şwesiýa has tapawutlanýarlar. Russiýada tokaýlar 45%, Braziliýada bolsa 60% -e golaý territoriýany tutýar.

Häzirki wagtda adamzat jemgyýetini ynjalykdan gaçyrýan hadysalaryň biri-de tokaýlaryň meýdanlarynyň kem-kemden azalmagydyr. Diňe soňky 200 ýylynyň dowamynda dünýäde tokaýlaryň meýdany 2 esse azaldy. Şunuň ýaly depgin bilen tokaýlaryň ýok edilmegi ähli adamzat üçin heläkçilikli ýagdaýy döredýär, onuň netijesinde atmosfera kislorodyň barmagy azalýar, klimatyň düýpgöter üýtgemegi bolup geçýär.

Tokaý örtüginin kemelmegi dünýäniň örän çylşyrymly we uly meselesine öwürildi. Köp asyrlaryň dowamynda tokaý meýdanlarynyň azalmagy adamzadyň ösmegi üçin päsgelçilik bolup durmaýardy. Ýöne häzirki wagtda bu hadysa köp ýurtlaryň ykdysady we durmuş ýagdaýyna ýaramaz täsir edip başlady. Ýer şarynyň meýdanynyň 30% golaýynyň entek tokaý meýdanlary bilen örtülendigine garamazdan, adamzadyň ýaşamagy üçin tokaýlary gorap saklamak we tokaýlary dikeltmek boýunça işleri ýaýbaňlandyrmak zerurdyr. Bu babatda biziň ýurdumyzda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbaguly Berdimuhamedowyň amala aşyran “Gök guşak” syýasaty uly ähmiýete eýedir. Aşgabat şäheriniň töwereklerinde, welaýatlarda millionlarça agaç nahallary oturdylyp, tokaý massiwleri döredilýär.

DÜNYÂNIN TOKAÝ RESURLARY

Bu bolsa diýarymyzyň ekologik ýagdaýynyň gowulanmagyna ýardam eder.

Suw baýlyklary. Suw baýlyklary öwezini dolup bolýan kategoriýa degişlidir. Ýer ýüzünde suwuň umumy ätiýaçlyklary ägirt uly bolup, 1,4 mlrd.km³-den geçýär. Emma bu baýlyklaryň 94% -i Dünýä okeanyna we diňe 6%-i gury ýeriň suwlaryna düşýär. Süýji suwuň gös-göni sarp etmek üçin ýaramly ätiýaçlyklary biziň planetamyzyň ähli suw baýlyklarynyň 1%-den-de azdyr. Dünýä möçberinde suwuň sarp edilişiniň birsyhly artýandygyny göz önünde tutmak zerurdyr. Suwuň sarp edilişi XXI asyryň başlarynda ýylda 3 müň km³-den geçdi. Suwy esasy sarp edijiler –suwarymly ekerançylyk, senagat, kommunal-durmuş hojalygydyr. Eýýäm birnäçe ýurtlarda suw baýlyklarynyň örän ýetmezçilik edýändigini duýulýar.

Günorta-Günbatar we Günorta Aziýanyň, Demirgazyk Afrikanyň gurak çöllük ýerlerinde tebigy suw çeşmeleriniň (derýalaryň, kölleriň) az bolmagy ekerançylykda uly kynçylyklary döredýär. Senagat taýdan ösen ýurtlarda (ABŞ, Günbatar Ýewropada), Aziýanyň we Afrikanyň käbir ösýän ýurtlarynda süýji suw çeşmeleriniň hapalanmagy ilatyň suw üpjünçiliginde uly meseleleriň ýüze çykmagyna getirdi.

Tebigaty rejeli (rasional) peýdalanmaklyk akar suwlaryň we suw howdanlarynyň ýata suwlar bilen hapalanmagyna garşy göreş alyp barmak baradaky çäreleri, önümçilik hajatlary üçin suwy tygşytly peýdalanmagyň häzirki zaman tehnologiýa tilsimatlarynyň ornaşdyrylmagyny öz içine alýar. Mundan başga-da, derýalaryň suwuny suw artykmaçlyk edýän etraplardan suw ýetmezçilik edýän sebitlere eltmeke barada uly möçberli taslamalar amala aşyrylýar ýa-da işlenip düzülýär. Deňiz suwuny süýjetmek esasynda hojalyk hajatlary üçin peýdalanmak tejribesi giňden ulanylyp başlandy (Saud Arabystany, Kuweýt, BAE).

Dünýä okeanyň baýlyklary. Dünýä okeany dürli-dürli tebigy baýlyklarynyň ägirt uly hazynasydyr. Ylmyň we tehnikanyň ösmegi biologik (ylaýta-da balyk), energetiki (daşgyn we gaýtgin energiýasy), suw (deňiz suwuny süýtme) baýlyklaryny has netijeli özleşdirmek üçin zerur şertleri döretti.

Biologiki baýlyklar okeanlarda we deňizlerde ýaşayan köpdürli ösümlikleriň we haýwanlaryň ähli ätiýaçlygyny öz içine alýar. Okeanlaryň biologiki baýlyklarynyň azyndan 20 mlrd adamy eklemäge ýetjekdigini alymlar hasaplaýarlar.

Adam tarapyndan peýdalanylýan deňiz biomassasynyň 85%-den gowragy balyklara degişlidir. Galan bölegi molýuskalaryň, leňneç şekillileriň we käbir deňiz süýdemdirijileriniň paýyna düşýär. Her ýylda 85-90 mln.tonna balyk, molýuskalar, suwotular we beýleki önümleri almak bilen adamzat özüniň beloklara bolan isleginiň 20%-ni üpjün edýär. Okeanyň önümleri maldarçylyk üçin ýokary kaloriýaly iýmlik un almak üçin çig mal hökmünde hem peýdalanyýar.

Edil gury ýerde bolşy ýaly, Dünýä okeanynda hem ýokary we az önümlü meýdanlar bar. Tutulýan balyklaryň we balyk däl önümleriň 90%-den gowragy deňziň kenarýaka ýalpak bölegine degişlidir. Bu ýerde Okeanyň organiki dünýäsiniň esasy ojaklary jemlenendir. Şeýle-de bolsa, onuň çäginin 2/3 bölegini az önümlü territoriýalary tutýar.

Soňky ýyllarda dünýäniň birentek ýurtlarynyň hojalygynda okeanyň mineral baýlyklaryny, ilkinji nobatda nebit we gaz baýlyklaryny peýdalanmak has uly ähmiýete eýe boldy. Deňiz suwunda himiki elementleriň ählisi diýen ýaly bardyr. Olaryň arasynda Dünýä okeanynyň kenarýaka ýalpak böleginden çykarylýan nebitiň we gazyň möçberi ýylsaýyn artýar. Häzirki wagtda dünýäde çykarylýan nebitiň 1/3 bölegi okeanyň paýyna düşýär. Nebitiň we gazyň esasy gorlary Pars aýlagynda, Hazar deňzinde, Meksika aýlagynda we ABŞ-nyň Kaliforniýa kenar sebitlerinde, Gwineýa aýlagynda

jemlenendir. Emma olaryň peýdalanylyşynyň artdygysaýyn Dünýä okeanynyň hapalanmak howpy-da ýokarlanýar, bu ýagdaý birentek deňiz giňişliklerinde eýýäm howply möçberlere ýetdi.

Dünýäniň tebigy baýlyklaryny we daşky gurşawy goramak. Tebigy baýlyklary peýdalanmak meselesi bilen ekologik mesele özara ýakyndan baglanyşyklydyr. Tebigatdan dürli maddalar we materiallar alnan mahalynda (meselem, kömür açyk usul bilen çykarylanda, deňizleriň kenarýaka ýalpak suw giňişliklerinde nebit we gaz ýataklary işlenilende) daşky gurşawa zyýan ýetýär. Ýöne önümçilikde we adamlaryň gündelik durmuşynda emele gelýän gaty, suwuk, gaz şekilli “galyndylaryň” ägirt köp möçberiniň tebigy gurşawa gaýdyp gelmegi netijesinde ol has güýçli hapalanýar. Bu “galyndylaryň” toplanmagynyň ýol berilýän çäkden ýokary bolýan mahallary seýrek bolmaýar. Şoňa görä-de tebigatyň rasional peýdalanylmagy tebigy baýlyklar bilen oňat üpjün edilmegini-de, daşky gurşawyň antropogen hapalanmagyndan goralmagyny-da göz önünde tutýar.

III BAP

Dünýäniň ilaty.

§3. Dünýäniň ilatynyň sany, düzümi we geografiýasy.

Ilatyň sanynyň üýtgeýşi. Ýer şarynda ilkinji adamlaryň haçan we nirede peýda bolandygy baradaky sorag häzirki wagta çenli ýiti ylmy jedelleriň biri bolup galýar. Häzirki günde alymlaryň aglaba köplügi „Homo Sapiens” görnüşiniň 50 müň ýyl ozal Gündogar Afrikadaky Beýik döwürmeler sebitinde (Efiopiýa tekiz daglyk ýurdy) gadymy gominidlerden bolünipdir diýip hasaplaýar.

Gündogar Afrikada soňky gazuw-agtaryş işleri we ylmy açyşlar bu sebitiň-adamyň gelip çykan iň ähtimal ýeridigini tassyklaýar. Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň häzirki territoriýasy-da gadymy adamlaryň ýüze çykan we ýaşan medeni ojaklarynyň biri bolandygyny taryhy maglumatlar we arheologiki tapyndylar doly subut edýär.

Alymlaryň pikirine görä, mundan 35-40 mün ýyl ozal Ýer şarynda bary-ýogy 1 mln töweregi adam ýaşaýdyr. Biziň eýýamymyzyň başlarynda dünýäniň ilatynyň sany 230-250 mln adama ýetipdir. Häzir bolsa dünýäniň ilatynyň sany 6.5 mlrd adamdan geçýär. Umuman, adamzat taryhynyň бүтін dowamynda diýen ýaly ilatyň köpeliş bady haýal bolupdyr. Onuň ýokarlanmagy bolsa diňe täze we esasanda, iň täze wagt döwründe başlanypdyr. Onuň şeýledigini käbir mysallar görkezýär. Eger-de XX asyryň başynda Ýer şarynyň ilatynyň her ýyldaky absolýút artyşy 10-15 mln adam bolan bolsa, onda asyryň ortalarynda 40-50 mln., biziň günlerimizde 80-85 mln adama ýetdi. Bu bolsa Ýewropa döwletleriniň islendik biriniň (Russiýadan başga) ilatynyň sanyndan hem köpdür.

Dünýä bölekleri boýunça ilatyň paýlanyşy hem birmeňzeş däl. Üçünji mňýylygyň başlarynda (2007 ý.) dünýäniň ilatynyň 60,8%-i Aziýada, 13,6%-i Afrikada, 8,2%-i Ýewropada, 5,3%-i Demirgazyk Amerikada, 8,6%-i Latyn Amerikasynda, 0,5%-i Awstraliýa we Okeaniýada ýaşaýar.

Ilatyň artyş depgini-de tapawutlydyr (5-nji surat). Bu babatda Afrika beýlekilerden düýpli tapawutlanýar. Bu sebitde ilatyň artyşy her ýylda 2,1 %-e ýetýär.

Ilatyň üznüksiz köpelişi. Ilatyň sanynyň artyşy onuň üznüksiz köpelişiniň häsiýetine baglydyr. *Ilatyň üznüksiz köpelişi diýlip adamzat nesliniň üznüksiz täzelenmegini, çalyşmagyny üpjün edýän dogluş, ýogalyş we tebigy artyş hadysalarynyň jemine düşünilýär.*

Islendik sebitiň ilatynyň sany-iki sebäpkäriň bir wagtyň dowamyndaky hereketiniň netijesidir: tebigy artyş (dogluşyň

we ýogalyşyň arasyndaky tapawut) we mehaniki artyş (ýurda gelýän we ýurtdan gidýän adamlaryň sanynyň arasyndaky tapawut). Degişlilikde, dogluş we emigrasiýa (ýurduň çäginde başga ýerlere göçüp gitmek) ýurduň ilatynyň sanyny köpeldýär, tersine ýogalyş we immigrasiýa (başga ýerlerden ýurduň çäğine göçüp gelmek) bolsa azaldýar.

Ýönekeý hasaplamalarda dogluşyň ýygylgyny häsiýetlendirmek üçin köplenç onuň umumy koeffisiýenti (döwletiň 1000 ýaşajysyna bir ýylda doglan çagalaryň sanynyň ilatyň umumy sanyna ortaça gatnaşygy) peýdalanylýar. Ýogalyşyň we tebigy köpelişiň derejesi hem şeýle hasaplama bilen aňladylýar. Dogluşyň umumy koeffisiýenti бүтін дүнйә boýunça 22%-e (promile) deňdir. Emma sebitler boýunça ol düýpli tapawutlanýar. Iň ýokary görkeziji Afrika (43%), iň pes derejesi bolsa Ýewropa ýurtlary (11%) üçin häsiýetlidir. Tropiki Afrikanyň döwletleriniň aglabasynda dogluşyň umumy koeffisiýenti 50%-den hem geçýär.

Bu sebitiň döwletleriniň köpüsinde ýogalyşyň umumy koeffisiýenti 20%-den ýokary. Ýewropa ýurtlarynda hem “*demografiki garrylyk*” (ilatyň umumy sanyna garry adamlaryň paýynyň ýokary bolmagy) hadysasy sebäpli ýogalyşyň umumy koeffisiýenti birneme ýokarydyr (11%). Ýogalyşyň iň pes derejesi Günorta-Günbatar Aziýanyň nebit eksport edýän arap ýurtlary üçin häsiýetlidir.

Türkmenistanda hem ýogalyşyň umumy koeffisiýenti azalýar. 1995-nji ýylda bu görkeziji 1000 adama 7,0 % bolanlygyndan 2007-nji ýylda 5,4 %-e çenli peseldi.

Ilatyň tebigy hereketini häsiýetlendirýän esasy görkeziji *tebigy köpeliş koeffisientidir – ýurtda bir ýylda doglan çagalaryň we ýogalan adamlaryň sanynyň arasyndaky tapawudyň ilatyň umumy sanyna bölünmegidir.* Bu görkeziji дүнйә boýunça kem-kemden peselýär. “Demografiki partlaýyşyň” (tebigy köpelişiň ýokary derejesine baglylykda

ilatyň sanynyň çalt artmagy) başlanan döwürlerinde (1960-njy ýyllarda) ilatyň tebigy köpeliş koeffisienti 20% bolanlygynda, 2007-nji ýylda 13%-e çenli peseldi. Emma ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda onuň derejesi ýokary bolmagyna galýar.

Ilatyň köpelişiniň görnüşleri. Dünýä ýurtlarynda ilatyň köpelişiniň tapawutly, birnäçe görnüşini (tipini) tapawutlandyrmak bolar. Has umumylaşdyrylan görnüşde ilatyň üznüksiz köpelişiniň esasy iki görnüşü barada gürrüň açmak bolar.

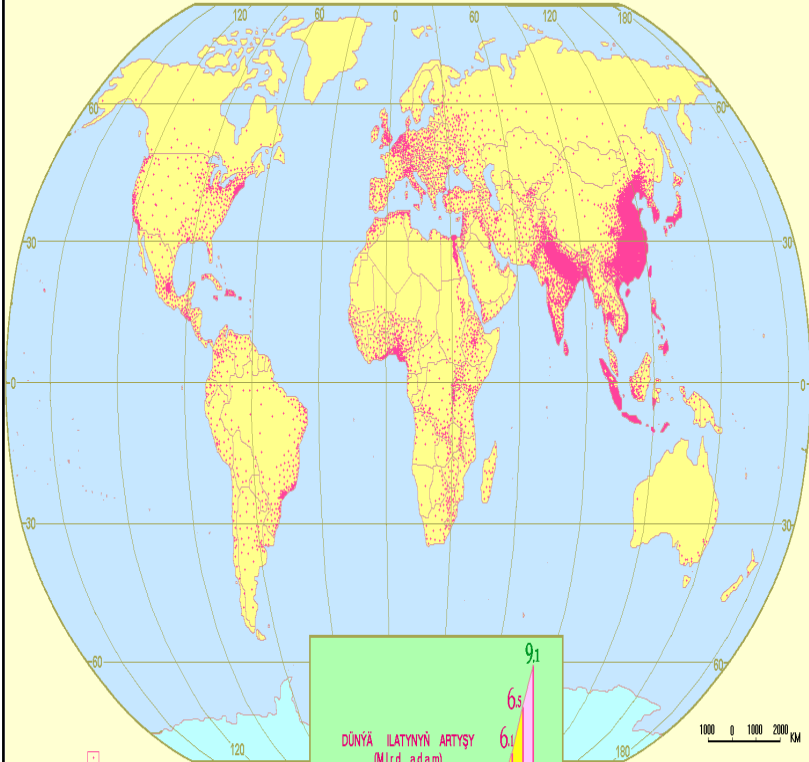
Ilatyň köpelişiniň birinji görnüşü - “*demografik krizis*” (çökgünlik). Ilatyň üznüksiz köpelişiniň bu görnüşü üçin dogluşyň, ýogalyşyň we deňşililikde tebigy köpelişiniň derejesiniň pes görkezijileri häsiýetlidir. Ol ykdysady taýdan ösen ýurtlarda, täze industrial döwletlerde, bazar ykdysadyýetine geçýän ýurtlaryň birnäçesinde we käbir ösýän ýurtlarda (esasan ada ýurtlarynda) ýaýrandyr.

Ilatyň köpelişiniň ikinji görnüşü - “*demografiki partlaýyş*”. Ilatyň köpelişiniň bu görnüşü üçin dogluşyň we tebigy artyşyň ýokary, ýogalyşyň bolsa birneme pes görkezijileri häsiýetlidir. Ol ozaly bilen ösýän ýurtlarda aýdyň görünýär (5-nji surat).

Bu ýurtlar baknaçylykdan azat bolup, garaşsyzlygyny gazananlaryndan soňra, häzirkizaman saglygy saklaýyşyň, sanitariýanyň we gigiyenanyň-ilkinji nobatda ýokanç kesellere garşy göreş üçin gazananlaryny giňden peýdalanmaga mümkinçilik aldylar. Bu bolsa ýogalyşyň üzül-kesil peselmegine getirdi. Dogluşyň derejesi bolsa köp babatda ýokary bolmagyna galdy.

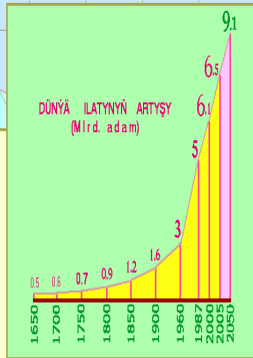
Dürli ýurtlarda geçirilýän demografiki syýasatyň ugry olarda ýüze çykýan ilat ösüşiniň meselelerine bagly bolup durýar. Meselem, ilaty tebigy köpelişiniň hasabyna çalt artýan ýurtlarda ol ilat ösüşini kadalaşdyrmaga gönükdirilýär. 70-80-nji ýyllarda dünýäde iň köp ilatly Hytaý Halk Respublikasynyň hökümetiniň maksady- ilatyň tebigy köpeliş derejesini çürt-

DÜNYÂNIN İLATY

BİR NOKTATI MİLLİYON ADAMI GÖRKEZ/AR

Sebitler	İlaty (2005)	İlatyın artısy (2005)	İlaty (2050)
Afrika	906 000 000	2,1 %	1 937 000 000
Aziya	3 906 000 000	1,2 %	5 217 000 000
Yewropa	728 000 000	0,00%	653 000 000
Latın Amerikası	561 000 000	1,4%	782 000 000
Demirgazyk Amerika	330 000 000	0,9%	438 000 000
Avustraliya ve Okianiya	39 000 000	1,2%	48 000 000
DÜNYÄ	6 464 000 000	1,2%	9 076 000 000

Döwletler	İlaty (2005)	İlatyın artısy (2005)	İlaty (2050)
Hıtaý	1 316 000 000	-0,6 %	1 392 000 000
Hindistan	1 103 000 000	1,5 %	1 593 000 000
ABŞ	298 000 000	0,9 %	395 000 000
İndoneziya	229 000 000	1,2 %	295 000 000
Braziliya	186 000 000	1,3 %	253 000 000
Pakistan	158 000 000	2,1 %	304 000 000
Rusiya	143 000 000	-0,5 %	111 000 000
Bangladeş	142 000 000	1,8 %	245 000 000
Nigeriya	132 000 000	2,2 %	258 000 000
Yaponiya	126 000 000	0,1 %	112 000 000
Meksika	107 000 000	1,2 %	139 000 000

kesik peseltmek, ýurdy az çagaly maşgalaly döwletleriň hataryna çykarmak bolupdy. Netijede maşgalany meýilleşdirmekde uly öňegidişlikler gazanyldy – ilatyň tebigy artyşynyň ortaça ýyllyk görkezijisi 28%-den (1968 ý) 8% –e (2006 ý) çenli peseldi. Bu bolsa dünýä boýunça ortaça görkezijiden hem pesdir.

Ilatyň dogluşyny kadalaşdyrmak boýunça Aziýa we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň köpüsinde alnyp barylýan döwlet syýasaty oňyn netijeler bermeyär. Tropiki Afrikanyň ýurtlarynda bolsa şeýle syýasat asla ýöredilmeyär.

Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde, esasan-da Ýewropa ýurtlarynda (Fransiýa, Germaniýa, Daniýa, Wengriýa, Russiýa we baş.) demografiki syýasat ilatyň tebigy artyşyny ýokarlandyrmaklyga gönükdirilendir. Bu döwletlerde çaga dogluşyny höweslendirmek üçin dürli çäreler geçirilýär (enelere pul kömegi, köpçagaly maşgalalara dürli ýeňillikler bermek we ş.m).

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletinde hem ilatyň artyşyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen işjeň döwlet demografiki syýasaty alnyp barylýar.

Şonuň netijesinde bolsa ilat ösüşinde uly netijeler gazanyldy. Ýurduň ilatynyň tebigy köpelişiniň derejesi ýokarlanýar.

Ilatynyň ýaş, jyns we milli düzümi. Ilatyň ýaş düzümi.

Ilatyň tebigy köpelişi we migrasiýasy onuň ýaş we jyns düzümini kesgitleýär. Ilatyň geografiýasyna degişli edebiýatlarda köplenç, adamlary ýaşyna baglylykda dürli alamatlary boýunça ýaş toparlaryna (kategoriýalara) bölýärler:

a) Köpelmeklik aýratynlyklaryna baglylykda: 15 ýaş çenli –çagalaryň nesli,

15-49 ýaşdakylar - ene-atalar nesli, 50 ýaş we ulular-garrylar nesli;

- b) Zähmete ukyplylygyna baglylykda: işe ýaramlylyk ýaşdan kiçiler, işe ukyply ýaşdakylar we işe ukyplylyk ýaşdan ulular.

Ilatyň ýaş düzüminiň grafiki derňewi üçin diagrammalaryň aýratyn görnüşi: ýaş düzüminiň piramidalary giňden peýdalanylýar (6-njy surat). Ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletler boýunça şeýle piramidalaryň ikisini şekillendirmek, ilatyň üznüksiz köpelişiniň dürli görnüşlerinde ýüze çykyan ýaş tapawutlary kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Piramida aşakdan ýokarylygyna seredilende, ösýän döwletlerde onuň aşaky bölekleri örän giň (uly), şol bir wagtyň özünde ykdysady taýdan ösen döwletlerde ol has dar (kiçi) bolup görünýär. Munuň özi Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasynyň ösýän ýurtlarynda çagalaryň paýynyň adaty, ýokary bolýandygyny we olaryň ähli ilatyň 40%-ne, kähalatlarda bolsa ýarysyna çenli ýetýändigini (Kenýa, Botswana we baş.) aňladýar. Bu görkeziji Ýewropa ýurtlarynda esasan, 20-30% aralygynda üýtgeýär. GFR-de, Şwesiýada bolsa ilatyň umumy sanynda çagalaryň paýy has hem pesdir. Tersine, ykdysady taýdan ösen döwletlerde garrylaryň paýy has ýokarydyr (14%-den geçýär), ösýän ýurtlarda bolsa olar ilatyň bary-ýogy 7%-ni düzýär.

Adam ýaşı ilatyň esasy öndürijilikli (zähmete ukyply) bölegini kesgitlemegiň baş alamaty (kriteriýasy) bolup durýar. Adamlaryň zähmete ukyplylygynyň ýaş çägi aýry-aýry ýurtlarda dürlüçe belleniýär. Biziň ýurdumyzda zähmete ukyplylyk erkekler üçin 16-62 ýaş, aýallar üçin 16-57 ýaş çäginde kesgitlenenidir. Russiýada zähmete ukyply ilata aýal-gyzlaryň 16-55 ýaş, erkekleriň 16-60 ýaş aralygyndaky toparlary girizilýär. ABŞ-da bu ýaş toparyna ilatyň 16 ýaşdan, Angliýada we Kanadada -15 ýaşdan, Meksikada we Portugaliýada -12 ýaşdan ululary girizilýär. Türkmenistanda pensiýa ýaşı (dync alyş ýaşı) aýallar üçin 57, erkekler üçin bolsa 62 ýaşdan, ykdysady taýdan ösen döwletleriň

aglabasynda bolsa 65 ýaşdan kesgitlenilýär. Käbir ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda bolsa, şeýle ýaş çägi asla kesgitlenilmeýär, sebäbi olarda pensiýa üpjünçiligi girizilmeýär.

Ilatyň ýaş düzüminde zähmet baýlyklaryndan başga-da olaryň maddy önümçilige we önümçilik däl toplumynyň işlerine hakyky gatnaşýan bölegini *-ykdysady işjeň ilaty* tapawutlandyrýarlar. Zähmet ukuply adamlardan başga olara işleýän ýetginjekleri (15 ýaşa çenli), garry adamlary hem girizýärler. Dünýäde ilatyň takmynan 45%-i ýa-da 2,7 mlrd. adama golaýy onuň ykdysady işjeň bölegine degişlidir.

Jyns düzümi. Dünýä ýurtlarynyň takmynan ýarysynda aýallar san taýdan agdyklyk edýär. Şeýle agdyklyk GDA-nyň döwletlerinde, Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarynda uludyr (öňki SSSR-iň düzümine giren ýurtlarda ortaça her 100 aýala 90 erkek adam düşýär), şunlukda aýallaryň paýy esasan uly ýaş toparlarynda has ýokarydyr. Ol öňi bilen aýallaryň ömrüniň ortaça dowamlylygynyň erkeklere garanda biraz ýokarylygy bilen düşündirilýär. Bu sebitleriň köp döwletlerinde aýallaryň sanynyň artmagy ikinji jahan urşy döwründe erkek adamlaryň arasynda uly ýitgiler bilen hem baglanyşyklydyr.

Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda, Awstraliýa we Okeaniýada erkekleriň we aýallaryň sany takmynan deňräkdir.

Emma Aziýa döwletlerinde ilatyň umumy sanýda erkekler mese-mälim agdyklyk edýärler (ortaça her 100 aýal-gyza 104 erkek adam düşýär). Aýallaryň ömrüniň ortaça dowamlylygy erkek adamlaryňkydan gysgadyr. Soňky ýyllarda Aziýanyň käbir ýurtlarynda ilatyň jyns düzümine daşyndan göçüp gelyänler (migrasiýa) uly täsir edip başlady. Ol esasan-da nebit çykarýan arap döwletleri üçin häsiýetlidir.

Ýöne şeýle-de bolsa umumydünýä görkezijisine dünýäniň iň köp ilatly ýurtlarynyň ikisinde -Hytaýda we Hindistanda erkekleriň san taýdan agdyklyk etmegi uly täsir edýär. Şonuň üçin-de dünýä ýurtlarynda aýallara garanda umuman, erkekler

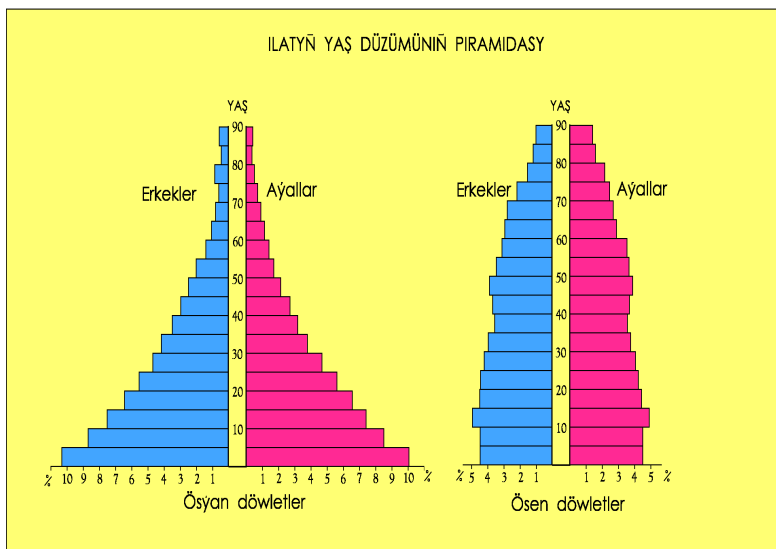
birneme köprük. Ortaça hasap bilen her 100 aýal-gyza 101 erkek adam düşýär.

Ilatyň migrasiýasy :olaryň görnüşleri we geografiýasy.
Bütün dünýäde we dürli ýurtlarda ilatyň sanyna, düzümine we ýerleşişine migrasiýa hadysasy, ýagny onuň bir ýerden beýleki ýere göçüp-gonuş hereketi uly täsir edýär.

Migrasiýa (latynça migratio-göçmeklik) – bu ilatyň hemişelik, wagtlaýyn ýa-da möwsümleýin häsiýetde öz ýaşaýan ýerlerini çalyşmagy (üýtgetmegi) bilen baglanşykly, aýry-aýry territoriýalaryň we ilatly mesgenleriň arasynda göçüp-gonuş hereketidir.

Migrasiýanyň iki görnüşi has giňden ýaýrandyr. Adamlaryň bir döwletiň çäginde beýleki döwletlere göçüp gitmegine, ýa-da gelmegine daşarky (halkara) migrasiýa diýilýär. Eger-de şeýle hereketler ýurduň çäginde dürli etraplaryň ýa-da oba bilen şäheriň arasynda bolup geçýän bolsa, oňa içerki migrasiýa diýip aýdylýar.

Häzirki wagtda dünýäde zähmet baýlyklaryny (işçi güýjüni) özüne çekiji üç esasy merkeziň bardygyny bellemek gerek. Olara ilkinji nobatda Günübatar Ýewropa sebiti degişlidir (aýrytynda: GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Şweýsariýa). Ikinji merkez ABŞ-dyr. Bu ýerde diňe resmi immigrantlaryň sany (esasan Latyn Amerikasy, Aziýa we Ýewropa ýurtlaryndan) ýylda takmynan 1 mln. adama ýetýär, resmi däl bölegi bolsa – ondan hem köpdür. Zähmet immigrasiýasynyň üçünji ojagy Pars aýlagynyň nebit çykarýan ýurtlarydyr. Olaryň ilatynyň umumy sanyna daşyndan gelen zähmet immigrantlary (Ýegipetden, Hindistandan, Päkistandan we beýleki ýurtlardan) ýerli ilatdan has köpdür. Kanadanyň we Awstraliýanyň ilaty

esasan immigrasiýanyň hasabyna artdy. Ysraýyl döwletinde ilatyň 2/3 bölegi, esasan Russiýadan we GDA-nyň beýleki ýurtlaryndan immigrasiýa akymlarynyň hasabyna artdy.

Zähmet migrasiýalary bilen bir hatarda syýasy, etniki, dini, ekologik we beýleki sebäpler boýunça köpçülikleýin migrasiýalar hem bolýar. Bosgunlaryň akymynyň döremegi ýaly soňky döwrüň möhüm hadysalary şeýle migrasiýalar bilen baglanyşyklydyr. Häzirki wagtda dünýäde bosgunlaryň sany 20 mln. adamdan geçdi.

Umuman, içerki migrasiýalar ähli döwletler üçin hem häsiýetli. Ösýän döwletlerde hojalyk ýeri ýa-da iş orny bolmadyk oba ýaşaýjylarynyň akymlary gowy durmuşyň gözleginde şäherlere ugrukdyrylýar, has ösen döwletlerde bolsa – ilatyň “tersleýin” migrasiýasy, ýagny şäherlerden şäher

eteklerine, kähallatlarda bolsa oba ýerlerine göçmeklik agdyklyk edýär.

Dünýäniň ilatynyň milli düzümi. Ýer togalagynyň ilatynyň milli (etniki) düzümi-adamzadyň uzak taryhy ösüşiniň netijesidir. Häzirki wagtda dünýäde etniki umumylyklaryň dürli görnüşleri: aýry-aýry taýpalar, garyndaş taýpalaryň toparlary, milletler, halkar bar.

Ýer şarynyň etniki düzümini takyk kesgitlemek örän çylşyrymly. Sebäbi häzirki wagtda dünýäde 3-4 müň töweregi, sany onlarça adamdan ýüzlerçe milliona çenli bolan dürli halklary tapawutlandyrýarlar.

Dünýä döwletleriniň ýarysyndan gowragy birmilletlidir (ýagny esasy millet ilatyň 90%-den köpüsini tutýar): Daniýa, Şwesiýa, Ýaponiýa we baş. Galan ýurtlar köpmilletlidir. Olaryň hataryna Russiýany we ABŞ-ny (bu döwletlerde 100-den gowrak dürli milletleriň wekilleri ýaşaýarlar), Beýik Britaniýany (iňlisler, şotlandlar, uelsler, irlandlar we baş.), Ispaniýany (ispanlar, kataloniýalylar, basklar we baş.) goşmak bolar.

Köpmilletlilik esasan-da ösýän döwletler üçin häsiýetlidir. Diňe Hindistanda birnäçe ýüz dürli etniki toparlar, Nigeriýada-200, Indoneziýada-150-den az bolmadyk halklar ýaşaýarlar.

Halklaryň toparlanmasy adaty dil ýakynlygy boýunça kesgitlenilýär. Bu toparlanmanyň iň uly birligi dil maşgalasydyr. Ol dil toparlaryna, soňra bolsa halklara bölünýär. Dünýäde has giňden ýaýran 20 dil maşgalalaryny görkezmek bolar.

3-nji tablisa

Dünýädäki uly dil maşgalalary

Dil maşgalalary	Gepleşänleriň sany mln adam (2006ý)	Ýaýran territoriýalary
Hindi-Ýewropa	2242	Ähli dünýä böleklerinde

Çina-Tibet (Hytaý-Tibet)	1121	Aziýa
Niger-Kordofan (Kongo-Kordofan)	325	Afrika
Awstroneziýa (malaý-polinez)	245	Aziýa, Awstraliýa, Okeaniýa
Afraziýa (semit-hamit)	277	Aziýa, Afrika
Drawid	196	Aziýa
Altaý (türk)	89	Ýewropa, Aziýa
Awstroaziýa	87	Aziýa
Amerikaly indeýleriň dilleri	8,2	Amerika
Nil-sahara	33	Afrika
Ural (ugoro-fin)	24	Ýewropa, Aziýa
Çukot-Kamçatka	0,023	Aziýa
Kartwel	4	Ýewropa, Aziýa
Eskimos-aleut	0,112	Aziýa, Amerika
Awstral	0,16	Awstraliýa
Dg.Kawkaz	3,6	Ýewropa
Koýsan	0,356	Afrika
Papuas maşgalalarynyň dilleri	4,8	Okeaniýa
Andaman	0,01	Aziýa

Olaryň arasynda adam sany (2,5 mlrda golaý) boýunça iň ulusy Hindi-ýewropa dil maşgalasydyr. Ol roman , german , slawýan we beýleki birnäçe dil toparlaryny özüne birleşdirýär. Hytaý-tibet dil maşgalasy sany boýunça ikinji uly dil maşgalasydyr, onuň düzüminde iň ulusy – hytaý dil toparydyr.

Dünýäniň has giňden ýaýran dillerine: hytaý, iňlis, hindi, ispan, rus dilleri degişlidir. Iňlis we ispan dillerinde gepleýänleriň sanynyň Beýik Britaniýanyň we Ispaniýanyň öz hususy ilatyndan has artykmaç bolmagy Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň köp döwletleriniň baknalyk (kolonial)

geçmiş bilen düşündirilýär. Meselem, inlis dili häzirki güne çenli Afrikanyň 19 ýurdunyň döwlet dili hasaplanýar. Umuman, häzirki wagtda dünýäde 6 müň töweregi dil tapawutlandyrylýar.

Dünýäniň ilatyň milli ýa-da daşky keşp tapawudy bar bolan köp döwletlerinde in ýiti meseleleriň biri milli meseledir. Ol dürli etniki toparlaryň aralaryndaky syýasy, ykdysady, territorial, hukuk, ideologiki we medeni gatnaşyklary öz içine alýar.

Ilatyň dini aýratynlyklary. Häzirki wagtda dünýäde üç sany esasy dini akymlar- buddizm, hristiançylyk we yslam giňden ýaýrandyr. Olara dürli materiklerde ýaşaýan köp halklaryň uýýan dünýä dinleri hem diýilýär. Olardan başga-da bir ýa-da birnäçe halklaryň uýýan milli dinlerini hem tapawutlandyrýarlar.

Baryp XX asyryň ortalarynda uýýan adamlaryň sany boýunça dünýäde hristiançylyk agdyklyk edýärdi, ýöne musulman dünýäsiniň ilatynyň has ýokary tebigy köpelişi netijesinde hristianlaryň we musulmanlaryň sany deňleşdi (uýýanlaryň sany hersinde 1 mlrd-dan geçýär). Hristianlaryň ýarysyna golaýy Ýewropada, $\frac{1}{4}$ bölegi Demirgazyk Amerikada, $\frac{1}{6}$ bölegi Günorta Amerikada ýaşaýar (7-njy surat). Hristiançylyk öz gezeginde : katolik, prawoslaw we protestant akymlaryna bölünýär.

Yslam dinine uýýanlar esasan Ýakyn we orta Gündogar, Merkezi Aziýa, Demirgazyk Afrika ýurtlarynda, şeýle-de Günorta-Gündogar Aziýada giňden ýaýrandyr. Indoneziýada ilatyň 90 %-i, Malaýziýada 60 %-i yslam dinine uýýar. Beýleki dünýä dinleri ýaly, yslam hem esasy iki akyma – sünni we şaýy ugruna bölünýär. Sany boýunça sünniler agdyklyk edýär. Şaýylar bolsa esasan Eýranda we Yrakda ýaşaýarlar.

Dünýä dinleriniň ýene-de biri - buddizm biziň eýýamymyzdan öň VI-V asyrlarda Hindistanyň demirgazygynda ýüze çykyldy. Onuň hem mahaýan we

hinoýan ýaly esasy iki akymyny tapawutlandyrylýar. Bu dine uýýanlar Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýa ýurtlarynda agdyklyk edýär.

Milli dinleriň arasynda has giňden ýaýrany induizm dini bolup, Hindistanda ýüzlerçe million adam oňa uýýar. Ondan başga-da dine uýýanlaryň sany boýunça konfusiançylyk, daosizm, sintoizm, iudaizm ýaly milli dinleri görkezmek bolar.

Afrikada, Aziýada we Okeaniýada köpsanly taýpa (ýerli) dinler ýaýrandyr.

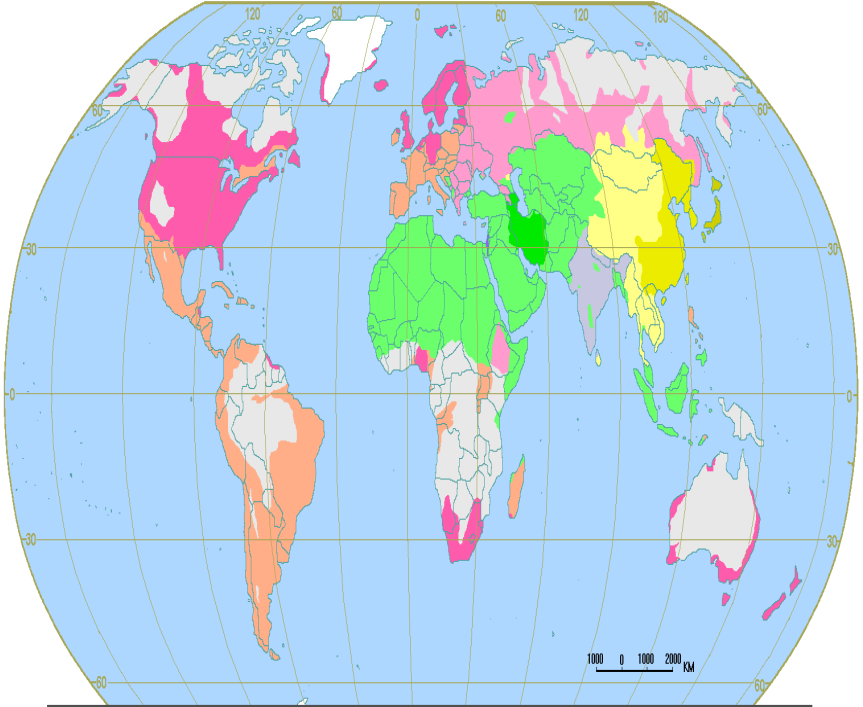
Ilatyň ýerleşşi. Ýer togalagynda ilatyň häzirki ýerleşşi-onuň ilatlaşmagynyň we hojalyk taýdan özleşdirilmeginiň uzaga çeken hadysasynyň netijesidir. Tebigy, durmuş-ykdysady, taryhy şertlere baglylykda adamzadyň ösüşiniň dürli döwürlerinde aýry-aýry ýurtlaryň we etraplaryň ilatlaşmagy birmeňzeş ýagdaýda geçmändir. Ol dünýäniň ilatynyň häzirki zaman gürlügi kartasynda aýdyň şöhlelenýär (5-nji surat).

Ilatyň ýerleşşi (ýaýraýşy) köplenç onuň territoriýa boýunça gürlüginin görkezijileri bilen kesgitlenýär.

Häzirki wagtda Ýer şarynyň gury ýer böleginde (Antarktidany hasap etmände) ilatyň ortaça gürlügi 1 km^2 –a 47,2 adam hasaplanýar. Ol ilatyň endigan ýerleşen şertlerindäki ýagdaýy görkezýär. Ýöne bu san materikler we ýurtlar boýunça görünýän örän uly tapawutlar barada hiç hili düşünje bermeýär. Materiklerde we ýurtlaryň aglaba köpüsinde ilat endigan ýerleşen däl. Meselem, Ýewropada we Aziýada ilatyň gürlügi dünýä boýunça ortaça gürlüğinden iki essä golaý ýokarydyr (80 adamdan köpräk), tersine Demirgazyk we Günorta Amerikada ol iki essä golaý, Awstraliýa we Okeaniýada bolsa 10 esseden-de pesdir.

Dünýä döwletleri boýunça bu görkeziji deňeşdirilende uly tapawutlary görmek bolýar. Ähli döwletleriniň arasynda (has kiçi döwletler hasap edilmände) ilatyň in ýokary gürlügi Bangladeşe degişli bolup, ol 1 km^2 -a 1040 adama barabardyr. Beýik

DÜNYADAKİ DİNİ YNANÇLAR

İSLAM (MUSULMAN) DİNİ

Sumier

Şaiylar

İUDİZM (YEWREY) DİNİ

HİSTİAN (HAÇPARAZ) DİNİ

Katolikler

Protestantlar

Pravoslavlar

BUDDİZM

KONFUSİANÇILIK

SİNTİZM

HİNDUİZM

YERLİ YNANÇLAR

İlatsız yerler

Britaniýanyň ilatynyň ortaça gürlüğü 1 km²-a 243 adam. Eger-de onuň meýdanynyň urbanizirlenen (şäherleşen) bölegini aýyrsaň, onda ortaça gürlük 80 adam bolar. Hytaýyň gündogar bölegi has gür, günbatary bolsa örän selçeň ilatlaşan. Ýurduň gündogarynda adamlar oazislerde we şäherlerde ýerleşýärler. Şol bir wagtda Ýawa adasynda ilatyň gürlüğü 850 (Indoneziýa boýunça umumy 117 adam/km²). Singapurda we Gibraltarda - 5000-e barabardyr, Tokionyň käbir şäher etraplarynda bolsa - 14 000 adam/km²-e ýetýär.

Dünýäniň ilatynyň gürlüğü kartasy onuň has gür ýerleşen esasy dört ojagyny aýdyň tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär. Olaryň iň ulusy Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýadaky, esasan Ýuwaş okean kenar sebitlerinde ýerleşýän ýurtlary öz içine alýar. Bu sebitde 2,7 mln. km² territoriýada 1,8 mlrd. adam ýaşaýar. Şonuň üçin-de Hytaý, Koreýa, Ýaponiýa, Wýetnam, Filippinler, Indoneziýa ýaly köp ilatly ýurtlaryň bu sebitde ýerleşmegi geň däldir. Ähli territoriýalar boýunça ilatyň ortaça gürlüğü (daglyk etraplardan başga) 1 km² 100 adamdan ýokary. Ýanszy, Huanhe derýalarynyň jülgelerinde, Günorta Koreýada we Ýaponiýada bolsa 200 adam/km²-den geçýär.

Ilatyň ikinji toplумы (ýygjam ýerleşen ýeri) Gang we Brahmaputranyň jülgelerinde, has gür ilaty bolan (1 km² 200-den 500 adama çenli), Günorta Aziýa uly sebitine degişlidir. Bu sebitde (Hindistan, Pakistan, Bangladeş we baş.) -5,4 mln. km² territoriýada 1,3 mlrd. adam ýaşaýar.

Ilatyň gür ýerleşen üçünji zonasy Günbatar Ýewropada dördü (bu ýerde ilatyň ortaça gürlüğü 1 km² 100 adam geçýär). Öňdäki iki zonadan tapawutlylykda ilatyň ýerleşiş ýygjamlygy senagatyň ösmegi netijesinde emele geldi.

Ilatyň dördünji ýygjam ojagy ABŞ-nyň demirgazyk-gündogarynda we Kanadanyň günorta-gündogarynda, Atlantik kenarýakasy bilen Beýik köller sebitiniň aralygynda ýerleşýär.

Bu ýerde ilatyň jemlenmegi, Günbatar Ýewropadaky ýaly senagatyň ösmeginiň ýokary derejesi bilen baglanyşyklydyr.

Gür ilatly sebitler bilen birlikde gury ýeriň ummasyz giňişligi örän seýrek ilatlaşandyr. Ýer şarynyň meýdanynyň 54% -den gowragynda 1 km²-e ilatyň ortaça gürlügi 5 adamdan geçmeýär. Oňa öňi bilen Demigazyk Amerikanyň we

Ýewraziýanyň Demigazyk Buzly okeanyna ýanaşýan deňiz kenar sebitleri we polýaretek ada arhipelaglary (toplumlary) girýärler.

Az ilatlaşan zonalaryň beýleki üçüsi Awstraliýanyň çöllerinde ýerleşýär. Amazonkanyň derýa jülgesiniň artykmaç çygly ekwatorial tokaýlary hem az ilatlaşandyr. Seýrek ilatlaşan sebitleriň biri-de Arabystan ýarymadasydyr.

Häzirki döwürde ilatyň ýerleşişiniň esasy görnüşi hökmünde şäherleriň ähmiýeti barha artýar. BMG-niň maglumatlary boýunça 2007-nji ýylyň başynda dünýäniň ilatynyň 48%-i şäher ýerlerinde ýaşaýar. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde şäher ilatynyň paýy 75-80%-e ýetýär.

Häzirki döwür üçin bütün dünýäde urbanizasiýanyň (latynça *urbs-şäher*) derejesiniň artmagy, ýagny şäherleriň ösmegi we ilatynyň sanynyň artmagy häsiýetlidir. Soňky ýyllarda ilatynyň sany 100 müň adamdan köp bolan uly şäherleriň sany artýar. Olaryň arasynda bolsa has irilerini ilatynyň sany 1 mln-dan geçýän “*millioner*” şäherleri aýratyn tapawutlandyrýarlar. Häzirki wagtda dünýäde uly şäherleriň sany 400-den geçýär.

IV BAP DÜNYÄ HOJALYGynyň GEOGRAFIÝASY

§4. Dünyä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi

Dünyä hojalygy we onuň düzümi barada düşünje.

Dünyä hojalygy – bu dürli ýurtlaryň milli hojalyklaryň özara baglanşykly ulgamy bolup, zähmetiň halkara bölünişi, ykdysady we syýasy gatnaşyklar esasynda döredi. Ol dünýäniň ähli ýurtlaryny öz içine alýar, bu bolsa onuň gurluşynyň çylşyrymlydygyny görkezýär.

Dünyä hojalygynyň döremeginiň taryhy ähmiýeti bar. Dürli ýurtlaryň, sebitleriň we bütün kontinentleriň arasynda söwda – maliýe we önümçilik gatnaşyklaryň ýola goýulmagy, olaryň köp asyrlaryň dowamynda biri-birinden hojalyk üzneliginiň aradan aýrylandygyny görkezdi.

Onuň döremek hadysasy manufaktura önümçiliginiň (XVI-XVIII asyrlarda) ýüze çykmagy döwründen başlandy we Ýewropa ýurtlarynda çig malyň köp möçberini daşyndan getirmegiň hasabyna senagatyň (industriýanyň) ösmegi netijesinde XIX-XX asyrlaryň çäklerinde tamamlandy. Dünyä hojalygynyň döremeginde ulaglar ulgamynyň, daşary-ykdysady gatnaşyklaryň, dünýä söwdasynyň pajarlap ösmegi esasy şert boldy. Kolonial ulgamyň ýüze çykmagy köp sanly bakna döwletleriň hojalyklarynyň metropoliýalaryň (koloniýalara eýe bolan ýurtlaryň) agrar – çig mal ýapjasyna öwrülmeleklerine ýardam etdi.

Russiýada Oktýabr rewolýusiýasy netijesinde dünýä hojalygy iki bütewi gurluşa eýe boldy. Ol bolsa ikinji jahan urşundan soňra, Gündogar Ýewropanyň we Aziýanyň birnäçe ýurtlarynyň sosialistik döwlet gurluş tejribesini geçirmäge girişmekleri bilen has hem berkedi. Emma XX asyryň 90-njy

ýyllarynda Gündogar Ýewropa ýurtlarynda we SSSR-de bolup geçen syýasy wakalar dünýä ykdysady gatnaşyklarynyň dürli häsiýete eýedigini görkezdi. Adamzat jemgyýeti hemişe öz durmuşy üçin has gowy, oňaly ykdysady ulgamyny döretmäge ymtylýar.

Dünýä hojalygynyň çylşyrymly pudaklaýyn gurluşy bardyr. Ol senagata, oba hojalygyna, ulaglar ulgamyna, söwda we beýleki pudaklara bölünýär.

Türkmenistan dünýä hojalygynda. Aýry-aýry ýurtlaryň milli hojalyklary бүтіндүнйә hojalygynyň düzüm bölegidir. Garaşsyz we Bitarap Türkmenistan hem dünýä hojalygynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Ýurduň dünýä hojalygyna goşulmagy, daşary-ykdysady gatnaşyklaryň çuňlaşmagy, halkara zähmet bölünişiginiň artykmaçlyklaryndan netijeli peýdalanmak-garaşsyz döwletiň berkemeginiň esasydyr. Türkmenistan täze Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda parahatçylykdan, dostluk-doganlykdan gözbaş alýan daşary syýasaty, daşary ýurtlar bilen özara bähbitli hyzmatdaşlygy ösdürmek boýunça saldamly ädimleri bilen dünýä hojalynda öz ornuny tapýar.

Zähmetiň hakara bölünişigi. Jemgyýetiň ösüşiniň irki döwürlerinde ýüze çykan, zähmet bölünişiginiň ýönekeý formasy (görnüşi) erkekleriň we aýallaryň arasynda, ulularyň, çagalaryň we garrylaryň arasynda zähmetiň tebigy bölünişigi boldy. Öndüriji güýçleriň ösüşine baglylykda ol jemgyýetçilik zähmet bölünişigine öwrüldi (geçdi). Bu düşünje mazmun taýdan has giňdir. Ol jemgyýetiň öz içindäki zähmet bölünişigini hem, ykdysadyýetiň pudaklarynyň arasyndaky, aýry – aýry kärhanalaryň, hat-da aýry-aýry işgärleriň arasyndaky zähmet bölünişigini hem öz içini alýar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň aýrylmaz bölegi *zähmetiň geografik (ýa-da territoriýal) bölünşigidir.* Ol territoriýalaryň önümçilik ýöriteleşişiniň we olaryň arasynda önümleriň we hyzmatlaryň alyş-çalyşygynyň hadysasy bolup

durýar. Zähmetiň geografik bölünişiginiň ýokary görnüş-i - *zähmetiň halkara bölünişidir*, ýagny aýry-aýry ýurtlaryň hojalyklarynyň önümleriniň belli bir görnüşlerini öndürmeklige ýöriteleşmegi we olar bilen alyş-çalyş etmekleridir. Şeýle ýöriteleşişň ýüze çykmagy üçin belli bir kesgitli şertler gerek. Birinjiden, zähmetiň halkara bölünişigine gatnaşýan döwletiň degişli önümi öndürmekde, iň bolmanda, beýleki ýurtlara garanda haýsy hem bolsa artykmaçlygy bolmalydyr (meselem, tebigy baýlyklaryň bir görnüşine baý bolmagy); ikinjiden, şol önümleri sarp etmek üçin oňa mätäçlik çekýän döwletleriň bolmagy; üçünjiden, satylýan ýerine çenli önümi daşamaklygyň çykdaýjysy öndürýän döwlet üçin amatly bolmaly.

Köp ýurtlaryň hojalyk keşbi olaryň halkara ýöriteleşiş-i bilen kesgitlenýär. Ýaponiýa, meselem, awtomobilleri, deňiz gämilerini, radioelektronika önümlerini we robotlary dünýäde köp eksport edýän döwlet boldy (70-nji ýyllarda “elektronika ýurduň nebiti bolar” diýen ýapon şygary häsiýetlidir). Bolgariýa oba-senagat toplumynyň önümlerini we ýükleri galdyryjy – düşüriji transport enjamlaryny öndürmeklige ýöriteleşýär. Ösýän döwletleriň biri – Zambiya-dünýäde mis magdanyny we tokgalanan misi köp ekport edijidir.

Islendik döwletiň zähmetiň halkara bölünişigine çekilişi, ilkinji nobatda onuň öndüriji güýçleriniň ösüş derejesine baglydyr. Şonuň üçin industriýal taýdan ösen ýurtlar zähmetiň häzirkizaman bölünişiginde, esasan-da, gymmat bahaly we kämil tehnologiýaly önümleri – maşynlary we enjamlary, uzak wagtlap peýdalanylýan harytlary we ş.m öndürmek babatda öňdebaryjy orny eýeleýärler. Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň köp sanly ösýän döwletleri barada aýdylanda bolsa, olaryň zähmetiň halkara bölünişigindäki (şonuň ýaly-da dünýä hojalygyndaky) ornunyň artmagy senagat taýdan ösen döwletleri mineral çig mal baýlyklary bilen üpjün etmekleriniň hasabyna bolup geçýär. Olaryň koloniýal döwürde emele

gelen çig mal öndürmeklige ýöriteleşiş hâzirki wagtda hem saklanýar.

Ýöne geografik ýerleşiş, tebigy baýlyklar bilen üpjünlik halkara zähmet bölünişiginde diňe ilkinji sebäpkär bolmagyna galýar. Bu ýerde aýgytlaýjy orun durmuş-ykdysady şertlere degişlidir. Meselem, kofe we şeker önümçiligi Karib basseyñniniň ýurtlarynyň tebigatynyň beren artykmaçlygy bolup durmaýar. Üç ýüz ýyl ozal ol ýerde tebigat kofe agajyny-da, şeker çiiñrini-de ösdürip ýetişdirmeyärdi.

Zähmetiň hakara bölünişi diňe bir progressiw däl, eýsem dünýä hojalygynyň döremek şertlerinde gutulgysyz hadysadyr. Ol hojalyk durmuşynyň internasionalizasiýalaşmagynyň obýektiw esasy we döwletleriň bilelikde parahatçylykly ýaşamagynyň “hamyrmaýasy” bolup hyzmat edýär.

Halkara ykdysady integrasiýa. Dünýäniň ähli döwletlerini gurşap almak bilen dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi soňky onýyllyklarda diňe bir giňişlik boýunça däl, eýsem çuňlugyna hem ösýär. Olar çylşyrymlaşýar, täze görnüşlere eýe bolýar. Halkara ýöriteleşiş we alyş-çalşygyň çuňlaşmagy käbir döwletleriň milli hojalyklarynyň has jebis „garyşmagyna“ getirdi. Şeýlelik-de, zähmetiň halkara geografik bölünişiniň täze, iň ýokary derejesi – *halkara ykdysady integrasiýa* ýüze çykdy. *Ol ýurtlaryň aýry-aýry toparlarynyň, olaryň ylalaşykly döwletara syýasaty ýöretmeklerine esaslanýan, has çuň we durnukly özara gatnaşyklarynyň ösüşiniň obýektiw hadysasy bolup durýar.*

XX asyryň ikinji ýarymynda sebitleýin ykdysady integrasiýa dünýä hojalygynyň ösüşinde agdyklyk ediji ugra öwrüldi, ol integrirlenen ykdysady toparlardan döreýär. Şeýle toparlaryň has möhümlerine şu aşakdaky başisi degişlidir.

“Ýewropa Bileleşiginiň“ (ÝB) düzümine ilatynyň umumy sany 370 mln adam bolan 27 döwlet girýär. Baryp 1957 ýylda „Umumy bazar“ hökmünde döredilen bu integrasion birleşme giňligine we çuňlugyna kem-kemden ösdi.

XXI asyryň başynda ÝB ýurtlary IJÖ-niň umumy dünýä möçberiniň $\frac{1}{4}$ öndürýärler we dünýä söwdasynyň $\frac{1}{3}$ -ni üpjün edýärler. Integrasiýa baglylykda olar harytlaryň, maýa goýumlaryň, hyzmatlaryň, tehnologiýalaryň, işçi güýjüniň, erkin hereket edýän bütewi ykdysady giňişligini dörediler. 1999-njy ýylda ÝB bütewi walýutasy - ýewro dolanşyga girizildi. Häzirki wagtda bütewi konstitusiýanyň kabul edilmegine garaşylýar.

Aziýa – Ýuwaş okean sebitinde oňa Günorta-Gündogar Aziýa döwletleriň Assosiýasiýasy (ASEAN) degişlidir. Onuň düzümine ilatynyň sany 450 mln adamdan geçýän 9 döwlet girýär. Ondan başga-da şeýle topara düzümine 21 döwlet girýän Aziýa – Ýuwaş okean ykdysady hyzmatdaşlyk (ATES) guramasy degişlidir.

Demirgazyk Amerikada şeýle integrasion topara erkin söwdanyň Demirgazyk Amerika assosiýasiýasy (NAFTA) degişlidir. Onuň düzümine ABŞ, Kanada we Meksika girýär.

Latyn Amerikasynnda oňa integrasiýanyň latyn amerikan assosiýasiýasy (LAI) degişli bolup, sebitiň 11 döwletini birleşdirýär we döwletleriň – agzalaryň „umumy bazaryny“ döretmek boýunça esasy wezipe goýulýar.

Sebitleýin birleşmelerden başgada, dünýä hojalyk ulgamynda köpsanly pudaklaýyn ykdysady toparlanmalar bar. Olaryň arasynda iň möhümi – nebiti eksport ediji ýurtlaryň guramasy (OPEK) bolup, 11 döwleti özünde birleşdirýär.

Ylmy-tehniki öwrülişigiň mazmuny we esasy ugurlary. Dünýä hojalygynyň pudaklaýyn we territorial guralyşy. Adamzat jemgyýetiniň öz ösüşinde üç yzygiderli döwri – industrial döwürden öňki, industrial we industrial döwürden soňky basgançaklary geçendigini taryhy tejribeler görkezýär. Olaryň her biri öz hojalyk gurluşyna eýedir.

Industrial ösüşden öňki jemgyýetde ykdysadyýetiň agrar düzümi has üýtgewsiz ýagdaýda agdyklyk etdi, onda oba hojalygy we onuň bilen baglanyşykly pudaklar (tokaý hojalygy,

awçylyk, balykçylyk) maddy nygmatlary almagyň esasy çeşmeleri bolupdy. Senagat öwrülişiklerinden soňra XVIII asyryň ikinji ýarymyndan – XIX asyryň birinji ýarymynda Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da senagatyň öndebaryjy orny bilen baglanyşykda hojalygyň industrial gurluşy ýüze çykdy. XX asyryň ikinji ýarymynda ylmy-tehniki öwrülişikleriň (YTÖ) täsiri astynda düýbünden täze gurluş döräp başlady we industriýal ösüşden soňky (ýa-da informasion) gurluş adyny aldy. *Onuň esasy häsiýetli sypaty – önümçilik sferasyna garaňda önümçilik däl işleriň sferasynyň agdyklyk etmegidir.*

Ylmy-tehniki öwrülişik barada düşünje. Adamzat ýaşayşynyň ähli ösüşi ylmy-tehniki progress (ösüş) bilen berk baglanyşyklydyr. Ýöne bu ösüşiň salgymynda öndüriji güýçleriň çalt we çuň üýtgeýän aýry-aýry döwürleri bolýar. XVIII-XIX asyrlarda käbir döwletlerde senagat öwrülişikleri şeýle döwürleriň biri boldy, ol el zähmetinden uly maşyn önümçiligine geçişi häsiýetlendirdi. XX asyryň ortalarynda başlan häzirkizaman YTÖ döwri şeýle häsiýete eýedir.

Ylmy-tehniki öwrülişik (rewolýusiýa) – bu ylmy jemgyýetiň öndüriji güýçlerine öwürmeklige esaslanan, adamzadyň öndüriji güýçlerindäki düýpli hil öwrülişigidir.

YTÖ-iň häsiýetli sypatlary we düzümi bölekleri. Häzirkizaman YTÖ dört esasy sypatlary bilen häsiýetlendirilýär.

Birinjiden, köptaraplaýynlyk (uniwersallyk), tutuşlaýyn gurşap almaklyk. Ol ähli pudaklary we sferalary, zähmetiň häsiýetini, durmuşy, medeniýeti, adamlaryň psihologiýasyny özgertýär. Eger-de geçmişiň senagat öwrülişikleriniň nyşany hökmünde adatça bug maşynyny hasap edýän bolsalar, onda häzirkizaman YTÖ üçin şeýle nyşanlar bolup EHM, kosmos korably, atom elektrostansiýalary, reaktiw samolýot, telewizor hyzmat edip biler. Häzirkizaman YTÖ-niň tutuşlaýyn gurşap almaklygyny geografiki taýdan delillendirip bolar, sebäbi ol ýa-da beýleki derejede ol dünýäniň ähli döwletlerine we Ýeriň

bütün geografik bardasyna, şeýle-de kosmiki giňişlige-de degip geçýär.

Ikinjiden, *ylmy-tehniki özgerişleriň örän çalt bolup geçmegi*. Ol ylmy açyş we onuň önümçilige ornaşdyrylmagynyň arasyndaky wagtyň görnetin kemelmeginde, has çalt moral könelişde we degişlilikde, önümleriň hemişe täzelenmeginde ýüze çykyar.

Üçünjiden, *YTÖ zähmet baýlyklarynyň hünär taýýarlyk derejesine* talaby üzü-kesil güýçlendirdi, bu bolsa siziň her biriňize hem degişlidir. Ol adamzat jemgyýetiniň ähli sferalarynda akyl zähmetiniň paýynyň artmagyna getirdi.

Dördünjiden, YTÖ-niň möhüm aýratynlygy onuň baryp II jahan urşy ýyllarynda *harby – tehniki rewolýusiýa hökmünde* ýüze çykmagydyr. “Sowuk urşy” döwrüniň bütün dowamynda YTÖ ýene-de has ýokary dereje bilen ylmy-tehniki pikirleri harby maksatlar üçin peýdalanmaklyga ýygyn etdi.

Hünärmenleriň aglaba köpüsi häzirkizaman YTÖ-niň bütewi, çylşyrymly ulgam bolup, biri-biri bilen berk özara baglanyşykly dört sany düzüm bölegi: 1) ylmy, 2) tehnikany we tehnologiýany, 3) önümçiligi, 4) dolandyryşy birleşdirýändigini belleýärler.

Ylym.YTÖ eýýamynda ylym bilimleriň örän çylşyrymly toplumyna öwrüldi. Şonuň bilen bir hatarda ol adamzat işiniň giň sferasyny emele getirýär. Dünýäde ylmy işgärleriň sany – 5-6 mln adam. Soňky ýyllarda ylmyň önümçilik bilen baglanyşygy has-da artdy, önümçilik ylmy has köp talap edijä öwrüldi (ylmy köp talap edijilik ol ýa-da beýleki önümiň öndürilmeginde umumy çykdaýjylarda ylmy barlaglara we işläp düzmelere çykdaýjynyň derejesi (paýy) bilen ölçenilýär). Ýöne bu babatda ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasyndaky tapawut örän ýokarydyr.

Tehnika we tehnologiýa. Tehnika we tehnologiýa özünde ylmy bilimleriň we açyşlaryň mazmunyny saklaýar. Täze tehnikalary we tehnologiýalary peýdalanmagyň esasy

maksady – önümçiligiň netijeliligini, zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak. Soňky ýyllarda tehnikanyň we tehnologiýanyň esasy ugry – el zähmetini we çig maly tygşytlamak hem-de tebigaty goramak meselelerine aýratyn ýygyn etmekdir.

YTÖ-niň şertlerinde tehnikanyň we tehnologiýanyň ösüşi iki ýol bilen bolup geçýär. *Ewolýusion* ýol eýýäm bar bolan tehnikalaryň we tehnologiýalaryň mundan beýläk kämilleşmegi – maşynlaryň we enjamlaryň kuwwatlylygyny (iş öndürijiligini) ýokarlandyrmak, ulag serişdeleriniň ýük göterijiliginiň artmagy bolup durýar. Ýöne uly möçberdäki gurluşyklar (kärhanalar) belli bir ykdysady peýda berýän–de bolsa, hemişe özüni ödemeýär. Ykdysadyýetiň geljegini uly, orta we kiçi kärhanalaryň jebis hyzmatdaşlygynda görmek zerurdyr.

Rewolýusion ýol düýbünden täze tehnika we tehnologiýa geçiş bolup durýar. Ol elektron tehnikalary önümçiliginde has aýdyň beýanyny tapýar. Dogrudan hem ozal “dokma asyry”, “polat asyry”, “awtomobil asyry” barada aýdýardylar, häzir bolsa – “mikroelektronika döwri” barada köp gürrüň edilýär. 70-nji ýyllarda başlan YTÖ-iň şol “ikinci tolkunyna” köplenç mikroelektron rewolýusiýasy diýip ýöne ýerden aýdylmaýar. Häzirkizaman jemgyýetçilik durmuşyny eýýäm önümçilik, harby, durmuş maksatly elektronikasyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Täze tehnologiýalara tarap geçiş hem uly ähmiýete eýedir. Şeýle geçiş maşyn gurluşygynda - metaly işläp bejermegiň mehaniki däl – elektrohimiýa, plazma, lazer, radiasion, ultrases, wakuum we baş. usullary, metallurgiýada - çoýuny, polady we prokаты almagyň iň öndebaryjy usullaryny peýdalanmak, oba hojalygynda – plugsyz ekerançylyk, ýagny topragy tekiz işläp bejermek, kommunikasiýa sferasynda – radiorele, aýnasüýmli aragatnaşyklary, teleksleri, telefakslary,

elektron poçtalary, peýdjing we beýleki aragatnaşyk görnüşlerini ornaşdyrmek bilen häsiýetlendirilýär.

Hojalygynň ösüşine, pudaklaýyn düzümine we önümçiligiň ýerleşişine

YTÖ-niň täsiri. Ylmy-tehniki öwürlişik önümçiligiň ösüş depginleriniň has çaltlanmagyna sebäp boldy. Emma şeýle-de bolsa, onuň ösüş bady dürli pudaklarda birmeňzeş däldir. Ösüş depginlerindäki tapawutlar, öz gezeginde, pudaklaýyn düzüminiň üýtgemegine getirýär.

Has uly özgertmeler işläp bejerýän senagatda bolup geçýär. YTÖ-niň döwri üçin senagatyň üç pudagynyň – elektroenergetikanyň, maşyngurluşygynyň we himiýa senagatynyň örän çalt depginler bilen ösmegi häsiýetlidir. Bu „öňdebaryjy üçlügiň“ işjeň ösdürilmegi hakyky kanunalaýyklykdyr, çünki ylmy-tehniki öwürlişigiň amala aşyrylmagy köp derejede hut şolara baglydyr.

Şunuň bilen bir hatarda, senagatyň beýleki pudaklarynda-da möhüm düzüm özgertmeleri bolup geçýär. Metallurgiýa ýaly köne önümçilik pudagy onuň aýdyň mysaly bolup biler. Polat ozalkysy ýaly has ýaýran konstruksiýa material bolmagynda galsa-da we onuň eredilişi ähli reňkli metallary bilelikde alanyňdan 20 esse köp bolsa-da, biziň günlerimizde reňkli metallurgiýanyň ähmiýeti has artýar. Munuň özi ozaly bilen reňkli metallara islegiň ep-esli artmagy bilen düşündirilýär. Ýaňy-ýakynlarda oňa diňe alýuminiý bilen magnini deňişli edilýärdi. Senagatyň täze pudaklarynyň (atom, raketa, kosmos), telewideniýäniň, radiolokasiýanyň, elektron-hasaplaýyş tehnikasynyň ösmegi berilliy, litiý, sirkoniý, seziý, tantal, germaniý, selen we beýleki metallara islegi üzüň-kesil artdyrdy.

Gazyp alýan pudaklar işläp bejerýän önümçiliklere garanda haýalrak ösýär. Netijede bütün senagatyň önüminiň gymmatynda gazyp alýan senagatyň paýy birsyhly peselýär we

tutuşlygyna alanynda onuň möçberi dünýäde 1/10 bölege-de ýetmeýär.

Oba hojalygynyň pudaklaýyn düzümine YTÖ-niň täsiri has möhüm önümler bolan galla we tehniki ekinleriň ýygnaýşynyň artdyrylmagynda, maldarçylygyň çalt depginlerde ösdürilmeginde ýüze çykýar. Ulag ulgamygynda YTÖ-niň täsiri awtomobil, turbageçiriji, awiasiýa ulagynyň paýynyň artmagynda, daşary söwdada onuň täsiri taýýar önümleriň paýynyň artmagynda ýüze çykýar. Önümçilik däl sferanyň ornunyň we ähmiýetiniň ýokarlanmagy hem YTÖ-niň täsiriniň ýüze çykmalarynyň aýdyň mysalydyr. Ol ylmyň jemgyýetiň gös-göni öndüriji güýçlerine öwrülmeginden, bilim ulgamynyň, saglygy saklaýyşyň we aýratyn hem hyzmat ediş toplumynyň ähmiýetiniň artýanlygyndan gelip çykýar.

Önümçiliginiň ýerleşdirilişine YTÖ – niň täsiri. Ylmy-tehniki öwrülişik önümçiligiň ýerleşdirilişiniň käbir köne faktorlarynyň görnüşini üýtgetdi, şeýle hem täze faktorlary ýüze çykardy.

1)Tebigy baýlyk faktory. Industrializasiýanyň has irki döwürlerinde tebigy baýlyk faktory köp derejede gazylyp alynýan mineral baýlyklara, ozaly bilen-de daş kömür basseýnlerine hem-de ýataklaryna ýykgyň eden agyr senagatyň ýerleşdirilişini bilen kesgitlenýärdi. YTÖ zamanynda şunuň ýaly “nazarlanyş” messe-mälim azaldy. Munuň özi ilkinji nobatda işläp bejerýän senagatyň pudaklaryna degişli bolup, olaryň ýerleşişine indi beýleki faktorlar täsir edýärler. Emma gazyp alýan pudaklar (çig maly ilkinji işläp bejerýän senagaty hem özi içine almak bilen) ozalkysy ýaly gazylyp alynýan mineral baýlyklaryň çykýan etraplaryna ýykgyň edýär. Birentek köne kânleriň we basseýnleriň gorlarynyň ep-esli derejede azalandygy sebäpli, mineral baýlyklary gazyp almak täze, köplenç az özleşdirilen we barmasy kyn etraplara süýşip başlandy. Bu etraplarda gazyp alýan senagat, adaty ilkinji önümçilik pudagynyň ornuny tutýar. Russiýa Federasiýasynyň

birentek gündogar we demirgazyk etraplary, Kanadanyň demirgazyk hem-de günbatar etraplary, Alýaska, Grenlandiýa, Skandinawiýanyň demirgazygy, Awstraliýanyň demirgazyk we günbatar oblastlary, ösüp barýan ýurtlaryň käbir etraplary, Türkmenistanyň çöllük sebitleri şeýle etraplardyr. YTÖ dünýä okeanynyň mineral baýlyklaryny (aýratyn-da nebit we gazy) has giňden peýdalanmaklyga ýardam edýär, by bolsa bütündünýä hojalygynyň geografiýasyna uly täsir etdi.

2)*Zähmet baýlyk faktory.* Bu faktor köp derejede önümçiligiň ýerleşdirişini kesgitleýär. Emma şeýle-de bolsa YTÖ-niň zamanynda bu faktor täze mazmuna eýe boldy. Ylmy-tehniki öwürlişigiň şertlerinde önümçilik tehnika we tehnologiýasy birsyhly çyrşyrymlaşýar. Olaryň has netijeli ulanylmagy işgärleriň hünär derejesine barha köp bagly bolýar. Hünärmenleriň düzüminde injener-tehniki işgärleriň sany ösýär. Önümçiligiň ylym bilen baglanyşygy artýar. Şoňa görä-de YTÖ döwründe ýokary taýýarlykly hünärmenler aýgytlaýjy faktorlaryň biri boldy. Munuň özi ilkinji nobatda maşyngurluşygynyň (elektronika, pribor, raketa, robot önümçiligi), organika sintez we polimerler himiýasynyň (plastmasslary, emeli süýmleri işläp çykarmak, farmasewtika, fotohimikatlar, durmuş reaktiwlerini öndürmek) inňän täze pudaklaryna degişlidir. Şol täze pudaklaryň uly şäherlere we şäher aglomerasiýalaryna ýakynlaşmagynyň sebäbi hem hut şundan ybaratdyr.

3).*Territoria toplanmak (ýygjamlaşmak) faktorlary.* Bu faktor hem biziň günlerimizde-de öz ähmiýetini saklan, köne faktorlaryň biridir. YTÖ üçin kärhanalaryň kuwwatynyň artmagy , önümçilik ýygjamlaşmagynyň güýçlenmegi häsýetlidir diýilip, ýokarda eýýam belenip geçilipdi. Emma şunuň ýaly ýygjamlaşma öz nobatynda kärhanalaryň giňlik boýunça, ýagny olaryň territorial ýakynlaşmagyna ýardam edýär. Territorail ýygjamlaşma köne iri senagat merkezleriniň giňeldilmeginde we täze, has uly

senagat merkezleriniň hem-de çatryklaryň (uzelleriniň) emele gelmeginde ýüze çykýar. Bu şäherleşmek (urbanizasiýalaşmak) we şäher aglomerasiýalarynyň emele gelmek bilen hadysasy ýakyndan baglanyşyklydyr.

4). *Ulag faktorlary*. Soňky onýyllyklarda önümçiligiň ýerleşdirilişine bu faktoryň täsiri mese-mälim özgerdi. Ulag we aragatnaşyk serişdeleriniň kämilleşdirilmegi ulag çykdaýjylaryň kemelmegine getirdi. Ýangyjyň, çig malyň, taýýar önümiň uzak aralyklary daşamagynyň ykdysady taýdan amatly bolmagyna ýardam etdi. Önümçiligiň ýoriteleşdirilmeginiň güýçlenmegi bilen bir hatarda, bu hadysa öz nobatynda çig maly öndürýän (çykarylýan) etraplar bilen ony gaýtadan işleýän (sarp edýän) etraplaryň arasynda territorial üzneligiň barha ýygy-ýygýdan ýüze çykmagyny şertlendirdi. Şeýle territorial üznelige aýdyn mysal hökmünde dünýäde nebitiň çykarylýan we onuň gaýtadan işlenilýän etraplaryny görkezmek bolar.

5). *“Ylmy köp talap edýän” faktor*. Bu täze faktor YTÖ döwründe ylmyň ornunyň üzül-kesil ýokarlanmagy netijesinde, onuň önümçilige barha köp täsir etmegi bilen baglanyşyklydyr. Bu faktor kärhanalaryň, birinji nobatda iňňan täze pudaklaryň iri ylmy merkezlere, şäherlere we şäher aglomerasiýalaryna ýakynlaşyandygynda ýüze çykýar.

6). *Ekologik faktor*. Ozal hem ýiti bolan bu faktor YTÖ döwründe birinji derejeli ähmiýete eýe boldy. Bu faktor daşky gurşawa “agramyň” örän köp düşýän etraplarynda (adatça senagatyň we şäherleriň has ösen etraplarynda) önümçiligiň toplanmagynyň çäklendirilmegine, şonuň ýaly-da täze özleşdirilýän territoriýalarda şeýle önümçilik ýygjamlaşmagynyň önüni almaga ýardam edýär.

§5. Dünýäniň senagat önümçiligi.

Energetika. Adamzat ýaşayşynyň бүтін тaryhynyň ýangyjyň we energiýanyň dürli görnüşleriniň özleşdirilişi bilen baglanyşyklydygyny siz göz önüne getirýänsiňiz. YTO döwründe hem energetika hojalygyň ösüşine we ýerleşişine uly täsir edýär. Kähalatlarda onuň “dünýäni dolandyryandygy” barada aýdylýar.

Ilkinji energiýa baýlyklarynyň dünýä önümçiligi we sarp edilişi ähli döwürlerde artýar: ol 1960-njy ýylda 1 mlrd tonna şertli ýangyçdan, 2005 ýylda 14 mlrd tonna çenli artdy. Onuň ösüşiniň bady 1970-nji ýyllaryň ortalaryna çenli has-da ýokary boldy, şol döwürde dünýäde energetika, öňi bilen-de nebit krizisi (çökgünligi) bolup geçdi.

Ýöne bu umumydünýä meýilleriniň aňyrsynda uly geografiki tapawutlar bar. Soňky iki ýüzýyllykda dünýäniň ýangyç-energetika senagaty öz ösüşinde iki esasy döwri geçdi. XIX asyryň бүтін dowamynda we XX asyryň birinji ýarymynda kömür döwri dowam etdi. Şol döwürde dünýäniň ýangyç-energetika balansynda kömür ýangyjy has agdyklyk etdi. Soňra ikinji nebit-gaz döwri başlandy. Bu nebitiň we gazyň has netijeli energetik çig-mal hökmünde gaty ýangyçdan artykmaçlygy bilen baglydyr.

Ýangyç senagaty. Nebit senagaty ýangyç-energetika ulgamynda örän uly ähmiýete eýedir. Häzir nebit dünýäniň 80-den gowrak ýurtlarynda çykarylýar. Ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlary tarapyndan nebitiň gazylyp alnyşy (3,5 mlrd t golaýlaýar) dünýäde takmynan deň paýlanylýar. Onuň 40- % -den gowragy nebiti eksport edýän ýurtlaryň (OPEK) guramasynyň paýyna düşýär. Uly sebitlerden bolsa Aziýa (öňi bilen-de Pars aýlagynyň ýurtlarynyň hasabyna) has tapawutlanýar . Pars aýlagynyň ýurtlaryna nebitiň dünýä möçberinde anyklanan gorlarynyň 2/3 bölegi we onuň gazylyp alnyşynyň 1/3 bölegi düşýär. Bu sebitiň dört

döwletiniň hersi ýylda 100 mln tonnadan köp nebit çykarýar (Saud Arabystany, Eýran, BAE, Kuweýt). Saud Arabystany bolsa bu görkeziji boýunça dünýäde birinji orny eýeleýär.

Beýleki sebitleri nebitiň çykarylyşynyň möçberine baglylykda şeýle tertipde görkezmek bolar: Latyn we Demirgazyk Amerika, Afrika, GDA, Günbatar Ýewropa, Awstraliýa we Okeaniýa.

Halkara söwdasyna ähli gazylyp alynýan nebitiň 40%-i gelip düşýär. Dünýä hojalygynda onuň gazylyp alynýan we sarp edilýän etraplarynyň arasynda örän uly territorial üzňelik döreýär. Ony aradan aýyrmak üçin kuwwatly, öňi bilen-de okean – ýük akymlyry – hakyky “nebit köprüleri” döredi. Ýöriteleşdirilen nebit daşýan tankerler nebit gazyp alynýan ýurtlardan ABŞ-a, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa tarap hereket edýärler.

Dünýäniň *gaz senagaty* hem uly ösüşe eýe boldy. Bu esasy üç sebäpler bilen düşündirilýär: tebigy gazyň anyklanan uly gorlarynyň bolmagy, ony daşamagyň birneme arzanlygy, şeýle hem gazyň nebite we kömüre garanynda ekologik “arassa” ýangyçlygydyr. Ine şonuň üçin-de XX asyryň ikinji ýarymynda tebigy gazyň gazylyp alnyşynyň dünýä möçberi 10 esseden hem köp artdy we 2,2 trln. m³ möçberden hem geçdi. Deslapky hasaplamalara görä onuň geljekde hem artmagy dowam eder. Ýaňy ýakynlarda hem ähli tebigy gaz ykdysady taýdan ösen ýurtlarda öňi bilen-de ABŞ-da we Kanada-da, Günbatar Ýewropa we GDA ýurtlarynda gazylyp alynýardy.

Ýöne soňky ýyllarda tebigy gazy esasy öndürijileriň hataryna Günorta-Gündogar Aziýada, Demirgazyk Afrikada we Latyn Amerikasyn-da ýerleşýän käbir ösýän ýurtlar girdiler.

Dünýä söwdasyna çykarylýan tebigy gazyň 15-20 %-i gelip düşýär. Onuň esasy bölegi magistral gaz geçirijileri arkaly eksport edilýär – Russiýadan, Türkmenistandan, Niderlandlardan, Kanadadan, Alžirden we başga ýurtlardan.

Galan bölegi suwuklandyrylan görnüşinde, ýörite metan daşajy tankerlerde, awtomobillerde eksporta ugradylýar. Suwuklandyrylan tebigy gazy, öňi bilen ösýän döwletler eksport edýärler, bu bolsa deňiz “gaz köprüleriniň” döremegine getirdi.

Kömür senagaty nebitiň we gazyň ähmiýetiniň ýokarydygyna garamazdan öz ähmiýetini saklaýar.

Häzirki wagtda dünýäde kömrüň gazylyp alnyş derejesi 4,5-5 mlrd. tonna möçberde üýtgäp durýar. Kömür gazyp almak boýunça dünýäniň aýry-aýry sebitlerinden Aziýa, Demirgazyk Amerika, Günbatar Ýewropa, GDA ýurtlary, döwletlerden bolsa – Hytaý, ABŞ, GFR, Russiýa Federasiýasy, Hindistan, Awstraliýa tapawutlanýar.

Kömür niredе gazylyp alynýan bolsa, şol ýurtlarda hem esasan, sarp edilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, onuň takmynan 10 %-i dünýä bazaryna gelip düşýär. Awstraliýa, ABŞ, şeýle-de Günorta Afrika Respublikasy, Kanada, Russiýa Federasiýasy, Hytaý, Hindistan energetiki we kokslanýan kömri has köp eksport edýän ýurtlardyr. Netijede bu pudakda hem öz durnukly deňiz “kömür köprüleri”

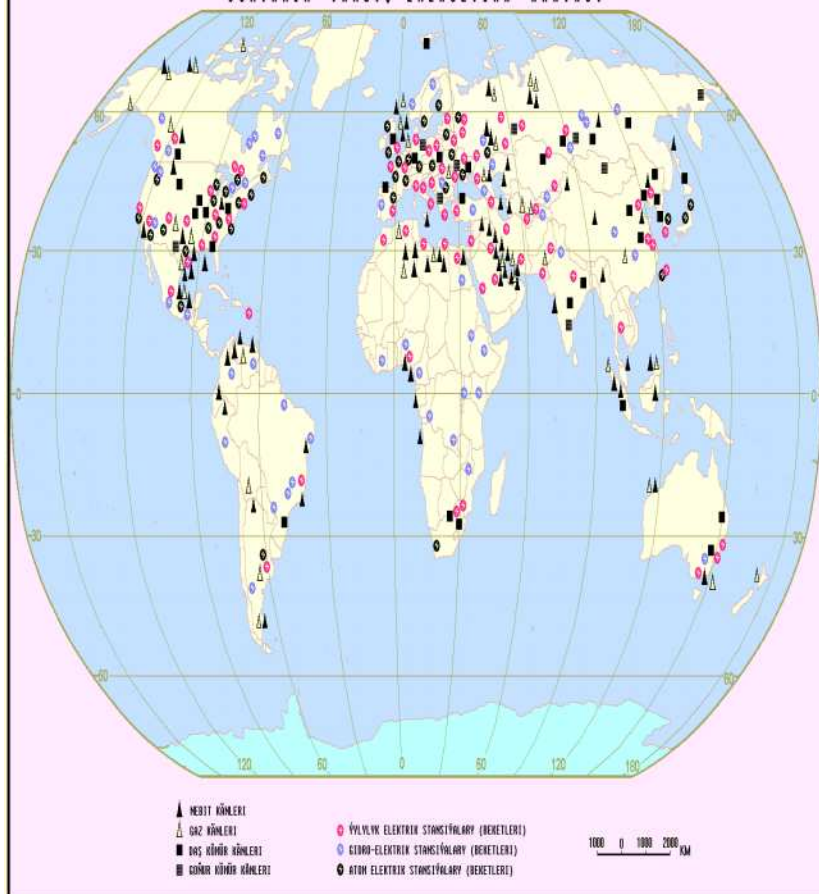
döredi, ýagny dünýä bölekleriniň arasynda kömür daşayan ýörite gämileriň uly toplumy hereket edýär.

Elektroenergetika. YTÖ eýýamynda dünýä elektroenergiýa önümçiligi ýokary we durnukly bat bilen ösýär: Eger 1990-njy ýylda öndürilen elektrik energiýasynyň möçberi 11,6 trln. kWt/sagat bolan bolsa, onda 2006-njy ýylda 16,4 trln. kWt/sagada çenli artdy. Degişlilikde ýangyç-energetika balansynda elektroenergetikanyň paýy artýar.

Dünýäde öndürilýän elektrik energiýasynyň takmynan 70 %-i ykdysady taýdan ösen ýurtlara we 30 %-i ösýän ýurtlara (Hytaý goşmak bilen) degişli. Bu görkeziji boýunça “birinji onlugyň” ýurtlarynyň düzümine ösen ýurtlaryň 7-si, ösýän ýurtlaryň bolsa 3-si girýär. Ýöne jan başyna öndürilýän

elektrik energiýasynyň möçberi boýunça olaryň arasyndaky
tapawut örän uly bolmagyna galýar.

DÜNYAŇIŇ ÝANGYÇ-ENERGETIKA KARTASY

Dünýäde we aýry-aýry ýurtlarda elektrik energiýasyny öndürmegiň düzüminde kömürde, mazutda, tebigy gazda işleýän ýylylyk elektrik stansiýalary (ÝES) agdyklyk edýär. Elektrikenergetikanyň dünýä önümçiliginde olaryň paýy 62

% barabar. Ýylylyk elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmegiň möçberi boýunça ABŞ, Hytaý, Russiýa Federasiýasy, Ýaponiýa, GFR öňde barýarlar.

Elektroenergiýanyň dünýä önümçiliginiň takmynan 20 %-i suw elektrik stansiýalary (SES) üpjün edýärler. Suw elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmegiň umumy möçberi boýunça Kanada, ABŞ, Braziliýa, Russiýa Federasiýasy, Hytaý tapawutlanýarlar.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň köpüsinde suw energiýa mümkinçiligi eýýäm köp derejede ýa-da doly peýdalanylandyr. Şonuň üçin-de, dünýäde suw energetikasyny ösdürmegiň esasy geljegi häzir ösýän ýurtlar, ilkinji nobatda, Braziliýa we Hytaý bilen baglanyşyklydyr.

Elektrik energiýasyny öndürmekde üçünji orun atom elektrik stansiýalaryna (AES) degişlidir, olar elektrik energiýasynyň dünýä önümçiliginiň 17 %-ni berýär; şeýle elektrik stansiýalary dünýäniň 32 döwletinde işleýärler. AES-de elektrik energiýasyny öndürmek ABŞ-da, Fransiýada, Ýaponiýada, GFR-de, Russiýada, Kanada-da beýleki ýurtlara garanda has ösendir. Elektrik energiýasynyň umumy önümçiliginde AES-iň paýy boýunça bolsa Litwa, Fransiýa, Belgiýa tapawutlanýar. Atom energetikasy zerur bolan çig mal bilen doly üpjündir. Atom energetikasy üçin esasy çig mal bolan uran konsentratyny (U_3O_8) esasy öndürijilere Kanada, Awstraliýa, Namibiýa, ABŞ, Russiýa degişlidir.

Energiýanyň adaty däl (alternativ) çeşmelerine elektrik energiýanyň dünýä önümçiliginiň bary-ýogy 1 %-i düşýär.

Dag-magdan senagaty. Dünýä senagat önümçiliginde dag-magdan senagatynyň paýynyň kem-kemden

peselýändigine garamazdan, ol zähmetiň halkara geografik bölünşine we dünýä hojalygynyň geografýasyna örän uly täsir etmegini dowam etdirýär. Hut dag-magdan senagaty bilen birinji nobatdan magdanlary gazyp alynýan we sarp edilýän etraplaryň arasyndaky territorial üzneligini ýeňip geçmek, continentleriň arasynda ýük akymlarynyň döremegi, tebigy baýlyklaryň täze etraplarynyň özleşdirilmegi baglanyşyklydyr.

Kitabyň II babynda magdan we magdan däl gasma baýlyklaryň Ýer şary boýunça paýlanyşy, aýry-aýry ýurtlaryň olaryň dürli görnüşleri bilen üpjünligi dogrusynda giňişleýin durlup geçildi.

1970-nji ýyllaryň ortalaryna çenli Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletleri üçin mineral çig mal serişdelerini esasy iberijiler ösýän döwletler bolupdy. Emma şol döwürde dünýä çig mal krizisiniň (çökgünliginiň) başlananyndan soňra ykdysady ösen ýurtlaryň mineral çig mal hojalygynyň geljekki ösüş ýagdaýyna düýpgöter gaýtadan seretmeklige mejbur bolundy. Ol çig maly we esasan öz hususy baýlyklaryna tygşytlamaga ýykgyň edip başlady. Netijede, çig maly çykarmak we eksport etmek boýunça Kanadanyň, Awstraliýanyň we Güorta Afrika Respublikasynyň (GAR) orny ýokarlandy. Häzirki wagtda Günbatar Ýewropa ýurtlary, ABŞ, Ýaponiýa ösýän döwletlerden mineral çig mal serişdeleriň getirmek ýoly bilen öz hajatlarynyň 1/3 bölegini kanagatlandyrýarlar. Sarp edilişiň galan bölegini bolsa olar öz hususy baýlyklaryny gazyp almagyň we Kanadadan, Awstraliýadan we GAR-dan getirmegiň hasabyna üpjün edýärler.

Zähmetiň halkara geografik bölünişi netijesinde dünýä hojalygynda sekiz sany “Esasy dag-magdan senagatly döwletler” döredi. Ykdysady taýdan ösen döwletlerden bu sekizlige ABŞ, Kanada, Awstraliýa, GAR, ösýän döwletlerden – Braziliýa, Hindistan, geçiş ykdysadyýetli ýurtlardan – Hytaý, Russiýa girýär. Olara belli bir derejede

Ukraina, Gazagystan, Meksika, ösen dag-magdan senagatly käbir beýleki ýurtlar ýakynlaşýarlar. “Üçünji topary” magdan çykarmak boýunça halkara ýöriteleşişiniň haýsy hem bolsa bir uly pudagy bilen tapawutlanýan ýurtlary emele getirýärler.

§6. Işläp bejerýän senagat pudaklary

Metallurgiýa senagaty. Uzak ýyllaryň dowamynda eredilýän metalyň möçberine ilkinji nobatda islendik döwletiň ykdysady kuwwatyny kesgitleýän görkeziji hökmünde garalýardy. 1970-nji ýyllarda energetiki we çig mal çökgünliniň täsiri astynda köne pudaklaryň biri hökmünde metallurgiýanyň ösüş bady biraz haýallady.

Bu birinji nobatda gara metallurgiýa degişlidir. Şol bir wagtyň özünde bu pudakda ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlaryň arasyndaky tapawut üýtgäp başlady. Häzir poladyň öndürilişiniň ähli dünýä möçberiniň 2/5 bölegi ösýän ýurtlaryň paýyna düşýär (Hytaýy goşmak bilen). Ösýän döwletlerde gara metallurgiýanyň şeýle ýokary derejede ösmegi bir tarapdan, olaryň senagatynyň hajatlary, beýleki tarapdan bolsa – Ýaponiýadan, Günbatar Ýewropadan, ABŞ-dan bu döwletlere “hapa” önümçilikleriň geçirilmek syýasaty bilen düşündirilýär.

Dünýäniň aýry-aýry sebitleriniň arasynda poladyň eredilşiniň möçberi boýunça Aziýa aýratyn tapawutlanýar, bu ýerde Hytaý, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Hindistan ýaly polady has köp öndürijiler ýerleşýärler.

Poladyň köp eredilmegi Ýewropa (esasan GFR, Italiýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa), Demirgazyk Amerika (ABŞ, Kanada), GDA döwletleri (Russiýa, Ukraina) üçin-de häsiyetlidir.

Her ýylda dünýä bazaryna gara metallaryň prokatynyň 200-250 mln. tonnasy gelip düşýär. Ony esasy eksport edijiler Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, Ýaponiýa, import edijiler bolsa – ABŞ we Hytaýdyr.

Reňkli metallurgiýa önümçiligiň möçberi boýunça gara metallurgiýadan takmynan 20 esse kiçidir. Şunlukda agyr reňkli, legirlenýän we gymmat bahaly metallaryň metallurgiýasy adatça olaryň gazylyp alynýan ýurtlaryna we etraplaryna ýykgyň edýär. Sebäbi, reňkli metallaryň magdanlarynda peýdaly komponentleriň mukdary örän azdyr. Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasynyň birnäçe ýurtlarynda reňkli metallurgiýanyň ir, ýagny koloniýal döwürde ýüze çykanlygy şonuň bilen düşündirilýär.

Maşygurluşygy. Siziň taryh dersinden bilşiňiz ýaly, maşygurluşygy pudak hökmünde Angliýada senagat öwrülişikleri döwründe, 200 ýyl mundan ozal döredi. Biziň günlerimizde ol işleýänleriň sany (80 mln adam) we öndürýän önüminiň umumy gymmaty boýunça senagat pudaklarynyň arasynda birinji orny eýeleýär. Maşygurluşygynyň paýyna ähli dünýä senagat önüminiň 1/3-den gowragy düşýär.

Maşygurluşygynyň köne, täze we iň täze pudaklara bölünmegi has aýdyň görünýär. Degişlilikde olaryň ösüş bady örän tapawutlanýar. Köne pudaklar öz ösüşinde ýa-da durnuklaşdy, ýa-da çökgünlik (krizisde) ýagdaýynda bolýar.

Täze pudaklarda önümçiligiň ösüşi bolup geçýär. Awtomobil senagaty oňa mysal bolup biler. Ýöne, YTÖ-iň esasy “katalizatorlary” bolan, iň täze pudaklar (elektrotehnika, elektronika robotgurluşygy we başgalar) çalt we durnukly ösüş depginine eýedir.

Dünýä maşygurluşygynyň territorial guralyşynda hem uly özgerişler bolup geçýär. Ýaňy-ýakyna çenli bu pudagyň önüminiň 9/10 böleginden gowragyny senagat taýdan ösen ýurtlar, ilkinji nobatda, “uly sekizligiň” agzalary, esasanda ABŞ we Ýaponiýa berýärdi. Soňra bu pudakda ösýän döwletleriň paýy artyp başlady. Olara täze industrial ýurtlar, Hytaý, Hindistan, Braziliýa, Meksika, Argentina degişlidir.

Dünýäniň ykdysady kartasynda maşygurluşygynyň has ösen esasy dört sebitini görkezmek mümkin. Olara

Günbatar Ýewropa, ABŞ, Ýaponiýa we Günorta-Gündogar Aziýa, GDA döwletleri deňişlidir.

Himiýa senagaty. XX asyryň II ýarymy himiýa senagatynyň pajarlap ösmeginiň döwri boldy. Maşyngurluşygy bilen bir hatarda ol häzirkizaman industriýasynyň iň çalt ösýän pudagydyr.

Dünýä himiýa senagatynda, maşyngurluşyndaky ýaly, dört esasy sebit döredi: ABŞ, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa we GDA ýurtlary. Olaryň her birinde dag-magdan himiýasy, mineral dökünleri, esasy himiýa önümlerini öndürmek, aýratynda organiki sintez we polimer materiallar önümçiligi uly ösüşe eýe boldy. Ösýän ýurtlarda ýaňy-ýakyna çenli bu pudak esasan çig maly gazyp almak bilen çäklenýärdi. Ýöne 1970-nji ýyllarda bolup geçen dünýä energetik krizisinden soňra himiýa senagaty Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynda, esasan nebitiň we gazyň köp çykarylýan ýurtlarynda, has çalt ösüp başlady. Uly nebitimiýa toplumlary Pars aýlagynyň, Demirgazyk Afrikanyň ýurtlarynda, Meksikada we Wenesuelada işe girizildi.

Zähmetiň şeýle bölünişiginde organiki sintez we polimer materiallaryň önümçiligi ösýän ýurtlarda has ýokary derejede jemlenýär, şol bir wagtyň özünde çylşyrymly, ylmy köp talap edýän önümleriň goýberilişi ABŞ-da, Günbatar Ýewropada we Ýaponiýada has uly ösüşe eýe boldy.

Tokaý we agaç işläp bejeryän senagaty. Tokaý we agaç işläp bejeryän senagatyň geografiýasy köp babatda tokaý baýlyklarynyň ýerleşşi bilen kesgitlenilýär.

Demirgazyk tokaý guşaklygynyň çäginde pürli agaçlar taýýarlanylýar. Soňra olardan artylan, kesilen agaçlar, agaç plitalary, sellýuloza, kagyz, karton işlenilýär.

Russiýa, Kanada, Şwesiýa, Finlýandiýa üçin tokaý we agaç işläp bejeryän senagaty – möhüm halkara ýöriteleşiş pudagydyr.

Günorta tokaý guşaklygynyň çäginde ýaprakly agaçlar taýýarlanylýar. Bu ýerde tokaý senagatyň üç esasy zolagy döredi: Braziliýa, Tropiki Afrika ýurtlary, Günorta – Gündogar Aziýa. Olarda taýýarlanylýan agaçlar deňiz ýoly bilen Ýaponiýa, Günbatar Ýewropa ugradylýar, galany bolsa köplenç odun hökmünde ulanylýar. Günorta tokaý guşaklygynyň ýurtlarynda kagyz taýýarlamak üçin agaç däl ösümlikler : bambuk (Hindistan), bagassa (Peru), sizal (Braziliýa, Tanzaniýa), džut (Bangladeş) ýaly ösümlikler peýdalanylýar. Şeýle-de bolsa ilatyň jan başyna onuň öndürilişi boýunça bu döwletler örän yzda galýarlar.

Ýeňil senagaty. Ýeňil senagatyndaky geografiki öňegidişlikler onuň esasy pudagynda – dokma senagatynda has aýdyň ýüze çykýar. 2006-njy ýylda бүтін дүнйәде 130 mlrd. metrden gowrak natural we himiki süýümlerden mata öndürüldi. Eger-de dokma senagatynyň beýleki önümçiliklerini hem hasaba alsan, onda bu pudak ähli döwletlerde ösdürilýär.

Dokma senagatynda dünýäde baş sany esasy sebit emele geldi: Gündogar Aziýa, Günorta Aziýa, GDA, Ýewropa we ABŞ. Olaryň her birinde nah mata we himiki süýümlerden matalary öndürmek agdyklyk edýär, beýleki pudaklar (ýün, ýüpek, lýon) uly ähmiýete eýe däl. Emma soňky ýyllarda dokma senagatynyň ösüşinde ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasynda uly tapawutlar ýüze çykdy. 50-nji ýyllardan başlap ösen döwletleriniň dünýäniň mata we geým önümçiligindäki paýy yzygiderli kemelýär; dokma senagatynyň köne merkezleriniň ähmiýeti üzül-kesil peseldi. Ozal mata öndürmek boýunça dünýäde birinji orny eýeleýän Beýik Britaniýa, indi ikinji onlukda durýar. Ol dokma önümlerini uly eksport ediji ýurtdan onuň import edijisine öwrüldi.

Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletlerinden tapawutlylykda, öňi bilen arzan işçi güýjüne ýykgyň edýän, ösýän döwletleriň dokma senagaty hakyky ösüş badyny aldy.

Nah matalary öndürmekde Hytaý dünýäde birinji, Hindistan bolsa ikinji ýeri eýeleýär. Ösýän ýurtlardaky öndürilen matalaryň esasy bölegi Günbataryň ösen ýurtlaryna eksport edilýär. Taýýar geýimleriň eksport edilişi ondan hem ulydyr. ABŞ-nyň, Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň dükanlarynda Taýwandan, Hindistandan, Kolumbiýadan, Meksikadan gelýän arzan geýimler, trikotaž önümleri giňişleýin satylýar.

§7. Dünýäniň oba hojalygynyň geografiýasy

Oba hojalygy – maddy önümçiligiň ikinji esasy pudagydyr. Oba hojalygy diňe bir gadymy däl, eýsem has giňden ýaýran maddy önümçilik pudagydyr. Dogrudan hem, dünýäde ilaty oba hojalygy ýa-da onuň bilen baglanyşykly tokaý hojalygy, awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanmaýan ýekeje döwlet hem ýokdur. Bütün dünýäde oba hojalygynda 1,1 mlrd-a golaý adam meşgullanýar.

Oba hojalygy dünýäniň hemme ýerlerinde ösdürilýär. Şoňa baglylykda önümçiligi guramagyň köpdürli görnüşleri ýaýrandyr. Alymlar oba hojalygyny ýöretmegiň 50-den gowrak görnüşini (tipini) tapawutlandyrýarlar. Ýöne olaryň hemmesini iki uly topara birleşdirmek bolar. Birinjiden, bu ösen *harytlyk oba hojalygydyr (oba hojalygy esasan satmak üçin harytlyk önümleri öndürmäge ýöriteleşýär)*. Ol ylmy esasyda gurnalan tohumçylygy, ekin dolanşykly intensiw ekerançylygy, ot-íymlik ekinleri ýetişdirmek bilen utgaşýan intensiw maldarçylygy, bagçylygy we gök ekerançylygy, şeýlede öri meýdan maldarçylygy öz içine alýar. Ikinjiden, bu ýönekeý zähmet gurallaryny peýdalanýan yzagalak (ekstensiw) ekerançylygy, çarwa we ýarym çarwa maldarçylygyny, şeýlede tokaýlarda önüm ýygnamaklygy, awçylygy we balykçylygy öz içine alýan *sarp ediliş oba hojalygydyr (oba hojalygynyň esasy wezipesi ilatyň özüniň sarp etmekleri üçin önüm öndürmegidir)*.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda, esasan-da industrial ösüş boýunça ýokary derejä ýeten döwletlerde, ýokary harytlyk oba hojalygy görnetin agdyklyk edýär. YTÖ eýýamynda ol mehanizasiýanyň we himizasiýanyň mümkin bolan çägendäki ýokary derejä ýetdi we häzir onuň ösüşinde esasy orny mikroelektronika, awtomatizasiýa, seleksiýanyň, genetikanyň we biotehnologiýanyň iň täze gazananlaryny ornaşdyrmak eýeleýär. Bu ýurtlarda agrosenagat toplumynyň *agrobiznes* diýilýän görnüşe ösüşe eýe boldy. Ol oba hojalyk önümlerini öndürmek bilen birlikde, ony gaýtadan işlemegi, saklamagy, daşamagy we ýerleşdirmegi, şeýle hem tehnikalary, dökünleri we baş. öndürmegi öz içine alýar. Ol oba hojalygyna industrial häsiýet berýär.

Ösýän döwletlerde hem harytlyk oba hojalygy ösdürilýär. Ýöne bu ýurtlarda esasan sarp ediliş oba hojalygy giňden ýaýrandyr.

Haryt hojalygy – bu hasylly ýerleri eýeleýän, hakyna tutma işçi güýjini, maşynlary, dökünleri, emeli suwaryşy giňden peýdalanýan, ylmy esasyda gurnalan uly plantasiýalar we fermalardyr. Olarda önümçilik içkerki we daşarky bazara niýetlenendir we özboluşly “döwletiň içindäki döwleti” emele getirýärler. Ýöne şeýle plantasiýalar adatça aýry-aýry ojaklar görnüşinde – niredede ol ýa-da beýleki ekini ýetişdirmek üçin has amatly şertler bar bolsa, şol ýerlerde ýerleşýärler.

Ösýän döwletlerde adaty sarp ediliş (*ýa-da az harytly oba hojalygy agdyklyk edýär*). Olarda esasan ekerançylyk pudaklary ösdürilýär. ABŞ we Ýewropa ýurtlaryndan tapawutlylykda ol maldarçylyk bilen utgaşdyrylman, eýsem onuň bilen baglanyşyksyz hereket edýär. Az harytly sektor ýüzlerçe mln. kiçi we ownyjak hojalyklary öz içine alýar, Olar iň “arzan” kaloriýany berýän sarp ediliş ekinlerini ýetişdirýärler. Bu sektorda nokatlaýyn ekerançylyk saklanýar, topragy işläp bejermegiň esasy guraly bolsa agaç sündisi, gowy bolan ýagdaýynda demir uçly, we motygadyr.

Ekerançylyk. Däneli ekinler – dünýä oba hojalygynyň esasydyr. Dünýäde däneli ekinler ähli işlenip bejerilýän ýerleriň 1/2 bölegini tutýar. Olaryň meýdany ilatýň ýerleşiş aýratynlyklary bilen gabat gelýär. Dänäniň dünýä önümçiligi kem-kemden artýar we ýylda 2 mlrd. tonna ýetdi. Däne hojalygy, obrazlaýyn aýdylanda üç “nan ekinine” – bugdaýa, şala we mekgejöwene esaslanýar. Olar jemi ýygnaýan dänäniň 4/5 bölegini berýär we adamlaryň ähli iýmit rasionynyň tas ýarysyny üpjün edýär.

Bugdaý – adamzadyň takmynan ýarysynyň baş çöregidir. Akademik N.I. Wawilow (1887-1943ý.) bu ekiniň ýüze çykan ojaýynyň Alynky Aziýa we Ortaýer deňiz sebitidigini kesgitledi. Ol ýerlerden bugdaý kem-kemden bütin dünýä ýaýrapdyr. Ýöne biziň ýurdumyzyň çäginde hem baş müň ýyl ozal bugdaý ösdürilip ýetişdirilipdir. Ony Änew şäheriniň golaýyndan tapydan ak bugdaýyň däneleri subut edýär. Biziň günlerimizde dünýäniň bugdaý meýdany ähli ýaşalýan kontinentleri gurşap alýar. Esasy bugdaý guşaklygy demirgazyk ýarym şarynda, göwrümi boýunça kiçisi – günorta ýarym şaryna uzalyp gidýär. Ýylyň dowamynda Ýer şarynyň ol ýa-da beýleki böleklerinde bu ekiniň ýygnaýan ýekeje aýy hem ýokdur.

Bugdaý 70-den gowrak döwletde ýetişdirilýär, ýöne onuň jemi ýygnaýşynyň agramly bölegi bary-ýogy birnäçe döwletiň paýyna düşýär. ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada, Hytaýda, Hindistanda, Russiýada, şeýle-de Fransiýada, Ukrainada, Argentinada, Gazagystanda dünýäniň esasy harmanlary – bugdaý hojalygynyň ýöriteleşdirilen sebitleri ýüze çykdy. 10-njy suratda bugdaýy köp öndürýän ýurtlar barada maglumat berilýär.

Şaly – adamzadyň tas ýarysynyň diýen ýaly, çöregiň ýerini tutýan, esasy azyklyk önümidir. Ol iň gadymy ekinleriň biri bolup, Hytaýda biziň eýýamymyzdan has irki döwürlerde ýetişdirilipdir. Bugdaý ýaly, şaly soňra beýleki kontinentlere

ýaýrapdyr. Biziň günlerimizde şaly ýetişdirmek bilen 100-den gowrak döwlet meşgullanýan-da bolsa, dünýä boýunça onuň ýygnaýşynyň 9/10 bölegi Aziýanyň “şaly öndürýän” ýurtlarynyň paýyna düşýär. Dünýäde ähli suwarymly ýerleriň 2/3 bölegini şaly meýdanlary tutýar. Şaly öndürmekde Hytaý, Hindistan, Bangladeş, Indoneziýa, Filippinler, Tailand, Wýetnam has tapawutlanýar. Soňky ýyllarda bu ekininiň geografiýasynda käbir üýtgeşmeler bolup geçýär. Indi şaly ABŞ-da, Braziliýada, Meksikada, Merkezi Amerikanyň çäklerinde köpçülikleýin ösdürilip ýetişdirilýär (11-nji surat).

Mekgejöweniň watany Meksika hasaplanýar. Täze dünýäniň açylmagy bilen , ol bu ýerden dünýäniň beýleki döwletlerine ýaýradyldy. Bu ekininiň meýdanlary köp babatda bugdaýyň meýdanlary bilen gabat gelýär. Soňky ýyllarda mekgejöweniň diňe bir däne däl-de, eýsem gök ot hökmünde ösdürilip ýetişdirilmegi, onuň ýaýraýyş zonasynyň giňelmegine getirdi. Ýöne, ony esasy öndürijiler ABŞ, ondan soňra Hytaý we Braziliýa bolmagyna galýar.

Dünýä bazaryna ähli öndürilen dänäniň, esasan-da bugdaýyň we mekgejöweniň 10-15% gelip düşýär. Ony esasy eksport edijiler – däne hojalygy halkara ýöriteleşiş pudagy bolup durýan ýurtlarydyr: ABŞ, Kanada, Awstraliýa, Fransiýa, Argentina. Meselem, Kanada we Awstraliýa her ýylda ýygnaýan bugdaýyň, Argentina – mekgejöweniň 80% -e çenli mukdaryny eksport edýärler.

Mallar üçin iýmlik däne esasan Günbatar Ýewropa we Ýaponiýa, azyklyk däne bolsa dänäniň az öndürilýän ösýän döwletlere gelip düşýär.

Beýleki azyklyk ekinler. Ilaty azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin däneli ekinlerden başga-da ýag berýän, köki miweli, şekerli, miwe ekinleri hem giňden peýdalanylýar. Däneli ekinlere garaňda olar zähmeti köp talap edýänligi bilen tapawutlanýar.

Ýag berýän ekinler biziň planetamyzyň ilatynyň iýmit rasionynda dänelilerden soňra ikinji orny eýeleýärler. Ähli sarp edilýän ýagyň takmynan 2/3 bölegi ösümlik ýagydyr. Olaryň paýy Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ilatynyň iýmit rasionynda has-da ýokarydyr. Soýa ýygnamak boýunça dünýäde ABŞ (dünýä möçberinde ýygnalýan soýanyň 1/2 bölegi) arahis ýygnamak boýunça Hindistan, zeýtun ýygnamak boýunça Italiýa birinji orny eýeleýär.

Köki miwelilerden has giňden ýaýrany – kartoşkadyr. Kartoşkanyň watany – Günorta Amerika, ýöne häzir ol esasan demirgazyk ýarym şaryň aram guşaklygynyň ekinidir. Kartoşka ýygnamak boýunça dünýäde ilkinji orunlary Hytaý, Russiýa, ABŞ we Polşa eýeleýär.

Adamlaryň iýmit rasionynda düzüminde şeker saklaýan ekinler uly orun eýeleýärler. Dünýäde her ýylda 120 mln. tonna şeker öndürilýär. Onuň 2/3 bölegi şeker çişriginden we 1/3 bölegi gant şugundyryndan alynýar. Bu ekinleriň ikisi-de zähmeti köp talap edýär we olaryň ýaýran zonalary dürlidir. Şeker çişrigi onuň “ikinci watanynda” – Amerikada, tropiki we subtropiki klimatly ýurtlarda beýlekilerden has köp ösdürilip ýetişdirilýär. Gant şugundyry – aram guşaklygynyň ekinidir. Ony esasy öndürijiler – Russiýa, Ukraina, Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarydyr.

Şypa beriji ekin hökmünde adatça çay, kofe we kakao peýdalanylýar. Olaryň hemmesi tropiklerde (çay subtropiklerde hem öndürilýär) ýetişdirilýär.

Adamlaryň durmuş derejesiniň ýokarlandygyça olaryň iýmitinde gök önümler we miweler barha uly orun tutýar. Olar saglyk üçin zerur bolan mikroelementleri we witaminleri saklaýarlar.

Ýag beriji, şeker saklaýjy, miweli we esasan-da şypa beriji ekinleriň uly bölegi dünýä bazaryna düşýär. Esasy eksport edijiler ösýän ýurtlar, import edijiler bolsa – ykdysady taýdan ösen ýurtlardyr.

Azyk däl ekinler. Süýümlü ekinlerden gowaça has uly ähmiýete eýedir. Pagta süýüminiň dünýä önümçiligi 20 mln. tonna barabardyr. Gowaça ekmek we pagta ýygnamak boýunça birinji orny Aziýa ýurtlary, ýagny pagtaçylygy ösdürmegiň iň gadymy etraplary eýeleýär, ikinji – Amerika ýurtlary, üçünji – Afrika.

Beýleki lýon, sizel, jut ýaly süýümlü ekinleriň ýaýran zonalary has çäklidir. Lýonyň dünýä önümçiliginiň 3/4 bölegi Russiýanyň we Belorusiýanyň, jutuňky – Bangladeşiň paýyna düşýär. Natural kauçugyň önümçiliginiň 85%-ni Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary, esasanda Tailand, Indoneziýa we Malaýziýa berýär.

Pagta, jut, natural kauçuk - dünýä söwdasynyň möhüm harytlarydyr. Häzirki wagtda neşe jisimleriniň bikanun söwdasy örän uly möçberlere ýetdi. Ony esasy öndürijiler – Kolumbiýa we käbir Aziýa ýurtlarydyr (esasan Owganystan). Neşe söwdasy ummasyz girdejiler getirýär. Ýöne olar bilen dünýäde aýgytlaýjy göreş alynyp barylýar.

Maldarçylyk. Däneli ekinler ýaly, maldarçylyk hem hemme ýerlerde ýaýrandyr. Çemenlikler we öri meýdanlar sürülýän ýerlere garaňda üç esse köp meýdany tutýar. Maldarçylyk önümleriniň esasy bölegini aram guşaklygynyň ýurtlary berýär. Şeýle hem ähli öndürilýän dänäniň takmynan ýarysy furaž (iýmlik) hökmünde peýdalanylýar.

Dünýä maldarçylygynyň geografiýasy ilkinji nobatda mallaryň ýaýraýşy bilen kesgitlenilýär. Olaryň umumy sany 4,5 mlrd başa golaýlaýar. Şunlukda esasy orun üç pudaga degişlidir.

Iri şahly mallaryň (1,4 mlrd baş) sanyny köpeltmegiň hasabyna ähli diýen ýaly süýdi we etiň 1/3 –den gowragy alynýar. Intensiw süýt we et-süýt maldarçylygy aram

guşaklygynyň tokaý we tokaýly sähra zonalarynda has ýaýrandyr. Bu ýerde mallar ýatakda ýa-da öri meýdan – ýatak şertlerinde saklanylýar. Et berýän maldarçylyk aglaba aram we

subtropik guşaklygynyň has gurak etraplarynda köpeldilýär. Bu ýerde ekstensiw çarwaçylyk – öri meýdan maldarçylygy agdyklyk edýär. ABŞ-nyň, Kanadanyň, Argentinanyň, Awstraliýanyň käbir etraplarynda meýdany boýunça uly haryt hojalyklary (ranço) – hakyky “et fabrikleri” ýüze çykdy.

Doňuzdarçylyk (1 mlrd baş töweregi) – dünýä boýunça ähli et önümleriniň möçberiniň 2,5 bölegini almagyň çeşmesidir. Ol gür ilatlaşan welaýatlara we uly senagat merkezlerine, intensiw maldarçylyk we kartoşka ýetişdirilýän etraplara ýygyn edýär. Dünýäde doňuzlaryň baş sanynyň tas ýarys Aziýanyň paýyna (düşýär öňi bilen Hytaýa).

Et - ýüň ugurly *goýundarçylyk* (1 mlrd-dan gowrak baş) cyglylygy ýeterlik we ýumşak klimatly etraplara mahsus, inçe we ýarym inçe ýüňli ugur bolsa has gurak etraplara häsiýetlidir.

Dünýäde her ýylda 220 mln. tonnadan gowrak et öndürilýär. Onuň esasy bölegi doňuz eti, soňra sygyr eti, guş eti, goýun etidir. Bu görkeziji boýunça öňdebaryjy ýurtlaryň toparyny Hytay, ABŞ, Braziliýa, Fransiýa, GFR, Russiýa döredýärler. Ýöne eti sapr etmegiň umumy we jan başyna düşýän möçberi boýunça aýry-aýry ýurtlar örän güýçli tapawutlanýarlar.

Dünýäde her ýylda 450 mln. t süýt (ABŞ, Russiýa, Hindistan, GFR öňde barýar), 600 mlrd sany – ýumurtga (Hytay, ABŞ, Ýaponiýa), 2,5 mln t – ýüň (Awstraliýa, Hytaý, Täze Zelandiýa) öndürilýär.

Balykçylyk. Balykçylyk adamzadyň hojalyk babatda meşgullanýan işleriniň iň gadymylarynyň biridir. Biziň günlerimizde ol 15 mln-dan gowrak adamyň ýaşamagyny üpjün edýän, dünýä hojalygynyň möhüm pudagydyr. Balyk we başga deňiz önümlerini tutmagyň dünýä möçberi eýýam ýylda 110 mln t ýetdi.

Onuň takmynan 4/5 bölegini deňizlerde we ummanlardaky balykçylyk üpjün edýär. Olaryň suwlarynda 15-20 müň balykçylyk gämileri hereket edýärler, onuň 1/5 bölegi

bolsa – süýji suwlardaky balykçylyk. Balygyň we deňizleriň berýän beýleki önümleriniň ähmiýeti öňi bilen olaryň haýwanat beloklarynyň düzümi boýunça mallaryň we guşlaryň etinden pesde durmaýanlygydyr we adamzadyň şeýle beloklara islegleriniň 1/4 bölegini kanagatlandyranlygy bilen düşündirilýär.

XX asyryň ikinji ýarymynda dünýäde deňiz balykçylygynyň geografýasynda uly üýtgeşmeler bolup geçdi. Eger-de ikinji jahan urşundan ön we soňra balykçylygyň öňden gelýän esasy etraplary Demirgazyk Atlantika (döwletlerden bolsa degişlilikde Norwegiýa, Daniýa, Beýik Britaniýa, Germaniýa, ABŞ) bolan bolsa, onda soňrak bu pudagyň “merkezi” Yuwaş ummanyň demirgazyk bölegine süýşdi. Bu ummanyň Günorta Amerika ýanaşýan Gündogar bölegi hem balykçylygyň möhüm etrabyna öwürüldi. Häzir hut şu ýerlerde balykçylyk ýurtlaryň “birinji onlugyny” döredýän ýurtlaryň köpüsi ýerleşýärler.

Su ýerde olaryň diňe öz şelf (ýalpak) zonalarynda däl-de eýsem uzakdaky suwlarda hem balyk tutmagy alyp barýandyklaryny hasaba almak gerek (ekspedisiýa usulynda balyk tutulmak).

§8. Ulag ulgamy – maddy önümçiligiň üçünji esasy pudagydyr

Ulaglar ulgamynyň dünýä hojalygyndaky orny. Ulag ulgamy – bu dünýä hojalygynyň çylşyrymly we möhüm pudagydyr. Ol zähmetiň döwlet işerli we halkara bölünişiniň maddy esasyny düzýär. Uly territoriýalary bolan döwletler üçin ulaglary ösdürmegiň has-da uly ähmiýeti bardyr. Meýdanynyň giňligi ulag ýollaryny gurmaklyga ýokary çykdaýjylary talap edýär.

YTÖ ulaglaryň ähli görnüşlerine öz täsirini ýetirýär. Ulag serişdeleriniň tizlikleri düýpgöter artdy, yük göterijiligi

ýokarlandy, hereket ediji düzümi artdy. Şonuň netijesinde köp sanly ulag ýol damarlary bilen birleşen dünýä, “bir hili gysylan” ýaly boldy. Şu gün howa ýollary hat-da Demirgazyk polýusynyň üstünden-de geçýär. Suwasty tonneller Yapon adalaryny, Biýik Britaniýany kontinental Ýewropa bilen birleşdirdi. Deňiziň düýbünden gaz we nebit geçirijileri uzalyp gidýär, ummanlaryň düýbi boýunça bolsa – kabel liniýalary geçýär. Dünýäniň iň gowy elektrikleşdirilen demir ýollarynda şu gün tizlik 200 km/sagatdan hem geçýär (Ýaponiýa, Fransiýa, GFR we baş.). Ýolagçy deňiz gämisi Atlantik okeanyny 3,5-4 gije-gündizde, sesden tiz ýöreýän “Konkord” samolýoty bolsa – 3,5 sagatda geçýär. Ýük göterijiligi 40-50 müň tonna bolan tankerleriň ornuna göterijiligi 200-500 müň t ýetýän ägirt uly tankerler peýda boldy.

Dünýä ulaglar ulgamyndkya geografik tapawutlar.

Dünýäniň dürli sebitleriniň we ýurtlarynyň ulaglary öz aýratynlyklaryna eýedir. Bu bolsa territoriýalaryň ululygy we özleşdirilişi, ykdysadyýetiň ösüş derejesi, zähmetiň halkara bölünişine gatnaşmak derejesi bilen baglanyşyklydyr. Meselem, uly meýdany bolmadyk köp döwletlere içerki howa transportyny ösdürmek amatly däl, sebäbi olaryň meýdanyny sanaglyja sagadyň dowamynda awtomobilde kesip geçip bolýar. Ony meýdanyny günbatardan gündogara ýük maşynynyň diňe 3,5 gije-gündiziň dowamynda geçýän ABŞ barada aýdyp bolmaz. Russiýada ulag ýollarynyň dowamlylygy has-da ulydyr. Otly Moskwa-Wladiwastok aralygyny 7 gije-gündiziň dowamynda geçýär. Ösen senagatly ýurtlarda ulag ulgamy çylşyrymly gurluşa eýedir we onuň ähli görnüşleri gowy ösendir. Bu ýurtlarda ulaglaryň täze görnüşleri ösdürilýär we köneleri köp görnüşli häsiýete eýe bolýar: howa ýassygynda hereket edýän suw we ýerüsti transport, asylýan monorelsli we asma ýollary, akýan (süşýän) ýükler üçin turbageçirijiler we baş. Ykdysady taýdan ösen ýurtlar

ulaglaryň işiniň esasy görkezijileri has takygy, ýük we ýolagçy dolanşygy boýunça, öndebaryjy orny eýeleýärler.

Ulag ulgamynyň ýokary derejede ösenligi bilen “uly sekizligiň” döwletleri: ABŞ, Ýaponiýa, GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa, Kanada, Russiýa has tapawutlanýarlar. Olaryň çig-maly, ýangyjy, taýýar önümleri kontinentara we döwletara möçberinde örän uly göwrümde daşaýandyklaryny göz önüne tutsaň, bu kanuny ýagdaýdy. Şunlukda, bu ýerlerde pudagyň ösüşi ulaglaryň aýry-aýry görnüşleriniň, döwletleriň, ulag uzelleriniň arasyndaky ýiti bäsdeşlik bilen utgaşyklydyr. Meselem, howa ulagy Atlantikanyň üsti bilen geçýän ähli ýolagçy akymalaryny diýen ýaly “eline aldy”, bu ugurdaky uly deňiz ýolagçy laýnerleriniň sany bolsa örän azaldy.

Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň we esasan-da Russiýanyň ulag ulgamy ýollaryň gürlügi, onuň hili we ýük dolanşygy boýunça günbatar Ýewropa ýurtlarynyňkydan we ABŞ-dan yzda galýar. Şeýle-de bolsa, GDA ýurtlarynda demir ýoluň ýük ýygjamlygy ABŞ-nyňka garanynda birnäçe esse ýokarydyr. Bu awtomobil ulagynyň ýeterlik derejede ösmändigine şaýatlyk edýär.

Ösýän döwletlerde häzirki zaman ulag torunyň diňe başlangyjy döreýär. Olaryň köpüsinde bolsa ulagyň köne, irki görnüşleri giňden peýdalanylýar. Bu ýerlerde bar bolan ulag görnüşleriniň tehniki derejesi osen döwletleriňkiden has yza galýar. Olaryň käbirlerinde (Owganystan, Nepal, Ýakyn Gündogaryň käbir ýurtlary we Okeaniýanyň we Karib basseýniniň “kinniwanja” ada döwletleri) demir ýollar düybünden ýokdur. Kenarýaka ösýän döwletleriň daşarky aragatnaşyklarynda ulagyň diňe bir ýa-da iki görnüşü esasy orny eýeleýär.

Ýük dolanşygy boýunça ulagyň ähli görnüşleriniň arasynda deňiz ulagy birinji orny eýeleýär. Ol awtomobil ulagy bilen deňeşdirilende ýükleriň az möçberini, ýöne has uzak aralyklara (ortaça 5 müň km) daşaýar (12 -nji surat).

Gury ýer ulagy. Onuň esasyny awtomobil, demir ýol we turbageçiriji ulaglary düzýär. Şunlukda, ABŞ-da awtomobil ulagy, Russiýada – demir ýol has agdyklyk edýär. Şu iki ulag görnüşiniň ösüş ugry-da tapawutlydyr. Meselem, soňky ýyllaryň dowamynda Russiýada demir ýollaryň uzynlygy 20 müň km. artdy, Baýkal-Amur magistraly guruldy. ABŞ-da (şeýle-de Beýik Britaniýada we GFR-da) awtomobil transportynyň bäsdeşligi sebäpli demir ýollar görnetin gysgaldy.

Demir ýollaryň uly möçberi (uzynlygy) ABŞ-a degişlidir. Ýöne ýollaryň has ýokary gürlügi boýunça Günbatar Ýewropa ýurtlary tapawutlanýarlar, bu ýerde 100 km² meýdana 10 km demir ýoly düşýär.

Ösýän ýurtlarda demir ýollaryň gürlügi juda hem pesdir. Şunlukda ýollaryň köpüsi biri-biri bilen baglanyşykly dälendir. Bu bolsa etrapara we döwletara ykdysady gatnaşyklary kynlaşdyrýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda hem ulaglar ulgamyny ösdürmeklige uly ähmiýet berilýär. Gysga döwrüň içinde halkara ähmiýetli birnäçe demir ýol şahalary guruldy. Häzirki wagtda bolsa uly sebit ähmiýetli Demirgazyk-Günorta demir ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar.

Dünýäde awtomobil ulagy has pajarlap ösýär. Onuň uly artykmaçlygy ýükleri “gapydan-gapa çenli” ertip bilýänligidir. 2008-nji ýylda dünýäniň awtomobil parky 0,5 mlrd awtomobile barabar bolup, onuň 80%-i Günbataryň ösen döwletlerinde jemlenendi.

Awtomobil ýollarynyň umumy uzynlygy (5 mln. km) boýunça ABŞ, awtomobil ýollarynyň gürlügi boýunça bolsa Günbatar Ýewropa ýurtlary we Ýaponiýa öňde barylýar. Russiýa awtomobil ýollarynyň uzynlygy we ulagyň ýük dolanşygy boýunça-da ABŞ-dan ep-esli yza galýar. Şunlukda, ýollaryň hili hem pes bolmagyna galýar.

Soňky ýyllarda turbageçiriji transporty awtomobil ulagyndan hem has çalt ösýär. Ösen ýurtlarda esasy turbageçirijiler nebitiň we gazyň çykarylýan etraplaryny olaryň gaýtadan işlenilýän etraplary bilen birleşdirýär. Ösýän döwletlerde olar çig-malyň gazylyp alynýän etraplaryndan deňiz gämi duralgalaryna geçirilýär. Ol ýerden nebit köplenç işlenmedik görnüşinde äkidilýär. Dünýäde turbageçirijileriň has uzyn möçberi Russiýada, Kanadada we ABŞ-da çekilendir. Türkmenistanda nebit-gaz senagatynyň ösdürilmegi nebit we gaz geçirijileriniň gür torunyň döremegine getirdi. Häzir halkara ähmiýetli Türkmenistan-Hytaý, Hazarýaka gazgeçirijileri gurulýar.

Deňiz we derýa ulagy. Deňiz ulagy ýurtlaryň arasyndaky ýük daşalyşynyň 80%-ni üpjün edýär we transportyň islendik beýleki görnüşine garaňda zähmetiň halkara bölünişiniň mümkinçiliklerini has gowy peýdalanýar.

Çykdaýjylary azaltmak we peýdany köpeltmäge ymtylmak, öndebaryjy deňiz döwletleriň arasyndaky bäsdeşlik göreşi ýüzlerçe uly gämileriň, “arzan” ýa-da “amatly” baýdaklar adyny alan, ösýän döwletleriň baýdaklarynyň astyna köpçülikleýin geçmegine getirdi. Bu “arzanlygyň” sebäpleri – ol döwletlerdäki salgyt ýenillikleri, arzan işçi güýjiniň bolmagy, berk zähmet kanunçylygynyň we gämileriň howpsyzlygy boýunça çäreleriň geçirilmegine gözegçiligiň bolmazlygydyr. Ine näme üçin, biz dünýä flotunyň öndebaryjy döwletleriniň arasynda Liberiýany, Panamany, şeýle-de Gresiýany görýäris (13-nji suratda dünýäniň deňiz söwda flotunyň has ösen ýurtlary görkezilýär). Beýik Britaniýanyň, Ýaponiýanyň, Norwegiýanyň, ABŞ-nyň, Russiýanyň söwda flotlary hem ulydyr. Möhüm deňiz ýollary “Dünýä söwdasynyň beýik ýoly” ady bilen Atlantik okeanyňy kesip geçýär. Häzir Atlantik okeanyň paýyna dünýä deňiz ýük gatnawynyň 1/2-den hem azyragy düşýär. Bu ýerde esasy ýollar bir tarapdan ABŞ we Kanadanyň, beýleki tarapdan ABŞ we Günbatar Ýewropa

ýurtlarynyň arasynda geçýär. Atlantik ummanynyň kenarlarynyň ikisinde-de dünýäniň iň uly deňiz gämi duralgalary (portlary): Rotterdam (Niderlandlar), Nýu-Orlean (ABŞ), Marsel (Fransiýa), Gamburg (GFR) we baş . ýerleşýär.

Ýaponiýanyň we HHR dünýäniň öňdebaryjy döwletleriniň hataryna girmegi we Aziýanyň täze industrial ýurtlarynyň tijenmegi Ýuwaş we Hind okeanlarynyň hem ulag ähmiýetini artdyrýar. Ýaponiýanyň (Kobe, Nagoýe, Iýokogama) we Singapuryň gämi duralgalary dünýäde iň ulylarynyň hataryna girýärler. Russiýanyň Uzak Gündogarynyň gämi duralga – senagat merkezleriniň ähmiýeti-de uludyr. Ýuwaş ummanynyň ýük gatnawlary Atlantik ummany boýunça daşalýandan has uly möçberlere ýetdi.

Deňiz boýunça daşalýan ýükleriň arasynda nebit we nebit önümleri birinji orny eýeleýär (nebitiň has uly ýük gatnawlary Pars aýlagynda döredi). Ýörite gury ýükleri çekiji gämiler bilen demir magdanyny kömri, dänäni, agajy we ş.m. daşamagyň möçberi hem artýar.

Umuman, bogazlar we deňiz kanallary gatnaw ugurlaryň “gürleşen” uzelleri bolup hyzmat edýär. La-Manş bogazy boýunça (İňlisler oňa kanal diýýärler) bir gije-gündizde 500 gämi, Zund bogazy boýunça -175, Gibraltar bogazyndan – 140 gämi geçýär.

Beýleki kanallaryň arasynda ýük dolanşygy boýunça öňde bayan dünýäniň iň uly kanaly Suesdyr (Ýegipetiň çäginde). Ol Afrikanyň daşyndan aýlanylýan ýol bilen deňeşdirilende, Pars aýlagyndan Günbatar Ýewropanyň gämi duralgalaryna çenli aralygy 9 müň km –den gowrak gysgaldýar.

Derýa ulagy gämi ýüzmäge amatly derýalary, kanallary we içerki suw giňişliklerini peýdalanýar. Ol esasan aýry-aýry ýurtlaryň içerki talaplaryna hyzmat edýär, ýöne halkara ýük gatnawyny hem amala aşyrýar. Ýewropada Reýn, Dunaý, Oder, Elba uly halkara derýa ýollary bolup durýar. ABŞ-da esasy derýa gatnawlary Missisipi – Beýik köller ulgamy boýunça

geçýär. Amerikanyň Beýik köller ugamynyň we Keramatly Lawrentiýa derýasynyň çuň suwly ýollaryny deňiz gämileri hem peýdalanýarlar. Derýalary ulag babatda peýdalanmak diňe bir tebigy şertlere däl, eýsem ýurduň hojalyk ösüş derejesine-de baglydyr. Şonuň üçin Amazonka, Parana, Kongo ýaly beýik derýalar boýunça gatnawlar entek uly däldir.

Howa ulagy. Howa ulagy – transportyň iň ýaş we çalt ösýän görnüşidir. Onuň artykmaçlygy öňi bilen howa gatnawlarynyň tizligindedir. Oňa öňki hereket edýän köne enjamly samolýotlaryň ýerine turbawint we reaktiw samolýotlaryň has giňden ornaşdyrylmagy ýardam etdi. Soňky ýyllarda “Boing-747” (ABŞ), “IL-86” (Russiýa), “Aerobus” (GFR-Fransiýa-Beýik Britaniýa) ýaly häzirkî zaman samolýotlaryň ornaşdyrylmagy uly netijeler berýär.

Dünýäde howa ulagynyň hyzmat etmeýän etraby galmady diýen ýalydyr. Has ösen we meýdany boýunça uly ýurtlarda bolsa howa ýollarynyň gür tory emele geldi.

Iň uly howa ulagly döwlet ABŞ-dyr. Onuň awiakompaniýalary dünýäniň ähli ýolagçy gatnawynyň tas ýarysyna diýen ýaly hyzmat edýärler. Howa ýollarynyň dowamlylygy boýunça-da, şeýle-de ýolagçy dolanşygy boýunça-da Russiýa ikinji orny eýeleýär. Onuň demirgazyk we gündogar etraplarynyň köpüsi üçin awiasiýa ýerini çalşyryp bolmajak ulag görnüşidir.

Şeýlelikde, ulag – ykdysadyýetiň iňňän möhüm pudaklarynyň biridir. Zähmetiň meýdan-çäk bölünişiniň maddy esasy bolmak bilen, ol dünýä hojalygyny birikdirýär. Aýry -aýry ýurtlarda ualgyň ösüş derejesi we häsiýeti köp sebäplere baglydyr: öndüriji güýçleriň ösüş derejesini, territoriýasynyň ululygyna we ş.m.

§9. Bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy

Dünýä hojalygynyň döremegi, zähmetiň halkara geografik bölünişiniň çuňlaşmagy bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň (BYG) gür şahalanan ulgamynyň ýüze çykmagyna getirdi. Bu gatnaşyklary dünýä hojalygynyň “gan aýlanyşyk ulgamy” diýip atlandyrmak bolýar.

BYG-yň ösüş bady maddy önümçiliginiň ösüş depgininden has ýokarydyr. Ol hojalyk durmuşynyň internasionalizasiýalaşdyrylyşynyň görkezijisi bolup durýar. BYG –da ykdysady taýdan ösen ýurtlar hemişe esasy orny eýeleýär we eýelemegini dowam etdirýär. Ol döwletlerde şeýle gatnaşyklarynyň ähli görnüşleri, esasan-da ykdysady integrasiýa şertlerinde, uly ösüşe eýe boldy. Şonuň üçin-de ösýän döwletler Täze dünýä ykdysady düzgünini dikeltmek babatda tagallalaryny dowam etdirýärler.

BYG-na köp derejede bagly bolan ýurtlary “*açyk ykdysadyýetli ýurtlar*” diýip atlandyrmak kabul edilendir. Öz gezeginde şeýle açyklygyň derejesi öňi bilen eksport kwotasy – ýurduň içerki jemi önümi döretmekde eksportyň paýy bilen kesgitlenilýär. Bu kwota Günübatar Ýewropanyň uly bolmadyk ösen ýurtlarynda we Aziýanyň täze industrial döwletlerinde (TID) has ýokarydyr. Giň içerki bazary bolan uly döwletlerde bolsa ol adatça kiçidir.

Açyk ykdysadyýetiň aýdyň ýüze çykmasyynyň biri – *erkin ykdysady zonalaryň* döredilmegidir. Erkin ykdysady zona (EYZ) – bu amatly ykdysady geografik

ýerleşişli etrap ýa-da şäher bolup, maliye, maddy-tehnologik we zähmet baýlyklaryny çekmek maksady bilen, onuň üçin ýeňillikli salgyt we gümrük režimi kesgitlenilýär. EYZ öňi bilen daşary ýurt maýalaryny we iň täze tehnologiýalary çekmäge, gyzyly puluň gelmesini artdyrmak we içerki bazary bäsleşige ukyply harytlar we hyzmatlar bilen

gowy doldurmak üçin niýetlenendir. 90-njy ýyllaryň ahyrynda bütin dünýäde takmynan dürli görnüşdäki 3 müň EYZ döredildi we olarda 3 mln adam işleýär. Dünýä haryt dolanşygynda EYZ-yň paýy eýýäm 1/4 –den geçdi. Erkin ykdysady zonalaryň has üstünlikli hereket edýänlerine mysal hökmünde Hytaý, Aziýanyň TID bolup biler. Biziň günlerimizde BYG –iň görnüşleri hem barha artýar. Olaryň has giňden ýaýran baş görnüşi bardyr. Olaryň käbirlerine garap geçeliň.

Dünýä söwdasy. Daşary söwda – dünýä hojalygynyň iň köne we ygtybarly ugry bolup, YTÖ-niň eýýamynda has uly gerime eýe boldy. Daşary söwda dolanşygyň ösüş bady umuman, önümçiligiň ösüş badyndan has ýokarydyr, bu bolsa zähmetiň halkara geografik bölünişiniň çuňlaşýandygyny subut edýär. 1950-2005 ýyllarda dünýä söwdasynyň aýlanyşygy 150 mlrd-dan 11 trln. dollara çenli, ýagny 74 esse artdy.

YTÖ-niň eýýamynda dünýä söwdasynyň düzüminde hem uly öňegidişlikler bolup geçýär. Häzir ol köp derejede harytlaryň we hyzmatlaryň söwdasyna bölünýär. Dünýä söwdasynyň haryt düzüminde taýýar önümleriň paýy artýar we çig malyň, azyk önümleriniň paýy bolsa kemelýär. Taýýar önümleriň arasynda daşary söwdada birinji orny elektronika we elektrotehnika önümleri we awtomobiller, çig-mal harytlarynyň arasynda bolsa – nebit we nebit önümleri eýeleýär.

Hyzmatlaryň söwdasy harytlaryň söwdasyndan has çalt ösýär we onuň paýyna eýýäm dünýä söwdasynyň 1/4 bölegi düşýär. Halkara hyzmatlaryny hödürlemek – täze hadysa dälidir. Öňräkden bari daşary ýurt gämilerine hyzmat etmek, deňiz gämileriniň frahty (hakyna tutulmagy) ýaly transport hyzmatlary bar, olar uly girdeýjiler getirýär. Beýleki ýurtlaryň deňiz duralgalarynyň arasynda ýükleri daşamak üçin öz deňiz flotuny berýän ýurtlary “deňiz yük gatnadyjylary” diýilip atlandyryýarlar.

Dünýä söwdasynyň geografiýasyndaky üýtgeşmelere garamazdan, onuň territorial gurluşynyň esasy sypatlary öňkiligine galýar. Bu söwdada birinji orny Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletleri eýeleýärler. Olar onuň jemi aýlanyşygynyň 70%-ne çenli möçberini üpjün edýärler. Bu görkeziji boýunça “birinji onluga” “uly sekizligiň” döwletleriniň, Niderlandlaryň, Belgiýanyň we Koreýa Respublikasynyň girýändiginiň tötänden dälidir. Olaryň arasynda ABŞ öňde barýar, ýöne bu döwletiň söwda balansy peselýär. Şol döwletleriň arasynda hem iň uly haryt akymlyry bolup geçýär (ABŞ-Kanada, ABŞ-Ýaponiýa, GFR-Fransiýa we baş.). Dünýä söwdasynda ikinji orny ösýän ýurtlar eýeleýär. Ýöne bu öňi bilen Aziýanyň TID we nebit eksport ediji ýurtlarynyň – OPEK-iň agzalarynyň hasabyna bolup geçýär. Üçünji orunda geçiş ykdysadyýetli ýurtlar durýar, olaryň arasynda Hytaý we Russiýa Federasiýasy tapawutlanýar.

Emma dünýä bazary – bu harytlaryň hemişelik bäsleşigi hem bolup durýar. Ine näme üçin onuň çäginde kä halatlarda hakyky “söwda uruşlary” tutaşýar.

Dünýä söwdasyny kadalaşdyrmak üçin bütindünýä söwda guramasy (BSG) döredildi. Oňa 130-dan gowrak döwlet girýär we olaryň paýyna dünýä haryt dolanyşygynyň 9/10 bölegi düşýär. Ýene-de 30-dan gowrak döwlet, şol sanda Russiýa we Hytaý BSG-e kabul edilmegine garaşýar.

Halkara maliýe-karz gatnaşyklary. Halkara maliýe – karz gatnaşyklary BYG-yň soňky döwürde intensiw ösýän görnüşidir. Ýöne biziň günlerimizde ol birinji derejeli ähmiýete eýe bolýar. Maliýe akymlarynyň (kapitalyň migrasiýasy hem diýilýär) geografiýasynda uly özgerişler bolup geçýär. Ikinji jahan urşunyň öň ýanynda metropoliýa (koloniýalara eýe bolan) döwletlerden öňi bilen bakna ýurtlara ugrukdyrylyp, dag-magdan senagat pudaklaryna we plantasiýa hojalygyna siňýärdi. YTÖ-niň eýýamynda, haçan-da ony ylmy köp talap edýän pudaklara, hyzmatlar ulgamyna siňdirmek has amatly

bolan ýagdaýynda, maýa goýumlarynyň hereketiniň esasy ugry Günbatar Ýewropany, ABŞ, Ýaponiýany özara baglanyşdyrdy. Olaryň arasynda maliýe işewürliginiň umumy möçberi boýunça Günbatar Ýewropa öňde durýar (esasanda Beýik Britaniýa, Fransiýa, Niderlandlar), ikinji orny ABŞ, üçünji orny Ýaponiýa eýeleýär.

Ösýän ýurtlarda maliýe ýagdaý agyr bolmagyna galýar. Ýöne soňky onýyllyklarda ösýän ýurtlaryň toparynda hem maýa goýumlarynyň eksportynyň iki uly merkezi döredi. Birinjiden, bu Pars aýlagynyň nebiti eksport ediji ýurtlarydyr. Ol ýerden nebitden gelýän pullaryň akymy Günbatar Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň köp ýurtlaryna gelip başlady. Ikinjiden, bu öňi bilen Singapur, Gonkong we Taýwan ýaly Aziýa döwletleridir. Geçiş ykdysadyýetli ýurtlaryň arasynda dünýä maliýe bazarynda Hytaý we Russiýa uly orun eýeleýärler. Hytaý diňe bir uly daşary ýurt maýa goýumlaryny özüne çekmän, eýsem onuň özi maýany daşyna çykaryp başlady.

BYG-nýň beýleki görnüşleri. Olara halkara önümçilik hyzmatdaşlygyny goşmak bolýar. Ol öz gezeginde birnäçe görnüşde ýerine ýetirilýär. Birinjiden, bu önümçiligiň halkara ýöretilişi we kooperirlenişi bolup, adatça awtomobil senagatynda has giňden peýdalanylýar. Ikinjiden, bu köptaraplaýyn esasyda bilelikde önüm öndürmekdir.

Üçünjiden, bu hojalyk obýektleriniň maýa goýum ulgamynda hyzmatdaşlyk etmektir. Şeýle hyzmatdaşlygy öňki SSSR sosialistik we ösýän döwletleriň onlarçasyna edipdi.

Halkara önümçilik hyzmatdaşlygy köplenç bilelikdäki kärhanalaryň döremegine getirýär. Oňa şol ýurduň we daşary ýurt hyzmatdaşyň maýalary goýulýar. Şeýle görnüşdäki daşary ykdysady gatnaşyk garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan üçin adaty ugurlaryň birine öwrüldi. Türkmenistanyň Prezidentiniň alyp barýan işjeň “ Açyk gapylar” syýasaty netijesinde ýurduň ykdysadyýetine maýa goýumlarynyň uly möçberini

siňdirýärler, nebit-gaz toplumynda, ulag ulgamynda, gurluşykda bilelikdäki kärhanalar döredilýär.

Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň ýene-de bir möhüm görnüşleriniň biride ylmy - tehniki hyzmatdaşlyk bolup, ol köp derejede YTÖ-niň we diňe bir önümçilikde däl, eýsem ylmy barlaglarda hem döwletara ýöriteleşişniň ösüşine baglydyr. Ol ylmy-tehniki bilimleriniň halkara alyş-çalyşygynda (patentler, lisenziýalar), şeýle-de bilelikdäki ylmy işläp düzmeleri we taslamalary ýerine ýetirmekde we ş.m. aýdyň görünýär (kosmos barlaglarynda, daşky gurşawy goramak meselelerinde we ş.m).

Halkara syýahatçylygy. Halkara syýahatçylyk hyzmatlary alyş-çalşygyň has giňden ýaýran görnüşleriniň biridir. Soňky onýyllyklarda dünýäde hakyky syýahatçylyk “topalaňy” bolup geçýär. Maksady boýunça halkara syýahatçylyk: 1) Kesel bejeriş we saglygy dikeldiş (rekreasion), 2) Akyl ýetiriş (ekskursion). 3) Işewürlük, 4) Ylmy maksatly görnüşlere bölünýär. Ýöne soňky döwürde onuň başga görnüşleri-de ýüze çykdy. Hereket etmegiň usullary boýunça awtomobil, demir ýol, deňiz, awiasiya, derýa syýahatçylygyny tapawutlandyrýarlar. Şol bir wagtyň özünde “syýahatçylyk industriýasy”- myhmanhanalaryň, motelleriň, kempingleriň, syýahatçylyk firmalaryň, informasion we reklama gulluklarynyň, suwinirleri öndürmek boýunça kärhanalaryň ulgamy hem ösýär.

Halkara syýahatçylygy girdeýjiniň möhüm çeşmesine öwürildi. Dünýä boýunça onuň möçberi ýylda 500 mlrd dollara ýakynlady. Şeýle girdeýjileriň absolýut möçberi boýunça ABŞ birinji orny eýeleýär. Ýöne IJÖ-iň möçberinde olaryň paýy boýunça uly bolmadyk, syýahatçylyk hyzmatlaryny satmagyň hasabyna ýaşayan “kurort” ýurtlary öňdebaryjy orny eýeleýärler.

Daşary ýurt syýahatçylarynyň özüne çekiji baş sebiti Ýewropa bolmagyna galýar. Onuň döwletleriniň arasynda “uly üçlük” – Ispaniýa, Fransiýa we Italiýa has tapawutlanýarlar.

Aziýada Malaýziýa, Taýland, Hytaý, Demirgazyk Amerikada – ABŞ, Latyn Amerikasýnda – Meksika syýahatçylary has köp kabul edýärler. Türkmenistanda hem syýahatçylygy ösdürmäge uly üns berilýär. Ýurt Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen “Awaza” halkara syýahatçylyk zonasy döredilýär.

V BAP

Dünyäniň sebitler we döwletler boýunça häsiýetnamasy Ýewropa

§10. Ýewropanyň syýasy kartasy. Tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty

Geografik ýerleşşi. Ýewropa Ýewraziýa materiginiň günbatar böleginde ýerleşýär. Onuň umumy meýdany 10,8 mln km². Aziýa we Ýewropanyň şertleýin araçägi Ural daglarynyň gündogar eňňitleri, Emba, Kuma, Manyç derýalary, Hazar, Azow, Gara deňizleri boýunça geçýär. Sebitiň çäginde 45 döwlet ýerleşýär (14-nji surat). Olar biri-biri bilen taryhy ösüşi, jebis syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklary arkaly berk baglanyşyklydyr.

Ýewropa – dünýä siwilizasiýasynyň ojaklarynyň biri, Beýik geografiki açyşlaryň, senagat öwrülişikleriniň, şäher aglomerasiýalaryň, halkara ykdysady gatnaşyklaryň (integrasiýanyň) watanydyr.

Ýewropanyň ykdysady-geografik ýerleşşi örän amatlydyr. Ol aşakdaky iki esasy aýratynlygy boýunça häsiýetlendirilýär.

Birinjiden, döwletleriň biri-birine goňşylykly ýerleşişiniň bolmagy. Tutýan meýdanlarynyň onçakly uly bolmazlygy, olaryň biri-biri bilen ýakyn aralykda ýerleşmegine we araçäkleşmegine getirýär. Ondan başga-da araçäkler ulag gatnaşyklary üçin kynçylyklar döretmeýän tebigy çäkler boýunça geçýär.

Ikinjiden, döwletleriň aglaba böleginiň deňizýaka ýerleşiş ýagdaýynyň bolmagy. Olaryň köpüsi iň ýörgünli deňiz ýollarynyň ugrunda ýerleşýär. Ýewropada deňizden iň uzakdaky döwlet hem (Russiýadan başga) deňizden 600 km-den ýakyn aralykdadyr. Beýik Britaniýanyň, Niderlandlaryň, Daniýanyň, Norwegiýanyň, Islandiýanyň, Portugaliýanyň, Ispaniýanyň, Italiýanyň, Gresiýanyň бүтін durmuşy gadymy döwürlerden bäri deňizler bilen berk baglanyşykda bolupdyr.

Sebitiň syýasy kartasy. Ýewropanyň syýasy kartasy diňe XX asyryň dowamynda üç gezek uly özgerişe sezewar boldy: birinji we ikinji jahan uruşlaryndan soňra we XX asyryň ahýrlarynda. Soňky 1990-njy ýyllarda iki Germaniýa döwleti birleşdi, Çehoslowakiýa iki döwlete bölündi, Ýugoslawiýa we SSSR dargap, olaryň çäginde aýry-aýry garaşsyz ýurtlar döredi. Gündogar Ýewropanyň ozalky sosialistik ýurtlarynda jemgyýetçilik-syýasy durmuş üýtgedi.

Sebitde syýasy hyzmatdaşlygy kämilleşdirmäge Ýewropada Howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Guramasy (OBSÝE) uly ýardam edýär. Onuň düzümine 53 döwlet girýär. Ol şeýle-de ABŞ-ny, Kanadany, GDA ýurtlaryny birleşdirýär.

Ýewropada monarhiýa we respublika döwletleri, federatiw we unitar ýurtlary hem bar (14-nji surata we goşmaça seret). Dünýäniň syýasy kartasyndaky monarhiýalaryň 13-si Ýewropada ýerleşýär. Ýöne olaryň Rim Papa döwletinden başgasy konstitutsion monarhiýalardyr.

Tebigy şertleri we baýlyklary. Ýewropanyň tebigatynyň aýratynlyklaryny siz 7 synpda geografiýa

dersinden öwrenensiňiz. Tebigy şertler baýlyklaryň düzümini we ýerleşişini kesgitleýär.

Ýewropada senagatyň ösmegi tebigy mümkinçilikleri, gazma baýlyklarynyň ýerleşişini bilen baglanyşyklydyr. Ýöne olaryň düzümi sebitiň dürli böleklerinde birmeňzeş däldir. Günbatar Ýewropanyň demirgazygynda magdan gazma baýlyklary, şeýle-de ýangyç baýlyklary ýaýrandyr. Meselem daş kömür kánlerinden Rur (GFR) we Ýokarky-Sileziýa (Polşa), nebit-gaz ýataklaryndan bolsa Demirgazyk deňziniň düýbindäki, demir magdan kánlerinden – Lotaringiýa (Fransiýa) we Kirun (Şwesiýa) has tapawutlanýar.

Ýewropanyň günorta böleginde magmatiki we çökündi gelip çykyşly magdan kánleri agdyklyk edýär. Olaryň arasynda reňkli metal magdanlarynyň gorlary senagat ähmiýetine eýedir. Ýöne sebitiň bu böleginde ýangyç baýlyklarynyň gorlary has azdyr. Magdan däl gazma baýlyklary barada aýdylanda bolsa, bu ýerde dürli duzlaryň (Fransiýada, GFR-de – kaliý duzlary), alýuminiý senagaty üçin çig-malyň uly ähmiýeti bardyr.

Gündogar Ýewropada daş kömrüň (Ukrainada-Donbass, Russiýada- Peçora), apatitleriň (Russiýada Kola ýarym adasy), demir magdanynyň (Russiýada-Kursk magnit anomaliýasy, Ukrainada –Kriwoý Rog we Kerç), marganesiň (Ukrainada- Nikopol), kaliý duzlarynyň (Belorusiýada – Soligorsk) uly gorlary ýerleşýär. Ýewropanyň territoriýasynyň ähli ýerinde gurluşyk materiallarynyň dürli görnüşleri ýaýrandyr.

Emma Ýewropa ýurtlarynyň aglaba böleginde (Russiýadan başga) gazma baýlyklarynyň köp görnüşleri ýokdur ýa-da gorlary azdyr. Bu bolsa olary dünýäniň beýleki ýurtlaryndan getirilmegine garaşly edip goýýar.

Ýewropanyň suw energetik baýlyklary, umuman uludyr. Ýöne olar esasan daglyk etraplarynda jemlenendir. Köp döwletlerde suw energiýa mümkinçilikleri häzirki wagtda doly peýdalanylýar.

YEWROPANYŇ SYÝASY KARTASY

DEMIRGAZYK BUZLY OKEANY

Şpitsbergen adl. (Norw.)

Grenlandiýa ad. (Daniýa)

ISLANDIÝA

Reykjavik

NORWEG

DENİZ

ŞWESIÝA

NORWEGIÝA

Oslo

Stokgolm

Botnik aýlagy

FINLYANDIÝA

Helsinki

Tallin

ESTONIÝA

Riga

LATWIÝA

Wilynus

LITWA

R.F.

Minsk

BEÝİK

DEMIRGAZYK DENİZİ

DANIÝA

BALTIK DENİZİ

Kopenhagen

BRITANIÝA

DUBLIN

IRLANDIÝA

London

Amsterdam

NID. BRYGSEL

BEL.

Lüksemburg

PARIZ

FRANSIÝA

Bern

LH.

AWSTRIÝA

Wien

BRATISLAWA

PRAGA

ÇEHIÝA

WARSZAWA

POLŞA

WARGAWA

BERLIN

GERMANIÝA

BRATISLAWA

WENGRIÝA

BUDAPEŞT

MOLODOVA

Kişinew

UKRAINA

Kiew

ROMYNIÝA

Buharest

BELARUSIÝA

SOFIYA

BOLGARIÝA

MAKEDONIÝA

AFIRNY

GRESIÝA

ALB.

SKOPJE

TRANS

PEĐONIKIYA

SARAJEWO

B-G.

HERWATIÝA

LIBIÝANA

ZAGREB

SRBIÝA

BEGRAD

ITALIÝA

San-Marino

Walkan

Rim

ANDORRA

Korsika ad. (Fr.)

MADRID

ISPAINIÝA

PORTUGALIÝA

Lissabon

ORTA YER DENİZİ

Sardiniya ad. (It.)

Sisiliya ad. (It.)

WALETTA

MALTA

Krit ad.

RUSSIÝA

FEDERASIÝASY

Moskwa

ATLANTIK OKEANY

GYSGALTMALAR

BEL - BELGIYA

NID - NIDERLANDIÝA

LH - LIHTENŞTEYN

SLWN - SLOWENIYA

B-G - BOSNIYA we GERSOGOWINA

C - ÇERNOGORIYA

ALB - ALBANIYA

ŞWESYS - ŞWEYSARIYA

MAK - MAKEDONIYA

ad - adasy

adl - adalary

● Afirny

Dowletliň paytagty

0 1000 km

Sebitiň oba hojalygy üçin tebigy şertleri amatlydyr we köp asyrlaryň dowamynda giňden peýdalanylýar. Netijede işläp bejerilýän meýdanlary giňeltmek üçin ätiýaçlyk ýerler örän çäklidir. Şonuň üçin-de ýerlere hojalyk “agram” barha artýar.

Ýewropanyň oba hojalygy üçin klimat şertleri onuň esasy böleginiň aram , günortada bolsa subtropiki giňişlikde ýerleşşi bilen kesgitlenilýär. Ortaýer we Gara deňizlerine ýanaşýan etraplarda durnukly oba hojalygy emeli suwaryş esasynda mümkindir.

Ýewropanyň köp etraplary hasylly ýerlere we tokaýlaryň ösmegi üçin gowy şertlere eýedir. Ýöne köp asyrlaryň dowamynda Günbatar Ýewropanyň meýdanynyň uly böleginde tokaýlar ýok edildi we häzirki wagtda olar meýdanynyň 20%-ni tutýar. Gündogar Ýewropada tokaýlar has giň meýdanlary örtýär. Tokaýlaryň 3/5 bölegi pürli we 2/5 bölegi ýaprakly agaçlarydyr. Tokaý hojalygyny ösdürmek babatda Şwesiýanyň, Finlýandiýanyň, Russiýa Federasiýasynyň mümkinçilikleri has uludyr. Ýewropa , esasan-da onuň günorta sebitleri uly we köpdürli tebigy-rekasion (dynç alyş we kesel bejeriş ähmiýetli) baýlyklara eýedir. Bu bolsa sebitde syýahatçylyk ulgamynyň ösmegine uly ýardam edýär.

Ilaty. Häzirki wagtda sebitiň ilaty 620 mln adama barabar. Soňky ýyllarda Ýewropanyň ilaty örän haýal artyp başlady. Bu sebitiň ilatynyň üznüksiz köpelişi üçin çylşyrymly demografik ýagdaýyň häsiýetlidigi bilen düşündirilýär.

Ilatyň tebigy artyşy pes derejede bolup, dürli döwletlerde onuň görkezijisi birmeňzeş däl. Ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi käbir ýurtlarda 0,5-1% aralygynda (Şweýsariýa, Norwegiýa, Fransiýa, Ispaniýa) saklanýan bolsa, tersine beýleki ýurtlarda onuň sanynyň azalmak hadysasy görünýär (Latwiýa, Rumyniýa, Russiýa, Ukraina, Italiýa).Netijede Ýer şarynyň ilatynyň umumy sanýnda Ýewropanyň udel agramy 11,2%-e çenli peseldi.

Sebitdäki şeýle demografiki ýagdaý ilatyň ýaş we jyns düzüminde has aýdyň ýüze çykýar. Ýewropa ýurtlarynda ilatyň ýaş düzümi güýçli üýtgeýär, çagalaryň we işe ýaramly ýaşdaky adamlaryň paýy azalýar, garry adamlaryňky bolsa artýar.

Bularyň hemmesi ilatyň daşarky migrasiýasynyň dünýä ulgamynda sebitiň ornunyň üzül-kesil üýtgemegine getirdi. Beýik geografiki açyşlar döwründen başlap, birnäçe asyryň dowamynda emigrasiýanyň esasy ojagy bolan Ýewropa, häzirki wagtda zähmet immigrasiýasynyň baş dünýä merkezine öwürüldi. Häzir bu ýerde 12-13 mln daşary yurtlardan bolan işçiler we olaryň maşgalalary ýaşaýarlar. Zähmet immigrantlaryň (şeýle hem bosgunlaryň) köp mukdaryny kabul edýän ýurtlar üçin, adamlaryň şeýle akymy köp çylşyrymly meseleleri döredýär.

Ýewropa ilatyň milli düzüminiň birmeňzeşligi bilen häsiýetlendirilýär. Sebitiň 80-den gowrak halkynyň aglaba köplügi hindiýewropa dil maşgalasyna degişlidir. Şunlukda slawýan, roman, german toparynyň garyndaş dilleriniň uly meňzeşlik sypatlary bardyr. Şeýle-de bolsa sebitiň müňýyllyklaryň dowamynda dörän etniki kartasy ýönekeý däldir. Birmilletli döwletler bilen bir hatarda, bu ýerde çylşyrymly milli düzümlü döwletleriň sany-da az däl. Olarda soňky ýyllarda milletara gatnaşyklarynyň ýitileşmegi görünýär.

Ýewropa ýurtlarynda ilatyň esasy bölegi hristian dinine uýýarlar. Ýöne sebitde onuň 3 akymy ýaýrandyr: katolikçilik-Italiýada, Ispaniýada, Portugaliýada, Fransiýada, protestantçylyk-demirgazyk ýewropa ýurtlarynda, şeýle-de Germaniýanyň we Beýik Britaniýanyň uly böleginde, prawoslaw akymy-Orta we Gündogar ýewropa ýurtlarynda (esasan slawýan halkarynyň arasynda) giňden ýaýrandyr.

Ýewropa – dünýäniň iň gür ilatlaşan sebitleriniň biri. Bu ýerde ilatyň ortaça gürlüğü 1 km² territoriýa 100 adamdan geçýär. Şunlukda, sebitde ilatyň ýerleşşi ozaly bilen şäherleriň geografiýasy esasynda kesgitlenilýär. Bu ýerde

urbanizasiýanyň derejesi dünýä boýunça iň ýokary görkezijilere eýedir: şäherlerde ortaça 74%, käbir ýurtlarda bolsa 80%, hat-da 90% ilat ýaşaýar. Şäherleriň umumy sany müňlerçe bolup, olaryň tory örän gürdir. Müňýyllyklaryň dowamynda günbatar Ýewropada şäherleriň aýratyn görnüşi ýüze çykdy.

Uzak döwrüň dowamynda Ýewropada urbanizasiýanyň häsiýetli aýratynlygy ilatyň uly şäherlerde we şäher aglomerasiýalarynda örän ýokary derejede jemlenmegidir. Olaryň iň ululary – London, Pariž we Aşaky Reýn-Rur, Moskwa aglomerasiýalarydyr.

§11. Ýewropa sebitiniň hojalygynyň umumy häsiýetnamasy.

Ýewropa бүтewi sebit hökmünde senagat we oba hojalyk önümçiliginiň möçberi, harytlaryň we hyzmatlaryň eksporty, altynyň we walýutanyň ätiýaçlygy, halkara syýahatçylygynyň ösüşi boýunça dünýä hojalygynda birinji orny eýeleýär.

Sebitiň ykdysady kuwwatyny, öňi bilen “uly sekizligiň” agzalary –GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa, Russiýa Federasiýasy kesgitleýär. Hut şu döwletleriň hojalyklary dürli pudaklaryň we önümçilikleriň has giň toplumyna eýedir.

Yewropanyň beýleki ýurtlaryndan Ispaniýanyň, Niderlandlaryň, Şweýsariýanyň, Belgiýanyň we Şwesiýanyň ykdysady agramy uludyr. Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda Çehiýa senagatyň çalt ösýänligi bilen tapawutlanýar. Ýokarda görkezilen esasy öňdebaryjy döwletlerden tapawutlylykda, olaryň ykdysadyýeti pes бүтewileşen bolup, adatça, аýры-аýры pudaklara ýöriteleşýärler.

Sebitiň kiçi we orta ýurtlary бүтindүнә ykdysady gatnaşyklaryna has giňden çekilendir. Ykdysadyýetiň daşary

ýurtlara açyklygynyň has ýokary derejesi Belgiýada, Niderlandlarda, Günbatar Ýewropanyň kiçi döwletlerinde (Lýuksemburg, Andorra, Malta, Lihtenşteýn, San-Marino, Monako) has aýdyň ýüze çykýar.

Günbatar Ýewropada Islandiýa, Irlandiýa, Portugaliýa, Gresiýa beýlekilere garanyňda ykdysady ösüşiň az-kem pes derejesi bilen häsiýetlenýärler. Orta we Gündogar ýewropa ýurtlary sosialistik ulgamdan soňra, bazar gatnaşyklaryna geçiş döwrüni başdan geçirýärler. Şonuň üçin-de olaryň ykdysadyýeti entek doly durgunlaşan däldir.

Ýewropanyň ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzümi soňky ýyllarda uly özgerişe sezewar boldy. Bu ýerde hojalygynyň industrial ösüşden soňky modeli kemala geldi. Sebitiň has ösen ýurtlarynda (GFR, Fransiýa, Belgiýa, Beýik Britaniýa, Çehiýa we baş.) oba hojalygynyň paýyna IJÖ-niň bary-ýogy 1-3% -i , senagata- 20-25%-i, hyzmatlar ulgamyna bolsa -70%-e golaýy düşýär.

Ýewropa senagat önümçiliginiň in ösen sebitleriniň biridir. Onuň ýurtlarynyň paýyna dünýä senagat önüminiň 1/3-e golaýy düşýär. Senagatda ylmy-tehniki ösüşiň in täze gazananlary ornaşdyrylýar, informasion tehnologiýalar giň gerime eýe bolýar. Soňky ýyllarda senagatyň gurluşynda örän möhüm öňegidişlikler bolup geçýär: atom energetikasy we nebit-gaz hojalygy ösdürilýär, awtomobil, awiasiýa-kosmos, elektronika we elektrotehnika senagaty, robot gurluşygy, in täze himiýa pudaklary, ýeňil we azyk senagatynyň birnäçe ugurlary çalt ösýär.

Ýewropa döwletleriniň ýangyç-energetika hojalygynda sebitiň özünde (Demirgazyk deňzinde, Russiýada) çykarylýan we ösýän döwletlerden getirilýän nebit we tebigy gaz esasy orun eýeleýär. Günbatar ýewropada Beýik Britaniýada, GFR-de, Fransiýada, Niderlandlarda, Belgiýada kömrüň çykarylyşy görnetin azaldy. Sebitiň gündogar

böleginde bolsa (Polşada, Çehiýa, Ukraina) ýangyç hökmünde entek kömrüň ähmiýeti saklanýar (15-nji surat).

Ýylylyk elektrik stansiýalarynyň köpüsi kömür kânlerine ýykgyň edýär. Ýöne olar deňiz gämi duralgalarynda (daşyndan getirilýän ýangyjyň hasabyna işleýän) we uly şäherlerde hem gurulandyr. Elektroenergetikanyň düzümine we geografiýasyna, esasan-da GFR-de, Beýik Britaniýada, Belgiýada, Fransiýada, Çehiýada, Slowakiýada, Wengriýada, Bolgariýada atom elektrik stansiýalarynyň gurulmagy uly täsir etdi. Häzirki wagtda Ýewropada AES-leriň 90-a golaýy hereket edýär. Elektrik energiýasyny öndürmekde suw elektrik stansiýalarynyň (Norwegiýa, Şwesiýa, Şweýsariýa, Russiýa) ähmiýeti-de uludyr.

Metallurgiýa senagaty ilki başda çig-mal we ýangyç gazylyp alynýan ýurtlarda (GFR, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Ispaniýa, Belgiýa, Lýuksemburg, Polşa, Çehiýa, Russiýa, Ukraina) ösüşe eýe boldy. Günbatar Ýewropada soňky ýyllarda uly metallurgiýa kombinatlary daşary ýurtlardan getirilýän arzan we ýokary hilli demir magdanyna esaslanyp, deňiz gämi duralgalarynda guruldy. Ýöne häzirki wagtda esasan uly bolmadyk metallurgiýa kärhanalary gurulýar.

Reňkli metallurgiýanyň möhüm pudaklary – alýuminiý we mis senagatydyr. Alýuminiý önümçiligi boksitleriň gorlaryna eýe bolan ýurtlarda (Fransiýa, Italiýa, Wengriýa, Rumyniýa, Gresiya, Russiýa), şeýle-de elektroenergiýanyň köp öndürilýän ýerlerinde (Norwegiýa, Şweýsariýa, GFR, Awstriýa) ösendir. Soňky ýyllarda alýuminiý zawodlary ösýän döwletlerden getirilýän çig-mala ýykgyň edýärler.

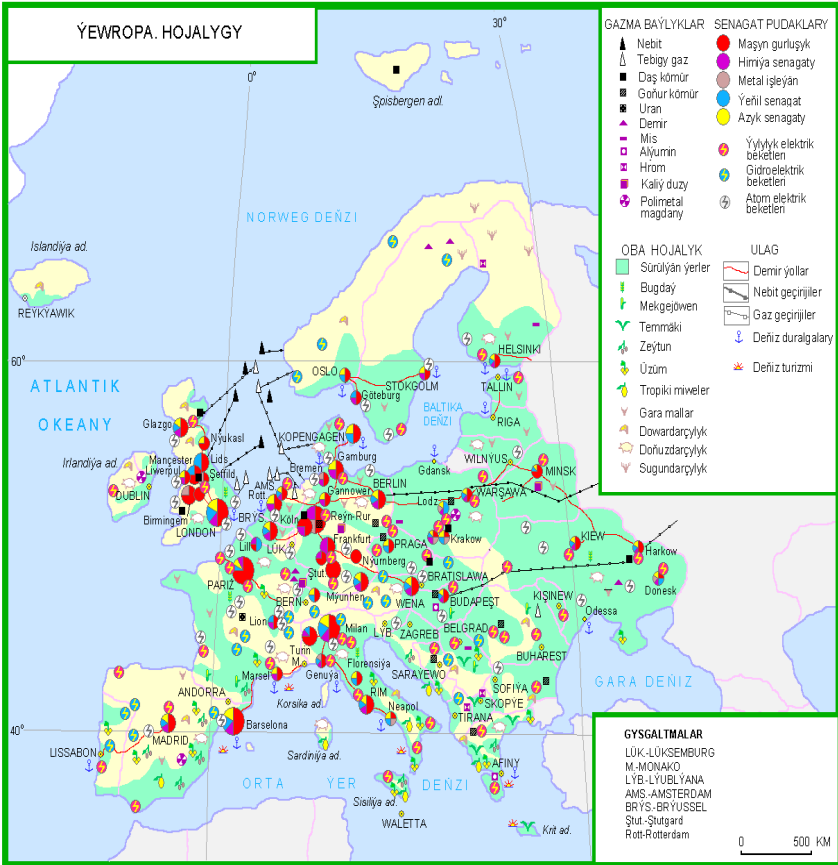
Maşýngurluşygy Ýewropanyň senagatynyň öňdebaryjy pudagydyr. Bu pudagyň paýyna ähli senagat önüminiň 1/3, onuň eksportynyň bolsa 2/3 bölegi düşýär. Ýöne GFR, Belgiýa, Niderlandlar, Beýik Britaniýa, Çehiýa ýaly ýurtlarda maşýngurluşygy kärhanalary her bir şäherde diýen ýaly bardyr.

Himiýa senagaty maşyngurluşygyndan soňra ikinji orny eýeleýär. Ikinji jahan urşundan ozal himiýa senagaty esasan kömür, kaliý we nahar duzlarynyň kánlerine ýykgyň edýärdi we olaryň gazylyp alynýan etraplarynda ýerleşýärdi. Soňra, uglewodorod çig-malyna geçilmegi bilen, günbatar ýewropanyň deňiz gämi duralgalarynda nebit-himiýa pudagy nebiti gaýtadan işleýän senagat bilen utgaşykda ösdürilip başlanyldy. Reýn, Elba, Temza, Sena derýalarynyň deňze guýýan deltalarynda uly nebit-himiýa merkezleri döredi. Sebitiň gündogar böleginde (Russiýada, Ukrainada we baş) nebit-himiýa toplumlary magistral nebit we gaz geçirijileriň ugrunda döredi. Döwletleriň arasynda GFR bu pudagyň ösüşi boýunça dine bir ýewropada däl, eýsem dünýäde öňdebaryjylaryň biridir. Russiýada, Beýik Britaniýada, Fransiýada we Italiýada hem häzirkizaman himiýa önümçilikleri bar.

Esasan çig-mal çeşmelerine ýykgyň edýän agaç işläp bejerýän senagaty Şwesiýada we Finlýandiýada halkara ýöriteleşiş pudagyna öwrüldi. Ýöne tokaýlaryň giň ýaýran ýurtlary bolan Russiýada, Belarusda, Baltika döwletlerinde, Polşada hem bu pudak ösdürilýär.

Ýeňil senagaty ilkibaşda günbatar ýewropada öz ösüşine eýe boldy. Beýik Britaniýadaky (Lankaşir we Ýorkşir), Belgiýadaky (Flandriýa), Fransiýadaky (Lion),

ÝEWROPA. HOJALYGY

Italiýadaky (Milan) köne dokma senagatynyň etraplary bilen birlikde, soňky ýyllarda günorta ýewropada (Italiýa, Ispaniýa, Portugaliýa) täze dokma merkezleri döredi. Gündogar ýewropa ýurtlarynda hem dokma senagaty ösendir.

Oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça ýewropa ýurtlarynyň köpüsi öz hususy hajatlaryny doly üpjün edýär we önümleriniň bir bölegini daşarky bazara çykarýar. Ikinji jahan urşundan soňra ownuk daýhan hojalyklaryndan ýokary önümlü uly ýöriteleşdirilen hojalyklara geçmek bilen baglanyşykly oba hojalygynda, esasan-da ýer eýeçiligi we ýerden peýdalanmak ulgamynda uly özgertmeler bolup geçdi. Uly, ýokary derejede mehanizmlaşdirilen fermalar oba hojalyk kärhanasynyň esasy görnüşine öwrüldi. Ýöne gündogar ýewropa ýurtlarynda oba hojalygynyň guralyşynda düýpli tapawutlar bar.

Ýewropada oba hojalygynyň esasy pudaklary ekerançylyk we maldarçylyk hemme ýerlerde ýaýrandyr we utgaşykly ösdürilýär. Tebigy we taryhy-ykdysady şertleriň täsiri bilen sebitde oba hojalygynyň guralyşynyň 4 görnüşi ýüze çykdy.

Demirgazyk ýewropa (Skandinawiýa ýurtlary, Beýik Britaniýa) görnüşi üçin intensiw ösdürilýän süýt berýän maldarçylygyň we ot-ıým ekinleri ösdürip ýetişdirmegiň agdyklyk etmegi häsiýetlidir.

Orta ýewropa görnüşi maldarçylygyň süýt we süýt-et berýän ugrynyň, şeýle hem doňuzdarçylygyň we guşçulygyň has ösenligi bilen tapawutlanýar. Ekerançylyk diňe bir ilatyň azyk önümlerine bolan esasy isleglerini kanagatlandyрман, eýsem maldarçylyk üçin ot-ıým ekinlerini öndürmäge hem ýöriteleşýär.

Günorta ýewropa görnüşi üçin ekerançylygyň has artykmaçlyk etmegi häsiýetli, maldarçylyk bolsa ikinji derejeli orun eýeleýär. Ekin meýdanlarynyň esasy bölegini däneli

ekinler tutýan-da bolsa, Günorta ýewropanyň halkara ýöriteleşiş miweleri, sitruslary, üzüm, zeýtun, hoz, temmäki, efir-ýag önümlerini öndürmek bilen kesgitlenýär.

Gündogar ýewropa görnüşi ekerançylygyň we maldarçylygyň utgaşykly ösdürilýänligi döwlet eýeçiligindäki oba hojalyk kärhanalarynyň agdyklyk edýänligi bilen häsiýetlendirilýär.

Balykçylyk Ýewropanyň kenarýaka ýurtlarynyň aglaba böleginde irki döwürlerden bäri ösdürilýär, Norwegiýa, Daniýa we Islandiýa üçin bolsa ol halkara ýöriteleşiş pudagyna öwrüldi.

Ulaglar ulgamy. Günbatar Ýewropanyň ulag ýollary bütewi sebitara ulaglar ulgamy emele getirýär. Bu ýerde ulag hereketiniň gürlügi örän ýokary bolup, halkara we tranzit (üstaşyr) ýük daşalyşynyň ähmiýeti uludyr. Ýük dolanşygynda awtomobil ulagy esasy orun eýeleýär, awtomobil ýollaryň tory hemişe artýar. Şeýle hem taryhy taýdan emele gelen we täze deňiz we derýa ýollary, gämi duralgalarynyň uly ähmiýeti bardyr. Gury ýer we içerki suw ýollarynyň kesişýän ýerlerinde uly ulag çatryklary döreýär (Gamburg, Berlin, Wena, Pariž, Mýunhen, London, Madrid, Sankt-Peterburg, Moskwa, Kiýew). Deňiz duralgalary hem möhüm ulag çatryklaryna öwrülýär, häzirki wagtda olarda uly deňiz gämi duralgalary möhüm senagat toplumlary hökmünde ösýärler (Rotterdam, London, Gamburg , Genuýa, Sankt-Peterburg).

Bu sebit, esasan-da onuň günbatar bölegi, halkara syýahatçylygynyň baş etraby bolmagyna galýar. Bu ýerde syýahatçylygyň ähli görnüşleri ösüşe eýe boldy, “syýahatçylyk industriýasy” örän ýokary derejä ýetdi. Halkara syýahatçylygynyň öndebaryjy ýurtlary – Ispaniýa, Fransiýa we Italiýadyr. Syýahatçylary özüne çekýän has meşhur ýurtlaryň hataryna Beyik Britaniýa, GFR, Awstriýa, Şweýsariýa, Gresiýa, Portugaliýa, Çehiýa, Wengriýa, Bolgariýa hem girýär. Andorra, San-Marino, Monako ýaly kinniwanja ýurtlarda bolsa

syýahatçylara hyzmat etmek ýurtda girdejiniň esasy çeşmesidir.

Ýewropa irki döwürlerden bäri halkara-ykdysady gatnaşyklarynyň işjeň ösdürilýän sebitidir. Sebitde uly we kämil gatnaşyklaryň merkezine öwrülen “Ýewropa Bileleşigi” ady bilen integrasion birleşme döredi.

Häzirki wagtda Ýewropa bileleşigine 27 döwlet girýär.

Sebitde umumy bazar döredi, pul birligi bolan *ýewro* girizildi.

Dünýä ykdysadyýetinde Ýewropa Bileleşiginiň orný örän uludyr. BMG-nyň maglumatlaryna görä dünýäniň 100 sany halkara ähmiýetli (Transmilli) korporasiýalarynyň 46-sy ÝB-nyň ýurtlaryna degişlidir. ÝB-nyň her bir uly döwleti başga ýurtlarda ikinji ykdysady ulgama eýedir, dünýäniň dürli döwletlerinde iri senagat kärhanalaryny, gurluşyk desgalaryny gurdylar. Meselem, Germaniýanyň daşynda german maýasyna degişli kärhanalarda 3 mln adam, fransuz kompaniýalaryna degişli kärhanalarda-2,5 mln töweregi adam işleýär.

Ýewropa döwletleriniň daşary ykdysady gatnaşyklarda möhüm hyzmatdaşlary ABŞ, Ýaponiýa, şeýle hem öňki bakna we garaşly döwletler bolup durýar. Soňky wagtlarda täze industrial döwletler, nebit eksport edýän arap döwletleri, Latyn Amerikasynyň ýurtlary bilen gatnaşyklary ösýär. Türkmenistanyň hem Ýewropa Bileleşiginiň we GDA-nyň ýurtlary bilen ykdysady gatnaşyklary barha giňeýär.

§12. Ýewropanyň taryhy –geografik sebitleri . **Günbatar Ýewropa sebiti.**

Demirgazyk Ýewropa. Günbatar Ýewropa uly taryhy-geografik sebit hökmünde 3 bölekden: Demirgazyk, Günbatar we Günorta ýewropa sebitlerinden durýar. Olaryň her biri tebigy şertleriniň we baýlyklarynyň, durmuş-ykdysady ösüş derejesiniň özboluşlylygy bilen tapawutlanýar.

Demirgazyk Ýewropa düzümine Skandinawiýa, Fennoskandiýa adalarynda ýerleşýän döwletler we Islandiýa girýär (goşmaça seret). Sebitiň umumy meýdany 1 mln 256 müň km². Ilatynyň sany bolsa 25 mln adam.

Sebitiň geografik ýerleşşi daşary ykdysady gatnaşyklar üçin amatlydyr. Baltika we Demirgazyk deňizleriniň üsti bilen olar dünýäniň islendik künjegi bilen gatnaşyk etmek mümkinçiligine eýedir. Umuman, Demirgazyk Ýewropa üçin deňizleriň örän uly hojalyk ähmiýeti bar. Olaryň ählisinde ösen söwda floty hereket edýär.

Öwrenilýän sebitiň ýer üstüniň gurluşy çylşyrymlydyr. Norwegiýa we Islandiýanyň çäginde daglyk landşaftlar agdyklyk edýär, beýleki ýurtlaryň meýdanynyň esasy bölegini bolsa düzlükler tutýar, Şwesiýada köller köpdür.

Demirgazyk Ýewropa ýurtlary gazma baýlyklaryna baý hasaplanylýar. Demirgazyk deňziniň Norwegiýa ýanaşýan çäklerinde nebitiň we gazyň uly gorsary ýerleşýär. Skandinawiýa ýurtlary metal magdanlaryna hem baýdyr. Demir magdanynyň, hromyň, gurşunyň, misiň, titanyň, nikeliň, polimetalyň, sinkiň gorsary ýarym adanyň ähli ýerinde ýaýrandyr. Şol metal magdanlaryny gazyp almak boýunça Şwesiýa, Norwegiýa we Finlýandiýa Ýewropada öndäki orunlary eýeleýärler.

Sebitiň ýurtlarynyň esasy tebigy baýlygy - tokaýlardyr. Şwesiýanyň, Norwegiýanyň meýdanynyň ýarysyndan gowragy, Finlýandiýanyň bolsa 70%-i pürli agaçlaryň tokaýlary örtýär. Tokaý hojalygy bu ýurtlaryň halkara ýöriteleşiş ugruna öwrüldi.

Sebitiň, esasan-da Norwegiýanyň we Islandiýanyň suw energiýa mümkinçilikleri uludyr. Şol ýurtlarda elektrik energiýasyny öndürmekde suw elektrik stansiýalaryna uly ornyň degişlidigi tötänden däl. Kenarýaka suw giňişlikleri balyklara baýdyr.

Ilaty. Bütün Ýewropada bolşy ýaly, sebitde hem çylşyrymly demografik ýagdaý saklanýar. Ilatyň sany haýal artýar. Onuň esasy sebäbi tebigy köpelişiň pes derejesidir. Ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi 0,3-0,4%-den geçmeýär.

Demirgazyk Ýewropanyň ilatynyň tapawutly aýratynlygy döwletleriň birmillettelligidir. Hemme ýurtlarda ilatyň esasy köplüginini düzýän bir halk agdyklyk edýär, olar milli düzüminiň 90%-den geçýär (Daniýada daniýalylylar ilatyň 97%-i, Norwegiýada norwegler – 95%-i düzýär). Sebitde ilatyň aglaba bölegi (90%-den ýokary) lýuteriançylyk (protestançylyk) dini akymyna uýýarlar.

Demirgazyk Ýewropa iň seýrek ilatlaşan sebitleriň biridir. Ilatyň ortaça gürlüğü 1 km²-a 20 adam, ýöne Daniýada bu görkeziji has ýokarydyr – km² 128 adam. Ilatyň esasy bölegi şäherlerde ýaşaýar. Sebitiň uly şäherleri – Stokgolm (1,7 mln adam), Gýeteborg (600 müň adam), Malmýe, Helsinki (540 mün adam), Oslo (500 müň adam), Bergen, Turku we başgalar.

Hojalygy. Demirgazyk Ýewropanyň ýurtlary ykdysady taýdan ösen döwletleriň hataryna girýärler. Olaryň ählisinde hem IJÖ-niň jan başyna düşýän möçberi 30 müň amerikan dollaryndan ýokarydyr, Norwegiýada bolsa bu görkeziji 40 müňden hem geçýär (Ýewropada ikinji orun).

Sebitiň ýurtlarynyň ykdysadyýetinde senagat önümçiligi has uly orun tutýar. Onuň düzüminde gazyp alma senagaty, metallurgiýa, maşyngurluşygy, sellýuloza- kagyz, agaç işläp bejerýän pudaklar aýratyn orun eýeleýär.

Gazyp alma senagatynda Demirgazyk deňziniň düýbinden nebit we gaz çykarmak (Norwegiýa), daş kömür gazyp almak (Şwesiýa) uly ähmiýete eýedir. Demir we reňkli metal magdanlaryny gazyp almak boýunça sebitiň ýurtlary (Norwegiýa, Şwesiýa, Finlýandiýa) Ýewropada öndäki orunlary eýeleýär. Grafit, talk, apatit çykarmagyň ähmiýeti-de uludyr.

Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynda işläp bejerýän senagat hem gowy ösendir. Onuň öndebaryjy pudaklary - maşyngurluşygy (gämi gurluşygy, elektronika we elektrotehnika, metallurgiýa), nebitimiýa, sellýuloza-kagyz we poligrafiýa, agaç işläp bejerýän, senagatydyr. Bu pudaklaryň ösüşi we önümçiligiň möçberi boýunça Skandinawiýa ýarymadasynyň ýurtlary has tapawutlanýar.

Sebitiň ýurtlarynda oba hojalygy intensiw maldarçylyga ýöriteleşendir. Olaryň Islandiýadan başgasy oba hojalyk önümleri bilen öz isleglerini doly üpjün edýärler. Maldarçylykda et-süýt berýän iri şahly mallary köpeltmek we doňuzdarçylyk öndebaryjy pudaklardyr. Ekerançylygyň esasyňy däneli ekinler (bugdaý, süle, arpa), şeýle hem mallar üçin ot-ýmlik ekinler düzýär. Günorta etraplarda kartofel, gök önümler, lýon hem ösdürilip ýetişdirilýär.

Ýurtlaryň ählisinde öndebaryjy balykçylyk hojalygy döredilen. Şonuň üçin-de bu pudak sebitiň ýurtlarynyň hojalyk ýöriteleşişiniň bir ugry hasaplanylýar. Norwegiýa, Islandiýa we Daniýa balyk tutmak we gaýtadan işlemek boýunça diňe bir Ýewropada däl, eýsem бүтін дүнýäde hem görnükli orun eýeleýärler.

Demirgazyk Ýewropada kämil ulaglar ulgamy emele geldi. Içerki hajatlar üçin ýük daşamakda demir ýol we awtomobil ulaglarynyň ähmiýeti uludyr. Bu döwletlerdäki demir ýollaryň ýarysyna golaýy elektrikleşdirilendir. Ýone sebitiň ýurtlary üçin deňiz ulagynyň aýratyn ähmiýeti bar. Olarda ýöriteleşdirilen gämileriň yüzlerçesini birleşdirýän ösen söwda floty hereket edýär. Käbir ýurtlaryň (Norwegiýa, Daniýa) deňiz gämileri diňe bir öz hajatlary üçin ýükleri daşaman, eýsem halkara möçberinde ýükleri daşamaga gatnaşýarlar. Esasy deňiz gämi duralgalary – Gýeteborg, Holmstad, Stokgolm, Oslo, Turku, Reykýawik, Kopengagen we başgalar.

Sebitiň ýurtlary dünýä hojalyk ulgamyna işjeň goşulýarlar. Olaryň hemmesi Ýewropa Bileleşiginiň agzalarydyr. Dünýäniň dürli ýurtlary bilen daşary-ykdysady gatnaşyklary amala aşyrýarlar. Daşary söwdada olaryň esasy hyzmatdaşlary Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, ABŞ, Kanada we Gündogar Aziýa ýurtlarydyr.

Günbatar Ýewropa ýurtlary. Günbatar Ýewropa – bu biri-birinden meýdanynyň ululygy, döwlet gurluşy we durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça tapawutlanan 10 döwleti birleşdirýän sebitdir. Günbatar Ýewropa - dünýä kapitalistik ulgamynyň üç esasy merkeziniň biridir. Bu sebit dünýä hojalygynda we syýasatynda örän uly orun eýeleýär. Sebitiň ýurtlarynyň Şweýsariýadan başgasy Ýewropa Bileleşiginiň agzalarydyr. Umumy meýdany – 1,4 mln km² –den gowrak. Ilatynyň umumy sany bolsa – 253 mln adam (2008 ý.).

Sebitiň ykdysady-geografik ýerleşşi örän amatlydyr. Ol ýurtlarynyň deňze çykalgasynyň bolmagy ýa-da deňizden uzak bolmadyk aralykda ýerleşýänligidir (bu bolsa ykdysady gatnaşyklaryň ösmegine ýardam edýär).

Günbatar Ýewropada gazma baýlyklardan goňur kömüriň-Germaniýada, boksitleriň – Fransiýada, kaliý duzunyň - GFR we Fransiýada, uranyň - Fransiýada uly gorlary ýerleşýär. Demirgazyk deňziniň düýbünde bolsa nebitiň we gazyň gorlarynyň uly ähmiýeti bardyr. Umuman, Günbatar Ýewropa ýurtlary hojalygy ösdürmek üçin mineral baýlyklary bilen pes derejede üpjündir.

Sebitiň uly döwletleri - “uly sekizligiň” agzalary – GFR-yň, Fransiýanyň, Beýik Britaniýanyň hojalygy köpugurlydyr. Olaryň ykdysady-geografik aýratynlyklary barada soňra giňişleýin durulyp geçilýär. Meýdanynyň kiçi bolmagyna garamazdan Günbatar Ýewropanyň beýleki ýurtlarynyň hem dünýä hojalygyndaky orny uludyr. Bu ýurtlaryň ykdysadyýeti , adaty aýry-aýry pudaklara ýöriteleşýär.

Zähmetiň halkara geografik bölünişinde Günbatar Ýewropanyň “ýüzüni” görkezýän ykdysadyýetiň esasy pudagy - senagatdyr.

Sebitiň oba hojalygy umuman, ýokary derejede ösendir, bu ýerde dünýä möçberinde dänäniň 15%-ne, etiň – 15%-ne we süýdň – 30%-ne golaýy öndürilýär. Oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça ýurtlaryň köpüsi öz ilatynyň hajatlaryny doly üpjün edýär we önümiň bir bölegi eksport edilýär.

Günbatar Ýewropa ösen ulaglar ulgamyna eýedir. Demir ýol, awtomobil ulaglary ýokary derejede ösendir. Sebitiň ähli ýurtlarynda demir we awtomobil ýollarynyň örän gür tory döredi. Soňky ýyllarda ýokary tizlikli ýollaryň uzynlygy artýar. Ýolagçylary daşamakda awiasiyanyň ähmiýeti has-da uludyr.

Günorta Ýewropa ýurtlary. Günorta Ýewropa uly sebitiň günortasynda ýerleşýän Ispaniýany, Portugaliýany, Italiýany, Gresiyany, şeýle-de kiçi döwletleri (Andorra, Malta, Monako, San-Marino, Watikan) öz içine alýar. Sebitiň umumy meýdany 1030,9 mln km². Bu döwletleriň çäkleriniň esasy bölegini daglar we belentlikler tutýar.

Ýewropanyň günortasynda, Ortaýer deňziň kenarlarynda ýerleşmegi olaryň geografik we geosyýasy ýerleşişiniň örän amatly bolmagyna getirýär. Olaryň deňize çykalgasynyň bolmagy irki döwürlerden bäri dünýäde görnükli orun eýelemegine oňaýly täsir etdi. Ispaniýanyň, Portugaliýanyň, Italiýanyň, Gresiyanyň XVI- asyrdan - XX asyryň ortalaryna çenli döwürde örän kuwwatly deňiz döwletleri hökmünde dünýäniň dürli sebitlerinde koloniýalara eýe döwlet bolandyklary tötänden däl.

Ortaýer deňiz klimaty sebitiň oba hojalygyny ösdürmek üçin amatlydyr. Ýylyň bütin dowamynda diýen ýaly maýyl we çygly klimat agdyklyk edýär. Tokaýlar sebitiň meýdanynyň 20%-den gowragyny örtýär. Olaryň esasy bölegi soňky ýyllarda döredilen ikinji derejeli tokaýlardyr.

Günorta Ýewropa sebitiniň ýurtlary senagaty ösdürmek üçin zerur bolan mineral baýlyklar bilen ýeterlik üpjün dälidir. Ýangyjyň gurlary azdyr. Italiýada, Ispaniýada we Gresiýada kömriň we ýanyjy slanesleriň uly bolmadyk gurlary bar. Sebitde metal magdanlarynyň ýaýraýşy territoriýanyň geologik ösüşi bilen baglanyşykly. Hili pes demir magdany Ispaniýada, Italiýada we Gresiýada, marganes-Gresiýada bar. Reňkli metal magdanlaryndan misiň, galaýynyň, sinkiň (Ispaniýa, Italiýa, Portugaliýa), gurşunyň, uranyň (Ispaniýa, Portugaliýa, Italiýa), hromyň, boksitleriň, nikeliň (Gresiýa), wolframynyň (Ispaniýa, Gresiýa, Italiýa), simabyň (Italiýa) gurlary senagat ähmiýetine eýedir. Italiýada kükürdiň baý gurlary ýerleşýär. Sebitiň köp ýerlerinde gurluşyk bezeg daşlarynyň- granitiň, mermeriň, tufyň uly ätiýaçlyklary bar. Ispaniýada we Gresiýada daglyk etraplarda mineral çeşmeler ýaýran. Ýöne muňa garamazdan senagat üçin zerur bolan çig-malyň esasy bölegi, nebitiň we gazyň bolsa tas ählisi diýen ýaly daşary ýurtdan getirilýär. Elektroenergetikanyň düzüminde ýylylyk elektrik stansiýalarynyň paýy uludyr. Ýöne Italiýada, Ispaniýada atom elektrik stansiýalarynyň ähmiýeti artýar.

Ilaty. Günorta Ýewropa sebitinde 126 mln. golaý adam ýaşaýar. Ilatynyň sany boýunça Italiýa we Ispaniýa has tapawutlanýar (goşmaça seret). Sebitiň ýurtlary üçin tebigy artyşyň pes derejesi bilen baglanyşykly çylşyrymly demografik ýagdaý häsiýetlidir. Soňky ýyllarda ilatyň ortaça ýyllyk köpelişi 0,4-0,7 %-den geçmeýär. Sebitiň ilatynyň milli düzümi birmeňzeşdir. Döwletlerde esasy köplügi bir millet düzýär (meselem Italiýada italýanlar 98%-ni , grekler 95%-i we ş.m). Ispaniýada ispanlar bitewi millet diýlip atlandyrylsada, onuň düzüminde dürli etniki toparlary (kastiliýalylar-11%, katalonlar – 16%, andaluslar – 15%-i, walensiýalylar – 10%-i, galiýalylar – 7%, basklar-6%) tapawutlandyryýarlar. Sebitiň ilatynyň esasy bölegi katolik dinine uýýar. Bu ýerde katolik dininiň merkezi Rim Papa döwleti ýerleşýär.

Günorta Ýewropa gür ilatlaşan sebitleriň biridir. Ilatyň ortaça gürliگی 1 km² –da 122 adam. Kenarýaka düzlüklerde ilat has gür ýerleşendir. Uly şäherleri: Madrid (4,8 mln adam), Afiny (3,9 mln adam), Lissabon (3 mln adam), Barselona (2,4 mln adam), Rim (2,8 mln adam), Milan (1,5 mln adam), Neapol (1,2 mln adam), Turin (1,1 mln adam), Walensiýa (1 mln adam), Sewiliýa, Saloniki.

Hojalygy. Sebitiň ýurtlarynda ykdysadyýetiň esasy ugurlary hyzmat ediş ulgamy we senagat önümçiligidir. Italiýa ykdysadyýetiň ösüş derejesi we möçberi boýunça “Uly sekizligiň” düzümine girýär. Ispaniýanyň hojalygy hem köp ugurlydyr. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda Portugaliýanyň we Gresiyanyň ykdysadyýetiniň ösüş derejesi pesräkdir.

Sebitiň ýurtlarynyň senagat önümçiliginde işläp bejerýän pudaklar esasy orun tutýar. Italiýada we Ispaniýada maşyngurluşygy öňdebaryjy pudak hasaplanylýar. Awtomobil, gämi gurluşygy, elektrotehnika onuň esasy ugurlarydyr. Metallurgiýa, nebitimiýa, ýeňil we azyk senagaty hem ösendir. Soňky ýyllarda çig-malyň we ýangyjyň daşyndan getirilýänligi sebäpli deňiz gämi duralgalary uly senagat toplumlaryna öwürüldi. İşläp bejerýän senagatynyň (awtomobilleri, gämileri, stanoklary, telekommunikasiýa enjamlaryny, nebit-himiýa, ýeňil we azyk –tagam senagatynyň önümleri) birnäçe görkezijileri boýunça Ispaniýa we Italiýa dünýäde ilkinji onluga girýän ýurtlardyr.

Günorta Ýewropada irki döwürlerden bäri ýeňil senagaty, aýratyn hem onuň dokma pudagy uly ähmiýete eýedir. XIX-XX asyrlarda Italiýa we Ispaniýa dokma önümlerini dünýä bazaryna köp çykarýan döwletleriň hataryna girýärdi. Ýöne sönky ýyllarda bu pudagyň ösüş depgini birneme haýallady. Şeýle-de bolsa Italiýa, belli bir derejede Ispaniýa taýýar dokma önümlerini, aýakgaplary eksport ediji ýurtlar bolmagyna galýar. Dokma senagatynyň esasy

merkezleri Rim, Milan, Genuýa (Italiýa), Barselona, Madrid, Sewiliýa (Ispaniýa), Lissabon (Portugaliýa) şäherleridir.

Sebitiň ýurtlarynda ýokary derejede mehanizmleşdirilen, harytlyk oba hojalygy ösdürilýär. Italiýa, Portugaliýa, Ispaniýa, Gresiýa Ýewropada suwarymly ekerançylygyň esasy etraplarydyr. Agroklimat baýlyklary sebitde subtropiki ekerançylygy ösdürmäge mümkinçilik berýär. Oba hojalygynyň esasy pudaklary gök ekerançylyk, miweçilik, subtropiki ekerançylyk (limon, apelsin, zeýtun), üzümдарчылык bolup durýar. Bu ýurtlar dünýä bazaryna gaplanan gök önümleri, miweleri esasy eksport edijilerdir. Ýurtlaryň ählisinde hem üzümдарчылык we çakyr senagaty ýöriteleşiş pudagy hasaplanýar. Italiýa we Ispaniýa çakyr önümlerini öndürmek we olary daşary bazarlara çykarmak boýunça dünýäde öňdebaryjy ýurtlardyr. Ekerançylygyň düzüminde däne hojalygy (bugdaý, süle, arpa we mekgejöwen ösdürüp ýetişdirmek) hem uly orun tutýar. Maldarçylykda süýt-et berýän gara mallary köpeltmek, dowardarçylyk, doňuzdarçylyk we guşçulyk ösdürilýär. Günorta Ýewropa ýurtlary oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça öz-özüni üpjün edýän ýurtlara degişlidir.

Sebitde kämil derejede ösen ulaglar ulgamy hereket edýär. Ýöne ýurtlar boýunça ulaglaryň dürli görnüşleri deň derejede ösen däldir. Demir ýol we awtomobil ulagy Ispaniýada, Italiýada we Gresiýada ýükleri daşamakda esasy gury ýer ulagy bolup durýar. Ortaýer deňziniň kenarynda ýerleşen bu döwletlerde deňiz ulagy halkara ýöriteleşiş ähmiýetine eýedir. Ispaniýa, Portugaliýa, Italiýa we Gresiýa irki döwürlerden bäri “deňiz” döwletleri hasaplanylýar. Bu ýerde häzirkizaman deňiz gämi duralgalary – uly deňiz-senagat toplumlary döredi. Sebitde howa ulagynyň hem uzak aralyklara ýolagçylary gatnatmakda ähmiýeti uludyr.

Halkara syýahatçylygy Günorta Ýewropa ýurtlarynyň hojalygynyň uly ähmiýet berilýän ugurlarynyň biridir. Italiýa,

Ispaniýa, Gresiýa, Monako dünýä syýahatçylygynyň esasy merkezleri hasaplanylýar. Olarda halkara syýahatçylygyndan gelýän girdeji döwlet býudjetiniň agramly bölegini düzýär.

Günorta Ýewropa ýurtlary ösen daşary-ykdysady gatnaşyklary bilen tapawutlanýarlar. Olaryň köpüsi Ýewropa Bileleşiginiň agzalary hökmünde şol ykdysady bileleşige girýän ýurtlar bilen jebis gatnaşyklary alyp barýar. Olaryň goňşy Arap döwletleri, Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýa, ABŞ, Kanada, Latyn Amerikasy bilen ykdysady gatnaşyklary hem uludyr.

§13. Gündogar Ýewropa ýurtlary.

Gündogar Ýewropa taryhy-geografik sebit hökmünde sertleýin 2 bölegi: Merkezi ýa-da Orta Ýewropany we Gündogar Ýewropany öz içine alýar. Orta Ýewropanyň düzümine öňki sosialistik ulgamyna giren Polşany, Çehiýany, Slowakiýany, Wengriýany, Rumyniýany, Bolgariýany, ozalky Ýugoslaviýanyň dargamagy netijesinde dörän döwletleri, Albaniýany, şeýle hem Baltika döwletlerini goşýarlar (goşmaça seret) . Baltika ýurtlary ýaňy-ýakynda hem SSSR-iň düzümine girýärdi we onuň halk hojalyk toplumynyň düzüm bölegi bolup durýardy. Bu ýurtlar garaşsyzlyk alyp, öz ykdysady durmuş we medeni taýdan ösüş aýratynlyklary boýunça, Orta Ýewropa ýurtlaryna has ýakynlaşdy.

Soňky ýyllarda Ýugoslaviýa uly syýasy-geografik özgerişleriň meýdançasyna öwrüldi. Bu ýerde bütewi, merkezleşdirilen döwletiň ornunda täze özbaşdak döwletler döredi.

Sebitde ýerleşen 17 döwletiň Albaniýadan, Horwatiýadan, Çernogoriýadan, Serbiýadan we Makedoniýadan başgasy Ýewropa Bileleşiginiň agzalarydyr.

Orta Ýewropa ýurtlary Baltikadan Gara deňzine we Adriatik deňzine çenli uzalyp gidýän bütewi territorial giňişligi göz önüne getirýär. Olaryň başisiniň çägi boýunça Dunaý derýasy akyp geçýär we belli bir derejede Wengriýanyň hem-de Slowakiýanyň Dünýä okeanyndan aradaşlygynyň öwezini doldurýar. Sebitiň ýurtlarynyň örän möhüm aýratynlygy Günbatar Ýewropanyň we öňki SSSR-iň döwletleriniň arasynda tranzit (üstaşyr) ýerleşiş ýagdaýy bolup durýar. Häzirki wagtda sebitiň döwletleri demir ýol, awtomobil ýollarynyň, elektrik geçiriji liniýalaryň üsti bilen özara baglanyşdyrylýar. Bularyň hemmesi geljekde zähmetiň halkara bölünişiniň ösmegi üçin gowy mümkinçilikler döredýär.

Tebigy baýlyklary. Orta Ýewropa ýurtlary tebigy baýlyklaryň köpdürliligi we möçberi boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Bu ýurtlaryň ilkinji energiýa baýlyklar bilen üpjünçiligine seredeliň. Daş kömrüň esasy gorlary Polşada we Çehiýada, nebitiň we gazyň – Rumyniýada, derýalaryň suw energiýa baýlyklary – Balkan ýurtlarynda ýerleşýärler.

Şeýle ýagdaý beýleki mineral baýlyklaryň ýerleşişinde-de görünýär. Demir magdanynyň esasy gorlary öňki Ýugoslawiýanyň düzümine giren ýurtlarda, Polşada, Rumyniýanyň we Slowakiýanyň çäginde, mis, gurşun, kümüş – Polşada, boksitler – Wengriýada, hromitler – Albaniýada, kükürt - Polşada jemlenendir. Wengriýada mineral baýlyklaryň köp görnüşiniň gytçylygynyň belli bir derejede Orta-Dunaý düzlügindeki örän giň hasylly ýerler öwezini dolýar. Latwiýa, Litwa we Estoniýa hem mineral çig-mal baýlyklary bilen ýeterlik üpjün dälidir. Sebitiň demirgazyk böleginde ýerleşýän Polşanyň, Baltika ýurtlarynyň tokaý hojalygyny ösdürmek mümkinçilikleri uludyr.

Ilaty. Sebitiň ilatynyň milli düzüminiň tapawutly sypaty – slawýan halklaryň agdyklyk etmegidir. Beýleki halklardan bu ýerde rumynlar, albanlar, wengerler we litowlar has köp sanlydyr.

Orta Ýewropa ýurtlarynda Günbatar Ýewropa seredeniňde az ilat ýaşaýar – 126 mln. töweregi adam. Ilatynyň sany boýunça iň uly döwlet Polşa (38 mln. adam), iň kiçisi bolsa – Estoniýadyr (1,3 mln. adam). Soňky döwürde sebitiň ýurtlarynda çylşyrymly demografiki ýagdaý emele geldi. Ilatyň tebigy köpelişi diňe Albaniýada 0,5% möçberinde saklanýar. Galan ýurtlarda tebigy artys düýbinden ýokdur (Bolgariýada - 0,7%, Latwiýada-0,5%, Litwada, Rumyniýada-0,4%). Şeýle demografiki ösüş sebitdäki ýurtlaryň ilatynyň ýaş düzümine örän uly täsir edýär. Häzirki wagtda zähmete ukyply ýaşdan uly adamlar ilatyň umumy sanynda 15-16%-e çenli ýetýär. Bu bolsa şol döwletlerde zähmet emmigrasiýasynyň ösmegine getirýär.

Orta Ýewropada şäher ilaty agdyklyk edýär. Has urbanizirlenen (şäherleşen) ýurtlarynyň biri – Çehiýadyr. Şäherliler onuň ilatyň 3/4 bölegini tutýar. Ýurtlaryň köpüsi üçin taryhy taýdan emele gelen uly bolmadyk şäherler we obalar, Latwiýa, Litwa we Estoniýa üçin bolsa – hutolar (arasy seýrek ýerleşen 5-10 öýli obalar) häsiýetlidir. Sebitiň uly şäherleri Buharest(2 mln. adam), Lodz , Krakow, Warşawa (1,9 mln. adam), Budapeşt (1,8 mln. adam), Sofiýa (1,3 mln. adam), , Plowdiw, Warna, Debresen, Koşise, Lýublýana, Tirana we başgalar.

Garalyp geçilýän ýurtlaryň döwlet gurluşynda olaryň milli düzüminiň aýratynlyklary ýüze çykýar. Ýaňy ýakyna çenli alty respublikadan: Serbiýa, Sloweniýa, Horwatiýa, Bosniýa we Gersegowina, Makedoniýa, Çernogoriýadan durýan federasiýa hökmünde Ýugoslawiýa Ýewropada milli düzümi boýunça köpmilletli hasaplanýardy. Ýugoslawiýanyň dargamagy milletara gatnaşyklaryň üzül-kesil ýitileşmegine getirdi. 1993-nji ýyla çenli federasiýa bolan Çehoslawakiýa iki özbaşdak döwlete – Çehiýa we Slowakiýa bölündi.

Orta Ýewropa sebitinde hristiançylyk dininiň üç ugry hem ýaýrandyr. Baltika ýurtlarynda - protestantçylyk, Polşada,

Çehiýada, Slowakiýada, Sloweniýada esasan katolikçilik, Albaniýada, Bosniýa we Gersogowinada ilatyň uly bölegi yslam dinine uýýar.

Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň hojalygy. Häzirki wagtda Orta Ýewropa ýurtlarynyň hojalygynda we durmuş ulgamynda bazar ykdysadyýetine geçmek, Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary bilen jebis gatnaşyklaryň döremegi dowam edýär.

Uruşdan soňky ýyllarda Orta Ýewropa ýurtlarynda (SSSR-iň kömegi bilen) ähli pudaklarda– senagatda, oba hojalygynda ulaglar ulgamynda uly özgerişler bolup geçdi. Senagatyň pudaklaýyn düzüminde agyr senagatyň ösüş bady has ýokary boldy. Esasanda ylmy-tehniki ösüşi üpjün edýän pudaklarda – elektroenergetikada, maşyngurluşygynda, himiýa senagatynda uly önügidişlikler gazanyldy. Hojalygyň geografiýasyndaky bolup geçen oňyn özgerişler ozal yza galak etraplaryň (Sloweniýa, Moldowa we Rumyniýa, Polşanyň demirgazyk – gündogary we baş.) ösdürilmegi, şeýle-de öňki SSSR-den gelýän çig-mala we ýangyja ýykgyň eden käbir ýurtlaryň gündogarynda täze önümçilik kuwwatlyklaryň döredilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Sebitiň ýurtlarynyň arasynda tebigy şertlerindäki, taryhy ösüşindäki we durmuş-ykdysady ösüşiň derejesindäki tapawutlar, olaryň hojalygynyň häzirki geografiýasynda görünýär. Bu ýerde Polşadaky Ýokarky Sileziýa, Çehiýadaky Ostrowa –Karwin ýaly senagat merkezleri aýdyň tapawutlanýar. Şol ýurtlaryň maşyngurluşygynda, himiýa senagatynda we sebitiň hojalygynyň beýleki pudaklarynda öňdebaryjy orny eýelemekleri ýöne ýerden dälidir.

Her bir Orta Ýewropa döwleti öz oba hojalyk “ýüzüne” eýedir. Meselem, mekgejöweniň ekin meýdanlarynyň ululygy boýunça sebitde Rumyniýa deňi taý ýokdur, Polşa - süläniň we kartoşkanyň, Bolgariýa – bagçylygyň we üzümçiligiň, Estoniýa

– doňuzdarçylygyň ösüşi, Wengriýa – umumy meýdanynyň sürülýän böleginiň möçberi boýunça has tapawutlanýar.

Senagat önümçiligi. Sebitde energetikanyň ösüşiniň tapawutly aýratynlygy nebitiň we gazyň gytçylygydyr, şonuň üçin-de pudak esasan kömri sarp etmeklige ýykgyn edýär. Şol bir wagtyň özünde, daşyndan getirilýän nebit (esasan Russiýadan) himiýa senagatynda ulanylýar. Şol sebäbe görä, sebitiň ýurtlary üçin atom we suw energetikanyň ösdürilmegi wajyp bolup durýar. Dünýädeki iň uly AES-leriň biri bolan “Kozloduy” Bolgariýada ýerleşýär. Şeýle hem Rumyniýa we Ýugoslawiýanyň bilelikde guran Dunaý derýasyndaky “Demir Derwezesi” SES-i uly ähmiýete eýedir.

II jahan urşundan soňra ähli ýurtlarda (Baltika ýurtlaryndan başga) metallurgiýa senagaty döredildi. Şunlukda reňkli metallurgiýa esasan öz hususy çig-malyňa esaslanýan bolsa, gara metallurgiýa daşyndan getirilýän çig-malyň hasabyna işleýär.

Maşyngurluşygy Çehiýada (Praga, Plzen, Brno we baş.) has ösendir. Ol daşarky bazara stanoklary, kärhanalar üçin enjamlar toplumyny, elektron hasaplaýyş maşynlaryny, durmuş gurallaryny we ş.m. çykarýar. Polşa we Rumyniýa metaly köp talap edýän maşynlary we konstruksiýalary, Wengriýa, Bolgariýa we Latwiýa – elektrotehnika önümlerini, Polşa – deňiz gämilerini öndürmek boýunça tanalýar.

Himiýa senagatynyň ösüş derejesi boýunça Orta Ýewropa ýurtlary Günbatar Ýewropa döwletlerinden birneme yza galýar (Wengriýanyň dünýäde himiýa – farmosewtika önümlerini uly öndüriji bolmagyna garamazdan). Bu ýerde ýün we nah mata, trikotaž, haly, aýakgap önümçiligi we ýeňil senagatyň beyleki pudaklary has irki döwürlerden bäri ösdürilýär. Dünýä bazaryna Çehiýadan çeper aýna we bezeg önümleriniň, Bolgariýadan deri önümleriniň, Polşadan sport enjamlarynyň gelip düşýänligi bellidir.

Oba hojalygy. Orta Ýewropa ýurtlarynyň oba hojalygy, umuman, olaryň ilatynyň azyk önümlerine bolan hajatlaryny üpjün edýär. Onuň ekilýän ýerleri giňeltmegiň hasabyna ekstensiw ösmegi üçin mümkinçilikler indi azaldy (esasan-da Ortadunaý we Aşakky Dunaý peslikleri has güýçli özleşdirildi). Bu ýagdaý ykdysadyýetiň bu pudagynyň çaltlaşdyrylýan ýagdaýda ösmegine gönükdirilen çäreler, ýagny ekinleriň hasyllylygyny ýokarlandyrmak we mallaryň önümligini artdyrmak bilen höweslendirýär. Mehanizasiýanyň ähmiýeti hem artýar. Oba hojalyk önümçiligine genetikanyň gazananlary giňden ornaşdyrylýar.

Çehiýada, Slowakiýada, Wengriýada, Polşada, şeýle hem Litwada, Latwiýada we Estoniýada maldarçylyk önümleriniň paýy ekerançylygyňkydan has ýokarydyr. Beýleki ýurtlarda hem maldarçylyk ösdürilýär.

Ekerançylygyň ýöriteleşişine we onuň netijeliligine topragyň hili we agroklimatik baýlyklaryň paýlanyşy uly täsir edýär. Sebitde yzgar bilen üpjünlik günortadan – demirgazyga tarap artýar, ýylylyk bilen üpjünlik bolsa şol ugur boýunça kemeleýär. Şonuň üçin-de demirgazykda (Polşa, Estoniýa, Latwiýa) ekin meýdanlarynda maýyl howany az talap edýän süle we kartoşka uly meýdanlary tutýar, günortada bolsa (Bolgariýa, öňki Ýugoslawiýa, Albaniýa) işlenip bejerýän ýerleriň uly bölegini miweli baglar we üzüm agaçlary (Bolgariýada – tas 10%-e golaý) eýeleýär. Ähli döwletlerde bugdaý öndürilýär. Rumyniýada, Bolgariýada we Wengriýada mekgejöweniň tutýan meýdany ulydyr. Sebitiň Adriatik kenar sebitleriniň oba hojalygy (bu ýerde Ortaýerdeňiz klimaty agdyklyk edýär) subtropiki ekerançylyga ýöriteleşmek bilen aýratyn görnüşi emele getirýär (sitruslar, zeýtun, injir we ş.m.).

Sebitiň günorta bölegindäki ýurtlaryň ykdysadyýetinde ýokary hili gök önümleri (pomidor, burç, sogan we ş.m.), temmäki, efir-ýag ekinleri (narpyz, bägül, lawanda) ösdürüp yetiştirmek görnükli orun eýeleýär. Gymmatly bägül ýagyny

öndürmek we eksport etmek boýunça Bolgariýa dünýäde öňdebaryjy orun degişlidir.

Maldarçylygyň esasy geografik aýratynlygy sebitiň demirgazyk we merkezi bölegindäki ýurtlarynyň süýt we et-süýt maldarçylygyna we doňuzdarçylyga ýöriteleşýänligi, günortada bolsa – dag öri - meydan maldarçylygyna ýöriteleşmek bolup durýar.

Ulaglar ulgamy. Orta Ýewropa döwletlerinde demir ýol ulagy ýük daşamakda birinji orny eýeleýär. Awtomobil we deňiz ulaglary-da çalt ösýär. Köpsanly ýokary derejeli, doňmaýan (Burgas, Warna, Konstansa, Split, Iriýeka, Gdansk, Klaýpeda, Liýepaýa, Wentspils we baş.) we az wagtyk doňýan (Riga, Tallin), gämi duralgalarynyň bolmagy diňe bir deňiz ulagynyň ösmegine däl, eýsem, gämi gurluşygynyň, gämi abatlaýyş işleriniň we balykçylygyň ösdürilmegine ýardam edýär.

Rekreasiýa we syýahatçylyk hojalygynyň uly geljegi bardyr. Çehiýadaky Karlowa –Wari, Polşada Lakopami, Latwiýada Ýurmala, Bolgariýanyň Garadeniz kenarýakalardaky kurortlar, Çernogoriýanyň Adriatik kenarlarynyň gözeli tebigaty – diňe bir ýerli ýaşaýjylaryň däl, eýsem köpsanly daşary ýurt syýahatçylarynyň hem höwes edýän dynç alyş ýerleri hasaplanylýar.

Sebitiň içerki aýratynlyklary. Geografiki ýerleşişiniň aýratynlyklaryny, tebigy şertleriň we baýlyklarynyň häsiýetini, käbir durmuş-ykdysady meseleleriň umumylygyny hasaba alyp, sebitiň döwletlerini şertleýin üç topara – demirgazyk (Baltika), merkezi (içerki kontinental) we günorta sebitlere bölmek bolar. Ýöne Orta Ýewropa ýurtlarynyň her biriniň özbaşdak “ýüzi” – tebigy, taryhy, medeni, durmuş we ykdysady özboluşlylygy bardyr.

Sebitiň demirgazyk bölegine dört sany Baltika deňizýakasy döwletleri: Polşa, Latwiýa, Litwa we Estoniýa girýär. Bu döwletleriň integrasion bütewiligiň derejesiniň pes

bolmagyna garamazdan, olaryň ykdysadyýetiň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin (öňi bilen-de deňiz hojalygyny) umumy meseleler az däl. Olaryň arasynda öz ykdysady we tebigy – baýlyk mümkinçiligi boýunça Polşa has tapawutlanýar.

Ýurtlaryň Merkezi toparyny deňze çykalgasy bolmadyk, üç döwlet: Çehiýa, Slowakiýa we Wengriýa emele getirýär. Çehiýa –senagat medeniýetiniň köne ýurdy – Orta Ýewropa sebitinde senagat önüminiň ilatyň jan başyna öndürilişi boýunça birinji orunda durýar. Bu döwletleriň oba hojalygynda intensiw pudaklar (däneçilik, süýt hojalygy we doňuzdarçylyk) agdyklyk edýär.

Döwletleriň üçünji toparyna Rumyniýa, Bolgariýa, täze Balkan ýurtlary we Albaniýa girýärler. Bu döwletler Gara we Adriatik deňizleriniň kenarlaryna ýanaşýarlar. Geçmişde bu ýurtlar sebitiň has yza galak bölekleri hasap edilýärdi. Häzirki wagtda bu döwletlerde uly durmuş-ykdysady özgerişleri bolup geçýär.

§14. GDA-nyň gündogar ýewropa ýurtlary. Russiýa Federasiýasy.

Gündogar Ýewropanyň bu bölegine Ukraina, Moldowa, Belarus we Russiýa Federasiýasy girýär. Bu döwletler Gündogar-Ýewropa düzlüginin günbatar we günorta – günbatar bölegini eýeleýärler we bütewi tebigy-geografiki zonallygy emele getirýärler. Sebitiň klimaty bu ýerde aram guşaklygyň ekinlerini ösdürüp ýetişdirmäge mümkinçilik berýär.

Sebit dünýäde demir magdanyna baý hasaplanýar Kursk Magnit Anomaliýasynyň, Kriwoý Rogyň we Kerçin, şeýle hem Russiýanyň gündogar sebitlerindäki ýokary hilli demir magdanlary, Nikopolyň örän täsin marganes käni dünýäde bellidir. Belarussiýadaky Solegorsk kaliý duz käni hem

dünýäde ulularyň biridir. Günbatar Ukrainadaky granitleriň we Harkow oblastynyň sement çig mallarynyň gorlary-da ulydyr. Nebitiň we gazyň gorlary esasan Russiýada, onuň demirgazyk we gündogar sebitlerinde jemlenendir.

Sebitiň ilatynyň umumy sany 210 mln adama golaýdyr. Soňky döwürde ilatyň ortaça ýyllyk köpülişi otrisatel häsýete eýedir (-0,5%-e golaý). Milli we jyns düzümi, umuman, birmeňzeş hasaplanylýar. Ruslar, ukrainalar, belaruslar, moldowanlar agdyklyk edýär. Polýaklar, ýewreýler, krym tatarlary hem uly etniki toparlary emele getirýärler. Ilatyň esasy bölegi (70% gowragy), prawaslaw din akymyna uýýarlar.

Durmuş derejesi boýunça olaryň ählisi geçiş ykdysadyýetli ýurtlara degişli.

Bu döwletlerde alnyp barylýan ykdysady syýasat bazar ykdysadyýetiň durmuşy we beýleki esaslaryny döretmeklige gönükdürilendir.

Russiýa, Belarussiýa we Ukraina industrial-agrar ýurtlardyr. Moldowanyň ykdysadyýetiniň esasy bolsa oba hojalygy düzýär. Russiýanyň, Ukrainanyň senagat önüminiň agramly bölegi metallurgiýa, maşyn gurluşugyna we harby-senagat toplumyna degişli, Belarussiýa metal kesiji enjamlary, traktorlary, dökün, durmuşda ulanylýan sowadyjylary öndürýär. Moldowa, esasan oba hojalyk önümlerini, şeýle hem onuň üçin zerur bolan oba hojalyk tehnikalarynyň käbir görnüşlerini öndürmeklige ýöriteleşýär.

Daşary söwdäde esasy hyzmatdaşlary GDA ýurtlary bolup durýar. Olaryň paýyna eksportyň göwrüminiň 65%-i we importyň 60%-i, daşary ýurt maýa goýumlarynyň 60%-i düşýär.

Russiýa Federasiýasy. Geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Russiýa Federasiýasy Gündogar Ýewropanyň we Demirgazyk Aziýanyň uly bölegini eýeleýär. Onuň umumy meýdany 17075,4 müň km² (Ýer şarynyň meýdanynyň 13%-i). Ýurduň meýdany gündogardan günbatara giňişlik ugur

boýunça 9 müň km², meridional ugurda 2,5-4 müň uzalyp gidýär. Günbatarda Russiýanyň goňşy döwletler bilen gurşalan bölek (anklaw) territoriýasy bar – Kaliningrad oblasti. Onuň düzümine Demirgazyk buzly we Ýuwaş okeanlaryndaky köp sanly adalar girýär.

Ýurduň ýer üsti örän dürlüdür. Kawkazyň, Uralyň, Sibiriň we Uzak Gündogaryň daglary giň territoriýalary tutýar. Ýöne meýdanynyň 70%-ni düzlükler, öňi bilen Gündogar Ýewropa, Günbatar Sibir, Merkezi Ýakut, şeýle hem Orta Sibir tekiz daglygy eýeleýär. Meýdanynyň giňligi we geologik gurluşynyň aýratynlyklary Russiýanyň gazma baýlyklarynyň jemi gorlary, şol sanda tebigy gazyň, kömrüň, demir magdanynyň barlanylan gorlary boýunça dünýäde 1-nji orna düşmegine üjpün edýär. Nebitiň, reňkli we seýrek metallaryň, almazyň, magdan däl çig mallaryň barlanan gorlary boýunça bolsa görnükli orny eýelemegine getirýär. Ýöne şol gazma baýlyklarynyň esasy bölegi ýaşalmaýan etraplarda ýerleşýär.

Russiýa derýa torunyň uly gürlügi bilen tapawutlanýar. Onuň çäginde umumy uzynlygy 2,3 mln. km bolan 120 müň derýa ýerleşýär. Ýeriniň takmynan ýarysyna golaýyny tokaýlar tutýar, demirgazykda taýganyň pürli tokaýlary, günortarakda garyşyk we ýaprakly tokaýlar ýaýrandyr. Tokaýlaryň meýdany boýunça (8514 müň km²) Russiýa dünýäde 1-nji orny eýeleýär (dünýäniň tokaý örtügininiň 25%-i).

Ýerleriň uly bölegi ýokary hasyllylygy bilen tapawutlanmasa-da, onuň meýdanynyň 8%-ni ýewropa böleginiň günortasyndan Günbatar Sibiri öz içine alyp, gara topraklar örtýär.

Ilaty. Russiýa ilatynyň sany boýunça dünýäde 6-njy orny eýeleýär. 2008-nji ýylyň başynda onuň ilaty 142,2 mln adama barabar boldy. Soňky ýyllarda ýurduň demografik ösüşinde uly meseleler ýüze çykdy. Bu ýerde ilatyň tebigy artyşy görünmeýär, tersine çaga dogluşynyň görnetin peselmegi,

ilatnyň garramak hadysasy zerarly ýogalyşyň derejesiniň artmagy netijesinde ilatnyň tebigy taýdan azalmagy duýulýar.

Soňky birnäçe ýylda ýurduň hökümeti tarapyndan oňaly demografiki maksatnamalaryň durmuşa geçirilip başlanmagy, ilatnyň tebigy artyşynda käbir ilerlemeleriň ýüze çykyandygyny görkezýär.

Ilatnyň esasy bölegi Russiýanyň Ýewropa böleginde (72%-i) jemlenendir. Russiýa-köpmilletli döwletdir. 2002-nji ýylyň ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä ilatnyň 80%-ni ruslar, 3%-i ukrainler we beloruslar, 5%-i tatarlar we başgyrlar düzýär. Dini düzümi boýunça prawoslaw akymyna uýýanlar has agdyklyk edýär. Beýleki dinlerden yslam, iudaizm we buddizm (Galmykstanda we Burýatstanda) giňden ýaýrandyr.

Ýurduň ilatynyň 84,7 %-i şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýarlar. Uly şäherleriň töwereginde zynjyr görnüşinde şäher aglomerasiýalaryň döremegi durmuş-ykdysady hadysadyr. Uly şäher aglomerasiýalary ýurduň Ýewropa böleginde Russiýada ilatynyň sany 1 milliondan geçýän 11 şäher bar.

Döwlet gurluşy boýunça Russiýa prezident tarapyndan dolandyrylýan federatiw döwletdir. Dolandyryş – çäk taýdan ýurt federasiýanyň subýektleriniň 89-na bölünýär. Olara respublikalar, ölkeler, oblastlar, awtonom okruglar, awtonom oblastlar we federal ähmiýetli iki şäher (Moskwa we Sankt-Peterburg) degişlidir. Olaryň ählisi 7 federal okruglara bölünýär.

Hojalygy. GDA-nyň düzüminde Russiýa öňkisi ýaly öňdebaryjy orny saklap galýar. Onuň paýyna bu sebitiň IJÖ-niň 80%-i, oba hojalyk önüminiň 2/3 düşýär.

Russiýanyň halk hojalygy önümçilik pudaklarynyň örän çylşyrymly ulgamyny öz içine alýar. Soňky ýyllarda senagatyň pudaklaýyn gurluşy üýtgedi. Şeýle-de bolsa, onuň düzüminde ýangyç-energetika toplумы öňdebaryjy orun eýeleýär.

Senagaty. Russiýanyň energetika ulgamy birnäçe önümçilik toplumlary (nebit, gaz, kömür çykarmak we

elektroenergetika) birleşdirýär. Senagatyň köp pudaklarynyň ýerleşşi elektroenergetikanyň ösüşine baglydyr. Iri energiýa çeşmeleriň golaýynda uly senagat merkezleri we etraplary döredi (16-njy surat).

Nebitiň gurlary boýunça Russiýa dünýäde 6-njy oruny eýeleýär. Häzirki wagtda Russiýa Federasiýanyň esasy nebit gazylyp alynýan etraby Günbatar Sibir hasaplanylýar. Bu ýerde 300-e golaý nebit we gaz kânleri açyldy. Onuň esasy kânleri: Samotlar, Üst-Balyk, Megion, Fýodorow, Surgut we beýlekilerdir. 2007-nji ýylda 486 mln. tonna nebit çykaryldy.

Nebiti gaýtadan işleýän (NGIZ) zawodlar, esasan nebitgeçirijileriň ugry boýunça ýerleşýar. Pudagyň iri kärhanalary Angorsk, Wolgograd, Groznyý, Krasnodar, Moskwa, Omsk, Perm, Uhta, Habarowsk we beýleki şäherlerde ýerleşýar.

Tebigy gazyň senagat ätiýaçlygy boýunça Russiýa dünýäde birinji orunlaryň birini eýeleýär. Onuň esasy bölegi (90%) Russiýanyň gündogar etraplarynda (esasan Günbatar Sibirda, şol sanda Ýamal-Nenesk awtonom okrugynda Urengoý, Ýambursk, Aýy we başgalar – 88%-i) gazylyp alynýar. Gazy gaýtadan işlemek boýunça birnäçe merkezler emele geldi: Orenburg, Astrahan, Sosnogorsk (Komi Respublikasy) we Günbatar Sibir. Ýurtda tebigy gazyň çykarylyşy 650 mlrd. m³ barabar boldy. Soňky ýyllarda elektrik energiýasynyň öndürilişi hem artýar (1016 mlrd. kWt/sagat). Onuň 60%-i ýylylyk elektrik stansiýalarynda, 19%-i bolsa suw elektrik stansiýalarynda öndürilýär.

Russiýa gara metallurgiýa senagatyny ösdürmek üçin çig mal bilen doly üpjündir. Häzirki wagtda demir magdanlary KMA (Kursk Magnit anomalýasy) kânlerinden we Gündogardaky ýataklardan gazylyp alynýar. Onuň 20%-i daşary ýurtlara eksport edilýär. Öndürilýän poladyň 60-75%-i dünýä bazaryna çykarylýar.

Russiýanyň reňkli metallurgiýa senagaty dürli konstruktion materiallary öndürýär. Onuň düzümine mis, gurşun, nikel-kobalt, alýuminiý, titan-magniý, wolfram-molibden senagaty, şeýle-de gymmat bahaly we seýrek metallary öndürýän pudaklar girýär.

Gymmat bahaly metallaryň ähmiýeti hem uludyr. Mysal üçin, Russiýa altynyň ätiýaçlygy boýunça dünýäde üçünji orun eýeleýär (ýöne altyny gazyp almak boýunça Russiýa 6-njy orna düşdi). Bu metallaryň kânleri esasan Sibirde we Uzak Gündogarda ýerleşýär.

Maşyngurluşygy ýurduň ykdysadyýetiniň iň öňdebaryjy pudaklaryň biridir. Ol birnäçe kiçi pudaklardan we önümçiliklerden durýar.

Energetika maşyngurluşygyň kärhanalarynda kuwwatly bug turbinalar we generatorlar, elektrik dwigateller ýasalýar. Kärhanalar Biýsk, Barnaul, Taganrog, Belgorod, Sankt-Peterburg, Nowosibirsk, Wolgodonsk şäherlerinde ýerleşýär. Stanokgurluşygyň öndürýän önümleri esasan Merkezi, Demirgazyk-Günbatar we Ural ykdysady etraplarynyň paýyna düşýär.

Ulag maşyngurluşygy öz düzümine awtomobil, demirýol ulaglaryny, gämi, samolýot öndürýän pudaklary alýar. Awtomobil senagaty ýeňil, ýük maşynlary, awtobuslary, trolleýbuslary öndürýär (Nijniý Nowgorod, Moskwa, Tolýatti, Kurgan we baş).

Gämigurluşygy esasan deňiz we derýa gämi duralga-şäherlerinde ösendir (Sankt-Peterburg, Astrahan, Nižniý Nowgorod, Týumen, Krasnoýarsk, Arhangelsk, Sewerodwinsk (atom ýerasty gämileri), Murmansk we başgalar).

Samolýot gurluşygynyň kärhanalary iri senagat merkezlerinde, ýagny Moskwa, Kazan, Samara, Woronež, Saratow, Smolensk, Dondaky Rostow, Taganrog şäherlerinde jemlenendir.

Himiýa senagaty esasan ýerli çig malyň esasynda döredi. Soňky ýyllarda kislota, mineral dökünleri (fosfat, kaliý, azot), reňkleýji serişdeleri öndürmek bilen birlikde nebitimiýa önümçiligi ösýär. Plastmassa öndürýän kärhanalar esasan Kazan, Wolgograd, Ufa, Salawat, Ýekaterenburg, Týumen, Kemerow, Nowosibirsk, Moskwa, Sankt-Peterburg şäherlerinde, Demirgazyk Kawkazda (Groznyý), emeli we sintetiki süýümleri taýýarlamak boýunça kärhanalar Twer, Rýazan, Balakowo (Saratow welaýaty), Barnaul, Kursk, Engelsk, Krasnoýarsk we beýleki şäherlerde ýerleşýär.

Russiýada agajyň ätiýaçlygy örän uldyr. Ýöne tokaý baýlyklary ýurduň meýdan-çägi boýunça gyrađeň ýaýran däl. Ýurduň demirgazyk ykdysady etraby, Ural we Sibir häzirk wagtda peýdalanylýan agajyň 75%-ni berýär. Agaç işläp bejerýän kärhanalar we sellýuloza-kagyz önümçiligi şol sebitlerde jemlenendir.

Oba hojalygy. Ýurduň ýer gorunyň örän uludygyna garamazdan, oba hojalygynda peýdalanylýan ýerler 208,4 mln. hektara barabar. Bu bolsa, Russiýanyň ekerançylygyň meýdany boýunça Hytaý we ABŞ-dan soňra dünýäde üçünji orny eýelemegini üpjün edýär.

Russiýa Federasiýasynda öndürilýän esasy däne ekinleri – bugdaý, arpa, dary, mekgejöwen, nohut, noýba we soýadyr. Tutýan meýdany boýunça 1-nji orny bugdaý eýeleýär (26,1 mln. ga). Umuman, Russiýa däne öndürmek boýunça dünýäde 4-nji orunda durýar (Hytaýdan, ABŞ-dan we Hindistandan soňra). Bugdaý esasan tokaýly sähra we sähra zonalarynda, mekgejöwen ýurduň günorta etraplarynda (Demirgazyk Kawkaz ykdysady etraby we başgalar) ekilýär. Kartoşka öndürmek boýunça Russiýa dünýäde birinji orny saklap gelýär, ol esasan Merkezi we Wolgo-Wýatka ykdysady etraplarynda yetişdirilýär.

Gök önümleri, miweleri öndürmek ýurduň günorta etraplarynda jemlenendir (Demirgazyk Kawkaz, Wolga etek,

Merkezi Garatoprakly etraby). Maldarçylykda süýt-et berýän iri şahly mallary köpletmek, doňuzdarçylyk we guşçulyk esasy pudaklardyr. Russiýa et we süýt önümleri bilen öz-özünü üpjün edýär. Onuň käbir etraplarynda gylýallary (Burýatystan, Tuwa, Altaý we beýlekiler), sugunlary (Demirgazygyň çetki etraplary) hem köpeldýärler.

Ulaglar ulgamy. Ýurtda ulagyň hemme görnüşleri ösendir. Demir ýol ulagy – Russiýada ulagyň esasy görnüşini hasaplanýar. Demir ýol torunyň uzynlygy boýunça ol (85 müň km.) diňe ABŞ-dan yza galýar. Umumy ulanyşdaky demir ýollaryň 1/3 bölegi elektrikleşdirilen.

Deňiz ulagyň ähmiýeti ýurduň üç okeana deňizleriň kenarynda ýerleşmegi bilen kesgitlenýär. Esasy deňiz gämi duralgalaryna Sankt-Peterburg, Wladiwostok, Nahodka, Murmansk, Arhangelsk, Kaliningrad, Tuapse degişlidir.

Russiýanyň gür derýa togy bar. Ýurduň içerki gämi ýollary – 80 müň km. gowrak. Ýurduň käbir etraplarynda onuň ähmiýeti has-da uludyr.

Awtomobil ulagynyň ähmiýeti-de ulydyr. Ulagyň bu görnüşini giň möçberde ýükleriň we ýolagçylaryň daşalmagyny üpjün edýär. Häzirki wagtda Russiýada awtomobil ýollaryň uzynlygy 920 müň km-den gowrak.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary. Russiýanyň daşary ykdysady gatnaşyklary bir tarapdan, çig malyň, taýýar önümleriň we maýa goýumlaryň eksportynyň ösmegi, beýleki tarapdan, içerki bazarda daşary ýurt sarp ediliş harytlarynyň we maýa goýumlarynyň işjeň çekilmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Umuman, soňky döwürde daşarky söwdanyň geografiýasy üýtgedi. Russiýanyň daşarky söwda dolanyşygynda GDA ýurtlary 23%-ni düzýär. Daşarky söwdanyň göwrümünde öňki sosialistik ýurtlaryň paýy azaldy. Şeýle-de bolsa, Russiýanyň Türkmenistan bilen ykdysady gatnaşyklary barha giňeýär. Häzirki wagtda Türkmenistanyň

daşary söwdasynda Russiýa birinji orun eýeleýär. 2007-nji ýylda iki ýurduň arasyndaky söwda dolanyşygy ABŞ-nyň 4 mlrd. dollaryndan hem geçdi. Ykdysady gatnaşyklar esasan nebit-gaz toplumynda, ulaglar ulgamynda, ýol gurluşygynda, syýahatçylyk hojalygynda has önjeýlidir. Rus hyzmatdaşlary biziň ýurdumyzda jemi 130-dan gowrak taslamalary ýerine ýetirmäge gatnaşýarlar.

Aziýa

§15. Aziýanyň syýasy kartasy, tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty we hojalygy.

Aziýa häzirkizaman dünýäsinde. Aziýa dünýäde ilatynyň sany we tutýan meýdany boýunça iň uly sebitdir, şunlukda ol birinjiligi adamzat ýaşaýsynyň hemme döwründe saklap gelýär. Onuň umumy meýdany 31,8 mln km²- e (Russiýany hasap etmezden) barabar.

Sebitiň çäginde 48 döwlet ýerleşýär. Olar meýdanynyň ululygy we tebigy baýlyklary, durmuş-ykdysady ösüş derejesi, syýasy gurluşy we ş.m. boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Aziýada meýdany boýunça uly Hindistan we kinniwanja Maldiw Respublikasy, meýdan-çägininiň jümmüşinde milliardlarça tonna nebiti bolan we her bir ýaşaja uly milli girdeýji düşýän Kuweýt we durmuş-ykdysady ösüşde yza galan Owganystan, dünýäniň iň gadymy ýurtlarynyň biri – Eýran we döwlet gurluşy diňe kolonial ulgamyň dargamagy netijesinde dörän Birleşen Arap Emirlikleri, ýarym feodal monarhiýalar we buržuaz respublikalar ýerleşýär.

Aziýa – adamzadyň dörän esasy ojaklarynyň biri, ekerançylygyň, emeli suwaryşyň, şäherleriň, köp medeni gymmatlyklaryň we ylmy açýslaryň watanydyr. Sebitiň çäginde esasan ösýän döwletler köpdür.

Aziýa döwletleriniň ykdysady-geografik ýerleşşi olaryň aglabasynyň ýakyn aralykda goňşyçylykda we kenarýaka ýerleşşi, käbir ýurtlaryň bolsa kontinentiň has jümmüşinde ýerleşşi bilen kesgitlenýär. Eger-de geografik ýerleşişiniň ilkinji iki

sypaty olaryň hojalygynyň ösmegine amatly täsir edýän bolsa, onda üçünji aýratynlygy – daşary ykdysady gatnaşyklaryny kynlaşdyrýar.

Ikinji jahan urşundan soňra sebitiň ýurtlarynyň arasynda syýasy we durmuş-ykdysady ösüşindäki tapawutlar has aýdyň ýüze çykdy. Ýaponiýa ykdysadyýetiň ösüşinde örän ýokary böküş edip, onlarça döwleti yza galdyrdy we ABŞ-a has ýakynlaşdy. Malaýziýa, Singapur, Koreýa Respublikasy we beýleki ýurtlar hem täze industrial ýurtlaryň hataryny dolduryp, uly üstünlikler gazandylar. Şol bir wagtyň özünde, Aziýanyň käbir ýurtlary (Owganystan, Nepal, Bangladeş) durmuş-ykdysady ösüşini togtadyan kynçylyklara gabat geldiler.

Sebit häzirkizaman dünýäsinde görnükli orun eýeleýär. Bu ýerde adamzadyň 2/3 bölegi ýaşaýar, diňe iki sany döwletiň – HHR we Hindistanyň – ilaty bolsa 2,5 mlrd-dan hem köpdür. Aziýa ýurtlary dünýäde iň uly nebit baýlyklaryna eýedir, dürli görnüşli mineral we oba hojalyk çig-malyny, soňky onýyllyklarda bolsa işläp bejerýän senagat önümlerini dünýä bazaryna möhüm çykaryjylar bolup durýar.

Aziýanyň syýasy kartasy soňky ýyllarda uly özgerişe sezewar boldy. Ikinji jahan urşundan oň onuň ilatynyň 90 %-i doly we ýarym baknaçylykda ýaşaýardy. Häzir sebitiň tas ähli ýurtlary diýen ýaly syýasy taýdan garaşsyz döwletlerdir. Şeýle-de bolsa Aziýa köp sanly territorial dawalaryň mesgeni bolmagyna galýar, olar dürli döwürlerde dürli çaknyşyklar ýada uzaga çekýän uruşlar bilen baglanyşykly sebit we ýerli häsiýetdäki dawalaryň ýitileşmegine getirýär.

Edil Ýewropa ýaly Aziýada hem respublikalar agdyklyk edýär, ýöne monarhiýa döwlet gurluşly ýurtlar hem saklanyp galýar (17 -nji surata we goşmaça seret).

Tebigy şertleri we baýlyklary. Sebit tektoniki gurluşy we Ýer keşbi babatda örän köpdürlidir; onuň çäginde gadymy dokembri platformasy, şeýle hem ýaş kaýnozoý ýygirtlanma etraby, örän uly daglyk sebitleri we giň düzlükler ýerleşýär. Şoňa baglylykda Aziýanyň mineral çig-mal baýlyklary örän köpdürlidir. Gadymy platformalaryň (Hytaý, Hindistan) çäginde daş kömrüň, demir we marganes magdanlarynyň, birnäçe magdan däl gazma baýlyklarynyň esasy ýataklary jemlenendir. Alp-Gimalaý we Ýuwaş okean ýygirtlanma guşaklyklarynda reňkli we seýrek duşýan metallaryň magdanlary agdyklyk edýär. Ýöne, köp derejede zähmetiň halkara geografik bölünişindäki onuň ornuny kesgitleýän baş baýlygy nebit we tebigy gazdyr.

Nebitiň we tebigy gazyň gorlary Günorta–Günbatar Aziýada esasan-da Pars aýlagynyň, şeýle-de Hazar deňzi sebitiniň ýurtlarynda jemlenendir. Soňky ýyllarda Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýanyň kenar sebitlerinde deňizleriň ýalpak suw böleklerinde intensiw geologiýa-gözleg işleriniň netijesinde nebitiň we gazyň uly gorlary ýüze çykaryldy.

Süýji suwuň baýlyklary hem uludyr, ýöne olaryň ýerleşşi endigan däl. Günorta we esasan-da Günorta-Gündogar Aziýada derýa tory ýeterlik derejede gür, derýalary köp suwludyr. Şeýle-de bolsa Günorta-Günbatar Aziýa ýaly sebitlerde gurak çöllük we ýarym çöllük giňişlikler uly meýdanlary tutýar. Bu ýerde suw üpjünçiligi – ýiti ýaşayş meselesidir. Aziýanyň köp derýalary (Ind, Gang, Brahmaputra, Mekong, Irawadi, Tigr, Ýefrat we baş.) gadymy döwürlerden bäri suwarymly ekerançylyk üçin giňden peýdalanylýar. Ýer üstüniň daglyk häsiýeti derýalaryň suw energetiki mümkinçiligini hem artdyrýar.

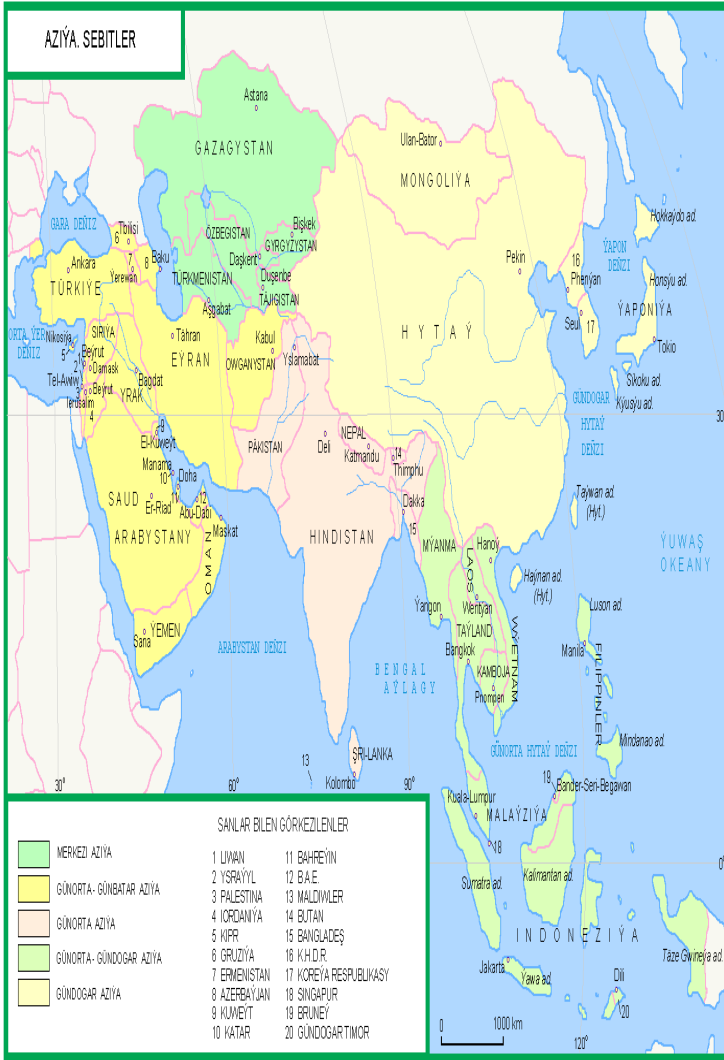
Aziýanyň oba hojalygyny ösdürmek üçin klimat şertleri hem dürlidir. Ýylylygyň möçberi sebitiň uly böleginde bütin ýylyň dowamynda diýen ýaly oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Emma çyglylygyň derejesi birmeňzeş däldir. Daglyk ýurtlarynyň, çölleriň we ýarym çölleriň ägirt uly giňişlikleri maldarçylykdan başga adamyň hojalyk işi üçin az ýaramlydyr. Sebitde sürülýän ýerler ýeterlik däldir we olaryň kemelmegi dowam edýär. Onuň sebäbi ilatyň sanynyň çalt artmagy we topragyň yuwulmagydyr. Ýöne Aziýanyň düzlük gündogarynda we günortasynda ekerançylyk üçin has amatly şertler bar. Aziýada suwarymly ýerleriň dünýä gorunyň 3/4 bölegi ýerleşýär. Şeýle ýerleriň umumy möçberi boýunça Hytaý dünýäde 1-nji, Hindistan bolsa 2-nji orny eýeleýär.

Günorta we Günorta-Gündogar Aziýada ýaýran topraklar ýokary hasyllydyr; Günorat-Günbatar Aziýada olaryň önümliligi pes we köplenç ýel sowrulmasyna sezewar bolýar.

Sebitiň tokaý baýlyklary uludyr. Agajyň ätiýaçlyklary boýunça Aziýa diňe Günorta Amerikadan yza galýar (95 mlrd. m³ ýa-da dünýä gorynyň 2/5 bölegi). Beýlekilere garanynda Günorta-Gündogar Aziýa sebitiniň ýurtlary tokaý baýlyklary bilen gowy üpjündir. Bu ýerde çygly tropiki tokaýlaryň uly meýdanlary saklanyp galandyr. Çyglylygy siňdirmeyän gaty we dykyz demir, gara, gyzyň, palisandr agaçlary, şeýle hem düzüminde efir ýagyny we smola saklaýan kamfor, sandal we beýleki görnüşli agaçlar dünýä bazarynda uly islegden peýdalanýar.

Aziýanyň köp ýurtlary uly rekrasion baýlyklara eýedirler. Umuman tebigy baýlyklar köp derejede Aziýa ýurtlarynyň hojalygynyň pudaklaýyn we meýdan-çäk gurluşyny kesgitleýärler.

AZİYA SEBITLER

Aziýanyň ilaty. Ilatyň sany boýunça Aziýa dünýäde birinji orun saklap gelýär. Dünýäniň ilatynyň umumy sanynda onuň paýy 64,6 %-e barabar. Bu sebitiň aglaba ýurtlarynyň entek demografiki partlaýyş bilen baglanyşykly demografiki geçişni ikinji döwründe bolýanlygy bilen düşündirilýär.

Ýöne şeýle umumy netije aýry-aýry sebitleriň arasyndaky düýpli tapawutlary aradan aýyrmaýar. Gündogar Aziýa ýurtlarynda demografik syýasat eýýäm dogluş we ilatyň tebigy köpelişiniň has peselmegine getirdi. Günorta-Gündogar Aziýada şeýle ösüşiň bady kem-kemden haýallap başlady. Günorta Aziýada ilatyň tebigy köpelişiniň badynyň peselmegi has haýal bolup geçýär. Günorta-Gündogar Aziýada bolsa häzir hem demografik partlaýyş hadysasynyň merkezinde saklanýar. Şunlukda entek käbir ýurtlar (Owganystan, Ýemen) ilatyň köpelişiniň has ýokary derejesi bilen tapawutlanýarlar. Ol milli we dini aýratynlyklar, şeýle-de durmuş-ykdysady sebäpler bilen baglanyşyklydyr. Şol döwletlerde hiç hili demografiki syýasat geçirilmeýär. Ykdysadyýetiň ösüş bady bilen deňeşdirilende ilatyň sanynyň has çalt artmagy köp döwletlerde örän ýiti durmuş-ykdysady meseleleri ýüze çykarýar.

Demografiki ýagdaý (Ýaponiýa, HHR we ýene-de birnäçe ýurtlardan başga) köp sebitlerde 20%-den geçýän ýokary tebigy köpeliş bilen häsiýetlendirilýär.

Sebitiň Ýaponiýadan başga hemme ýurtlary ilatyň köpelişiniň ikinji görnüşine degişlidir, şunlukda olar “demografiki partlaýyş” diýilip atlandyrylýan ýagdaýda saklanýarlar. Käbir ýurtlar (HHR, Hindistan) degişli demografiki syýasaty alyp baryp, bu hadysa bilen göreşýärler. Ýöne Aziýa ýurtlarynyň köpüsi şeýle syýasaty ýöretmeýärler. Ilatyň çalt artmagy we onuň ýaş düzüminde çagalaryň we ýetginjekleriň paýynyň artmagy dowam edýär. Ilatyň artyşsynyň häzirki badynda ol geljekki 30 ýylyň içinde 2 esse artyp biler.

Aziýanyň uly sebitleriniň arasynda Gündogar Aziýa “demografiki partlaýyş” hadysasyndan çykyp, beýlekilerden has öňe gitdi.

Aziýanyň ilatynyň milli düzümi hem örän çylşyrymlydyr. Bu ýerde 1000-den gowrak halklar, ýagny sany birnäçe ýüz adamdan ybarat bolan kiçi halklar bilen birlikde, ilatynyň sany boýunça iň uly halklar hem ýaşaýarlar. Sebitiň dört halky (hytaýlylar, hindistanlylar, bengallar we ýaponlar) hersi 100 mln adamdan geçýär.

Aziýanyň halklary takmynan 15 dil maşgalasyna degişli bolup, 600-e golaý dilde gepleýärler. Şeýle lingwistiki aýratynlyklar dünýäniň hiç bir uly sebitinde gabat gelmeýär. Etnolingwistik babatda has çylşyrymly ýurtlar – Hindistan, Şri-Lanka, Indoneziýa, Filippinler. Gündogar we Günorta-Günbatar Aziýa (Eýran we Owganystandan başga) ýurtlary üçin ilatyň birmeňzeş milli düzümi häsiýetlidir.

Sebitiň köp böleklerinde ilatyň çylşyrymly milli düzümi (Hindistan, Şri-Lanka, Owganystan, Yrak, Pakistan, Filippinler we baş.) ýiti milletara dawalaryň ýüze çykmagyna getirýär.

Aziýa – ähli uly dinleriň, şol sanda üç dünýä dinleriniň (hristian, buddizm, yslam) watanydyr. Beýleki milli dinleriň arasynda konfusiançylygy, laosizmi, sintoizmi belläp geçmek zerur. Köp ýurtlarda milletara gapma-garşylyklar hut dini aýratynlyklara esaslanýar.

Aziýa üçin ilatyň ýaýraýşynyň we ýerleşişiniň özboluşly aýratynlyklary häsiýetlidir. Tebigy we durmuş ykdysady sebäpkärler meýdan-çäkler boýunça ilatyň endigansyz ýerleşişini kesgitlediler. Ilatyň esasy bölegi bary-ýogy birnäçe areallarda jemlenendir. Aziýanyň ilatynyň ortaça gürlügi 1 km² –da 70 adam. Ol esasan-da “şäher-ýurtlarynda”- Makaoda (30 müň adamdan gowrak), Gonkongda (5 müň adam), Singapurda (4 müň adam) has ýokarydyr. Bangladeş we Maldiw adalary hem ýokary derejede gür ilatlaşandyr (800 adamdan ýokary). Ilatyň orta gürlüginin pes derejesi Mongoliýa (2 adam),

Russiýanyň Aziýa bölegi, Saud Arabystany, Gazagystan we Türkmenistan üçin (10 adam) häsiýetlidir.

Aziýany köplenç “dünýä obasy” diýip atlandyryşlar, sebäbi hut şu ýerde şäherlileriň örän pes paýy görünýär, oba ýerlerinde bolsa 2,5 mlrd. adam ýaşaýar. Aziýanyň uly döwletlerinde şäherlileriň paýy Hytaýda – 21%, Hindistanda we Indoneziýada-28% barabar. Butanda (15%) we Nepalda (9%) şäher ilatynyň sany has hem azdyr.

Sebitiň aýratynlyklarynyň biri obalaryň salgymynda köpsanly uly şäherleriň ýüze çykmagydyr. Häzirki wagtda dünýäniň 10 sany iň uly şäherleriniň 6-sy Aziýada ýerleşýär. Aziýanyň äpet şäherleriniň tapawutly sypaty – ilatyň çenden aşa artykmaç toplanmagy. Şäher ilatynyň gürlügi her km² meýdana onlarça müň adama ýetýär. Sebitiň uly şäher aglomerasiýalaryna Tokiýa-Iokagama, Seul, Osaka-Kobe-Kiota, Bombeý, Kalkutta, Stambul, Tähran degişlidir.

Aziýanyň hojalygyň umumy häsiýetnamasy. Aziýanyň dünýä hojalygyndaky orny soňky onýyllyklarynyň dowamynda düýpgöter üýtgedi. Aziýa ýurtlary dünýä ykdysadyýetiniň uly, pajarlap ösýän bölegini düzýärler. Hytaýyň we Ýaponiýanyň (IJÖ möçberi boýunça dünýäde 2 we 3 orun), şeýle hem täze industrial ýurtlaryň (TID) – ASEAN-yň agzalarynyň geň galarlyk industrial ösüşi Aziýa – Ýuwaş okean sebitiniň dünýä hojalygynyň geljegi uly bolan merkezine öwrülmegine getirdi. Birnäçe adaty önümçiliklerde (polat eretmek, gämi gurluşygy we ş.m.), öndebaryjy orny eýeläp, ATP-nyň ýurtlary dünýä bazaryna ýokary tehnologiýaly önümleri (ýarymgeçirijiler, kompýuterler, robotlar, durmuş elektronikasy we ş.m.) çykarmakda agalyk ediji orny eýeleýärler. Şunlukda, gündogar Aziýa ýurtlarynyň birnäçe meseleleri özara hyzmatdaşlygy giňeltmegiň hasabyna çözülýär: sebitleýin söwdanyň göwrümini artdyrmak, maýa goýumlarynyň we işçi güýjüniň hereket etmegi we ş.m. hatda adaty yzagalak ýurtlar bolan

Wýetnam, Mýanma we baş. ýaly döwletlerde hem ykdysady işiň janlanmagy görünýär.

Ýöne Ýewropa garaňda, aýry-aýry ýurtlaryň ösüş derejesinde we ýöriteleşişinde tapawutlar bu ýerde has aýdyň ýüze çykýär. Durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça sebitde ýurtlaryň 6 toparyny tapawutlandyrmak bolar:

1) Ýaponiýa – aýratyn orný eýeleýär, sebäbi ol günbatar dünýäniň №2-nji döwleti, bu sebitde “uly ýediligiň” ýeke-täk agzasydyr. Köp möhüm ykdysady görkezijiler boýunça ol Günbataryň ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň arasynda öňdebaryjy ýagdaýy eýeleýär;

2) Hytaý we Hindistan – olar hem gysga döwrüň içinde ykdysady we durmuş ösüşinde uly üstünlikler gazandylar. Ýöne jan başyna düşýän görkezijiler boýunça olaryň ýeten üstünligi entek uly däl;

3) Aziýanyň täze industrial ýurtlary – Koreýa respublikasy, Taýwan, Gonkong we Singapur, şeýle-de ASEAN-a girýän Tailand we Malaýziýa. Amatly ykdysady-geografik ýerleşişiniň we arzan işçi güýjüniň utgaşdyrylmagy günbataryň halkara ähmiýetli korporasiýalarynyň gatnaşmagynda mümkin boldy we 70-80-nji ýyllarda ykdysadyýetde Ýaponiýanyň nusgasy boýunça üýtgedip gurmak başartdy. Emma olaryň ykdysadyýeti eksporta gönükdirilendir;

4) Nebit çykarýan ýurtlar – Eýran, Yrak, Saud Arabystany – Pars aýlagynyň ýurtlary. Olar “nebit dollarynyň” hasabyna gysga döwrüň içinde örän uly ösüşe ýetdiler. Häzir bu ýerde diňe bir nebiti çykarmaga aýratyn ähmiýet berilmän, eýsem nebit-himiýa, metallurgiýa we beýleki pudaklar hem ösdürilýär.

5) Senagatyň düzüminde dag-magdan ýa-da ýeňil senagaty agdyklyk edýän ýurtlar – Mongoliýa, Wýetnam, Bangladeş, Şri-Lanka, Owganystan, Iordaniýa, Pakistan;

6) Has gowşak ösen ýurtlar – Laos, Kombodža, Nepal, Butan, Ýemen – bu döwletlerde häzirkі zaman senagaty örän gowşak ösendir.

Aziýanyň aglaba döwletlerinde ykdysady işjeň ilatyň esasy bölegi oba hojalygynynda meşgullanýar. Umuman, sebit üçin harytlyk we sarp ediş hojalygynyň, uly hususy ýer eýeçiliginiň we ownuk daýhan ýer peýdalanyşynyň utgaşdyrylmagy häsiýetlidir. Ekin meýdanlarynda azyklyk ekinleri has agdyklyk edýär. Aziýa ýurtlarynyň köpüsinde azyk meseleleri entek doly çözülenok, G/o we G/o-G/d Aziýada onlarça million adam açlygynyň çäginde ýerleşýär.

Kontinentiň tebigy şertleriniň örän köpdürlüligi bilen tapawutlanýandygyna baglylykda, oba hojalygynyň ýöriteleşşi hem ol ýutdan beýleki ýurda görnetin üýtgeýär. Meselem, G/o, G/d we G/o-G/d Aziýada ekerançylyk ugry has aýdyň ýüze çykýar, G/o-G/b Aziýanyň köp döwletlerinde bolsa suwuň ýiti ýetmezçiligi we pes hasylly topragyň ýaýranlygy ekerançylygy emeli suwaryşy peýdalanmazdan ösdürmäge mümkinçilik bermeýär we bu ýerde esasan çarwa maldarçylygynyň ösmegine getirýär.

Däneli ekinleriň arasynda kaloriýalylygy, 1 ga –dan alynýan hasyllylygy boýunça şaly birinji ýerde durýar, şonuň üçin-de el güýjüniň artykmaçlyk edýän G/o, G/d we G/o-G/d Aziýada oba hojalyk ýerleriniň ýiti ýetmezçiligi duýulýar. Musson klimatyna häsiýetli bu meýdan ekini ýerini çalşyp bolmajak önümidir. Emeli suwaryş şertlerinde ol ýylda iki hasyl berýär. Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlarynda esasy dänelik ekin bugdaýdyr.

Agroklimatik baýlyklarynyň paýlanyşyna, şeýle-de ilatyň zähmet endiklerine we dāp-dessurlara baglylykda oba hojalygynyň üç uly etraby döredi: has beýik böleklerinde çay ýetişdirmek bilen utgaşdyrylýan, süle ýetişdirilýän etraplar (gündogar, g/o-g/d we günorta Aziýanyň musson klimatly bölegi); subtropiki ekerançylyk etraby (Orta ýer deňiz kenar

sebiti); galan meýdanlarda bugdaý, çowdary ýetişdirmek, öri meýdan maldarçylygy agdyklyk edýär.

Zähmetiň halkara bölünişinde Aziýa ýurtlary senagatyň adaty pudaklarynyň (metallurgiýa, gämi gurluşygy we ş.m.), şeýle-de täze ýokary tehnologik (elektrotehnika, elektronika we ş.m.) önümlerini, oba hojalyk önümlerini (çaý, natural kauçuk, jut, dürli görnüşdäki garyndylar, tropik we subtropiki miweler), şeýle-de dag magdan senagatynyň önümlerini (nebit, marganes, hromit, demir magdany we baş.) dünýä bazaryna çykaryjy möhüm ýurtlar hökmünde çykyş edýärler.

§16. Aziýanyň taryhy-geografiki sebitleri. Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlary.

Dünýäniň üç böleginiň çatrygynda ýerleşen bu sebit, syýasy babatda elmydama dünýäniň in galagoply etraplarynyň biri bolup durýardy. Geçmişde Sues kanalyňyň we Berlin – Bagdat demir ýolunyň gurulmagy bilen sebitiň harby-strategik ähmiýeti has artdy. Biziň günlerimizde nebitiň, gazyň, hromyň we beýleki gazylyp alynýan baýlyklarynyň baý, uly kânleriniň açylmagy, taýýar senagat önümlerini ýerleşdirmegiň göwrümlü bazarynyň we arzan oba hojalyk çig malynyň çeşmeleriniň bolmagy sebitiň dünýä syýasatyndaky we ykdysadyýetindäki ornuny has-da berkitdi.

Sebitiň meýdan-çägi gazma baýlyklaryny sahylyk bilen eçilýär. Nebitiň ummasyz gorlaryndan başga-da sebitiň ýurtlary magdan we magdan-magdan däl gazma baýlyklarynyň dürli görnüşlerine baýdyr. Türkiýe hromit magdanyny gazyp almak we eksport etmek boýunça dünýäde birinji orny eýeleýär. Iordaniýada dünýä ähmiýetli kaliý duzlarynyň kânleri işlenilýär. Irakda tebigy kükürdiň we fosforidleriň uly kânleri ýerleşýär. Pars aýlagynda we Gyzył deňzinde öňden bari göwher (žemçuk) we merjen (korall) ýygnaýlar.

Sebitiň umumy meýdany 6.8 mln.km². Bu ýerde 20 sany özbaşdak döwlet ýerleşýär. Sebitiň ýurtlary biri-birinden meýdanynyň ululygy, tebigy baýlyklar bilen üpjünlik, durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesi we medenýeti, syýasy gurluşy boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Bu ýerde örän kinniwanja Bahreýn we Katar hem-de äpet ýurtlar Saud Arabystany, Türkiýe we Eýran goňşyçylykda ýerleşýärler. Günorta – Günbatar Aziýanyň döwletleriň agalabasynyň dünýä ykdysadyýetine işjeň çekilmegine olaryň deňiz ýollaryndaky amatly ulag-geografik ýerleşişi, şeýle hem gür awtomobil we demir ýollarynyň bolmagy ýardam edýär.

Sebitiň ilaty- 350 mln. adam (2008-nji ýyl.). Ilatyň sanynyň köpeliş bady dünýä boýunça ortaça görkezijiden 2 esse artykdyr (ýylda 3 %). Nebit çykarýan monarhiýalarda ilat diňe bir örän ýokary dogluşyň (ortaça bir aýal 6 çaga dogurýar) hasabyna däl-de, eýsem gazanç üçin gelýänleriň köpçülikleýin akymynyň hasabynda artýar. Ilat örän biendigan ýerleşýär: Ortaýer deňiz etek etraplarda ilatyň gürlüğü-1km² -100 adamdan gowrak, Arabysatn ýarym adasynda – 1km² -1 adamdan az. Günorta –Günbatar Aziýanyň arap döwletleriniň urbanizasiýa derejesi – dünýäde iň ýokarylaryň biridir.

Halklaryň aglaba köplügi semit (araplar, ýewreýler,assiriýalylar), Eýran (persler, puştunlar, kürtler,täjikler,buluçlar), türki lingiwistik toparynyň dillerinde gepleýärler. Sany boýunça Eýran dilli toparynyň halklary agdyklyk edýär. Diňe uýýanlaryň ählisi diýen ýaly yslam dinine degişlidir, ol bolsa ähli musulman döwletleriň döwlet dini hasaplanýar. Hristiýanlar esasan Kiprde we Liwanda köp, iudeýler Ýsraýylda ýaşaýarlar, ýogsam bu döwletlerde hem musulmanlaryň paýy uludyr.

Günorta –Günbatar Aziýa 3 dünýä dinleriniň : iudaizmiň, hristiançylygyň we yslamyň watanydyr. Bütün uruşdan soňky döwür hemişe ýüze çykýan çaknyşmalar we dawalar (arap-ysraýyl konflikti, Owganystandaky 30 ýyllyk

uruş, Yrakdaky harby hereketler, Liwandaky raýatlyk urşy, kürt separatistleriniň hereketi, Kiprdäki grek we türk obşinalarynyň gapma-garşylygy we ş.m.) dawalar bilen utgaşýar.

Ýöne bu sebit üçin guraksy lanşaftlaryň agdyklyk etmegi häsiýetlidir. Hut hemişe bölýän gurakçylyklar Günorta-Günbatar Aziýanyň köp döwletleriniň ykdysadyýetiniň esasyňy düzýän oba hojalygy üçin iňňän ýakymsyz hadysa bolup durýär. Zähmete ukyply ilatyň ýarysyndan gowragynyň meşgullanýan bu pudagy

esasan gadymy agrar gatnaşyklaryň saklanýanlygy sebäpli, häzir hem yza galak we az önümlü bolmagyna galýar.

Sebitiň guraksy etraplarynda maldarçylygyň ýokarlandyrylan paýynyň bolmagyna garamazdan, oba hojalygynda umuman, ekerançylyk agdyklyk edýär. Onuň esasy bolsa sarp ediliş ekinleridir (bugdaý, arpa, mekgejöwen, gök önümler we baş.). ekin meýdanlarynyň bir bölegini üzüm agaçlary we miweli baglar tutýar. Sebitiň ýurtlary garaköli bagana (Owganystan), hurma (Yrak), kişmiş we fyndyk (Türkiýe), mindal (Eýran), “mokko” kofesi (Ýemen) we beýlekileri eksport edýärler.

Däneçiligi ösdürmekde Saud Arabystany örän geň galarlyk üstünlikler gazandy. Bu ýerde çöl şertlerinde nan bilen öz-özünü üpjün etmek derejesine ýetildi. Ondan başga-da, esasan öz goňşy ýurtlaryna bugdaý satmak bilen bu döwlet dünýä bazaryna çykdy. Bu häzirki zaman suwaryş ulgamlarynyň gurulmagynyň, dünýäde iň gowy tohumlyk dänäniň, öňdebaryjy tehnikalaryň peýdalanylmagynyň hasabyna mümkin boldy.

Saud Arabystanynyň tejribesi gurak guşaklykda ýerleşýän döwletleriň köpüsi üçin nusga bolup biler.

Sebitiň köp döwletleriniň senagatynyň esasy (Saud Arabystany, Eýran, Yrak, Kuweýt, BAE, Katar, Bahreýn we baş.) nebit çykarmakdyr. Ol nebiti gazyp alýan ýurtlaryň – nebiti eksport ediji ýurtlaryň Guramasynyň (OPEK)

agzalarynyň maliýe serişdelerini toplamagyň we ykdysady taýdan çalt ösmeginiň çeşmesidir. Emma nebit çykarmak bilen deňeşdirilende nebiti gaýtadan işleýän senagat birneme gowşak ösendir.

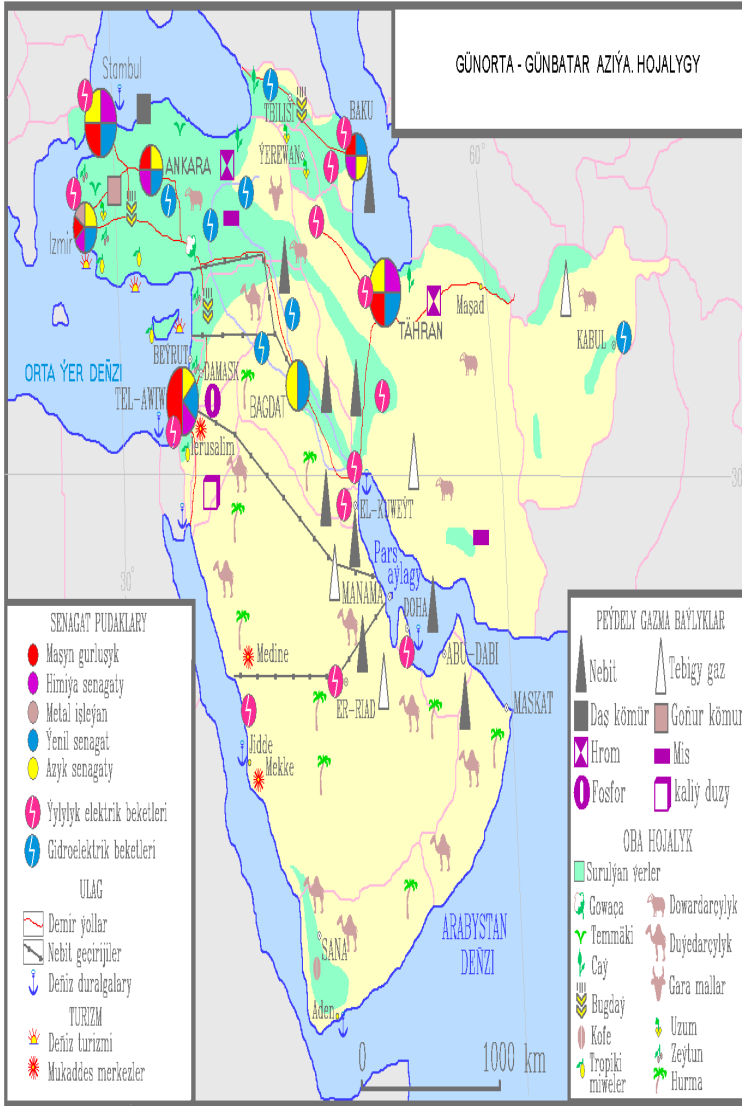
Onuň köp bolmadyk esasy merkezleri – Stambul, Izmir, Bagdat, Tähran, Damask, Beýrut we başgalardyr.

Arabystan ýarymadasyň ýurtlary. Arabystan ýarymadasy günorta-günbatar Aziýa sebitiniň esasy bölegini tutýar. Bu ýerde 14 döwlet ýerleşýär. Olaryň aglaba köplügi arap dünýäsiniň ýurtlarydyr. Sebitiň Pars aýlagyna ýanaşýan döwletleri üçin nebitiň ummasyz gorlarynyň örän uly hojalyk ähmiýeti bardyr. Şonuň üçin-de bu ýerdäki döwletleriň ykdysadyýeti nebiti çykarmak we gaýtadan işlemek bilen berk baglanyşyklydyr. Saud Arabystanynyň, Yragyň, Kataryň, Kuweýtiň, Omanyň, Birleşen Arap Emirlikleriniň, Bahreýniň hojalygy köp derejede şol pudaklaryň esasynda kemala geldi. Bu ýurtlarda nebit baýlyklarynyň hasabyna jan başyna düşýän milli girdeýji ýokarydyr. Tersine Siriýanyň, Ýemeniň, Iordaniýanyň, Liwanyň ykdysadyýeti bir ugurly bolup, oba hojalygy IJÖ-niň esasy bölegini berýär. Ilatyň 90%-i şol pudakda meşgullanýar, senagat önümçiligi ýeňil we azyk senagatynyň uly bolmadyk kärhanalary bilen çäklenýär. Şonuň üçin-de bu döwletler durmuş-ykdysady ösüşde yza galýarlar. Kipr we Ysraýyl bolsa ykdysady taýdan ösen döwletleriň hataryna girýär.

Türkiýe Kiçi Aziýa (meýdanynyň 97%-i) we Balkan ýarymadalarynda, ortaýerdeňiz subtropiki zonada ýerleşýär. Meýdanynyň umumy möçberi 780,6 müň km² bolup, onuň esasy bölegini dag gerişleri tutýar.

Türkiýe ilatynyň sany boýunça (73 mln adam) sebitde iň uly döwletdir. Soňky ýyllarda ilatyň tebigy köpelişi durgunlaşýar (ortaça ýyllyk köpelişi 1.3 %). Ýurduň çäginde daşarda 3.3 mln. türk milleti işleýär. Türkler ýurduň ilatynyň 80 %-ni düzýär, olardan başga kürtler (10-12 mln.adam),

GÜNORTA - GÜNBATAR AZIYA HOJALYGY

ermeniler uly milli azlyk toparyny emele getirýär. Ilatyň 99 %-den gowragy yslam dininiň sünni ugruna uýýar.

Türkiýede 80-nji ýyllardan başlap ykdysadyýeti bazar esaslaryna geçirmek, daşary ýurt maýa goýumlaryny giňden çekmek bilen eksporta nazarlaýan ösüş modeline geçmeklik amala aşyrylýar. Adaty önümçilik pudaklaryny üýtgedip gurmak çaltlandyryldy we häzirkizaman pudaklary – elektronika, awtomobil gurluşygy we baş. ösdürilýär. Döwletiň eýeçiliginde örän uly maliýe we senagat emläkleri saklanýar. Ulaglar ulgamynda, energetikada döwlet aýgytlaýjy orny eýeleýär.

Ähli ykdysady işjeň ilatyň 29.5%-i oba hojalygynda, 19%-i senagatda, 51%-i hyzmatlar sferasynda meşgullanýar.

Gazyp alma senagatynda kömür we hrom magdanlaryny çykarmak esasy orun tutýar. Ýurduň energiýa balansynyň 40%-i hususy çeşmeleriň hasabyna üpjün edilýär. Ýurtda nebitiň we tebigy gazyň daşyndan getirilmegine uly garaşlylyk saklanýar.

Senagatda işläp bejerýän senagatyň ähmiýeti uludyr. Pudagyň önümleri ýurduň eksportynyň 85%-ni üpjün edýär. Tikin we dokma, azyk - tagam senagatyň köp pudaklary (gant, konditer önümleri, ösümlik ýagy we ş.m.) eksport ugry boýunça ösdürilýär. Elektrotehnika, awtomobil , himiýa we farmasewtika pudaklary hem eksport ugra öwrülýär.

Türk ykdysadyýetiniň möhüm pudagy eksporta ýykgyň edýän gurluşyk industriýasydyr. Onuň orny GDA ýurtlarynda we Russiýada has berkedi. Bu pudakda Türkiýäniň Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygy uly möçberlere ýetdi.

Oba hojalygy, umuman ilatyň azyk önümlerine bolan isleglerini doly kanagatlandyrýar we senagatyň çig mal esasy bolup durýar. Ekerançylykda esasy orun däneli ekinlere degişlidir. Her ýylda 19-21 mln.tonna däne öndürilýär, onuň gaty görnüşleri eksport edilýär. Pagtaçylyk hem giňden ösdürilýär. Maldarçylyk we ekerançylyk hojalygy ilatyň ete,

balyk we deňiz önümlerine bolan islegini doly kanagatlandyrýar, önümiň bir bölegi eksporta iberilýär.

Ulaglar ulgamy çalt ösýän pudakdyr. Ýurduň çäginde onuň esasy görnüşi awtomobil ulagydyr. Ýurduň Ortaýer deňiz kenarynda ýerleşmegi deňiz ulagynyň hem ösmegine itergi berýär. Türkiýede howa ulagy ýokary derejede ösdürilýär.

Türkmenistan bilen Türkiýäniň arasynda örän jebis ykdysady aragatnaşyklar ýola goýuldy. Iki döwletiň arasynda ykdysady, syýasy we medeni ugurlar boýunça gatnaşyklar amala aşyrylýar. Ykdysadyýetde gurluşyk ulgamynda, nebit-gaz senagatynda, dokma, elektroenergetika, himiýa pudaklarynda hyzmatdaşlyk giň gerime eýedir. Türkmenistanyň daşary söwda dolanşygynda Türkiýe Russiýa Federasiýasyndan soňra ikinji orunda durýar.

Eýran dünýäniň iň gadymy döwletleriniň biridir. Ol Pars aýlagynyň we Hazar deňziniň arasynda, 1648 müň km² meýdanda ýerleşýär. Eýran ýer üstüniň gurluşynyň we klimatynyň örän dürlüligi bilen tapawutlanýar. Meýdanynyň 4/5 bölegini daglar we tekiz daglar tutýar. Ýurduň günorta – günbatarynda esasy nebit we gaz kânleri, esasy senagat merkezleri we deňiz gämi duralgalary jemlenendir. Hazar deňiz etek pesligi däne ýetişdirilýän esasy etrapdyr, merkezi sebitde işläp bejerýän senagat jemlenendir.

Eýranyň ilaty 70.5 mln adam, onuň ortaça ýyllyk ösüş bady 1.3 %-e barabardyr. Ilatyň umumy sanynda ýaşy 15-e çenli bolan çagalar we ýetginjekler 29.1%-e ýetýär. Soňky onýyllygyň dowamynda ýurtdan göçüp giden adamlaryň sany 1.7 mln. barabar. Eýran - köpmilletli döwletdir. Onuň ilatynyň 50%-den gowragyny parslar, 35%-e golaýyny azerbeýjan türkleri düzýär. Azerbeýjanlar ýurduň günbatar we gündogar welaýatlarynda jemlenendir. Ýurtda kürtler, türkmenler, araplar, buluçlar hem ýaşaýarlar. Ilatyň 99%-i musulmanlar (esasan onuň şaýy ugry). Ýurduň ilatynyň 70%-e golaýy şäherlerde ýaşaýar. Tähran özüniň 13.4 mln ýaşaýjysy bilen

ýurduň iň uly dolandyryş, medeni we maliýe-senagat merkezi we paýtagty hasaplanylýar. Ululygy boýunça ikinji şäher uly metallurgiýa we nebithimiýa merkezi Ysphyhandyr (1.3 mln.adam), Tebriz (1.2 mln.adam) Gündogar Azerbeýjanyň merkezidir.

Konstitusiýa boýunça Eýran Yslam Respublikasynyň baştutany - ruhy ýolbaşçydyr. Ýerine ýetiriji häkimýet bolsa prezidente degişlidir. Dolandyryş çäk taýdan Eýran 30 sany prowinsiýa bölünýär.

Eýranyň hökümeti soňky ýyllarda ýurduň ykdysadyýetini ýewropa nusgasy boýunça üýtgedip gurmak boýunça uly reformalary amala aşyrýar. Ýurtda senagatda we oba hojalygynda uly öňegidişikler gazanyldy. IJÖ-niň düzüminde senagat we gurluşyk 45 %-e barabar. Ilatyň 26.5 %-i senagatda, 22.3%-i bolsa oba hojalygynda meşgullanýar.

Gazyp alma senagatynda nebit çykarmak esasy pudakdyr. Eýran nebiti eksport ediji ýurtlaryň (OPEK) guramasynyň agzasydyr. Her ýylda nebitiň çykarylyşy 175-205 mln.tonna barabar, şonuň 135 mln. tonnasy eksport edilýär. Nebitiň esasy gazylyp alynýan ýeri ýurduň günorta - günbatarydyr. Eýran gazyň gorlary boýunça dünýäde ikinji orny eýeleýär. Gazyň çykarylyşy 110.8 mlrd. m³. barabardyr. Gaz esasan içerki hajatlar üçin peýdalanylýar. Elektroenergetika mazut we gaz bilen işleýän ýylylyk elektrik stansiýalaryndan durýar. Häzirki wagtda Buşerde Russiýanyň tehniki hyzmatdaşlyk etmeginde uly atom elektrik stansiýasy gurulýar.

Işläp bejerýan senagatyň möhüm pudaklary - nebithimiýa, gara metallurgiýa, dokma, azyk, maşyngurluşygydyr. 90-njy ýyllardan başlap eksporta ýykgyň edýän önümçilikler ösdürilýär. Gara metallurgiýa, nebithimiya, maşyngurluşygy esasy eksport pudaklarydyr.

Oba hojalygy ýurduň azyk önümlerine, esasan-da däne önümlerine bolan islegini doly üpjün etmeýär. Bugdaýyň

öndürilişi 2006-njy ýylda 14.6 mln.tonna boldy. Eýran dünýä bazaryna gury miwe we pisse çykarýan uly döwletdir. Balyk senagatynyň esasy eksport önümi Hazar deňzinden alynýan gara işbildir.

Ulaglar ulgamy ykdysadyýetiň ähmiýet berilýän ugurlarynyň biridir. Ýurduň çäginde ýük dolanşygynyň 80%-i awtomobil ulagyna degişli. Awtomobil ýollarynyň uzynlygy 179 müň km, şonuň 121 müň km. gaty örtükli ýollardyr. Eýranda deňiz ulagy hem ösendir. Ýurduň esasy deňiz duralgasy we harby – deňiz bazasy Pars aýlagynyň kenarynda ýerleşýän Bender – Abbas şäherdir.

Türkmenistanyň goňşy döwlet bolan Eýran bilen dürli ugurlardaky gatnaşyklary irki döwürlerden öz gözbaşyny alýar. Häzirki wagtda türkmen –eýran gatnaşyklary diňe medeni ugurlarda däl, eýsem ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda uly gerime eýe boldy. Daşary söwda dolanşygynda Eýrandan maşyngurluşyk, nebitimiýa, azyk we ýeňil senagat, gurluşyk materiallary senagatynyň önümleri esasy orun tutýar. Türkmenistandan bolsa tebigy gaz, elektrik energiýasy, oba hojalyk önümleri ugradylýar.

§17. Merkezi Aziýa ýurtlary

Geografik ýerleşşi. Tebigy baýlyklary. Merkezi (Orta) Aziýa adatça Türkmenistany, Özbegistany, Gyrgyzystany, Täjigistany we belli bir derejede Gazagystany girizýärler. Bu döwletleri diňe bir olaryň geografiki ýakynlygy we goňşyçylygy däl-de, eýsem medeni-taryhy umumylygy-da birleşdirýär. Sebitiň meýdanynyň umumy möçberi 4 mln km² . Ýer üstüniň gurluşynda esasan daglar (Gyrgyzystan we Täjigystan) we giň çöller (Türkmenistan, Gazagystan we Özbegistan) agdyklyk edýär. Sebitiň ýurtlary üçin gurak kontinental klimat häsiýetlidir.

Bu ýerde işlenilýän baý nebit (Gazagystan we Türkmenistan) we tebigy gaz (Türkmenistan, Özbegistan), polimetallaryň (Gazagystan, Özbegistan), seýrek ýaýran metallaryň (Täjigystan, Gyrgyzystan), altynyň (Özbegistan) gorlarynyň dünýä ähmiýeti bardyr. Oba hojalygy sebitiň daşyna çykarylýan pagta (hemme ýurtlarda), däne we et (Gazagystan), garaköli bagana (Türkmenistan, Özbegistan), temmäki (Gyrgyzystan) öndürmeklige ýöriteleşýär.

Ilaty. Merkezi Aziýada demografiki ýagdaý adaty ýokary dogluşyň peselmegi, ýogalyşyň pes derejesiniň saklanmagy we umuman ilatyň umumy düzüminde ýaşlaryň agdyklyk etmegi bilen häsiýetlenýär. Merkezi Aziýada 60 mln. adam ýaşaýar.

Sebitiň ilatynyň tebigy köpelişiniň durgunlaşmagy diňe bir tebigy artyşyň derejesiniň az-kem peselmegi sebäpli däl-de, eýsem sebit üçin ýokary emmigrasiýa hadysasynyň bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Ýerli milletiň arasynda zähmet emmigrasiýasy ösendir.

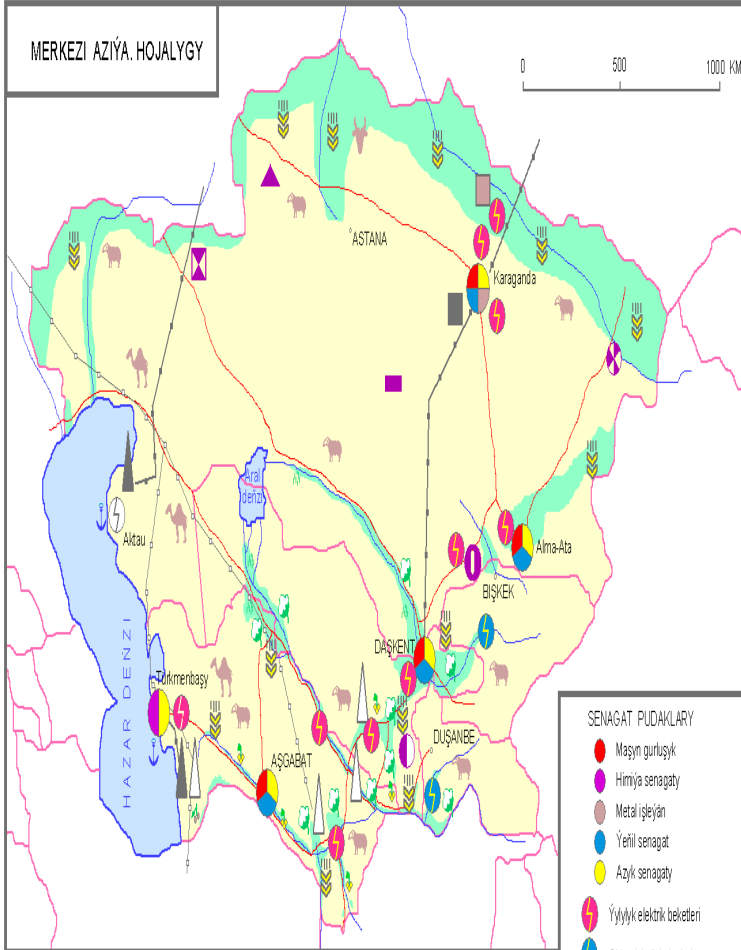
Merkezi Aziýa dili boýunça ýakyn bolan türk toparynyň (diňe täjikler hindi-eýran toparyna girýär) halklarynyň arasynda yslam dininiň ýaýran ýeridir.

Bu sebitiň ýurtlarynda ilatyň ortaça gürlügi dürlidir. Meselem, Gazagystanda 1 km²-e 6 adam, Özbegistanda - 54 adam, Türkmenistanda- 12 adam düşýär.

Merkezi Aziýa ýurtlary hemmesinde diýen ýaly ýurduň ilatynyň umumy sanynda oba ilaty agdyklyk edýär (Täjigistanda oba ilaty 73%, Gyrgyzystanda-64%, Türkmenistanda-56%, Özbegistanda-60%), diňe Gazagystanda şäher ilatyň paýy ýokarydyr (55%). Sebitiň iri şäherleri: Garaganda, Şymkent, Pawlodar, Ust-Kamenogorsk (Gazagystan), Daşkent, Samarkant, Andijan, Buhara, Fergana, Kokand (Özbegistan), Aşgabat, Türkmenbaşy, Mary, Daşoguz, Türkmenabat (Türkmenistan), Oş, Jabal-Abad, Tokmak (Gyrgyzystan), Kurgan-Tübe, Kulýab, Horog (Täjigistan).

MERKEZİ AZIYA. HOJALYGY

0 500 1000 KM

SENAGAT PUDAKLARY

- Maşyn guruluşyk
- Himiýa senagaty
- Metal işleýän
- Ýenil senagat
- Azyk senagaty
- ⚡ Ýyllyk elektrik beketleri
- ⚡ Gidroelektrik beketleri
- ⚡ Atom elektrik beketleri

PEYDALY GAZMA BAYLYKLAR

- ▲ Nebit
- Daş kömür
- Gofur kömür
- ▲ Təbiy gaz
- ▲ Demir
- ▲ Mis
- ▲ Hrom
- ▲ Polimetall
- ▲ Altyn
- ▲ Fosfor

OBA HOJALYGY

- Sürüýän yerler
- Gowaça
- Bugdaý
- Şaly
- Üzüm
- Zeytun
- Dowardarylyk
- Döjedarçylyk
- Gara mallar

- Demir ýollar
- Nebit geçirijiler
- Gaz geçirijiler
- Derňiz duralgalary

Hojalygy. Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzüminde senagatyň we hyzmatlar sektorynyň paýy ýokarlanýar. Şeýle-de bolsa işleýänleriň 40%-den gowragy oba hojalygynda meşgullanýar. Sebitde özüniň agyr senagaty we köpdürli mineral baýlyklary bilen Gazagystan aýratyn orunda durýar. Sebitiň beýleki möhüm ýöriteleşiş pudaklary gaz (Türkmenistan, Özbegistan) we nebit (Gazagystan, Türkmenistan) çykarmak bolup durýar.

Sebitiň hojalyk toplumynda senagat öndebaryjy orun eýeleýär. Pagtaçylygyň esasynda özboluşly agrar-industrial toplumu döredildi. Gowaça çig malynyň gaýtadan işlenilmegi pagta arassalaýjy zawodlarynda amala aşyrylýar. Olar gowaçanyň ýetişdirilýän etraplarynda ýerleşýär. Iri pagta arassalaýjy kärhanalaryň 50% töweregi Özbegistanda ýerleşýär. Pagta ýagyny öndürýän ýag zawodlary bolsa iri pagtaçylyk oazislerinde ýerleşýär.

Nah matalary öndürýän kärhanalary Merkezi Aziýa ýurtlaryň paýtagtlarynda we iri senagat merkezlerinde bardyr. Sebitiň dokma senagatynda ýüpek matalary öndürmeklik wajyp orun tutýar. Ýüpek pilesini gaýtadan işleýän kärhanalar we ýüpek fabrikleri Ferganada, Margilanda, Samarkantda, Oşde, Duşanbede, Aşgabatda, Daşkentde, Türkmenabatda ýerleşýär.

Şeýle-de sebitde kuwwatly energetika esasy hem döredildi. Nebit senagaty esasan Türkmenistan döwletinde çalt ösýär. Nebiti gazyp almak boýunça Özbegistanda hem işleri alnyp barylýar. Häzirki wagtda Türkmenistanda we Özbegistanda gaz senagatyň ösüşi ýokary derejä ýetdi. Bu döwletler tebigy gazyň çykarylyşynyň möçberi boýunça GDA ýurtlarynyň arasynda Russiýadan soň ikinji we üçünji orunlary eýeleýärler. Turbogeçirijiler boýunça tebigy gaz Russiýa Federasiýasyna, Gazagystana, Gyrgyzystana, Ukraina we Kawkaz ýurtlaryna iberilýär.

Sebitde iri ýylylyk we suw elektrostansiýalary guruldy. Merkezi Aziýa ýurtlarynda ilatyň jan başyna öndürilýän

energiýanyň görkezijileri Eýran, Türkiýe döwletleri bilen deňeşdirilende birnäçe esse ýokarydyr. Bu babatda diňe Täjigystan yza galýar.

Sebitiň hojalyklarynyň ýöriteleşýän pudaklaryň biri - reňkli metallurgiýa (mis, gurşun, sink, alýuminiý, simap öndürmek). Himiýa senagaty oba hojalygy mineral dökünleri we ösümlikleri gorap saklamak üçin himiki serişdeleri bilen üpjün edýär.

Soňky ýyllarda Merkezi Aziýa ýurtlary maşyngurluşygyň ösýän etrabyňa öwrüldi. Maşyngurluşygyň öňdebaryjy pudaklaryna: oba hojalyk tehnikasyny, meliorasiýa (suwaryş) üçin maşynlary, dokma senagaty üçin zerur bolan stanoklary öndürmek degişlidir. Agyr maşyngurluşygy esasan Gazagystanda emele geldi. Maşyngurluşygyň ösüşi boýunça Merkezi Aziýa ýurtlaryň arasynda Özbegistan tapawutlanýar. Beýik Watançylyk urşunyň dowamynda bu döwletde samolýot gurluşygy döreýär. Häzirki wagtda Daşkendiň awiasiýa zawody “II” seriýaly uçarlary çykarýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda awtomobilgurluşygy pudagy hem ösüp başlady. 1996-njy ýylda Özbegistanda “Deu” günortakoreýa korporasiýasy bilen bilelikde Andijan welaýatynda awtomobil zawody işe girizildi.

Merkezi Aziýa ýurtlarynda oba hojalygyny ýöretmegiň esasy ugry suwarymly ekerançylyk. Esasy tehniki ekini bolsa gowaça. Oazislerde ýerleşýän suwarymly ýerleriň ýarysyndan gowragyny gowaça ekini tutýar. Pagtaçylygyň wajyp etraplary Fergana jülgesinde, Aç sähralarda, Gissar we Wahş jülgelerinde, Amyderýanyň orta we aşaky akymalarynyň boýunda, Murgap we Tejen oazislerinde ýerleşýärler. GDA ýurtlarynda öndürilýän pagtanyň 90%-ni Merkezi Aziýa ýurtlary berýär.

Sebitiň ýurtlarynda köp ýerleri özleşdirmek maksady bilen ýörite irrigasion işleri geçirilýär: suwaryş ulgamy, kanallar we suw howdanlar gurulýar.

Merkezi Aziýada ekerançylyk, maldarçylyk pudagyny ösdürmek bilen utgaşykly alnyp barylýar. Çöl öri meýdanlarynda garaköli bagana goýunlary we düýeleri; dag öri meýdanlarynda bolsa iri şahly mallar, inçe süýümlü we et-ýag ugurly goýunlary bakylýar. Oazislerde tut ýüpek gurçugyny köpeltmek işi bilen meşgullanýarlar. Garaköli bagana goyunlaryň baş sany boýunça Merkezi Aziýa ýurtlaryň arasynda Özbegistan we Türkmenistan tapawutlanýar. GDA ýurtlaryň düzüminde tut ýüpek gurçuklaryň pilesiniň ýygymynyň 50% Özbegistan döwletine düşýär. Gowaçanyň ýygymy boýunça GDA ýurtlaryň arasynda Türkmenistan Özbegistandan soň ikinji orun eýeleýär (Tejen we Murgap oazislerinde inçe süýmlü gowaça ýetişdirilýär). Türkmenistan sebitde öz ahalteke atlary bilen hem bellidir.

Täjigistanyň oba hojalyk önümçiliginde pagtaçylyk, üzümdarçylyk, bagbançylyk, efir-ýagly ekinleri ýetşirmek agdyklyk edýär. Pagta öndürmek boýunça GDA sebitinde Özbegistandan we Türkmenistandan soň üçünji orun eýeleýär. Maldarçylyk pudagynda iri şahly mallary köpeltmek we dowardarçylyk uly ähmiýete eýedir. Pamir daglarynda şeýle-de ýak öküzini ýetşdirýärler. Umuman, häzirki wagtda Gyrgyzstan döwleti çuň ykdysady kynçylyklary başdan geçirýär, bu bolsa birinji nobatda senagatyň we oba hojalygyň ösmeginde ýüze çykýar.

Şeýlelik-de, Merkezi Aziýa ýurtlaryň hojalyklarynyň düzümi bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde üýtgedi. Häzirki wagtda bu sebitiň ýurtlary öz ilatyny azyk önümleri bilen doly üpjün etmek we käbir öndürýän önümlerini eksport etmek ugry boýunça ösýärler.

Sebitde ulag ýollarynyň gür tory döredildi. Sebit boýunça ýükleriň köp mukdary demir ýol ulagy arkaly daşalýar. Syrderýa we Amyderýa boýunça derýa ulagyň bolsa ýerli ähmiýeti bar. Şeýle-de Türkmenbaşy – Baku deňiz parom (ýükleri daşamak boýunça gämi gatnawy) ulgamy hereket

edýär. Awtomobil ulagy içerki etraplarda ýükleri we ýolagçylary daşamakda agdyklyk edýär.

Howa ulagy Merkezi Aziýa ýurtlaryň paýtagtlary we GDA-nyň iri şäherleriniň arasynda aragatnaşygy üpjün edýär.

Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň geografiýasynda sebitiň ýurtlary GDA-nyň Russiýa Federasiýasy we goňşy ýurtlary bilen jebis gatnaşyklar saklaýar. Russiýa, Gazagystan, Belorusiýa, Gyrgyzystan we Täjigistan döwletleri gümrük birleşiginiň agzalarydyr. Bu bolsa ýükleri daşamakda bahalary peseltmäge we wagty gysgaltmaga mümkinçilik berýär.

Merkezi Aziýa ýurtlaryň arasynda Gyrgyzystan we Türkmenistan tapawutlanýar. Sebitiň ýurtlarynyň içinde diňe Gyrgyzystan Bütindünýä söwda guramasyna girýär, bu bolsa onuň daşarky söwdasynyň giňelmegine getirýär. Türkmenistan bolsa öz bitaraplygy bilen düýpli tapawutlanýar. Bu statusa laýyklykda, ol dünýäniň ähli we goňşy ýurtlary bilen parahatçylykly syýasy we ykdysady aragatnaşyklary ösdürýär. Garaşsyzlyk ýyllaryň dowamynda Türkmenistan daşary ykdysady aragatnaşyklaryny düýpli giňeltди. Ykdysadyýete maýa goýumlary çekmek boýunça Türkmenistanyň dünýäniň 56 döwleti bilen ylalaşygy bardyr.

§18. Günorta Aziýa sebiti. Hindistan

Sebitiň düzümine Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldiw Respublikasy, Nepal, Pakistan we Şri-Lanka döwletleri girýär. Sebitiň umumy meýdany 5.1 mln.km².

Günorta Aziýa Demirgazykda we demirgazyk – günbatarda ol Gimalaý we Gindeguş dag ulgamlary, Eýran tekiz daglygynyň gerişleri bilen çäkenendir, gündogarda bolsa – Assam – Birma daglary bilen gurşalýar. Dag ulgamlary bu etraba demirgazykdan sowuk howa akymlarynyň aralaşmagyna päsgelçilik döredýär. Günorta Aziýanyň kenarlary Hindi

okeanyňyň Arap deňiziniň we Bengal aýlygynyň suwlary bilen ýuwulýar.

Günorta Aziýanyň tebigy baýlyklarynyň gorlary uly we köpdürlidir, ýöne ýurtlar boýunça endigan paýlanan däldir. Baýlyklaryň esasy bölegi Hindistanda jemlenendir. Hindi – Hytaý platformasynyň çäklerinde daş kömrüň, demir we marganes magdanlarynyň, seýrek we reňkli we gymmat bahaly metallaryň, gymmatly, ýarym gymmatly daşlaryň esasy gorlary (basseýnleri) ýerleşýär. Sebitde nebitiň we tebigy gazyň ätiýaçlyklary çäklidir. Ýöne soňky ýyllarda Hindistanyň kenar sebitlerinde nebitiň we tebigy gazyň gorlary ýüze çykaryldy.

Günorta Aziýanyň döwletleri üçin ýer baýlyklarynyň meselesiniň uly ähmiýeti bardyr. Uly dag massiwleriniň, çöl we ýarym çöl giňişlikleriniň bolmagy, suw baýlyklarynyň ýetmezçiligi, musson klimat hadysalarynyň ýygy-ýygdydan bolup durmagy – bularyň hemmesi sürülýan ýerleriň möçberini çäklendirýär, azyk ýetmezçiliginiň döremegine, oba hojalygynyň gurluşyna zyýanly täsir edýär. Klimat şertleri, tropiki ýa - da subtropiki klimat, ýylyň бүтін dowamynda ösümlikleriň wegetasiýasyny üpjün edýär we ýylda iki hat-da üç hasyl almaga mümkinçilik berýär. Ýöne suw baýlyklary ýeterlik däl we oba hojalygyny talabalaýyk ýöretmek suwaryş torlarynyň bolmagyna baglydyr. Sebit suwarylan ýerleriň umumy meýdany boýunça dünýäde ikinji orun eýeleýär. Sürýän meýdanlaryň uly möçberine we suwaryş torlarynyň has uzyn bölegine Hindistan eýedir.

Sebitiň çäginde 1546 mln. adam ýaşaýar. Sebitde ilatyň tebigy köpelişiniň derejesi az-kem peselýän-de bolsa, ortaça dünýä görkezijiden ýokarydyr. 1990 – 2006 ýylda ilatyň ortaça ýyllyk ösüş bady 1.6 %-e barabar boldy. Hindiýewropa maşgalasynyň hindi toparynyň halklary (rajystanlylar, penjaplar, bengallar, gudjiratlylar, biharlylar, assamlylar, singallar we baş.) agdyklyk edýär. Hindistanyň günortasynda – drawid maşgalasynyň halklary (tamillar, teluglar),

Gimalaýlarda –Hytaý – Tibet maşgalasynyň Tibet – birma topary, Pakistanda hindiýewropa maşgalasynyň Eýran toparynyň halklary – puştunlar we buluçlar köpsanlydyr.

Hindistanda we Nepalda induizm, Pakistanda, Bangladeşda we Maldawiýalarda – yslam, Şri – Lankada we Butanda – buduizm agdyklyk edýär.

Sebit adamzat siwilizasiýanyň esasy ojaklarynyň biridir. Ilkinji döwletler Hindi derýasynyň basseýinde biziň eramyzdan öňki II müň ýyllykda ýüze çykypdyr. Sebitiň ýurtlary birnäçe gezek basybalyjylaryň elinde boldy. 1947 ýyla çenli bütin sebit Beýik Britaniýanyň koloniýasy bolupdy. 40 – nji ýyllaryň ahyrларыnda we soňky ýyllarda öňki Brita koloniýalarynyň önünde garaşsyz döwletler döredi. Sebitiň iňňän möhüm meselesi – barha ösýän garypçylykdyr. Günorta Aziýa garyplyk çäginde aşakdaky ýaşaýan ilatynyň ýarysyndan gowragy düşýär. Garaşylan ýaşyň dowamylygy - 63.4 ýaş. Uly ýaşly ilatyň 40.5% - i sowatsyz. Sebitdäki syýasy ýagdaý köp derejede sebitiň iki iň uly döwletleriniň – Hindistanyň we Pakistanyň biri – birine garşy durmagy bilen kesgitlenýär. Jammy we Kaşmyr ştaty bilen baglanyşykly çözülmelik ýer meseleleri kä halatlarda biri – birine garşy durmaga we harby dawalary geçýär. Iki döwletde hem ýadro ýaragynyň bolmagy diňe bir Günorta Aziýanyň ýurtlary üçin milli howpsyzlyk meselesinde esasy howp bolup durýar.

Sebitiň ýurtlary bilen Türkmenistan gowy goňşyçylyk gatnaşyklary ýola goýdy. Esasynda Hindistan we Päkistan bilen ykdysady we syýasy gatnaşyklar ösýär.

Hindistan. Hindistan – adamzat ýaşaýşyna ummasyz uly goşant goşan, kökleri müňlerçe ýyllara daýanýan, gadymy we özboluşly medeniýetiň ýurdudyr. Ol bakna döwletleriň arasynda ilkinjileriň biri bolup syýasy özbaşdaklyk gazandy (1947 ý.) Şunlukda Beýik Britaniýanyň öňki mülküniň ýerinde dini prinsip boýunça iki özbaşdak döwlet – Hindistan we

Pakistan döredi (soňra düzüminden garaşsyz döwlet hökmünde Bangladeş bölündi).

Hindistanyň meýdan-çägi şekili boýunça beýleki Aziýadan Gimalaýlaryň beýik diwarlary bilen örtülen ýaly, ägirt uly üçburçlygy ýadyňa salýar. Edebiýatlarda köplenç bu giň sebit Hindi kontinenti diýlip atlandyrylýar.

Hindistanyň deňiz araçäkleriniň uzynlygy gury ýeriňkiden has az-da bolsa, hut olar ýurduň ykdysady durmuşynda esasy orun eýeleýärler. Onuň kenarlary boýunça Gündogaryň we Günbataryň ýurtlary bilen aragatnaşygy giňeltmek üçin uly mümkinçilikler açýan, dünýä söwda ýoly geçýär.

Tebigy baýlyk babatda Hindistan – dünýäniň iň baý döwletleriniň biridir. Baknaçylyk döwründe oňa britan täjiniň “şamçyragy” diýip ýöne ýere aýdylmandyr. Bu ýerde jana şypa beriji klimat, ägirt uly agroklimatiki baýlyklar jemlenen. Mineral çig mallaryň käbir görnüşleriniň (demir we marganes magdany, hromitleriň, titanyň, sirkoniniň, muskowitiň) dünýä ähmiýetli gorlary bar. Kömüriň, reňkli metal magdanlarynyň, altynyň gorlaryda ägirtidir. Köp etraplar we kenarýaka akwatoriýalar nebit babatda geljegi uly. Köpsanly derýalary – suwaryşyň we gidroelektroenergiýanyň çeşmeleridir.

Günbatar Ýewropanyň ähli ýurtlarynyň meýdanynyndan sähelçe az bolan Hindistanyň ýer baýlyklary uludyr. Musson sobtropiki we tropiki klimat şertlerinde ýylylygyň köplügi meýdanynyň uly böleginde ýylda iki-üç hasyl almaga mümkinçilik berýär.

Özbaşdak taryhy ösüş ýoluna düşmek bilen, Hindistan köp ugurlarda uly üstünlikler gazandy. Köp pudakly senagat toplумы döredildi. “Ýaşyl rewolýusiýa” netijesinde däne önümçiligi birnäçe esse artdy, soňa baglylykda bolsa ýurtda köpçülikleýin açlyk ýok edildi. Durmuş hyzmaty görnetin gowulandy. Şunlukda Hindistanyň durmuş – ykdysady

özgerişler ýoly bilen ösmegi ykdysadyýetiň döwlet sektorynyň döredilmegi we berkidilmegi bilen berk baglanyşyklydyr.

Ilaty . Ýarym asyryň içinde Hindistanyň ilatynyň sany 350 müň-den 1 mlrd. gowrak artdy (Hytaýdan soňra dünýäde ikinji orun). Bu saglygy saklaýyş ulgamyndaky oňalylyk öňegidişlikleriň netijesinde ölüm-ýitimiň azalmagyna baglylykda bolup geçdi. Ilatyň çalt artmagy milli ykdysadyýet üçin goşmaça kynçylyklary döredýär. Şonuň bilen baglanyşykda Hindistanyň hökümeti dogluşy peseltmeklige gönükdirilen uly möçberli maksatnamany durmuşa geçirýär. Emma, hindi alymlarynyň hasaplamalary boýunça, ilatyň sanynyň durnuklaşmagyna diňe XXI asyryň ortalaryna garaşmak bolar.

Hindistan – dünýäde iň köpmilletli döwletdir. Onda dürli dil maşgalalaryna degişli köp sanly halklar ýaşaýarlar: hindiler, bengallar, biharlylar, penjaplylar. Ýaşajyklaryň 80 %-den gowragy induizm dinine uýýanlar bolsa-da, dini düzimi çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar.

Öňki Britan kolonial mülkleriniň iki döwlete bölünmegi – Hindistana we Pakistana – induizme uýýanlaryň Pakistandan Hindistana, musulmanlaryň bolsa Hindistandan Pakistana köpçülikleýin göçmekligine getirdi.

Ilatyň ýerleşişinde uly tapawutlar görünýär. Eger-de Gimalaýlaryň dag eteklerinde onuň gürlügi 3-4 adam bolsa, onda Hind-Gang pesliginde ol 500 adam barabardyr. Gürlük näçe ýokary bolsa şonçada tebigata agram salynmagy güýçlenýär: ýaşyl boş ýerler sürülýän ýerlere öwrülýär, dag eňňitleri özleşdirilýär, batgalyklar guradylýar. Ekologik ýagdaý ýaramazlaşýar. Hindistan – gowşak urbanizlenen döwletdir (ilatyň 30 %-den azragy şäherlerde ýaşaýarlar). Uly şäherler deňiz kenaryakalarynda ýerleşýärler – Kalkutta, Madras, Bombay.

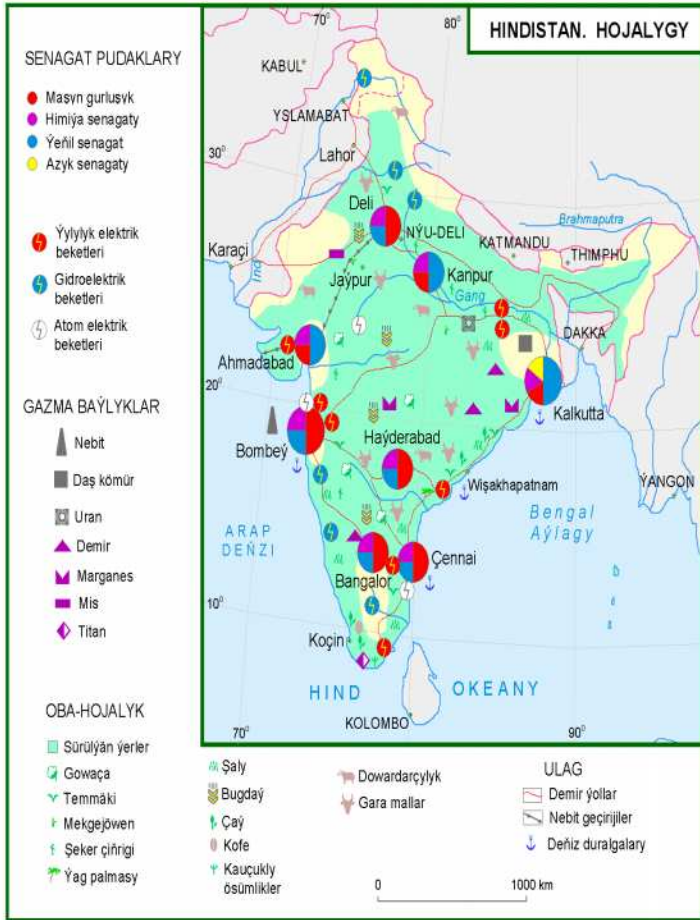
Ýurtda işsizleriň sany az däl, ilatyň uly bölegi garyplyk çäginde aşakda ýaşaýarlar. Ilatyň has gür ilatlaşmak meselesi örän ýiti bolup durýar.

Hojalygy. Şu gün Hindistan – ösýän ýurtlaryň öňdebaryjylarynyň biridir. Ol bir tarapdan, oba hojalygyny we senagatyň dürli pudaklaryny ösdürmek, şeýle-de durmuş hajatlary üçin zerur bolan önümler bilen öz isleglerini köp derejede üpjün edýän döwletleriň biridir.

Beýleki tarapdan oba hojalygy hindi ykdysadyýetiniň agdyklyk ediji zynjyry bolmagyna galýar. Bu pudakda ähli işçi güýjiniň 70 %-e golaýy meşgullanýar, önüminiň gymmaty senagat önüminiň gymmatyndan ýokarydyr. Hindistan oba hojalyk önümçiliginiň göwrümi boýunça dünýäde üçünji ýerde durýar. Ol – dünýäde çäýiň, arahisiň, şeker çigriginiň, däneli kösüklileriň, jutyň, käbir garyndylaryň (epeldiý) has uly öndürijisidir. Şaly öndürmek boýunça ikinji orunda (Hytaýdan soňra), temmäki öndürmekde – üçünji, bugdaý we pagta süýýmini öndürmekde – dördünji orunda durýar.

Sürülýän ýerler ýurduň meýdanynyň ýarysyny tutýar, suwarymly ýerler bolsa ähli ekin meýdanlarynyň $\frac{1}{4}$ bölegini tutýar. Has ýokary hasylly topraklar gangyň, Brahmaputranyň, Krişniniň, Godawariniň we beýleki derýalaryň jülgelerinde ýaýrandyr. Ol ýerlerde kuwwatly suwaryş ulgamlary döredilýär.

Ekin meýdanlarynyň esasy bölegini (85 %-e çenli) azyklyk ekinleri tutýar. Eger-de şaly – baş azyklyk ekin esasan derýa jülgelerinde, Gangyň we Brahmaputranyň orta we aşak akymlarynda ösdürilip ýetişdirilýän bolsa, onda

bugdaý – has guraksy etraplarda ösdürilip ýetişdirilýär. Onuň mekany – Gang derýasynyň ýokary akymlarydyr, bu ýerde ol emeli suwaryşda ýokary hasyl berýär. “Ýaşyl rewolýusiýanyň” çäklerinde hut bugdaýyň hasyllylygynyň artdyrylmagy bilen Hindistanyň azyk meselesini doly çözmek umydy köp derejede baglydyr.

Tehniki ekinler hemme ýerlerde ekilýär: şeker çişrigi-Gangyň jülgesinde, gowaça- Dekan tekiz daglygynda we Hind-Gang derýa aralygynyň suwarymly meýdanlarynda, jut - Gangyň deltasynyň we Brahmaputranyň jülgeleriniň has çygly etraplarynda, çay-Gündogar Hindistanyň dageteklerinde ösdürilip ýetişdirilýär.

Hindistanda 200 mln başdan gowrak iri şahly mallar bar – dünýäniň islendik döwletiniňkiden köp. Ýöne bu ýerde sygyr – keramatly mal, onuň etini iýmek din tarapyndan gadagan edilýär. Mallaryň bir bölegi bir-eýýäm garrady we halk hojalygynda hiç hili ähmiýete eýe däl. Et hem, süýt hem bermeyär, tirkew mal güýji hökmünde peýdalanylmaýar.

Hindistanyň industrializasiýasy ýeňil senagaty ösdürmekden başlandy, onda iň görnükli orun dokma pudagyna degişlidir. Ýöne şu gün yurt agyr senagatyň agdyklyk edýän industrial döwletine öwrülýär. Umuman, garaşsyzlyk ýyllary içinde gara metallurgiýa, maşyngurluşygy, himiýa senagaty döredildi.

Hindistanyň has kuwwatly senagat toplumy gündogarynda – Kalkuttadan Damodar derýasynyň jülgesiniň boýy bilen (özboluşly Rur). Hut şu ýerde metallurgiýanyň (Bokaro, Durgapur, Rourkela we baş.), agyr maşyngurluşygynyň (Çittarandjan, Rançi we baş.), himiýa senagatynyň (Sindri) has uly merkezleri şýärler. Bombeý, Madras, Ahmedabad, Bengaluru we başgalar hem uly industrial merkezlerdir. Ýurduň uly kärhanalarynyň birnäçesi SSSR-iň ýardam bermegi bilen guruldy (mysal, Bhilamdäki, Bokaradaky, Wisakhapatnamedäki metallurgiýa kombinatlary).

Energetika hojalygynyň esasyňy kömür düzýär, her ýylda 300 mln t gowrak gazylyp alynýar. Soňky ýyllarda ýangyç balansynyň düzümi gazylyp alnyşynyň we importynyň giňeldilmeginiň hasabyna, nebitiň paýynyň artmagy tarapyna üýtgeýär.

Hindistan transportyň ýokary derejede ösen ýurtlarynyň hataryna girýär. Demir ýollaryň uzynlygy boýunça ol dünýäniň öňdebaryjy baş döwletiniň sanyna girýär. Ýöne demir ýollaryň köpüsi dar koleýaly, awtomobil ýollarynyň bolsa köplenç gaty örtigi ýokdur. Deňiz flotynyň ýük göterijilik kuwwaty artýar.

§ 19. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary. Indoneziýa.

Günorta-Gündogar Aziýa dünýäniň syýasy kartasynda.

Günorta-Gündogar Aziýa Hindihytaý ýarym adasynda we Malaý arhipelagynyň adalarynda ýerleşýän ýurtlary öz içine alýar. Sebitiň düzümine 11 döwlet girýär (goşmaça seret). Möhüm deňiz ýollarynyň çatrygynda örän amatly geografik ýerleşiş, dürli tebigy baýlyklary, amatly klimaty – bularyň hemmesi kolonial döwürde ýewropalylary magnit ýaly şu ýere özüne çekdi.

Baknaçylyk bu ýurtlaryň häzirki zaman hojalygynyň durmuş we ykdysady gurluşynda görnetin yz goýdy. Ösýän dünýäniň beýleki köp sebitleri yaly, Günorta-Gündogar Aziýa hem zähmetiň halkara meýdan-çäk bölünişinde oba hojalyk we mineral çig mallary möhüm çykaryjy hökmünde çykyş edýär.

Oba hojalygynyň esasyňy – ykdysadyýetiň baş pudagy – subtropiki ekerançylyk düzýär. Onda bütinligine şaly – baş azyklyk ekini agdyklyk edýär. Bu ekin Bu ekin Indoneziýada ähli işlenip bejerilýän ýerleriň ýarysyny, Filippinlerde bolsa – 90% tutýar. Günorta-Gündogar Aziýa – dünýäde iň uly şaly ekilýän sebitidir. Hemme ýerlerde kösükliler, mekgejöwen, batat, manioka ýetişdirilýär. Sebit öňden bäre hoşboý ysly ekinleri (gyzyl we gara burç, imbir,

wanil, gwozdika) ýetişdirmek boýunça şöhratlanýar, olaryň esasy bölegi eksport edilýär. Şeýle hem natural kauçuk (onuň dünýä önümçiliginiň ýarysyny Malaýziýa berýär), kokos ýagy, kopra we abakiýiniň süýümi ýa-da manil köpürjigini (Filippinler), çay, kofe, hin agajynyň gabygyny (Indoneziýa) we ş.m. öndürilýär.

Maldarçylygyň ösüşiniň pes ýagdaýynyň belli bir derejede derýa we deňiz balykçylygy bilen öwezi dolunýar. Balyk we dürli leňneç şekilliler indoneziýalylaryň, taýlandlylaryň, filippinlileriň iýmit rasionynda has görnükli orun eýeleýär. Sebitiň döwletleriň köpüsinde senagat ösýän döwletler üçin adaty gurluşa eýedir, onda mineral çig-maly gazyp almak görnetin agdyklyk edýär: galaýy magdany (Indoneziýa), wolfram we sürme (Tailand), hrom (Filippinler) we baş.

Soňky ýyllarda sebitiň ýurtlary nebitiň gazylýp alynyşyny barha artdyrýarlar (Indoneziýa, Malaýziýa, Bruneý).

Gaýtadan işleýän senagaty ösdürmekde (köp derejede daşary ýurt maýalarynyň hasabyna) Singapur, Malaýziýa, Filippinler (metallurgiýa, nebiti gaýtadan işlemek, elektronika we ş.m.) has tapawutlanýarlar. Transportyň ösüşiniň tapawutly aýratynlygy deňiz transportynyň udel agramynyň ýokarlygy bolup durýär, bu bolsa Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlarynyň kenarýaka we ada ýerleşşi bilen baglanyşyklydyr.

Günorta-Gündogar Aziýanyň çäginde sosialistik döwletler – Wýetnam we Laos ýerleşýärler. Olaryň arasynda umumylyk az däl. Musson klimat, ýylylygyň we çyglylygyň köplügi ýylyň bütün dowamynda tropiki we subtropiki ekinleri ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Emma agrar ykdysadyýetli Laosda esasy üns häzirlikçe oba hojalygyny we tokaý hojalygyny ösdürmeklige berilýän bolsa, onda Wýetnamda industrializasiýa üçin maddy we guramaçylyk şertlerini döretmek wsezipesi goýuldy. Döwletleriň ikisinde

hem meýdan-çäk – ykdysady üznelikleri ýeňip geçmek üçin transporty ösdürmek meselesi ýiti bolup durýar.

Indoneziýa. Indoneziýa dünýäde örän uly Malaý arhipelagynyň adalarynyň 13700-sinde we Täze Gwineýa adasynyň Günbatar böleginde ýerleşýär. Meýdany 1.9 mln. km². Ilaty 204 mln. dünýäde Hytaýdan, Hindistandan we ABŞ-dan soňra 4-nji orny eýeleýär. y Ol Ýawa adasynda ýerleşýär. Indoneziýalylaryň köp bölegi uly adalaryň 5-sinde we kiçi arhipelaglaryň 30-a golaýynda ýaşaýar. Olaryň esasyly Sumatra, Klimantan, Sulawesi, Iriogn we Ýawa adalarydyr. Olarda ýurduň ilatynyň 70% -i ýaşaýar.

Ýurduň 50%-den gowrak territoriýasyny daglar tutýar. Onda 400-den gowrak wulkan ýerleşip, 100 golaýy hereket edýär. Peslikler we düzlükler uly adalarda- Kalimantanda, Sumatrada, Ýawada, Täze Gwineýada ýerleşýär.

Peýdaly gazma baýlyklardan nebit, tebigy gaz, nikel, gurşun, boksit, mis, kömür, altyn, kümüş, gurluşyk materiallary gazylyp alynýar. Indoneziýa aýratyn hem galaýy we nikel çykarmakda dünýäde öňdäki orunlary tutýar. Tokaýlar ýurduň meýdanynyň 60%-ni tutýar.

Ilaty. Indoneziýa köp ilatly ýurtlaryň biridir. Ilatyň ortaça gürliگی 1 km². 107 adam düşýär. Ýurduň ilatynyň 50%-den gowragy gür ilatly uly adalarda ýaşaýarlar.

Ilatynyň 96%-ni indoneziýalylar tutýar. Olar bolsa 16 sany uly halklara we 300-e golaý etniki toparlara bölünýär (ýawalylar, sundanlylar, madurlar, malaýlylar we ş.m.) . Ýurtda hytaýlylaryň (5 mln.adam) we beýleki halklaryň sany-da az däl. Ýurtda musulmanlar 88%, protestantlar – 6%, katolikler - 3%, induslar - 2%, buddistler 1%-e deňdir. Indoneziýada ilatyň tebigy köpelişiniň derejesi ýokarydyr. Ilatyň ortaça ýyllyk köpelişi 1,3%-e barabar.

Döwlet gurluşy boýunça Indoneziýa prezident respublikasydyr. Dolandyryş-çäk taýdan 28 prowinsiýa we 3

áýratyn territoriýa bölünýär. Uly şäherleri: Jakarta (8,6 mln.adam), Bandung, Surabaýa, Medan.

Hojalygy. Soňky ýyllarda Indoneziýanyň hojalygynda senagat çalt depgin bilen ösýär. 2006-njy ýylda ýurtda 85 mln. tonna nebit, 2 mln. tonna daş kömür, 1.5 mln. tonna nikel çykarylady. 2005-nji ýylda ýurt boýunça senagatyň berýän girdeýjisi oba hojalygynyňkydan öňe geçdi. Oba hojalygy häzirki wagtda milli girdejiniň 22%-ni berýär. Emma oba hojalygynda zähmet baýlyklarynyň 55%-ne golaýy işleýär. Ýurtda gara metallurgiýa, nebiti gaýtadan işleýän, awtomobil zawodlary, samolýotlary ýygnaýan, radio enjamlary, elektrik enjamlaryny, gämi, sement öndürýän, himiki dökünleri, awtomobilleriň rezinlerini öndürýän kärhanalar bardyr.

Ýurtda uly alýuminiý-energetiki kombinaty guruldy. Azyk we dokma senagaty ösendir. Häzirki wagtda Indoneziýa dünýäde iň köp mata öndürýän ýurtlaryň biri hökmünde tanalýar. Ýurtda birnäçe SES-ler bardyr. Bir ýylda ýurt boýunça 25 mln. m³. agaç önümleri taýýarlanýar, onuň bir bölegi eksporta iberilýär. Bir ýylda ýurt boýunça 1.3 mln. tonna kauçuk öndürilýär.

Oba hojalygynyň esasy ekerançylyk tutýar. Sürülip ekilýän ýerler ýurduň meýdanynyň 8%-i tutýar. Däneli ekinlerden köp ekilýäni şaly bolup, bir ýylda 28 mln. tonna golaý hasyl ýygnaýar. Şaly boýunça ýurduň ilatynyň islegi doly kanagatlandyrylýar. Beýleki däneli ekinler bugdaý, mekgejöwen we ş. m. bilen hem 1983-nji ýyldan bäri özüni üpjün etmek meselesini doly çözdü. Şeýlede zeýtun palmasy, çay, temmäki, kofe, gant çinrigi, pagta, burç, beýleki ýakymly ysly ösümlükler, şaly, mekgejöwen, künji we beýlekiler eksport etmeklikde uly orun tutýar. Indoneziýa kauçuk öndürmek boýunçada dünýäde ikinji orny eýeleýär. Ol tropiki agaçlary öndürmek boýunça-da, eksport etmekde-de bellidir. Maldarçylykda iri şahly mallary köpeltmek, guşçulyk ösendir. Ýurt boýunça her ýylda 3 mln. tonna çemesi balyk tutulýar.

Ulaglary. Demir ýollarynyň umumy uzynlygy 7 müň km. çemesidir. Olar içerki oba hojalyk we senagatly etraplary deňiziň kenarlarynda ýerleşýän deňiz duralgalary şäherler bilen birleşdirýär. Demir ýollar Indoneziýada ilaty gatnatmakda hem-de dürli ýükleri daşamakda giňden peýdalanylýar. Aýratyn hem demir ýollaryň gür seti Ýawa adasynda ýerleşýär. Awtomobil ýollarynyň uzynlygy 120 müň km golaýdyr. Ulaglaryň bu görnüşiniň ähmiýeti ýyl-ýyldan artýar. Indoneziýada nebit we gaz geçirijileriň güri tory ýerleşendir.

Beýleki ýurtlar bilen Indoneziýanyň daşary aragatnaşyklary has möhüm orun eýeleýär. Ýurduň eksportynyň esasy nebit we nebit önümleri, şeýle-de kauçuk, reňkli metallar, nah matalar tutýar. Başga-da aýakgaplary, mebeli, sementi, dürli dökünleri, polatdan taýýarlanan önümleri, aýnany we agajy köp öndürýär hem-de daşary ýurtlara çykarýar. Daşary ýurtlardan halkyň sarp edýän harytlarynyň käbir görnüşlerini, azyk önümlerini, senagat enjamlaryny satyn alýar. Indoneziýanyň daşary söwda-ykdysady aragatnaşyklarynda Ýaponiýa, ABŞ, Singapur, GFR, Niderlandiýa, Awstraliýa we beýleki ýurtlar esasy orny tutýar.

Soňky yyllarda aýratynda ýeňil senagatynda Indoneziýanyň Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygy ösüp başlady. Türkmenistan Indoneziýa pagta we ş. m., oba hojalyk önümlerini eksport edýär.

§ 20. Gündogar Aziýa ýurtlary.Ýaponiýa.

Gündogar Aziýa – durmuş-ykdysady ösüşiniň has köpdürliligi bilen tapawutlanýan sebitdir. Onuň düzümine 6 döwlet girýär. Sebitiň umumy meýdany 11,4 mln.km², ilatynyň sany bolsa 1,7 mlrd.adama barabar. Olar biri-birinden dürli alamatlary boýunça düýpgöter tapawutlanýarlar. Onuň çäginde diňe Ýaponiýanyň – häzirki zaman dünýäsiniň ykdysady

sütünleriniň biriniň – ýerleşýänligi üçin-de bu sebitiň dünýä hojalygyndaky ähmiýeti uludyr.

Sebitiň düzümine HHR-sy – ilatynyň sany boýunça birinji we meýdanynyň ululygy boýunça üçünji dünýä döwletidir. HHR – sosialistik döwletdir. Sebitiň bu uly döwletleri ykdysady-geografik jähtden öňdäki temalarda giňişleýin häsiýetlendirilýär.

Koreýa respublikasy Aziýanyň industrial taýdan ösen döwletleriniň biridir. Özüniň geografik ýerleşişiniň amatlylygyny, arzan we ýokary hünärli işçi güýjini peýdalanmagyň, daşary ýurt maýa goýumlaryny işjeň çekmegiň hasabyna Koreýa gysga döwrüň içinde durmuş-ykdysady ösüşde uly öňegidişlikler gazandy.

Ýurduň ykdysadyýetinde gazyp alma senagaty uly orun eýelemeýär, senagat çig malynyň esasy bölegi daşary ýurtlardan getirilýär. Ýurtda kuwwatly elektroenergetika önümçiligi döredildi. Elektrik energiýasynyň 30%-ni AES-ler berýär.

Işläp bejerýän senagat Günorta Koreýanyň ykdysadyýetinde öňdebaryjy orny eýeleýär. Onuň düzüminde metallurgiýa, gämi gurluşygy, nebithimiýa pudagy has ösendir. Soňky ýyllarda ýurduň senagatynda has çylşyrymly önümçilikler – awtomobil gurluşygy, elektronika, elektrotehnika, kommunikasiýa serişdelerini öndürmek uly ähmiýete eýe boldy. Koreýa respublikasy daşary söwda dolanşygy boýunça dünýäde 12-nji orna çykdy. Ol gämileri öndürmek boýunça 2-nji, ýarym geçirijileri öndürmekde 3-nji, sanly elektron enjamlaryny öndürmekde 4-nji orny eýeleýär. Ol awtomobilleri köp öndürýän (ýylda 3,6 mln.sany) ýurtlaryň hataryna girýär.

Oba hojalygynda önüm öndürmek soňky 15 ýylyň içinde 2 esse artdy. Esasy oba hojalyk ekinleri şaly we arpa. Häzirki wagtda ýurt esasy azyklyk önümi bolan şaly bilen (4,8 mln.tonna) öz-özünü üpjün etmegi gazandy. Tokaýlar ýurduň

64% meýdanyny tutýar. Şonuň üçin-de bu ýerde agaç işläp bejerýän önümçiligiň ähmiýeti uludyr. Ýöne soňky ýyllarda bu pudak esasan daşyndan getirilýän çig mal esasynda işleýär.

Köp pudakly senagaty we kooperirlenen oba hojalygyny döreden Koreýa Halk Demokratik Respublikasy sosialistik ösüş ýoly bilen barýar. Ýurduň ilatynyň etniki düzümi birmeňzeşdir (99%-i koreýler).

Ýurduň ykdysadyýeti merkezleşdirilen meýilnama esaslanyp, ösdürilýär. Ilatyň ýaşayş-durmuş derejesi pes bolmagyna galýar. Ykdysadyýetde öz güyjine daýanmak we berk dolandyryş – komanda ulgamyna ýykgyň edýän syýasat ýöredilýär. Ýurduň senagatynda dag-magdan önümçiligi, metallurgiýa, himiýa we gurluşyk materiallary önümçiligi esasy orun tutýar.

Oba hojalygynda zähmet baýlyklarynyň 36%-i meşgullanýar. Pudagyň esasyňy däne (esasan şaly we mekgejöwen) öndürmek tutýar. Ýurduň ekin meýdanlarynyň 70%-i suwarymly ekerançylykda peýdalanylýar. Oba hojalyk ekinleriniň hasyllylygy ýokary däl. Ýurduň ulaglar ulgamy hem gowşak ösendir.

Mongoliýa entek orta dünýä ykdysady görkezijilere ýetmeýär. Ýöne bu döwlet uly möçberli durmuş-ykdysady özgertmeleri geçirmäge girişdi.

Ykdysadyýetiniň düzüminde oba hojalygy we gazyp alma senagaty agdyklyk edýär. Mongoliýa daş we kokslanýan kömrüň, reňkli metallaryň, altynyň, demir magdanynyň, fosforitleriň baý gorlaryna eýedir. Ýüňi gaýtadan işleýän, dokma, azyk pudaklary hem ösdürilýär. Olaryň paýyna işläp bejerýän senagatyň önüminiň 90%-i düşýär.

Mongoliýada oba hojalygynda geçirilýän özgertmeler maldarçylykda we ekerançylykda belli bir derejede ösüşleri gazanmaga ýardam etdi. Mallaryň baş sany 38 mln-a ýetdi.

Ýaponiýa. Geografiki ýerleşşi. Meýdanynyň ululygy boýunça Ýaponiýa Günbatar Ýewropanyň has uly ýurtlary we ABŞ-nyň

şatlary bilen deňeşdirilýär. Ýöne düzümi we şekili boýunça olardan düýpgöter tapawutlanýar. Ýaponiýa - arhipelag-ýurt, dört uly we takmynan 4 müň ownuk adalarda ýerleşýär. Bu bütewi adalar dünýäsi. Umuman Ýaponiýa gagma baýlyklaryna garypdyr. Ýaponiýanyň kenarýakasynyň uzynlygy boýunça (30 müň km) ol ABŞ ýaly uly ýurtdan hem öňe geçýär.

Ýaponiýanyň ykdysady-geografik ýerleşşi öňi bilen onuň ýerleşýän adalar toplumynyň Ýewraziýa materiginiň we Ýuwaş okeanyň çatrygynda 3,5 müň km-e uzalyp gidýänligi we Aziýa-Ýuwaş okean sebitiniň merkezinde ýerleşýänligi bilen kesgitlenilýär. Bu bolsa ýurduň zähmetiň halkara geografik bölünüşine işjeň gatnaşmagy üçin mümkinçilikler açýar.

Derýalar gami gatnawlary üçin ýaramsyzdyr. Derýalaryň, kölleriniň we ýerasty suwlary köp bolmagy oba hojalygynyň we senagatyň ösmegine amatly täsir edýär. Ýurduň senagat taýdan ösmegi daşky gurşawyň hapalanmagy bilen baglanyşykly meseleleriň ýüze çykmagyna getirýär, şeýle hem tebigatyň ýagdaýyna gözegçilik etmegi kämilleşdiriş taslamalarynyň ösmegine ýardam etdi.

1950-nji ýyllardan başlap, tas çäryek asyryň dowamynda ýapon ykdysadyýeti üçin ösüşiň ýokary depgini häsiýetli boldy. Gysga wagtyň dowamynda ýurt ylymda, tehnikada, bilimde, senagatda we söwdada uly öňegidişlikler görkezip uly ýoly geçmegi başardy. Ýaponiýa baş dünýä kreditoryna (karz beriji) ýurda öwrüldi. Ýurda eýýäm köp derejede tutuş ykdysadyýet hil özgermeleri geçirildi, industriýadan soňky jemgyýetiň esaslary döredildi.

Ýaponiýanyň senagaty ilki başda ewolýusion ýol bilen ösdi. Import çig malynyň hasabyna energetika, metalurgiýa awtomobil we gämi gurluşygy, himiýa, nebihihiýa gurluşyk senagatlary ýaly baza pudaklary umuman täzeden döredildi. Olaryň hemmesi tehnikanyň we tehnologiýanyň iň täze

gazananlaryny hasaba almak bilen döredi. Şunlukda patentleriň we lisenziýalaryň köpüsi daşary ýurtlarda ýerli şertlere uýgunlaşdyryldy.

70-nji ýyllaryň ortasynda energetik we çig mal krizisinden soňra, senagatda rewolýusion ösüş ýoly agdyklyk edip başlady.

Ýurt import ýangyçdan we çig mala garaşly energiýany we metaly köp talap edýän önümçilikleriň ösüşini durgunlaşdyrmaga we iň täze ylym talap edýän pudaklara ýykgyň edip başlady. Ol elektronika, rabototehnika, biotehnologiyada öňdebaryja öwrüldi energiýanyň adaty däl çeşmelerini peýdalanmaga başlady.

Ýaponiýa ösen ýurtlaryň arasynda ylma edilýän çykdaýjylaryň paýy boýunça birinji ýeri eýeleýär, ylmy işgärleriň sany boýunça bolsa GFR, Beýik Britaniýa we Fransiýany bilelikde alanyňdakydan hem artykdyr.

Ilaty. Ilatynyň sany boýunça (125 mln adam) Ýaponiýa dünýäniň ilkinji onlugyna girýär. Dogluş we ýogalyş görkezijileri degişlilikde 9,5/1000 we 7,4/1000 deňdir. Ýapon demograflarynyň çaklamalaryna görä ýurduň ilaty 2010-nji ýyla çenli 130 mln adam möçberinde durnuklaşýar. Ýaponiýa üçin uly meseleleriň biri-de 65 ýaşadan ulularyň paýynyň artmagydyr. Bu ýurtda ilatyň ýaşynyň dowamlylygy dünýäde iň ýokary görkezijidir (erkekler üçin 76 ýaş, aýallar üçin bolsa 82 ýaş).

Ýurduň ilaty birmilletligi bilen tapawutlanýar, onuň 95% gowragyny ýaponlar tutýar. Beýleki halklardan koreýleriň we hytaýlylaryň sany ýokarydyr.

Meýdan çägi boýunça ilat endigan ýerleşen däldir. Ýokary orta gürlüğe (1 km² –e 380 adam) garamazdan, käbir sebitler bu görkeziji boýunça dünýäniň iň gür ilatlaşan etraplary bilen deňeşdirerlikdir (ýuwaş umman kenarýaka sebitleri, bu ýerde ýurduň ilatynyň 2/3 bölegi ýaşaýar).

Ýaponlaryň tas 4/5 bölegi – şäher ilatydyr. 11 şäheriň hersiniň ilaty 1 mln geçýär. Uly şäher aglomerasiýasy – Keyhinde (Tokio-Iokogama) 25 mln adam 150 ilatly punkda ýaşaýar. Beýleki iki uly aglomerasiýalar –Hansin (Osaka-Kobe-Kioto) we Týuke (Nagoýa we başgalar), şeýle hem olaryň aralygynda ýerleşen Keyhin aglomerasiýasynyň şäherleri bilen bilelikde bir bütewi ulgama – Tokio megapolisine (Tokaýdo) birleşýärler. Onuň ilatynyň umumy sany – 60 mln adamdan gowrak.

Ýaponiýanyň energetikasy esasan daşyndan getirilýän çig mala ýykgyň edýär (esasan nebit we nebit önümleri). nebitiň importy 200 mln tonna (ýurduň özünde 0,5 mln tonna nebit çykarylýar) ýetýär. sarp edilişde kömrüň paýy azalyp, tebigy gazyň möçberi artýar (suwuklandyrylan görnüşde import edýär). Suw elektrostansiýalaryň we atom energiýasynyň ähmiýeti-de artýar.

Ýaponiýanyň kuwwatly elektroenergetikasy bar. Kuwwatlyklaryň 60 %-den gowragy ýylylyk elektrostansiýalaryň paýyna düşýär (ÝES). Olaryň iň ululary 4 mln kW.s. ýetýär.

Häzirki wagtda import çig malynda 20-den gowrak AES işleýär (40 energobloklar).Olar elektrik energiýasynyň 30 % berýär. Ýurtda dünýäde iň kuwwatly AES guruldy (şol sanda Fukusima – 10 energoblok).

GES-yň kuwwatlylygy uly däldir we kaskadlar görnüşinde dag derýalarynda ýerleşýärler. Suw elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmek boýunça Ýaponiýa dünýäde 5-nji orny eýär. Geljekde energiýanyň alternatiw çeşmeleriniň ähmiýeti artar: gün, geotermal, okean daşgyn we gaýtgyň we ş.m.

Gara metallurgiýa . Ýaponiýada häzirki günde hem öz önümçilik we eksport potensialyny saklaýar. Kärhanalaryň durky täzelenýär, täze tehnologiýalar ornaşdyrylýar. 2000-nji ýylda poladyň eredilişiniň möçberi boýunça (100 mln. t.)

ÝAPONIÝA. HOJALYGY

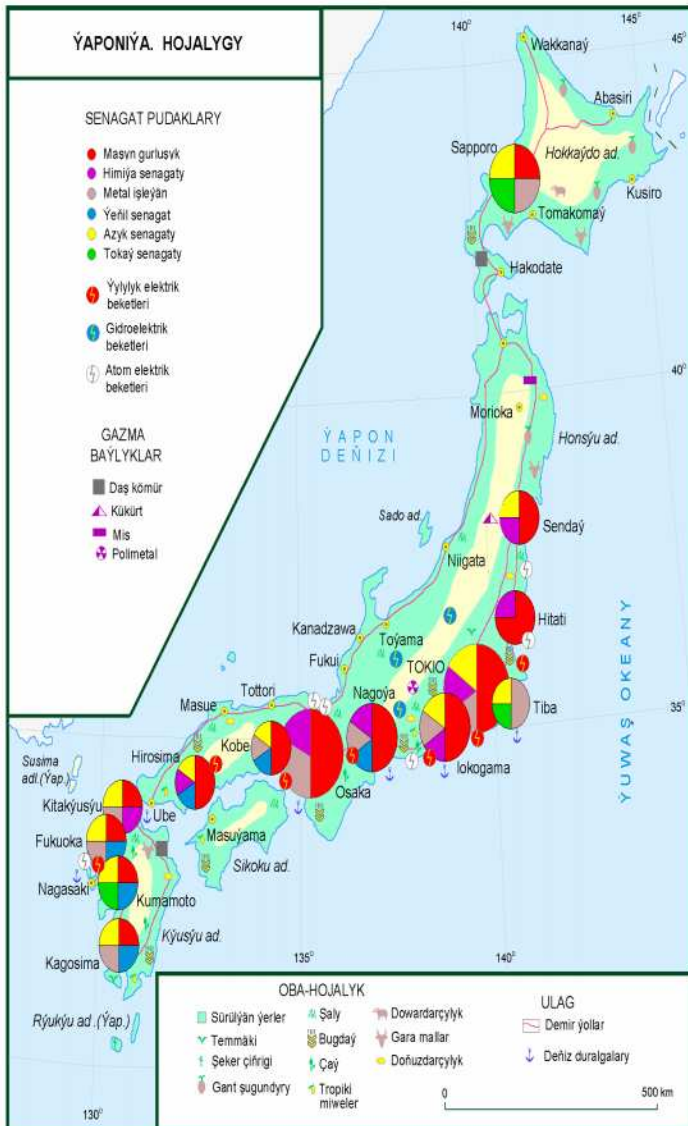
SENAGAT PUDAKLARY

- Maszyn gurluşyk
- Himiýa senagaty
- Metal işleýän
- Ýeňil senagat
- Azyk senagaty
- Tokaý senagaty

- ⚡ Ýylylyk elektrik beketleri
- ⚡ Gidroelektrik beketleri
- ⚡ Atom elektrik beketleri

GAZMA BAYLYKLAR

- Daş kömür
- ▲ Kükürt
- Mis
- ⚡ Polimetall

Ýaponiýa ABŞ-dan we Russiýadan öňe geçip birinji ýeri eýeledi. Ýöne 1995-nji ýyldan bäri dünýä öňdebaryjysy Hytaý boldy. Şeýle-de bolsa gara metallaryň dünýä bazarynda Ýaponiýanyň paýy 23 % (2007 ýylda - 104,5 mln tonna) barabardyr.

Osaki we Tokio şäherleriniň golaýyndaky metallurgiýa zawodlarynyň (sarp edilişin) uly merkezlerine ýykgyň edýän) uly ähmiýeti bardyr.

Hokkaýdo-da metallurgiýa kombinaty ýerli demir magdanyny, Kýusýu adasynyň demirgazygynda bolsa (Kitakýusýu şäheri) ýerli kömri peýdalanýar.

Ýaponiýanyň gara metalurgiýasy häzirki wagtda bütinleýin diýen ýaly daşyndan getirilýän çig mallarynda we ýangyçda işleýär. Demir magdanyny Ýaponiýa Awstraliýadan we Braziliýadan, ýangyjy bolsa – Ýakyn Gündogaryň ýurtlarynda import edýär.

Reňkli metallaryň önümçiligi. materialy we energiýany köp talap edýän önümçilikler bolup “ekologiki taýdan hapa” pudaklara degişlidir, şonuň üçin-de pudakda düýpli özgerdiş işleri geçirildi. Diňe sönky 10 ýyllykda reňkli metallaryň ilkinji eredilişi 20 esse azaldy. Guýma zawodlary bolsa ähli senagat merkezlerinde ýerleşýär.

Ýaponiýanyň maşyngurluşygy özüne köp sanly pudaklary birleşdirýär (gämi gurluşygy, awtomobil gurluşygy, umumy maşyn gurluşygy, pribor gurluşygy, radioelektronika, awiasiýa-kosmos senagaty). Agyr maşyn gurluşygyny, stanok gurluşygynyň, oba hojalyk maşyn gurluşygynyň, ýeňil we azyk senagaty üçin enjamlary öndürmek boýunça birnäçe uly zawodlar hereket edýär. Ýöne esasy baş pudaklara elektronika we elektrotehnika, radiosenagat we transport maşyn gurluşygy girýär.

Gämi gurluşygy uly ýük göteriji tankerleri we gury ýük göterijileri gurmaklyga ýöriteleşýär. Ýaponiýada gurlan gämileriň umumy ýük göterijiligi ählidünýä möçberiniň 40%

ýetýär. Gämi gurluşygy boýunça Ýaponiýa dünýäde ynamly birinji orny eýeleýär. Gämi gurluşyk we gämi remont zawodlary бүтін ýurt boýunça ýerleşýärler, baş merkezleri uly deňiz portlarynda ýerleşýär (Iokogama, Nagasaki, Kobe).

Awtomobilleriň goýberilişi boýunça Ýaponiýa soňky ýyllarda dünýäde birinji orny eýeleýär (ýylda 13 mln sany). Pudagyň önümi ýapon eksportynyň 20%-ni düzýär. Pudagyň möhüm merkezleri – Taýota (Nagasaki raýony) Iokogama, Herosima.

Umumy maşyn gurluşygynyň esasy kärhanalary Ýuwaşumman senagat guşaklygynyň çäginde ýerleşýär: Tokio sebitinde – çylşyrymly stanok gurluşygy, senagat robotlary; Osako sebitinde metally köp talap edýän enjamlar (Gara metalurgiýa merkezleriniň golaýynda); Nogaýo etrabynda stanok gurluşygy, senagatyň beýleki pudaklary üçin enjamlary öndürmek.

Radioelektron we elektrotehnika senagatynyň kärhanalary ýokary hünärli işçi güýji, gowy ösen transport ulgamy, ösen ylmy-tehniki bazasy bolan senagat merkezlerine ýykgyň edýär. 90-njy ýyllaryň başlarynda Ýaponiýanyň paýyna senagat robotlaryna önümçiliginiň 60%-i, stanoklaryň ½ bölegi, arassa keramiki önümleriniň 50%, mikropressorlaryň dürli görnüşleriniň 60-dan 90%-a çenli önümçiligi düşýär. Ýaponiýa durmuş-elektrotehniki we elektron enjamlarynyň önümçiliginde dünýäde öňdebaryjy orny saklaýar. Reňkli telewizorlaryň dünýä önümçiliginde Ýapon kompaniýalaryna daşary ýurtlardaky kärhanalarynda önümçiligini hasaba almak bilen) paýy 60%, wideomagnitafonlaryň 90%-e ýetýär.

Ylmy köp sarp ediji pudaklaryň önümleri Ýaponiýanyň ähli senagat önüminiň möçberiniň 15% töweregini tutýar, бүтін maşyn gurluşygy önümleriniň bolsa 40% töweregi.

Nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar, şeýle hem himiýa senagaty Ýuwaşumman senagat guşaklygynyň esasy merkezlerine ýykgyň edýär. Tokio aglomerasiýasynda

(Kawasaki, Tiba, Iokogama), Osaki raýonynda (Himedzi) we Nagoýada kärhanalar daşyndan getirilýän çig malyny peýdalanýarlar. Himiýa senagatynyň ösüş derejesi boýunça Ýaponiýa dünýäde birinji orunlarynyň birini eýeleýär.

Ýaponiýada şeýle hem sellýuloza – kagyz senagaty ösendir. Ýeňil we azyk senagatlary hem möhüm ähmiýetini saklaýarlar. Köne pudaklaryň hataryna dokma senagaty girýär. Ýöne ýeňil senagatynyň zähmeti köp talap edýän önümçilikleriniň köp görnüşleri boýunça ösýän ýurtlar tarapyndan bäsleşik artýar (Şol ýurtlarda arzan işçi güýjüniň hasabyna).

Oba hojalygynda - Ýaponiýanyň ykdysady taýdan işjeň ilatynyň 3 % meşgullanýar, ýurduň içerki milli önümünde onuň paýy bolsa 2 % töweregidir. Ýapon oba hojalygy üçin zähmetiň we ýeriň öndürüjiliginiň, ekinleriň hasyllylygynyň we mallaryň önümçiliginiň ýokary derejesi häsiýetlidir.

Oba hojalygy esasan azyklyk ugry boýunça ösýär. Ekerançylyk önümiň esasy bölegini (70 % töweregi) berýär, ýöne onuň udel agramy peselýär. Dölwet iýmlik we tehniki ekinleri daşyndan getirmäge mejbur bolýar. Öri meýdanlary ýurduň meýdanynyň bary-ýogy 1,6 %-i tutýar. Ýöne bu uçastoklar hem arzan et we süýt önümleriniň importynyň artmagy netijesinde oba hojalyk aýlanşygyndan galýar. Maldarçylygyň täze intensiw pudaklary (broiler önümçiligi we ş.m.) ösdürilýär.

Işlenip bejerilýän ýerlere ýurduň meýdanynyň 13 %-i degişlidir. Ýöne Ýaponiýanyň birnäçe etraplarynda ýylda 2-3 hasyl almak mümkin. Ýurduň ýer fondunda işlenilip bejerilýän ýerler az möçberi tutýanlygyna garamazdan, Ýaponiýa azyk önümleriniň öz isleginiň esasan hususy önümçiliginiň hasabyna üpjün edýär (70% töweregi). Şaly, gök önüm, et, guş eti, doňuz eti, miwelere isleg doly diýen ýaly kanagatlandyrylýar. Emma ýurt şeker, mekke jöweni, pagtany, ýüňni import etmeli bolýar.

Ýaponiýanyň oba hojalygy üçin ownuk ýerden peýdalanyjylaryň (0,5-1,0 ga) agdyklyk etmegi häsiýetlidir. Hojalyklaryň köpüsi – ownuk harytlyk. Has uly hojalyklar maldarçylyk bilen meşgul bolýarlar. Hususy hojalyklardan başga-da şereketler we önümçilik kooperatiwleri hereket edýär.

Ahli adalaryň kenarýaka peslikleri, şol sanda Ýuwaşumman senagat guşaklygynda hem, esasy oba hojalyk etraplarydyr, bu ýerlerde şaly, gök önüm, çay, temmäki ösdürilip ýetişdirilýär, Şeýle hem maldarçylyk intensiw ösdürilýär. Ähli uly düzlüklerde uly aglomerasiýalaryň şäher eteklerinden guşçulyk we doňuzdarçylyk fermalary ýaýrandyr. Kenarýaka sebitlerinde balykçylyk ösendir. Çet gyraky oba hojalyk etraplarda şaly we beýleki ekinler ösdürilip ýetişdirilýär, iri şahly mallar köpeldilýär. Kusýu we Sikoku adalarynda subtropiki ekinler ekilýär.

Ilatyň iýmitlenmegi üçin balygy we beýleki deňiz önümleriniň uly ähmiýeti bardyr. Ýaponiýa iň uly balykçylyk gämi toplumyna eýedir (400 müňden gowrak gämiler) we Dünýä okeanynyň ähli ýerinde balyk tutmaklygy alyp barýar. Balyk we deňiz önümlerini tutmak boýunça Ýaponiýa we Hytaý dünýä öňdebaryjylarydyr.

Ulaglar ulgamy. Ýük daşalyşynyň göwrümi boýunça Ýaponiýada awtomobil transporty birinji orny eýeleýär (60%), ikinji ýerde – deňiz kobotaž ýük daşalmagydyr. Söwda flotynyň ýük göterijiligi boýunça ýurt dünýäde ilkinji orunlarynyň birini eýeleýär. (Panamadan we Liberiýadan soňra üçünji orun).

Ýaponiýada tizlikli awtomogistrallaryň gür tory döredildi. Baryp 80-nji ýyllarda tonnalaryň köprüleriň üsti bilen hemme dört adalar özara baglanyşyklydyr. Ýuwaşumman senagat guşagynyň üstünden geçýän bu transport setini kämilleşdirmek elektron – hasaplaýyş tehnikalaryň ornaşdyrmak arkaly amala aşyrylýar. Demir ýol transportynyň orny uly däldir we hemişe peselýär.

Esasy daşary söwda ýükleri demir transporty bilen daşalýar. Ýurtda onlarça deňiz portlary hereket edýär. Esasy daşary söwda deňiz portlary: Tokio aýlygynda – Iokogama, Tiba, Kowasaki; Osaka aýlaglagynda – Osaka, Kobe, Isenoumi aýlagynda - Nagoýa. Nebit, gara metallurgiýa üçin çig-mal agaç we azyk önümleri getirilýär. Soňky ýyllarda daşary söwda transport aragatnaşyklarynda awia transportyň ähmiýeti-de artýar.

Daşary ykdysady gatnaştyklary. Ýaponiýa – dünýäniň uly söwda ýurtlarynyň biridir. Hojalygy köp derejede ýangyjyn we senagat çig malynyň importyna garaşlydyr.

Senagat önümleriniň eksportynda (gymmaty boýunça) 64% maşynlara we enjamlara degişlidir. Ýaponiýanyň daşary söwdasy hemişe artýar (1997-nji ýylda 760 mlrd dollar bolup ABŞ-dan we GFR-dan soňra üçünji ýerde). Ýaponiýanyň esasy söwda hyzmatdaşlary ösen ykdysady döwletlerdir, ilkinji nobatda ABŞ (30%- eksport, 25% -import), GFR, Awstraliýa, Kanada. Uly söwda hyzmatdaşlaryna Gunorta Koreýa we Hytaý girýär.

§21. Hytaý Halk Respublikasy

Geografiki , ýerleşşi. Hytaý halk Respublikasy – dünýäde meýdanyň ululygy boýunça üçünji döwletdir. Günbatardan gündogara ýurt 5,7 müň km, demirgazykdan – günorta bolsa tas 3,7 müň km uzalýar. Hytaýyň gury ýer araçäkleri (21,5 müň km) deňiz araçäklerinden uzyndyr. (15 müň km). Ýöne olar uly böleginde barmasy kyn bolan tebigy çäklerden geçýär. Daşary ykdysady aragatnaşyklar üçin esasan sary, Gündogar Hytaý we Günorta Hytaý deňizlerinde çykalgalary ulanylýar. Içerki etraplardan deňze çykalgany Ýanszy boýunça derýa ýoly hem berýär.

Dolandyryş – çäk taýdan Hytaý 23 prowinsiýa bölünýär. Olaryň käbirlerinde ilatyň sany Ýewropanyň in uly

döwletleriniň ilatyndan hem köpdür. Şeýle hem Hytaýyň çäginde 5 awtonom etrap we dört merkezi tabynlykdaky şäherler– Şanhaý, Pekin, Týanszin we Çunsin bar.

1997-nji ýylda uzak möhletleyin kärendesinden soňra Beýik Britaniýa Hytaýa Aziýadaky öz soňky mülkünü, uly bolmadyk, ýöne örän möhüm syýasy, söwda-ykdysady we maliýe taýdan ösen ýeri Gonkongy gaýtaryp berdi. Sýangan (hytaýlylar – Gonkogi şeýle atlandyryrlar) 50 ýylyň dowamynda onuň aýratyn statusyny saklamak bilen HHR düzüminde ýörüte dolandyryş etraby diýlip ygylan edildi.

1999-njy ýylyň ahyrynda Hytaýyň ygtyýaryna Aomyn – ýurduň gunortasyndaky öňki portugal kollonial imperiýasynyň soňky bölegi bolan ýene-de bir uly bolmadyk meýdan çäk geçdi.

Ilatynyň sany, köpelişi, etniki düzümi, ýerleşşi. Indi iki müňýyllygyň dowamynda hytaý ýer togalagynda iň köp ilatlaşan ýurt bolmagyna galýar. Hytaý nakyllarynyň birinde: “Žen Şan, Žen Haý” sözi “Adam daglary, adam deňizleri” diýilmegini aňladýar.

HHR-yň döredilen wagtyndan bäri ilatynyň sany iki esse artdy we 2007-nji ýylda ählihytaý ilat ýazuwyna baglylykda 1 mlrd 234 mln adam boldy. Hytaýda geçirilýän işjeň demografik syýasat barada siz eýýäm bilýärsiňiz. Şeýle-de bolsa, geçirilýän ykdysady çärelere garamazdan, onuň ilaty 2000-nji ýylda 1.3 mlrd ýakynlaşdy. Bu Hytaý jemgyýetiniň durmuşynyň ähli taraplaryna öz yzyny galdyryr.

Hytaýda 600 mln adam zähmete ukyply ýaşdakylardyr, olardan ýaşlar 2/5 böleginden ýokarydyr.

Etniki düzümi boýunça Hytaýyň ilatynyň esasy köplügin hytaýlylar (öz ady – “han” ýa-da “hanszy”). Olar ýurduň bütin gündogar bölegini tutýar. Hytaý dilinde ýedi esasy dialektler – pekin, kanton we başgalar bar. Olaryň arasyndaky tapawutlar uly, şol sebäpli-de gepleşikde ýurduň demirgazyk we günorta prowinsiýasynyň ýaşaýyjylary kynlyk

bilen biri-birine düşünyärler. Düşünmek üçin olar bütewi iýeroglifiki ýazuwdan peýdalanýarlar, ol dürli dialektlerde gepleýän hytaýlylary üçin elýeterlidir.

Umuman az sanly milletleriň paýy Hytaýyň bütin ilatynda kän däl (6%), şeýle-de bolsa bu döwleti adaty köpmilletli hasaplanylýar. Hytaýly däl milletleriň we etniki toparlaryň umumy sany 60 golaýlar we şeýle-de olar üç dil maşgalasyna

degişlidir. Olaryň umumy sany 80 mln. adamdan geçýär we ýurduň bütin meýdanynyň ýarysyndan gowragyny eýeleýän meýdanlarda ýaýrandyr.

Sebitiň beýleki ýurtlary ýaly, Hytaý üçin-de ilatyň ýerleşişiniň uly endigansyzlygy: ilatyň tas 90%-i ýurduň meýdanynyň 1/3-de jemlenendir. Urbanizasiýa derejesi boýunça Hytaý ýaňy-ýakynda hem gowşak urbanizirlenen döwletleriň hataryna goşýardylar. Häzir şäher mesgenleriniň umumy sany (uly şäherleriň 500 we millioner şäherleriň 50), şeýle hem şäherli ilatyň absolýut sany boýunça (370 mln.) – ýurt dünýäde birinji orny eýeleýär. Ýöne Hytaý obalaryň sany boýunça-da dünýä birinjiligi saklaýar, olaryň sany bu ýerde takmynan 700 müňe golaýdyr.

Hojalygy. Häzirki zaman Hytaý kuwwatly industriýa-agrar döwlet bolup, ykdysadyýetiň ösüş depgini boýunça dünýäde öňdebaryjy orny eýeleýär. Eýýäm siziň bilşiňiz ýaly, Hytaýa kömür we demir magdanyny gazyp almak, polat eretmek, nah mata, telewizor, radiopriýomnikleri öndürmek, däneli ekinleriň jemi önümçiliginde birinji; elektroenergiýa, himiýa dökünlerini, sintetiki materiallary we ş.m. boýunça ikinji orun degişlidir. Ýöne kärhanalaryň köpüsinde enjamlaryň güýçli könelişendigini, obalaryň tas ýarysynda elektrik togunyň yokdygyny, oba hojalygynda el güýjüniň agdyklyk edýändigini hasaba alman bolmaz.

Hytaýyň ýangyç-energetika toplumynyň esasany kömür senagaty kemala getirýär. Kömüriň çykarylyşy köp

basseýinler boýunça jemlenendir. Olaryň has ululary (mysal üçin, Datun) ýurduň demirgazyk böleginde ýerleşýär. Nebitiň gorlary hem köpdür ýöne esasy nebit kânine (Dasin) ähli nebit çykarylyşynyň 1/3 bölegi duşýar. Elektrik energiýasynyň öndürülişiniň 4/5 bölegi TES-de jemlenýär. Hytaýda suw elektroenergetikasyny ösdürmegiň iň uly maksatnamalarynyň biri ýerine ýetirýär. SES-iň baş kaskadlary (bentleri) Ýanszy we Huanhe derýalarynyň ýokary akymlarynda gurulýar. Ýurtda ilkinji AES-ler guruldy. Energiýanyň adaty bolmadyk görnüşleri peýdalanylyp başlanyldy.

Metalurgiýa toplumynyň esasy doly aýlawdaky, daş kömrüň we demir magdanynyň kânlerine ýa-da olaryň ýük akymlaryna ýykgyň edýan uly kombinatlar düzýär.

Maşygurluşygy toplumynda ýöreteleşdirilen däl-de, eýsem uniwersal (köpugurly) kärhanalar agdyklyk edýär. Olar öňi bilen uly şaherlere, deňiz gämi duralgalaryna, metallurgiýa merkezlerine ýykgyň edýärler. Ýöne maşygurluşygy kem-kemden uly bolmadyk şaherlere-de aralaşyp başlaýar. Oňa gurluş elektrotehniki we elektronokanyň ösüşi ýardam edýär.

Himiýa toplumy koks we nebithimiýasynyň önümlerine, dag-himiýa we ösümlük çig malyna esaslanýar. Pudakda önümçilikleriň iki topary tapawutlanýar: 1) mineral dökünler (öňi bilende azot); 2) durmuş himiýasy we farmasewtika. Bu toplumda uly kambinatlaryň köp sansy ownuk we orta ululykdaky kärhanalar bilen utgaşdyrmagy häsiýetlidir.

Dokma senagaty Hytaýyň ýeňil senagatynyň baş pudagydyr. Ol esasan içerki bazar üçin işleýär. Nah matadan geýimleri öndürmek boýunça Hytaý dünýäde birinji orny eýeläpdir. Onuň ösen pudaklaryň hataryna ýüpek senagaty hem girýär.

Hytaýyň ykdysadyýetinde oba hojalygy örän uly orun eýelemegini dowam etdirýär, onda 450 mln. adam meşgullanýar.

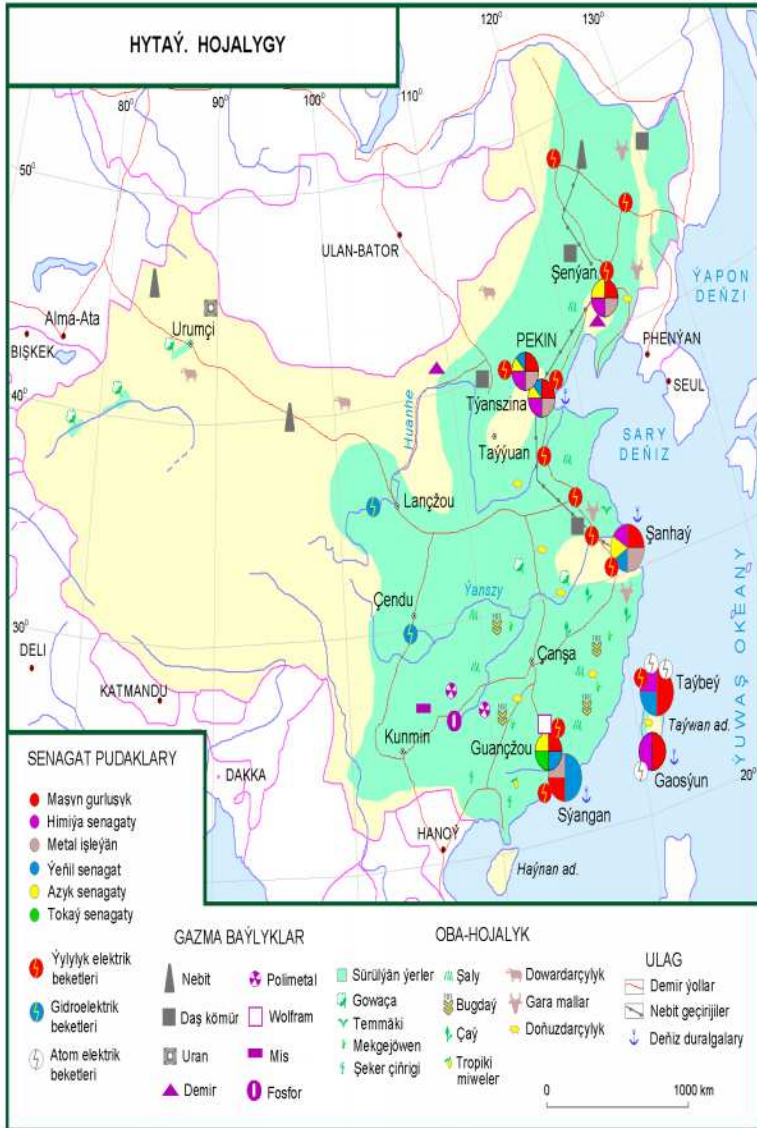
80-nji ýyllarda maşgala potratçylygy ulgamyna geçirilmeginden soňra, bu pudak has girdeýjili önümçilige öwrüldi. Esasy oba hojalyk önümleriniň ýygnaýyşy gözegörnetiň artdy. Däneli ekinleriň ýygnaýyşy 2000-njy ýyllarda iň ýokary derejede – 450 mln tonn töweregi saklanýar.

Esasy ekerançylyk etraplary ýurduň gündogar böleginde ýerleşýär. Bu bugdaýyň, mekgejöweniň agdyklykedýän “sary Hytaý” we ýöriteleşişini şalynyň meýdany kesgitleýän “ýaşyl Hytaýdyr”. Bu sebitlerde çäý plantasiýalary hem ýerleşýärler.

Demirgazyk –günbatarda, ilaty esasan hytaýly däl halklar bolan (mongollar, tibetliler, uýgurlar we baş.) gurak Hytaýda hojalygyň agdyklyk edýän görnüşi– ekstensiw çarwaçylyk we ýarym çarwa maldarçylyk, oturymly ekerançylygyň käbir ojaklarynyň ýüze çykmagy bilen utgaşýar. Günorta –günbatarda “Sowuk Hytaýda” (Tibet) oba hojalygy umuman gowşak ösendir. Hytaý obasynyň häsiýetli syratly – kooperatiw oba senagatynyň ösmegidir, onda 110 mln adam meşgullanýar; ol erkin el güýjüni ulanmaga mümkinçilik berýär.

Soňky ýyllarda akwakultura hem ösüşe eýe bolandyr. Hytaýa balyk-deňiz molýuskalaryny we suwatylaryny ýetişdirmekde dünýäde birinji orun degişlidir. Umuman hytaýlylaryň durmuşy has irki (gadymy) döwürlerden deňiz bilen baglanyşyklydyr.

Örän uly meýdany we ilaty bolan Hytaý ýaly döwletde ulaglar ulgamynyň ähmiýeti has hem ulydyr. Ýurtda guryýer we suw ulaglarynyň ähli görnüşleri, şeýle hem howa ulagy ösüşe eýe boldy. Ýöne demir ýollarda entek hem parowoz tirkewi agdyklyk edýär, awtomilleşdirmegiň derejesi pes, hytaýlylaryň köp bölegi welosipedlerden peýdalanýarlar. Gündogar prowinsiýalaryň ulag üpjünçiligi ýurduň

merkezi we günbatar prowinsiýalaryna garanynda has ýokarydyr. Şonuň üçin-de, häzirki zaman ulag infrastrukturasyny döretmek Hytaý üçin möhüm wezipe bolup durýar.

Özgerişler döwründe Hytaýyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ähmiýeti has artdy, onuň ykdysadyýetiniň daşary ýurtlara açyklygy artdy. Hytaý esasan taýýar egin-eşikleri, dokma senagatynyň önümlerini we dumuş elektronikany, giňden peýdalanylýan beýleki harytlary, şeýle hem ýangyç we çig mal eksport edýär. Onuň importynda taýýar önümler, esasanda maşynlar we enjamlar agdyklyk edýär. Esasy söwda hyzmatdaşlary Ýaponiýa we ABŞ, Russiýa, Günbatar Ýewropa ýurtlary we Günorta Koreýadyr. Şol ýurtlardan-da döwlete gönüden-göni maýa goýumlary ugrukdyrýar; daşary ýurt maýa goýumlarynyň gatnaşmagynda bilelikdäki kärhanalaryň sany münherçe hasaplanulýar.

Hytaý Halk Respublikasynyň Türkmenistan bilen ykdysady gatnaşyklary barha ösýär. Iki ýurdyň arasynda uly döwletara şertnamalary baglaşylyp, daşary söwdanyň möçberi artýar. Türkmenistan bilen Hytaýyň arasynda tebigy gazy satyn almak boýunça uzak möhletleýin şertnama baglaşyldy. Biziň ýurdumyza Hytaýdan dokma, metallurgiýa, maşyn gurluşygy önümleri getirilýär.

Içerki tapawutlary we şäherler. Meýdan – çäk meýilnamalaşdyrmak maksady bilen 80-nji ýyllarda Hytaý üç ykdysady zona bölündi: Gündogar, Merkezi we Günbatar.

Gündogar (deňizetek) zona ykdysady taýdan has esendir. Bu ýerde senagat merkezleriniň we uzelleriniň köpüsi, köp oba hojalyk etarplary, transport magistrallary, hemme deňiz gämi duralgalary ýerleşýär. Bu ýerde uly şäherler hem ýerleşýärler. Hytaýyň in uly şäherlerinde biri – Şanhaý. Ol Huany derýasynyň kenarynda Ýanszynyň guwwen – estuaritenda, deňizden 50 km ýerleşýär (terjime – “deňziň ýanyndaky şäher”). Bu dünýäniň in uly deňiz duralgalarynyň

biri, ýurduň köp mün sany kärhanaly senagat merkezidir. Soňky döwürde bu ýerde Hytaýda in häzirkizaman metallurgiýa kombinaty, ilkinji AES guruldy, erkin ykdysady zona döredildi. Ön Şanhaý ýurduň in gowşak ösen (abadanlaşdyrmadyk), gur ilatlaşan şäherleriniň biridi. Çenden aşa ilatlaşmak biziň günlerimizde hem saklanýar, ýöne şäheriniň durky täzelenýär; Şanhaýyň töwereginde şäher hemralary döredildi.

Ilatynyň sany boýunça Hytaýyň ikinji şäheri Pekin. Ol Beýik Hytaý düzlüğinde, deňizden 170 km-de, ýurduň in bir gur ilatlaşan etrabynda ýerleşýär. Dürli atlar bilen ol gadymy we orta asyr Hytaý döwletleriniň paýtagty bolupdyr, XV asyrdan bolsa häzirkir adyny göterýär (has takygy: Beýuzin, ýagny “demirgazyk paýtagt”). Şäheriň merkezi taryhy bölegi adaty gönüburçly planirowkasyny saklapdyr. Bu ýerde köp sanly taryhy we medeni ýadygärlikler ýerleşýär.

Merkezi zonada ýangyç we energiýa, himiýa önümleri çig mal we ýarym fabrikatlary, azyk önümleri öndürmek agdyklyk edýär.

Günbatar zonada esasy zähmet maldarçylyga we mineral çig mal gaýtadan işlemeklige berilýär.

§22. Demirgazyk Amerika ýurtlary

Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň geografik ýerleşşi.
Tebigy şertleri we baýlyklary. Ykdysady we durmuş geografiýasynda “Demirgazyk Amerika” düşüňjesi size 7-nji synpda öwrenen dersinizden belli bolan düşüňjeden tapawutlanýar. Adatça oňa diňe ABŞ-y we Kanadany girizýärler. Şeýle çäkke sebit 19,4 mln km² meýdany eýeleýär. Bu ýerde 300 mln gowrak adam ýaşaýar. 1992-nji ýylda Hristofor Kolumb tarapyndan Amerikanyň açylmagynyň 500 ýyllygy dabaraly bellenip geçildi. Şol irki döwürden bäri

Demirgazyk Amerika dünýä hojalygynda görnükli orun degişlidir.

Sebitiň ähmiýeti XX asyrdan has hem artdy. ABŞ-nyň we Kanadanyň dünýäniň iň ösen we kuwwatly “sekizliginiň” düzümine girýändigini ýadyňyza salyň. Bu iki döwlet Ýewropa we Gündogar Aziýanyň ýurtlary bilen bir hatarda dünýä hojalygynyň möhüm merkezini emele getirýärler.

Demirgazyk Amerika kontinenti Günbatar ýarymşarynyň demirgazyk we merkezi böleginde ýerleşýär. Ol ABŞ-nyň, Kanadanyň, Meksikanyň çäklerini, şeýle hem Daniýa degişli Grenlandiýany we käbir kiçi adalary öz içine alýar. Demirgazykda onuň kenarlaryny Demirgazyk Buzly okeanyň, gündogarda – Atlantik okeanyň, günortada we günbatarda Ýuwaş okeanyň suwlary ýuwýar, günortada bolsa Merkezi Amerika we Karib basseýni sebiti bilen araçäkleşýär.

Tebigy şertleri. ABŞ we Kanada tebigy şertleriniň özboluşlylygy we tebigy baýlyklarynyň köpdürliligi bilen tapawutlanýar.

Kontinentiň uly bölegini düzlükleriň we beýik bolmadyk daglaryň tutýandygyna garamazdan, Demirgazyk Amerikanyň ýer üstüniň gurluşy dürlüdür. Ýer üsti (relýef) Gündogarda atlantik kenarýakasy boýunça orta beýiklikdäki Appalaç daglary, sebitiň merkezinde giň içerki düzlükler (Merkezi we Beýik düzlükler) ýaýylyp ýatýar. Uly daglyk ýurdy – Kordilyerler ABŞ-nyň we Kanadanyň бүтін günbatary boýunça kesip geçýär, günorta – gündogarda we günortada Kenarýaka peslikleri (Atlantiketek, Florida we Meksikaetek) ýerleşýär. Düzlükler we peslikler umuman, oba hojalygynda özleşdirmek üçin amatlydyr.

Döwletleriň ikisiniň hem çäginin tas ähli günbatar ýarysyny, ýokarda bellenilişi ýaly, Kordilyerler eýeleýär. Olar birnäçe kuwwatly dag zynjyrlaryndan durýar, dag gerişleriniň arasynda içerki plato we tekiz daglyk guşaklygy ýerleşýär. Iň

beýik nokady Alýaska ýarym adasyndaky Mak-Kinli (6193 m) gerşidir. Kordilýer daglaryndan gündogarda Gaýaly dagy, günbatarda Ýuwaş okean dag zynjyrlary (Kenarýaka görnüşleri, Kaskad daglary we Serra-Newada) ýerleşýär.

Gazylyp alynýan baýlyklary. Demirgazyk Amerikanyň meýdan-çägi tebigy baýlyklaryň dürli görnüşlerine we olaryň uly gorralaryna baýdyr. Bu ýerde nebitiň we tebigy gazyň (Meksika aýlagy, daglyk Kordilýer guşaklygy, Tehas, Oklahoma we Alýaska sebitleri), daş kömüriň (ABŞ-nyň Illinoýs, Pittsburg we Pensilwaniýa basseýnleri), demir magdanynyň (Kolorado platosy, Appalaçlar, Ýokarky kölüniň sebitleri), uran (Kolorado platosy, Gaýaly daglarynyň gündogar bölekleri, Kanadada Uly Aýy kölüniň sebitleri), misiň (Gaýaly daglary, Serra-Newada, Ýuta şaty, Kanadanyň demirgazyk-gündogaryndaky düzlükler), simabyň (ABŞ-da Nýu-Almaden etraby), gurşunyň we sinkiň (Missisipi jülgesi, Kanada Kordilýerleri, San-Fransisko etraby), nikeliň (Kanada şiti), kümüşiň , altynyň (Kaliforniýa, Ýukon şatlary), wanadiniň (Kolorado platosy), asbestiň (Kanadada Kwebek sebiti) uly gorrary jemlenendir. Şol gazma baýlyklarynyň köp görnüşlerini gazyp almak boýunça ABŞ we Kanada dünýäde öňdäki orunlary eýeleýär.

Şeýlelikde, ABŞ we Kanada senagaty ösdürmek üçin zerur bolan mineral baýlyklaryň köp görnüşleri bilen üpjün, ýöne şeýle-de bolsa, olar nikeli, marganesi, kobalty, boksitleri, galaýyny, kaliý düzlaryny daşyndan getirmäge mejbur bolýar.

Sebitiň ilaty. Sebitiň çäginde 443 mln adam ýaşaýar. Soňky ýyllarda ilatyň tebigy köpelişiniň bady haýallaýar. Bu görkeziji ABŞ-da - 0,9%, Kanadada bolsa – 0,7%-e barabar.

ABŞ ilatynyň sany boýunça Hytaýdan we Hindistandan soňra dünýäde üçünji orny eýeleýär. ABŞ-nyň we Kanadanyň ilatynyň döremegine immigrasiýa hadysasy uly täsir etdi. XIX asyryň ahylarlaryna çenli bu sebite göçüp gelyänleriň düzüminde günbatar Ýewropa ýurtlaryndan gelip çykanlar agdyklyk

edýardi. Soňra, gündogar Ýewropanyň oba hojalykly ýurtlaryndan gelýänleriň akymy güýçlendi. Soňky 1970-80-nji ýyllardan başlap bolsa, ABŞ-da we Kanadada immigrantlaryň arasynda Latin Amerikasy we Günorta-Gündogar, Günorta Aziýa ýurtlaryndan gelýänler agdyklyk edýär.

ABŞ-nyň ilatynyň sany 270,3 mln adama deňdir (2008ý). Häzirki wagtda ilatyň düzüminde birnäçe esasy etniki toparlary tapawutlanýarlar: amerikanlar, ýagny immigrant geçiş toparlary (Italiýadan, Germaniýadan, Kanadadan, Meksikadan gelip çykan adamlar) we aborigen toparlary (indeýler, eskimoslar, aleutlar, gawaýlylar). Umuman, ABŞ-da asly ýewropaly amerikanlar ýurduň ilatynyň 80% düzýär. Olaryň arasynda nemes gelip çykyşly amerikanlaryň paýy has köpdür, ähli ilatyň 20-25% (60 mln adam töweregi). ABŞ-nyň 21 ştatynda olar ilatyň 25%-den köpräginde düzýär. Bu esasan Demirgazyk we Demirgazyk –Günbatar (Täze Angliýadan başga) ştatlarydyr.

ABŞ-da garaýagyzylylar (negrler) aýratyn uly etniki topary emele getirýärler. Häzirki wagtda olaryň sany 30 mln-dan geçýär (ýurduň ilatynyň 12%-i).

ABŞ-da ilatyň ortaça gürlügi Ýewropanyň köp ykdysady taýdan ösen ýurtlaryna garanda has pesdir (ortaça 1km^2 - 28 adam düşýär). Ýöne ýurduň meýdan-çägi boýunça ilat endigan ýerleşen däl. ABŞ-nyň Demirgazyk –Gündogar etraplary has gür ilatlaşandyr (her 1km^2 – 100 adamdan ýokary), az ilatlaşan daglyk şatlarda ilatyň gürlügi 1km^2 2-11 adama çenli üýtgeýär, Alýaskada bolsa bu görkeziji has hem pesdir. Ilatynyň sany boýunça has uly şatlara - Kaliforniýa, Nýu-Ýork, Tehas, Florida degişlidir.

ABŞ dünýäniň iň şäherleşen ýurtlarynyň biridir. Ilatyň 75%-i şäherlerde ýaşaýar. Ilatynyň sany million adamdan geçýän şäherleriň 12-si ABŞ-da ýerleşýär.

Eger-de köp şäherleriň adatyça biri-biri bilen goşulyşandygyny we şäher etekleri bilen jebis baglanyşyklydygyny (şäher

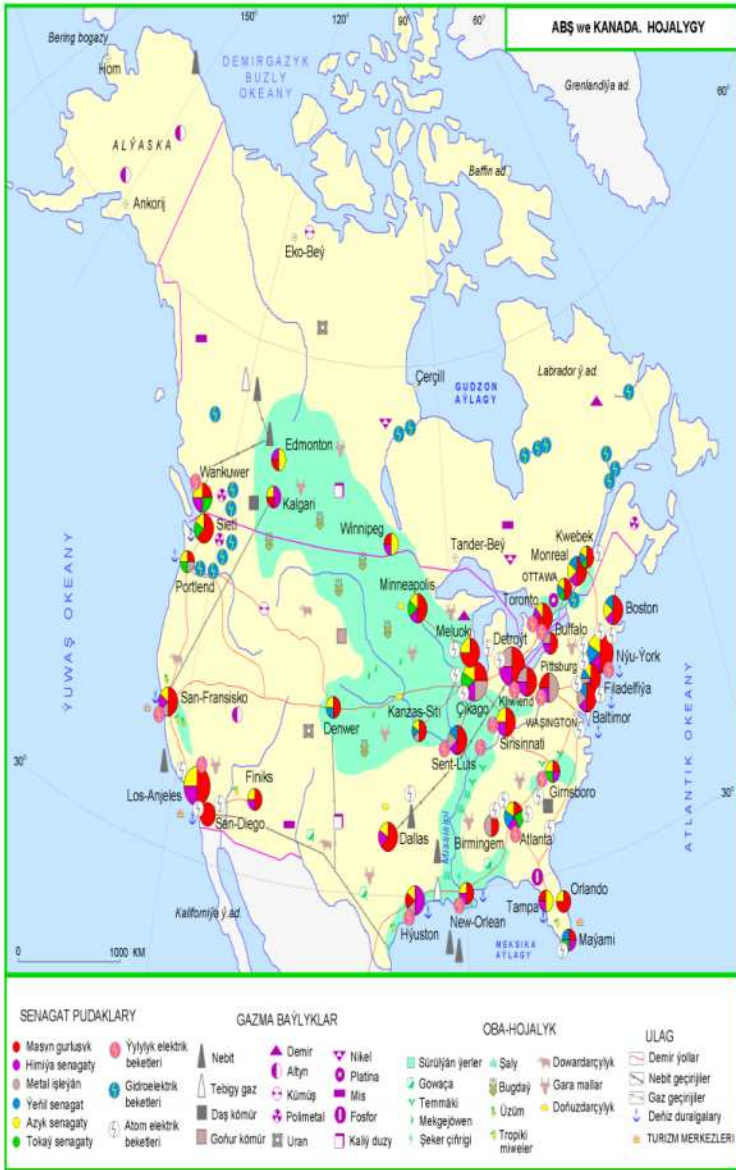
aglomerasiýalary) ýatdan saklasaň, bu sanawy 20-ä çenli giňeltmek mümkin.

ABŞ-nyň käbir ykdysady taýdan has ösen böleklerinde “megapolisler”- biri-biri bilen ýakyn ýerleşýän aglomerasiýalaryň goşulýşmagy bilen döreýän giň şäherleşen etraplar ýüze çykdy. Olaryň arasynda has ululary: ýurduň gündogarynda -Boswaş (Boston şäherinden tä ýurduň paýtagty Waşingtona çenli aralykdaky şäher aglomerasiýalaryny öz içine alýan), Beýik köller sebitinde - Çipits (Miluokiden-Pittsburga çenli) we Kaliforniýada - Sansan (San-Fransiskodan San-Diýego çenli). Soňky ýyllarda ýurduň günbataryndaky we günortasyndaky şäher aglomerasiýalary has çalt ösýär (esasan-da Kaliforniýa, Arizona, Tehas, Florida ştatlarynda).

Kanadanyň ilaty 33,4 mln adam. Goňşy ABŞ ýaly bu ýurduň ilaty hem esasan immigrantlaryň hasabyna köpeliýär. Olaryň akymy Aziýa ýurtlaryndan has uludyr. 2006-njy ýylda Kanadanyň çäğine 270 müň adam göçüp geldi. Kanadalylaryň 11%-i özlerini inlis kanadalyly, 9%-i bolsa fransuz kanadalyly hasaplaýarlar. Ýurduň ilatynyň 83%-i şäherlerde ýaşaýar. Kanadada inlis we fransuz dilleri resmi döwlet dili hasaplanylýar.

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň hojalygy.ABŞ-nyň dünýä hojalygyndaky orny örän uludyr. Onuň paýyna dünýä senagat önüminiň 15-16%-i düşýär. Bu döwlet daşary ýurtlardaky maýa goýumynyň möçberi boýunça dünýäniň beýleki ýurtlardan has öňdedir.

ABŞ dünýäniň ykdysady we syýasy sahnasyna XX asyryň başlarynda işjeň çykyp başlady. Şol döwürden başlap ýurduň ykdysadyýeti örän çalt ösüp başlady. Bu: 1) ýurduň meýdanynyň uly böleginde (demirgazyk, günbatar) oba hojalygynyň feodalizm ýolundan erkin bolmagy; 2) immigrantlaryň, şol sanda ýönekeý işgärleriň we tehniki intelligensiýanyň uly akymynyň bolmagy; 3) täze ýerleriň özleşdirilmeginiň hasabyna içerki bazaryň giňeldilmegi; 4)

dürli görnüşdäki tebigy baýlyklar bilen gowy üpjünligi; 5) geografik ýerleşişiniň amatlylygy bilen baglanyşyklydyr.

Häzrikizaman amerikan ykdysadyýetine önümçiligiň we maýa serişdeleriniň ýokary derejede jemlenmegi häsiýetlidir. Öz häsiýeti boýunça uly amerikan korporasiýalary halkara (transmilli) ähmiýetine eýedir. Olar daşary ýurtlaryň köpüsinde hereket edýär.

ABŞ-nyň uly transmilli korporasiýalarynyň sanawynyň başyny awtomobil öndürýän “Djeneral motors” we “Ford”, nebit çykarýan we gaýtadan işleýän “Eksson”, kompýuterleri öndürýän “IBM”, elektroenergetika senagatynyň öňdebaryjysy “Djeneral elektrik”, temmäki öndürýän “Filip Morris” we beýleki kompaniýalary çekýär. Şunlukda ABŞ ylmy-barlag işleriniň önümçilige ornaşdyrylyşy boýunça dünýä öňdebaryjysy hasaplanylýar. Ýurtda uly uniwersitetleriň esasynda ylmy-önümçilik toplumlary peýda boldy.

Her bir uly ykdysady taýdan ösen döwletde bolşy ýaly, ABŞ-nyň ykdysady “ýüzüni” senagat önümçiligi kesgitleýär. Onuň önüminiň gymmaty oba hojalygynyňkydan takmynan 10 esse ýokarydyr.

Ýurduň nebit we tebigy gaz bilen (Tehas, Alýaska, Luiziana, Kaliforniýa we beýleki ştatlar) gowy üpjün bolmagy ýurduň ýangyç-energetika balansynda olaryň öňdebaryjy ornuny (70% töweregi) kesgitleýär. Şeýle-de bolsa, ABŞ Meksikadan, Saud Arabystanyndan we beýleki ýurtlardan nebiti getirmegi ykdysady taýdan amatly hasap edýär. ABŞ-nyň daş kömüriň gurlary boýunça dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Onuň iri basseýnleri ýurduň dürli böleklerinde bar. Yöne daş kömüriň esasy bölegini (80%-e golaýy) örän uly Appalaç käni berýär. Suw elektrik stansiýalarynyň ähmiýeti Günbataryň daglyk etraplarynda has uludyr. Atom energetikasy hem çalt ösýär.

Häzirkizaman industriýasynyň esasyňy metallurgiýa, maşýngurluşygy we himiýa senagaty düzýär. Gara

metallurgiýanyň geografiki keşbi kokslanýan kömüriň (Appalaçlar) we demir magdanynyň (Beýik köller sebiti) ýerleşişine görä kesgitlenýärdi. Bu ýerde pudagyň Çikago, Geri, Kliwlend, Pittsburg ýaly merkezleri ýüze çykdy. Daşyndan getirilýän çig-mala (Kanadadan we Latyn Amerikasyndan) baglylykda Atlantik kenarýakasynda gara metallurgiýanyň täze merkezleri (Baltimor, Filadelfiýa we baş.) döredi.

Reňkli metallurgiýanyň kärhanalarynyň aglabasy degişli magdanlaryň gazylyp alynýan ýerine ýakyn ýerleşýär. Olaryň energiýany has köp talap edýän pudaklary bolsa Kolumbiýa we Tennessi derýalarynyň energetik toplumlaryna baglaşdyryldy.

Ýaponiýanyň we Günbatar ýewropa ýurtlarynyň önümleriň dünýä bazarynda ABŞ-y bir-az “gysýandyklaryna” garamazdan, maşyngurluşygynyň ösüş derejesi örän ýokarydyr. Meselem, awiasiýa senagatynyň önümleriniň eksportynda ABŞ-nyň paýy 60%, gaz turbinalaryny çykarmakda – 65%-e ýetýär. Ýurt elektron enjamlaryň köp görnüşleriniň, EHM, medisina tehnikalarynyň önümçiligi boýunça öňdebaryjy orny eýeleýär. Harby tehnikalary we ýaraglary eksport etmek boýunça bolsa ABŞ-a dünýäde deňi-taý ýokdur.

ABŞ-nyň milli buýsanjy – awtombil önümçiligidir. Hut şu döwletde XIX-XX asyryň çäklerinde senagatly Demirgazygyň çäginde Ford dünýäde ilkinji bolup awtomobilleriň köpçülikleýin önümçiligini gurnady. ABŞ-nyň awtomobil paýtagty Detroýtda kärhanalaryň köpüsi ýerleşýär.

Maşyngurluşygynyň has täze pudaklary ylmy-barlag we konstruktorçylyk işleriniň merkezlerine, ýokary taýýarlykly hünärmenlere we sarp edijä ýykgyň edýär. Atlantiketek, Beýik köletek, Kaliforniýa megalopolisleriniň şäherleri şeýle şertlere eýedir. Şolaryň soňkusy samolýot we raketa gurluşygynyň ösüşi boýunça ýurtda 1-nji orny eýeleýär.

ABŞ himiýa senagat önümçiligiň möçberi, şeýle-de goýberýän önüminiň dürlüliligi boýunça-da dünýäniň öňdebaryjysydyr. Himiýa senagaty esasan Demirgazygyň we Meksika aýlagynyň kenarlaryndaky şatlarda (nebite, tebigy gaza we kükürde baý Tehas we Luiziana şatlarynda) jemlenendir.

Ýeňil we azyk senagaty hem ösüşiniň ýokary derejesi we ýerleşişiniň geografik giňligi boýunça tapawutlanýar.

ABŞ-nyň oba hojalygynyň ilkinji önümçilik esasy fermadyr. Ol haryt häsiýetiniň, zähmet öndürijiliginiň has ýokarydygy we tehniki taýdan gowy enjamlaşdyrylyşy, öndürýän önüminiň möçberiniň ululygy we dürliligi bilen tapawutlanýar. Azyk we mal iýmiti dänäniň, soýanyň, pagtanyň ýygnaýyşy, etiň we beýleki önümleriň öndürilişi boýunça ABŞ dünýäde öndäki orunlary eýeleýär we azyk önümlerini uly eksport ediji bolup durýar. Oba hojalygynda maldarçylyk önümleri has agdyklyk edýär (umumy gymmatynyň 2/3 bölegi). Ýöne maldarçylygyň we ekerançylygyň ösüş derejesi ýurduň şatlary boýunça birmeňzeş däl.

Ýurduň hemme ýerlerinde maldarçylygyň dürli ugurlary ösendir. Köp etraplarda kuwwatly we tehniki taýdan gowy enjamlaşdyrylan agrosenagat toplumlary döredildi. Ekerançylygy harytlyk ekinlere (miwe, gök önüm, gowaça, temmäki we baş.) ýöriteleşdirilen günorta şatlaryň käbirinde, ol maldarçylyga garanda köp haryt önümini berýär. Ýurduň has çygly gündogar böleginde, ýer gorunda işlenip bejerilýän ýerler we tokaýlar, gurak Günbatarda bolsa öri meýdanlary agdyklyk edýär. Sürülyän ýerleriň möçberi preriý (sähra) etraplarynda, ABŞ-nyň merkezi böleginiň Içerki düzlüklerinde has uludyr. Kä ýerlerde (esasan-da Aýowa şatynda) onuň möçberi 90%-e ýetýär. Şol bir wagtyň özünde Günbatarda, esasan hem daglyk şatlarda fermerleriň ýerleriniň 90%-ni öri meýdanlary tutýar.

ABŞ-nyň esasy däne ekinleri – bugdaý we mekgejöwen, şeýle hem şaly, sorga. Bugdaý hemme ýerlerde ýaýrandyr, ýöne onuň esasy etraby Kanada bilen araçäkden Tehas ştatynyň merkezi bölegine çenli Beýik düzlükler boýunça uzalyp gidýän “bugdaý” guşaklygydyr. Iýmlik üçin mekgejöwen Aýowa, Illinoýs, Indiana we beýleki ştatlaryň preriýleriniň hasylly topraklarynda ýetişdirilýär. Gowaçanyň esasy ekin meýdanlary günortada, gant şugurdyry - Meksika aýlagynda we Gawaýlarda, temmäki – Wirginiýa, Kentukki we baş. şatlarda jemlenendir.

ABŞ-nyň meýdanynyň giň bolmagy we öndüriji güýçleriň ösüşiniň ýokary derejesi, ulaglaryň ähli görnüşleriniň ösmegine ýardam edýär. Bu döwletiň paýyna ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň ulag torunyň umumy uzynlygynyň 1/3, ýük dolanşygynyň 1/4 bölegi düşýär. Ozal demir ýol ulagy esasy orun tutan bolsa, häzirki wagtda awtomobil ulagy çalt ösýär. Yurduň çäginde turbageçirijileriň tory hem barha artýar.

Deňiz ulagy hem öz ähmiýetini ýitirmeýär, sebäbi ABŞ-nyň daşary söwda gatnawlarynyň agramly bölegi gämileriň kömegi bilen amala aşyrylýar. Kä halatlarda olaryň bir bölegi kiçi döwletleriň (Liberiýa, Panama we ş.m) “arzan baýdagy” astynda hereket edýärler. ABŞ-nyň iri deňiz gämi duralgalary – Nýu-Ýork, Boston, Täze Orlean, Hýuston, Los-Anjeles, San-Fransisko, Sietl, Ankoridj, Gonolulu we başgalar.

Ýolagçy gatnawynda (esasan-da halkara gatnawlarynda) awiasiýa ulagy ýerini çalşyp bolmaýan serişdedir. ABŞ-nyň raýatlyk awiasiýanyň samolýot parky dünýäde iň ulusydyr.

ABŞ ähli kontinentleriň döwletleri bilen daşary-ykdysady gatnaşyklary saklaýar. Türkmenistanyň garaşsyzlyk almagy bilen onuň daşary-ykdysady gatnaşyklarynda ABŞ hem möhüm orun eýeleýär. ABŞ Türkmenistan bilen ýangyç-energetika, himiýa, ýeňil senagatynda hyzmatdaşlyk edýär.

Biziň ýurdumyz ABŞ-dan uçarlary, oba hojalyk tehnikalaryny, ýylylyk elektrik stansiýalary üçin enjamlary, awtomobilleri alýar. Öz gezeginde pagta, dokma senagatynyň taýýar önümleri, ýangyç Türkmenistandan äkidilýär.

Kanadanyň hojalygy. Kanada meýdanynyň ulylygy boýunça Russiýadan soňra dünýäde ikinji döwletdir. Kanada üç okeana çykalgasy bar we kenar çyzygynyň umumy uzynlygy (250 müň km.) boýunça dünýäde oňa deňi-taý ýokdyr. Ýurduň ykdysady-geografik ýerleşşi köp derejede günortada ABŞ bilen örän uzyn guryýer araçäginiň bolmagy we Atlantik hem-de Ýuwaş okeanlaryna giň çykalgasynyň bolmagy bilen kesgitlenýär.

Baryp 1867-nji ýylda Kanada Britan imperiýasynyň düzüminde ilkinji dominion boldy. Häzir ol döwlet gurluşy boýunça özbaşdak ýurtdur. Ýöne Kanadanyň Beýik Britaniýanyň ýolbaşçylyk edýän Dostlaşygynyň düzümine girýändigini sebäpli, formal taýdan döwletiň baştutany inlis korolydyr. Kanada 10 sany prowinsiyadan we iki meýdan-çäkden durýan federativ döwletdir.

Kanadany kä halatlarda dünýäniň ýene bir döwlet – Awstraliýa bilen deňeşdirýärler. Bu ýurtlar häzirki zaman dünýäsiniň ýokary derejede ösen döwletlerdir. Ýurtlaryň ikisinde ilatynyň az bolmagyna garamazdan, ummasyz tebigy baýlyklara eýe bolan uly meýdan-çäklerde ýerleşýärler. Olaryň ikisinde-de uzak wagtyň dowamynda ykdysadyýet “giňligine” ösdürildi, soňky on ýyllyklarda bolsa “çuňlugyna” intensiw ösüp başladylar. Kanada we Awstraliýa Dostlaşygyň düzümine girýärler. Şol bir wagtyň özünde olaryň geografiki ýerleşşinden, tebigy şertlerinden, özleşdiriliş aýratynlyklaryndan we ş.m. gelip çykýan tapawutlar az däl.

Kanada ykdysadyýetiň industrial ösüşden soňky basgançagynda duran, bazar hojalygy ýokary derejede ösen döwletdir. Ol “Uly sekizligiň” we NAFTA integrasion toparynyň düzümine girýär. IJÖ-niň umumy möçberi we jan

başyna düşýäni boýunça-da Kanada dünýäniň “ilkinji onlygyna” degişli. Şonuň bilen birlikde dünýä hojalygynda we zähmetiň halkara geografik bölünşinde onuň öz hususy “ýüzi” bar. Ol onuň halkara ýöriteleşişiniň pudaklarynyň dört topary bilen kesgitleýär.

Birinjiden, bu Kanadanyň örän baý mineral baýlyklaryny peýdalanýan we ony dünýäniň “Beýik dag-magdan döwletleriniň” birine öwrülmegine ýardam edýän dag-magdan senagatydyr. Kanada uran, sink, azbest gazyp almak boýunça dünýäde birinji, nikel magdanyny we kaliý duzlaryny – ikinji, platina toparyny – üçinji, mis magdanyny we kümüş – dördünji, gurşun magdanyny we altyn – bäşinji, demir magdanyny – ýedinji orny eýeleýär.

Öňde baryjy dag-magdan senagat pudagyna nebit-gaz senagaty hem girýär.

Ikinjiden, bu işläp bejerýän senagatyň esas goýujy pudagy hökmünde reňkli metallurgiýadyr. Bu ýerde Kanada esasan hem ýerli çig malyň hasabyna nikeli, misi, sinki, gurşuny, daşyndan getirilýän çig malyň hasabyna alýuminiý eretmegiň möçberi boýunça has tapawutlanýar.

Üçünjiden, bu Kanadanyň örän uly tokaý baýlyklaryny peýdalanýan agaç işläp bejerýän we sellýuza we kagyz sengatydyr. Kanada esasan agaç materiallary we kagyz öndürmek boýunça tapawutlanýar.

Dördünjiden, bu oba hojalygy we azyk senagatydyr. Kanada öňi bilen däne (bugdaý) öndürmeklige ýöriteleşýär, ýöne birnäçe ýag berýän ekinleri, miweleri, et önümlerini öndürýän öňdebaryjy ýurtlaryň toparyna hem girýär.

Ýurduň ykdysadyýetiniň tapawutly aýratynlygy gazyp alynýan pudaklarynyň we çig-maly ilkinji gaýtadan işleýän önümçilikleriň uly ornunyň bolmagydyr. Kanada dünýäde nikeli, sinki, asbesti, kaliý duzlaryny we gazet kagyzlaryny iň köp öndürijileriň biridir. Şeýle-de, ol altyn, kümüş, uran, kobalt, demir magdany, mis gazyp almakda öňdebaryjy

orunlaryň birini eýeleýär. Dünýäniň çig-mal we ýarym taýýar önümleriň (polufabrikatlar) bazaryna Kanada öz gazyp alma senagatynyň önümleriniň 80%-den gowragyny çykarýar. Şunlukda, Kanadanyň harytlaryny ýerleşdirmegiň esasy bazary hökmünde ABŞ uly orun eýeleýär (eksportyň 70%-den gowragy).

Işläp bejerýän senagatyň düzüminde maşygurluşygy we metallurgiýa, agaç işläp bejerýän we selýuloza – kagyz senagatlary öňdebaryjy orny eýeleýärler. Reňkli metallurgiýa ýurduň öz baý çig-malyna we arzan elektrik energiýasyna esaslanýar. Maşygurluşygy önümleriň dürli görnüşlerini öndürýär: awtomobiller, lokomotiwlär, traktorlar, kompýuterler we ş.m.

Ýurdyň industrial merkezi hökmünde – Ontario we Kwebek prowinsiýalarynyň ähmiýeti uludyr. Olar işläp bejerýän senagat önüminiň 3/4 bölegini berýär. Albert günorta sähra prowinsiýasy ýangyç-energetika baýlyklarynyň baş hazynasy bolup durýar. Bu ýerde nebitiň esasynda ýurduň nebitimiýa senagatynyň merkezi kemala gelýär. Britaniýa Kolumbiýasy prowinsiýasy bolsa Kanadanyň tokaý senagat toplumynyň merkezidir.

Kanadanyň oba hojalygy – ýokary önümlü, köp pudakly, tehniki taýdan gowy enjamlaşdyrylan, hakyna tutma zähmetini giňden peýdalanýan maddy önümçilik pudagydyr. Fermerleriň girdeýjilerinde maldarçylygyň paýyna 60% töweregi, ekerançylyga bolsa, bagçylygy goşmak bilen – 40% töweregi düşýär.

Ýurtda ekerançylygyň öňdebaryjy pudagy däneli ekinleri, ilkinji nobatda bugdaýy, ösdürüp ýetişdirmekdir. Bugdaý Kanadanyň oba hojalyk eksportynyň düzüminde esasy orny eýeleýär (bugdaýyň dünýä eksportynyň 20%-e golaýy). Ýurduň esasy däne harmanlary üç sähra prowinsiýalarydyr: Manitoba, Albert we Saskaçewan. Bugdaýdan başga-da süle, arpa, lýon, kartoşka, gök önümler, miweler ýetişdirilýär.

Meýdany boýunça uly we az ilatlaşan Kanada üçin ulaglar örän uly ähmiýete eýe bolýar. Bu ýerde onuň ähli görnüşleri ösdürilýär. Daşary-ykdysady gatnaşyklarda deňiz ulagynyň orny uludyr.

Latyn Amerikasy ýurtlary

§23. Sebitiň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary. Ilaty

Geografiki ýerleşşi. Tebigy baýlyklary. ABŞ-nyň we Antarktidanyň aralygynda ýerleşýän uly sebite Latin Amerikasy diýilýär. Bu adalga dünýäniň şu uly böleginde roman (latin) halklarynyň dil we medeni täsiriniň uly bolmagyndan gelip çykýar. Latyn Amerikasy ýurtlaryny taryhy ykballarynyň umumylygy we häzirkizaman durmuş ykdysady ösüşiniň meňzeşligi birleşdirýär. Sebit demirgazykdan günorta tarap 13 mün km uzalyp gidýär.

Latyn Amerikasy sebitiniň geografik ýerleşişiniň tapawutdy onuň Ýuwaş we Atlantik okeanlarynyň arasynda ýerleşmegi we möhüm strategiki ähmiýetli Panama kanaly arkaly birleşdirilmegidir. Bu döwletler üçin (Boliwiýa we Paragwaýdan başgaly) Dünýä okeanyna çykalga diňe bir beýleki sebitler bilen baglanyşmak üçin däl-de, eýsem Latin Amerikasy döwletleriniň öz aralaryndaky gatnaşyk üçin-de zerurdyr. Umuman, sebitiň ilatlaşmagynda we durmuş-ykdysady ösüşinde deňizleriň ähmiýeti uludyr.

Sebitiň ýurtlarynyň ABŞ-a ýakyn ýerleşmegi, ýöne dünýäniň beýleki uly sebitlerinden has uzak aralykda bolmagy ykdysady-geografik ýerleşişiniň ýene-de bir aýratynlygyny kesgitleýär.

Latyn Amerikasy döwletleriniň wakalara baý taryhy we özboluşly medeniýeti bar. Indey taýpalarynyň we halklarynyň: astekleriň, maýýalaryň, keçualaryň, inkleriň ösen gadymy medeni-durmuş ojaklary (siwilizasiýalary) бүтүн дүнйәде bellidir.

Size 6-njy synpdan belli bolşy ýaly, Hristofor Kolumb we beýleki deňizde ýüzüji syýahatçylar tarapyndan XV asyryň ahyrynda açylan uzakdaky ýerlere Ýewropadan, ilkinji nobatda Ispaniýadan we Portugaliýadan basybalyjylaryň-konkistadorlaryň köp sanly ekspedisiýalary ugradyldy. Olar kem-kemden Latyn Amerikasynyň бүтін meýdan-çäginde agalygy dikeltdiler. Kolonizasiýa köp indeý taýpalaryny, olaryň gadymy medeniýetini ýok etmek, köpçülikleýin gymmak esasynda, ýerli ilaty berk ezmeklik bilen baglanyşdyryldy. Şeýle sүteme XVI-XVII asyrlarda West-Indiýa ýurtlaryna we Günorta Amerikanyň Karib deňziniň we Atlantik kenarýakalaryna tropiki ekinleriň plantasiýalarynda işlemek üçin getirilen millionlarça negrlер-gullar hem sezewar edildi.

Ispan we portugal kolonizatorlary bilen dowamly we gandöküşükli göreşler netijesinde Latin Amerikasy halklarynyň aglabasy, baryp XIX asyryň başlarynda garaşsyzlyk gazandylar.

Latyn Amerikasynyň ýurtlary durmuş-ykdysady ösüşiniň köp görkezijileri boýunça Aziýa we Afrikanyň ösýän döwletlerinden öňdedir. Bu öňi bilen olaryň üçünji dünýäniň beýleki döwletlerinden has ir bazar ykdysadyýetini döretmegiň ýollaryna düşenligi bilen baglanyşyklydyr.

Sebitiň çäginde 33 döwlet ýerleşýär. Döwlet gurluşy boýunça olaryň aglaba köplügi respublika, şeýle hem Beýik Britaniýanyň ýolbaşçylyk edýän Dostlaşygynyň düzümindäki ýurtlardyr.

Sebitiň tebigy baýlyklary baý we köpdürlidir. Olar oba hojalygyny ösdürmek üçin-de, şeýle hem senagat üçin-de amatlydyr. Bu ýerde hasylly toprakly giň meýdanlar ýaýrandyr. Olaryň biri La-Plata pesliginde ýerleşýän, dünýäde belli Pampadyr, Günorta Amerikanyň tebigy baýlyklaryna Amazonkanyň, Orinokanyň, Parananyň we ş.m suw ulgamlary, uly, ýöne çalt azalýan tropiki tokaýlaryň massiwleri hem

değişlidir. Kenarýaka okean we deňiz suwlary balyklara we deňiz önümlerine baýdyr.

Latyn Amerikasy köp mukdarda ýangyç-energetiki baýlyklara eýedir: nebite (Wenesuela, Meksika, Peru), tebigy gaza (Boliwiýa, Wenesuela), kömre, urana. Soňky ýyllarda suw elektroenergiýa baýlyklary giňden özleşdirilip başlanyldy. Has takygy, Parana derýasynda, Paragwaý we Braziliýanyň araçäginde dünýäde iň uly suw energetik toplumlaryň biri bolan Itaýpu GES-i guruldy. Energiýanyň täze çeşmelerini gözlemek we özleşdirmek boýunça hem işler geçirilýär. Kábir döwletlerde (meselem Meksikada) atom energetikasyny ösdürmek boýunça maksatnama kabul edildi. Şeker çişriginden suwuk ýangyç hökmünde etil spirtini peýdalanmakda Braziliýanyň tejribesi giňden bellidir.

Sebitde beýleki baýlyklar hem giňden ýaýrandyr: metal magdanlary, himiýa çig maly, metaldäl gazma baýlyklary. Demir magdanyň esasy gurlary Braziliýada (onuň çykarylyşy boýunça häzirk wagtda dünýäde birinji orunlaryň birini eýeleýär), Wenesuelada, Çilide, Peruda we Meksikada; boksitler-Ýamaýkada, Surinamda we Braziliýada; mis magdany-Çilide, Peruda we Meksikada; galaýy-Boliwiýada; gymmat bahaly reňkli metallar-Kolumbiýada, Braziliýada, Peruda we başga ýurtlarda ýaýrandyr.

Latyn Amerikasy örän giň ýer baýlyklaryna hem eýedir. Häzirk wagtda onuň meýdanynyň diňe 8%-i işlenip bejerilýär. Sebitiň suw baýlyklary hem uludyr. Ol derýa akymynyň ululygy boýunça diňe Aziýadan yza galýar. Derýalaryň suw energetik ätiýaçlyklary hem örän uludyr.

Tokaýlaryň umumy meýdany (930 mln ga) boýunça Latyn Amerikasyna dünýäde 1-nji orun degişlidir. Meýdanynyň ýarysyndan gowragyny tokaýlar örtýär.

Ilaty. Latyn Amerikasynyň ilatynyň etniki düzümi örän dürlidir: Ýewropadan göçüp gelenleriň nesilleri, metisler (akýagyzylylylar bilen indeýleriň nikalaşmagyndan dörän

nesiller), mulatlar (akýagyzylylar we negrleriň nikalaşmagyndan döran nesiller), indeýler, hytaýlylar we başgalar ilatyň esasy köplügini düzýärler. Milli düzümi boýunça has birmeňzeş hasaplanýan ýurtlara -Argentina, Çili, Urugwaý degişlidir. Olarda Ýewropadan göçüp gelen akýagyz halklaryň nesilleri agdyklyk edýär. Indeý halklary Boliwiýada (63%) Gwatemalada (54%) has köp toplanandyr.

Latin Amerikasy üçin ilatyň üznüksiz köpelişiniň ikinji tipi häsiýetlidir. Sebitiň ýurtlarynda demografiki partlaýyş hadysasynyň ýitileşen döwürleri baryp 50-60-njy ýyllarda geçdi. Ýöne häzir hem köp döwletlerde ilatyň köpelişi ýylda 2-3% - den geçýär. Bu bolsa döwletleriň köpüsiniň ilatynyň ýaş düzüminde çagalaryň sanynyň uly bolmagyna getirýär. Ilatyň esasy köp toplanan etraplary-oceanlaryň kenarýaka sebitleri, West-Indiýa adalary, käbir daglyk meýdan-çäklerdir. Amazonkanyň, Orinokanyň, Paragwaýyň giň etraplary bolsa, tersine seýrek ilatlaşandyr.

Latin Amerikasy dünýäniň has gowşak ilatlaşan (1 km^2 -a 23 adam) sebitleriniň biridir. Ilatyň ýerleşişiniň endigansyz beýleki sebitlere garanda has aýdyň görünýär. Dünýäniň hiç bir sebitinde ilat şu ýerdäki ýaly beýik dag guşaklygynda köpçülikleýin jemlenen däldir.

Urbanizasiýanyň görkezijisi boýunça (72%) Latin Amerikasy ykdysady taýdan ösen döwletleri ýadyňa salýar. Käbir ýurtlar, has takygy Argentinada, Urugwaýda we Çilide şäher ilatynyň paýy 80 %-den hem geçýär.

Ilatyň esasy bölegi barha uly şäherlerde we “millioner” şäherlerde jemlenýär. Senagat taýdan ösen döwletlerde şäher aglomerasiýalaryň (toplumlarynyň) intensiw ýüze çykmagy bolup geçýär.

§24. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň hojalygy.

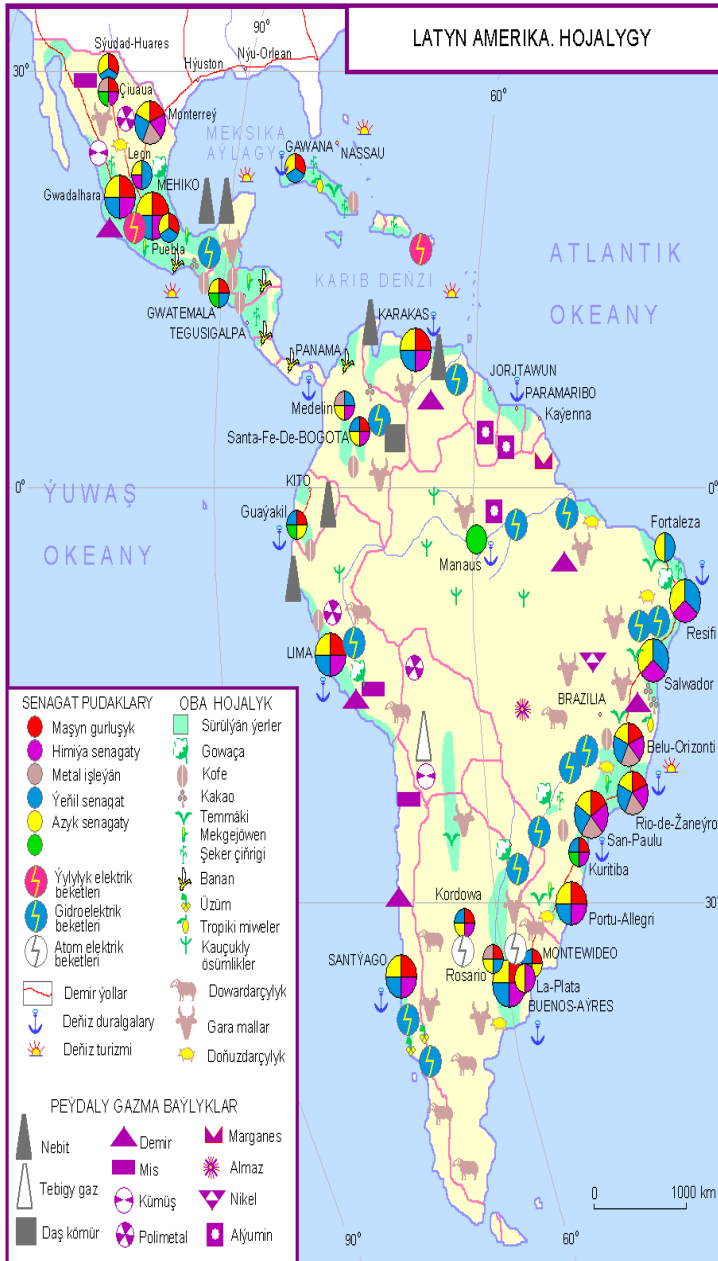
Senagat önümçiligi. Soňky döwürde Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ykdysady ösüşüniň häsiýetli aýratynlygy

hojalygyň düzüminde oba hojalygynyň ornunyň kem-kemden peselmegi we senagatyň udel agramynyň artmagydyr. Döwletleriň aglabasy tarapyndan geçirilýän industrializasiýa syýasaty netijesinde sebitde gara we reňkli metallurgiýa, maşyngurluşygy, himiýa senagaty we käbir beýleki pudaklar täzeden döredildi.

Emma sebitiň ýurtlarynyň senagat taýdan ösüşi birmeňzeş däldir. Häzir sebitiň industrial “keşbini” Argentina, Braziliýa, Meksika, şeýle hem Çili, Wenesuela, Kolumbiýa we Peru ýaly ýurtlar kesgitleýär. Olaryň arasynda Latyn Amerikasynyň senagat önümçiliginiň tas 2/3 bölegini jemleýän we sebitiň çäginde sarp edilýän senagat önüminiň 90%-den gowragyny üpjün edýän “uly üçlük”- Argentina, Braziliýa we Meksika has tapawutlanýar.

Sebitiň ýurtlarynda senagatyň esasy pudaklarynyň biri – *dag magdan* senagatydyr. Onuň düzüminde ýangyç, esasan-da nebit çykarmak görnükli orny eýeleýär (pudagyň önüminiň 80% gymmatyny üpjün edýär). Metal magdanlaryny we beýleki mineral baýlyklaryny gazyp almagyň möçberi-de barha artýar. Dag magdan senagatynda gazylyp alynýan baýlyklaryň köpdürliligi we gurlarynyň ulylygy bilen tapawutlanýan Meksika, Wenesuela, Braziliýa we Argentina öňdebaryjy orny eýeleýärler.

Soňky ýyllarda Latin Amerikasy ýurtlarynyň köpüsinde *işläp bejerýän senagat* hojalygyň has çalt ösýän önümçilik ugruna öwrülýär. Şunlukda, onuň önüminiň düzüminde adaty pudaklaryň – dokma, azyk, şeýle hem gön-aýakgap we tikin senagatlarynyň paýy azaldy. Ýöne şol bir wagtyň özünde, önümçilik maksatly harytlary öndürýän pudaklarynyň udel agramy ýokarlanýar. Esasan-da maşyngurluşygy, himiýa we nebiti gaýtadan işlemek, gara metallurgiýa, gurluşyk materiallary önümçiligi has çalt ösýär. Häzirki wagtda Braziliýa, Argentina, Meksika dünýä bazarynda öz

awtomobilleri, elektronika, himiýa senagat önümleri bilen giňden tanalýar. Sebitiň şu we käbir beýleki ýurtlarynyň häzirkizaman işläp bejerýän senagat pudaklaryndaky ýokary ösüşi olarda önümleri ýerleşdirmek üçin uly içerki bazarlarynyň bolmagyna, tebigy baýlyklar we işçi güýji bilen ýeterlik üpjünligine, daşary ýurtlaryň tehnika we tehnologiýa babatda gazanan tejribelerini başarnykly özlerine çekýändiglerine esaslanýar.

Merkezi Amerika we Karib basseýniniň ýurtlary, şeýle hem Boliwiýa, Paragwaý ýaly ykdysady taýdan gowşak ösen käbir beýleki döwletler barada aýdylanda bolsa, olarda senagat önümçiligiň düzüminde entek onuň adaty köne pudaklary, öňi bilen-de, azyk senagaty agdyklyk edýär. Latin Amerikasynyň köp ýurtlarynda bu pudak aýdyň görünýän eksporta ugrukdyrylanlygy bilen tapawutlanýar (Argentinada, Urugwaýda, Braziliýada – et önümleri; Braziliýada, Peruda, Meksikada, Karib basseýniniň ýurtlarynda- gant senagaty we ş.m.).

Latin Amerikasy ýurtlarynyň senagatynyň ýerleşşi esasan bir merkezli gurluşy bilen häsiýetlendirilýär. Bu esasan-da Argentina, Urugwaý, Meksika, Wenesuela, Çili ýaly ýurtlarda has aýdyň ýüze çykýar. Hemme döwletlerde diýen ýaly, esasy senagat merkezleri paýtagt şäherleri bolup, olarda ýurduň senagat önüminiň 50–den 80%-e çenli mukdary öndürülýär. Sebitiň ýurtlarynyň aglabasynyň ykdysadyýetiniň daşary bazara ýykgyn etmegi uly gämi duralga –şäherlerinde senagat “toplumlarynyň” döremegine getirdi. Käbir ýurtlaryň paýtagtlarynyň bir wagtda esasy gämi duralgasy - senagat merkezi bolup durýandygy seýrek däl (Buenos-Aýres, Montewideo, Lima we baş.).

Oba hojalygy. Latin Amerikasynyň ykdysadyýetinde oba hojalygynyň paýynyň peselýändigine garamazdan, onuň orny häzir hem uludyr. Käbir ýurtlarda (ilkinji nobatda Merkezi Amerika we Karib basseýni sebiti) ol maddy önümçiligiň

esasy ugry bolmagyna galýar. Oba hojalygynda zähmete ukyply ilatyň esasy bölegi meşgullanýar. Soňky ýyllarda oba hojalygy Meksika, Braziliýa, Argentina, Kolumbiýa ýaly döwletlerde çalt ösüp başlady. Bu ýurtlarda uly fermer hojalyklary döredilip, ekerançylykda we maldarçylykda önüm öndürmegi has artdyrmak başartdy. Ýöne Boliwiýanyň, Peruwyň, Ekwadoryň, Salwadoryň, Gwatemalanyň we beýleki birnäçe ýurtlaryň oba hojalygy entek gowşak ösendir.

Şol ýurtlarda oba hojalygynyň yzagalaklygy tebigy köpelişiň hasabyna ilatyň sanynyň çalt artmagy bilen baglanşykda, azyk üpjünlik meselesini ýitileşdirýär.

Latin Amerikasynyň oba hojalygynyň esasy pudagy – ekerançylykdyr. Ekin meýdanlarynda däneli ekinler, esasan-da bugdaý we mekgejöwen agdyklyk edýär. Köp ýurtlarda çogdarynyň ekin meýdanlary çalt artýar, bu mal iýmiti hökmünde uly islegiň bolmagy bilen düşündirilýär. Şeýle-de azyklyk we ot-iýimlik ekini bolan soýanyň ähmiýeti artýar. Köp döwletleriň “ekerançylyk keşbi” haýsy hem bolsa belli bir ekini ýetişdirmek (monokultura) bilen baglanşyklydyr: Braziliýada, Kolumbiýada, Gwatemalada, Salwadorda, Kosta-Rikada esasy oba hojalyk ekini - kofe; Ekwadorda, Gondurasda we Panamada – banan; Gaýanada, Dominikan Respublikasynda we Kubada – şeker çinrigidir. Meksikada – mekgejöwen, Peruda we Nikaraguada – gowaça has köp ösdürilip ýetişdirilýär.

Maldarçylykda sebitiň oba hojalyk önüminiň takmynan 1/3 bölegi öndürilýär. Et-süýt berýän iri şahly mallary köpeltmek, dowardarçylyk we guşçulyk onuň esasy pudaklarydyr. Maldarçylyk önümlerini öndürmek boýunça Argentinanyň we Urugwaýyň çäklerinde La-Plata derýasynyň aşaky akymynda ýerleşýän ekerançylyk – maldarçylyk etraby (Pampa sährazy) has tapawutlanýar. Bu ýerde azyk önümlerini we çig maly öndürmek, gaýtadan işlemek we eksport etmek

boýunça örän uly agrosenagat toplumy döredi. Kenarýakada ýerleşýän we ada ýurtlarynyň aglabasy üçin balykçylyk hojalygy ýöriteleşiş ugry hasaplanylýar.

Latin Amerikasy döwletleriniň durmuş-ykdysady ösüş ýolundaky bökençlik - ulaglar ulgamynyň kanagatlanarsyz ýagdaýydyr. Köp meýdan-çäkler häzirkizaman ulag ýollaryndan mahrumdyr. Gury ýer ulagynyň esasy görnüşi – awtomobil ulagy . ABŞ-nyň günorta araçäklerinden tä Argentinanyň paýtagty Buenos-Aýrese çenli köp ýurtlaryň çäginde geçýän Panamerika awtomobil ýoly, şeýle-de Transamazonka magistraly uly hojalyk ähmiýetine eýedir. Demir ýollaryň uzyn bolmagyna garamazdan, olaryň tehniki enjamlaşdyrylyşy pes derejededir. Içerki suw we turbageçiriji ulagy hem gowşak ösendir. Daşary ykdysady gatnaşyklarda deňiz ulagy aýgytlaýjy (Meksikadan başga) orny eýeleýär.

Meksikanyň we West–Indiýa ýurtlarynyň birnäçesiniň ykdysadyýetinde halkara syýahatçylygy görnükli orun eýeleýär. Olaryň käbirlerini (Bagam adalary) hat-da “kireýine jaý tabşyran” ýurtlar diýip atlandyýarlar.

Latin Amerikasy ýurtlarynyň eksportynyň haryt düzümi köp derejede azyk-çig mal häsiýetine eýedir. Şunlukda nebit we kofe sebitiň eksportynyň esasy bölegini düzýär. Soňky ýyllarda sebitiň ýurtlarynyň eksportynyň düzüminde işläp bejerýän senagatyň önümleriniň paýy barha artýar (40 %-e golaýlady). Şeýle ösüş esasan “uly üçlügiň” (Argentina, Braziliýa, Meksika) hasabyna bolup geçýär.

§25. Latyn Amerikasynyň taryhy-geografik sebitleri

Latyn Amerikasynyň çäginde şertleýin 4 sany uly geografik sebiti tapawutlandyrmak bolar: Meksika, Merkezi Amerikanyň we West-Indiýanyň ýurtlary, Amazonka basseýniniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary, And ýurtlary.

Meksika Demirgazyk Amerika materiginiň günortasynda ykdysady –geografik jähtden amatly ýerde ýerleşýär. Onuň Ýuwaş we Atlantik okeanlaryna gönüden-göni çykalgalary bar. Dünýäniň iň kuwwatly döwleti bolan ABŞ bilen dowamly gury ýer araçäginiň bolmagy, Meksikanyň ykdysadyýetiniň ösmegi üçin amatly täsir edýär.

Demirgazyk we Günorta Amerikanyň köp ýurtlaryndan Meksika has çylşyrymly we wakalara baý taryhy bilen tapawutlanýar. Onuň döwlet hökmünde başlangyjy ispan konkistadorlarynyň ýok eden gadymy astek we maýýa döwletlerinden gelip çykýar. Meksikanyň şondan soňky bütün taryhy onuň halklarynyň kolonizatorlara garşy öz hukuklary, ykdysady we syýasy garaşsyzlygy ugrundaky üznüksiz göreşleri bilen häsiýetlendirilýär.

Meksika ilatynyň sany boýunça Latin Amerikasynyň uly döwletleriniň biridir. Soňky döwürde ilatyň tebigy köpelişi (ortaça ýyllyk artyşy- 1%-den geçýär) durgunlaşýar. Ýöne daşarky migrasiýanyň (esasan ABŞ-a) derejesi ýokarydyr.

Ilatyň köp bölegini ispanlaryň ýerli indeý halky bilen garylyp-gatşmagyndan dörän metisler (60%) düzýär. Bu ýerde indeýler (30%), akýagyzlylar (9%) we Aziýadan gelip çykan milletler hem ýaşaýarlar. Ilatyň 89%-i katoliklerdir.

Döwlet gurluşy boýunça Meksika – federatiw respublikadyr. Döwletiň we hökümetiň baştutany – prezident. Dolandyryş-çäk taýdan ýurt 31 ştata we 1 federal okruga bölünýär.

Meksikanyň ykdysadyýetinde döwlet sektory esasy orny eýeleýär. Soňky ýyllarda ABŞ bilen işjeň ykdysady hyzmatdaşlyga tarap ugur alyndy. Baý tebigy baýlyklary toplumlaýyn özleşdirmek syýasatyny geçirmek bilen, Meksika milli ykdysadyýeti ösdürmekde uly üstünlikler gazandy. Ol senagat harytlarynyň köpüsi boýunça öz-özünü üpjün edýär.

Meksika uly we köpdürli çig mal gorlaryna eýedir. Selestin, bismut, flýuorit, kümüş, galaýy, gurşun, mis, altyn,

dürli duzlary, sink, kobalt, nebit we gaz çykarmakda dünýäde görnükli orunlaryň birini eýeleýär.

Ýurduň senagatynyň esasyňy dag-magdan pudagy düzýär. Onuň düzüminde reňkli metal magdanlaryny gazyp almak, nebit we gaz çykarmak esasy orun tutýar. Bu ýerde öndürilýän elektrik energiýasynyň 78%-i ýylylyk elektrik stansiýalarynyň paýyna düşýär. Soňky ýyllarda işläp bejerýän senagatyň ähmiýeti artýar. Onuň düzüminde azyk, dokma, agaç işläp bejerýän, himiýa, metallurgiýa we maşygurluşygy pudaklary uly ösüşe eýe bolýar. Azyk senagatynyň kärhanalary ýurduň ähli şäherlerinde bar. Dokma senagaty esasan jins we ýüň matalary, aýakgap öndürýär. Önümleriň agramly bölegi eksport edilýär.

Meksikada gara we reňkli metallurgiýa ýerli çig malyň esasynda işleýär. Her ýylda 15 mln tonnadan gowrak polat eredilýär, onuň 45%-i bolsa dünýä bazaryna çykarylýar. Himiýa senagaty 14 pudagy özüne birleşdirýär. Uly nebitgaz senagat toplumlary Meksika aýlagynyň kenar sebitlerinde döredi.

Maşygurluşygy senagatynda awtomobil öndürmek, elektrotehnika, radiotehnika we elektronika intensiw ösdürilýär. Meksika ýylda 1,9 mln awtomobil we 2,2 mln dwigatelleri (dünýäde 5-nji orun) öndürýär. Bu pudaklarda esasy orun amerikan, günbatar ýewropa, ýapon we günorta koreýa transmilli korporasiýalaryna degişlidir.

Işläp bejerýän senagatyň eksportynyň 70%-den gowragy ýurduň ABŞ bilen araçäginiň ugrunda ýerleşýän, daşary ýurt çig malyny we tehnologiýasyny peýdalanýan ýygnaýjy kärhanalara degişlidir. Meksika sement öndürmek boýunça dünýäde 4-nji orny eýeleýär (51 mln tonna).

Senagat kärhanalarynyň aglabasy (milli önümçiligiň 2/3 bölegi) Mehiko, Monterrey, Gwadalajara, Pueblo, Sýudad-Huares ýaly uly şäherlerde jemlenendir.

Ýurduň paýtagty Mehiko – köşkleriň, asman jaýlarynyň we garyp adamlaryň ýaşayan haraba jaýlarynyň utgaşýan täsin şäheridir. Şäheriň ilaty örän çalt artýar. Häzirki wagtda onuň ilaty şäher etegi bilen 20 mln adama ýetdi. Şäheriň mundan beýläk ösmegi uly meseleleri döredýär. Onuň okeanlardan we derýalardan uzakda ýerleşmegi suw ýetmezçiligini ýitileşýär.

Paýtagtyň ýaşajylarynyň sany, esasan-da gowy durmuşyň gözleginde öz dogduk mekanlaryny taşlap gaýdýan daýhanlaryň hasabyna, her ýylda 1 mln adama golaý artýar. Netijede täze haraba ýaşajyş etraplary ýüze çykýar. Işsizlik artýar, ulag, suw üpjünçilikde we lagym ulgamynda ýiti meseleleriň ýüze çykmagyna getirýär.

Meksikanyň oba hojalygynda peýdalanylýan ýerleriň ýarysy hususy adamlara degişli, galany bolsa kommunal we döwlet eýeçiliginde durýar. Esasy azyklyk ekin – mekgejowendir. Şeýle hem bugdaý, kösükli ekinler, soýa, çogdary ýetişdirilýär. 2007-nji ýylda 34 mln tonna däne öndürildi. Şeýle-de bolsa ýurtda sarp edilýän dänäniň 70%-i daşyndan getirmegiň hasabyna üpjün edilýär. Meksikada köp mukdarda kofe (dünýäde 5-nji orun), banan, limon, ananas, klubnika we üzüm öndürilýär. Olaryň esasy bölegi eksporta iberilýär. Gant, et, temmäki, gowaça, gök önümleri öndürmegiň ähmiýeti-de uludyr.

Ýurduň daşary-ykdysady gatnaşyklarynda deňiz ulagynyň ähmiýeti has uludyr. Ýurtda 107 sany deňiz gämi duralgalary bar, olaryň iň ululary: Tampiko, Wera-Krus, Merida, Salina-Krus we başgalar. Ýöne ýurduň ýük dolanşygynda awtomobil ulagy birinji orunda durýar.

Meksika – halkara syýahatçylygynyň iň bir özüne çekiji etraplarynyň biridir. Her ýylda ýurduň çäğine 20 mln syýahatçy gelýär, bu bolsa döwlete uly girdeýji getirýär.

5-nji tablisa

Latyn Amerikasynyň sebitleriniň meýdany we ilaty

Sebit	Meýdany		Ilaty	
	mln km ²	%	mln adam	%
Meksika	2,0	10	109	20
Merkezi Amerikanyň we West-Indiýanyň ýurtlary	0,8	4	75	14
Amazonka basseýiniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary	9,6	50	217	42
And ýurtlary	7,0	36	123	24
Hemmesi	19,4	100	516	100

Merkezi Amerika we West-Indiýa sebiti Amerika materiginiň uly boýunjygynyň ýurtlaryny (kä halatda “bananly ýurtlar” diýlip atlandyrylýan) hem-de Karib deňziniň ada döwletleriniň öz içine alýar. Olaryň aglabasy durmuş-ykdysady ösüşde yzagalak döwletleriň hataryna girýär.

Sebitiň kontinental ýurtlarynyň okeanara ýerleşşi we West-Indiýanyň Demirgazyk, Merkezi we Günorta Amerikanyň araçäginde amatly strategik ýerleşiş ýagdaýy geçmişde bu döwletleri kolonial basyp alyşlaryň etrabyňa öwürýärdi.

Bu ýerde dünýäde iň möhüm deňiz kanallarynyň biri – Panama kanaly ýerleşýär. Ol Ýuwaş we Atlantik okeanlaryny ýöne bir birleşdirmän, eýsem Ýewropadan Günorta Amerikanyň günbatar kenarlaryna tarap ýoly ep – esli gysgaltýar. Onuň gurulmazýndan ozal (1914 ý) deňiz gämileri Günorta Amerikanyň daşyndan aýlanmaly bolýardylar. Panama kanaly 82 km uzalyp gidýär, ondan her ýylda 15 müňden gowrak deňiz gämileri geçýär.

Hojalyk taýdan Merkezi Amerika we West-Indiýa dünýäde ösen plantasiýa oba hojalygynyň sebiti hökmünde bellidir. Onda şeker çňrigi, kofe, banan we ananas ösdürip ýetişdirmek uly ähmiýete eýedir.

Kada bolşy ýaly, has uly plantasiýalar ABŞ-nyň maýadarlary tarapyndan gözegçilik edilýär. Daşary yurt plantasiýalary – bu “döwletin içindäki döwlet” diýen ýalydyr we ösýän döwletleriň ykdysadyýeti bilen az baglanyşyklydyr.

West-Indiýanyň ýurtlarynyň “hojalyk ýüzi” köp derejede daşyndan getirilýän nebitiň esasynda işleýän we “hapa” önümçilikleri ösýän döwletlere geçirmek syýsatynyň netijesi bolup durýan, kuwwatly nebiti gaýtadan işleýän senagat bilen kesgitlenýär.

Boksitleriň gazylyp alynyşynyň we alýuminiý önümçüliginiň uly möçberi bilen Ýamaýka tapawutlanýar.

Merkezi Amerikanyň we esasanda West-Indiýa adalarynyň esasy tebigy baýlyklaryna ýyly suwly deňiz kenarlary, owadan landşaftlary we şypaly klimaty degişlidir.

Bu sebitde sosialistik döwlet bolan Kuba ýerleşýär. Orta asyrlarda Kuba özboluşly “durulup geçilýän duralga”, gul söwdasynyň dünýä merkezleriniň biri hasaplanýardy. Şol ýerden “janly haryt” Latin Amerikasynyň beýleki sebitlerine alnyp gidilýärdi. Şonuň üçin-de Kubanyň ilatynyň milli düzümi köpdürlidir: mulatlar (milletiň 2/3 bölegi), negrler, metisler, ispanlaryň göniden – göni nesilleri.

Bu ýurduň ykdysadyýeti entek öňki yzagalaklygyny suduryny saklaýar. Diňe azyk senagaty бүтін senagat önümçiliginiň 50 %-e golaýyny üpjün edýär. Oba hojalygynyň öňdebaryjy pudagy – şeker çňrigini ösdürip ýetişdirmek. Onuň plantasiýalary ýurduň ekin meýdanlarynyň ½ bölegini eýeleýär.

Amazonka basseýniniň we La-Plata pesliginiň ýurtlary. Latin Amerikasynyň bu uly sebitini Amazonka derýasynyň basseýnini we La-Plata pesligini eýeleýän Braziliýa, Argentina, Paragwaý we Urugwaý döwletleri emele

getirýärler. Olaryň arasynda Braziliýa we Argentina diňe bir meýdanynyň ululygy we ilatynyň sany boýunça däl-de, eýsem ykdysadyýetiniň kuwwatlylygy, dünýä hojalyk ulgamynda eýeleýän saldamly orunlary bilen hem düýpli tapawutlanýarlar. Bu döwletlere has giňişleýin häsiýetnama bermek maksadalaýyk.

Urugwaý we Paragwaý bolsa hojalygy agrar – eksport ugra ýöriteleşýän La-Plata döwletleridir. Ýöne Urugwaý işläp bejerýän senagatyň ösüşinde görnükli üstünlikler gazanan bolsa (diňe bir azyk senagatynda däl, eýsem dokma, nebithimiýa, metal işläp bejerýän pudaklarda), onda Paragwaý – tipiki agrar döwlet, kontinentiň iň bir gowşak ösen ýurtlarynyň biri bolmagyna galýar.

Braziliýa Günorta Amerika materiginiň gündogar we merkezi giňişlik bölegini eýeleýär. Onuň meýdany 8 mln 547.4 müň km².

Umuman, Braziliýanyň tebigy şertleri we baýlyklary ykdysady ösüş üçin uly amatlyklary döredýär.

Braziliýanyň tebigatynyň aýratynlygyny kesgitleýän esasy sebäpkärler, klimaty we geologik gurluşdyr. Onuň meýdanynyň 1/3 bölegini çygly, hemişelik gök öwüsýän ekwatorial tokaýlary, galan bölegini Braziliýa tekiz daglygynyň beýik düzlükleriniň tropiki landşaftlary tutýar. Ýurduň çäginde suw basseýniniň ululygy boýunça dünýäde iň uly derýa bolan Amazonka (suw meýdany 7.2 mln km²) ýerleşýär.

Braziliýa ummasyz tebigy baýlyklara eýedir. Olaryň arasynda esasy orun tokay baýlyklaryna, ýagny ýurduň meýdanynyň 2/3 bölegini tutýan çygly ekwatorial tokaýlara degişlidir. Häzirki wagtda işjeň peýdalanylýan bu tokaýlar köpçülikleýin çapylyp ýok edilmäge sezewar bolýar. Bu bolsa, bütin tebigy toplumyň üýtgemegine getirýär. Amazonka tokaýlaryny “Planetanyň öýkeni” diýip atlandyrýarlar we olaryň azalmagy diňe bir Braziliýa üçin däl-de, eýsem bütindünýä meselesine öwrülýär.

Braziliýanyň mineral çig mal baýlyklary örän dürlidir. Bu ýerde 50-den gowrak görnüşli mineral baýlyklar gazylyp alynýar. Olara öňi bilen demir, marganes magdanlary, boksitler we reňkli metal magdanlary, daş kömür degişlidir. Mineral baýlyklaryň esasy gorlary ýurduň gündogarynda, Braziliýa tekiz daglygynyň çäklerinde jemlenendir. Olardan başga-da ýurduň kenarýaka sebitlerinde nebitiň we gazyň, merkezi böleginde kaliý duzlarynyň iri kânleri ýüze çykaryldy.

Braziliýa tekiz daglygynyň derýalary uly suw energiýa mümkinçiliklerine eýedir. Şonuň üçin-de ýurtda suw elektrik stansiýalaryny gurmaklyga uly ähmiýet berilýär. Parana derýasyndaky Itaýpu GES-i häzirki güne çenli dünýäde iň uly suw elektrik stansiýasydyr.

Oba hojalygyny ösdürmäge amatly bolan klimat we ýer baýlyklary hem uludyr. Braziliýa işlenip bejerilýän ýerleriň möçberi boýunça, dünýäde öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Ýurduň köp ýerlerinde hasylly topraklar ýaýran.

Ilaty. Braziliýa ilatynyň sany boýunça dünýäde 5-nji orny eýeleýär (191,3 mln adam) . Her ýylda ilat 1,4% artýar. Ilatyň üznüksiz köpelişinde dogluşyň we tebigy artyşyň ýokary görkezijileri häsiýetlidir. Şonuň üçin-de onuň umumy sanynda ýaşlar agdyklyk edýär (29 ýaş çenli adamlar ilatyň 62%-ni düzýär). Ilatyň jyns düzüminde aýallar erkeklerden köpräkdir. Braziliýa halky ýewropalylaryň neberelerinden (54,7%), garaýagyzlardan (5,2%), mulatlardan (40%) we indeýlerden durýar.

Ýurduň çäginde ýaşaýan ähli halklar portugal dilinde gepleýärler. Ilatyň 70% katolik dinine uýýanlardyr.

Braziliýa ýokary derejede şäherleşen ýurtdyr. Ilatyň 79%-ne golaýy şäherlerde ýaşaýar. Şäherleriň we şäher aglomerasiýalarynyň ählisi diýen ýaly ýurduň gündogarynda ýerleşýär. San-Paulu, Rio-de-Žaneýro ýaly uly aglomerasiýalarda ilatyň sany 10 mln adamdan geçýär.

Ilatynyň sany köp bolsa-da, Braziliýada beýleki döwletler bilen deňeşdireniňde, ilatyň ortaça gürliگی (1km² 19 adam) örän pesdir. Onuň esasy bölegi (90%-i) Atlantik okeanynyň kenarýaka zonasyn-da we uly şäherlerde jemlenendir. Ýöne, örän giň meýdanlary tutýan ýurduň demirgazygy, merkezi we günbatar bölegi selçen ilatlaşandyr.

Hojalygy. Braziliýa ösýän ýurtlaryň arasynda iň esasyalarynyň biridir. Ol senagat önüminiň göwrümi boýunça dünýäniň öňdäki 10 döwletiniň hataryna girýär. Braziliýa oba hojalyk – industrial döwlet bolup, ýurduň içerki önüminiň düzüminde senagat 30%-ni, oba hojalygy we balykçylyk bolsa 21% düzýär. Senagatyň öndebaryklygy pudagy maşyngurluşygy, nebitimiýa we gara metallurgiýadyr. Soňky ýyllarda maşyngurluşygy öz ösüşinde ýokary derejelere ýetdi. Braziliýada her ýylda 2 mln awtomobil we 2,5 mln awtomobil dwigatelleri öndürilýär.

Dag-magdan senagaty ösendir. Braziliýa demir magdanlarynyň, boksitleriň gorlary boýunça dünýäde 2-nji, altynyň gorlary boýunça 3-nji orny eýeleýär. Ol daş kömrüň, uranyň, hromyň, misiň, nikeliň, sinkiň, molibdeniň, wanadiniň, tantalyň, litiniň, almazyň, kaliý duzunyň gorlary boýunça dünýäde ilkinji onluga girýär.

Gara metallurgiýa hususy çig mala esaslanyp işleýär. Her ýylda ýurtda 250 mln tonna demir magdany, 14 mln tonna boksit gazylyp alynýar, onuň bir bölegi bolsa, daşary ýurtlara iberilýär. Umuman Braziliýa demir magdanyny gazyp almak, çoýun, sintetik kauçuk öndürmekde dünýäde öndebaryjy orny eýeleýär. Senagat kärhanalarynyň esasy bölegi San – Paulu, Rio-de-Žaneyro, Belu –Arizontu üçburçlygynda, ýagny ýurduň gündogarynda jemlenendir. Soňky ýyllarda Braziliýada ylmy köp talap edýan pudaklary ösdürmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Ol mikrokompyuterleri öndürmek boýunça dünýäde 5-nji orna çykdy. Ýurtda harby senagat toplумы hem çalt ösýär. Bu pudagyň kärhanalary esasan San-Pauluda jemlenendir.

Braziliýada oba hojalygy häzirkizaman öňdebaryjy usullary esasynda ösdürilýär. Oba hojalygynda ykdysady işjeň ilatyn 30% meşgullanýar. Onuň düzüminde esasy orun ekerançylyga degişlidir. Ýurduň oba hojalygy uly ýer eýeçiliginiň (şol sanda daşary ýurtly raýatlaryň eýeçiligindäki) agdyklyk edýänligi bilen häsiýetlendirilýär. Oba hojalygynyň düzüminde daşary bazar üçin tropik ekinleri (kofe, kakao, şeker çişrigi, sizal, soýa, apelsin, banan, ananas we ş.m.) ösdürüp ýetişdirmeklige ýöriteleşýän, ekerançylyk agdyklyk edýär. Şeýle-de bugdaý, mekgejöwen, şaly we pagta köp öndürilýär.

Ýurduň giň tebigy öri meýdanlarynda iri şahly mallary, gylýallary we dowarlary ösdürilip ýetişdirmek uly ähmiýete eýedir. Guşçulyk we doňuzdarçylyk hem intensiw ösdürilýär. Öndürilýän oba hojalyk önümleriniň esasy bölegi daşary ýurtlara çykarylýar.

Ulaglar ulgamynda awtomobil ulagy uly ähmiýete eýedir. Daşalyan ýükleriň 97%-i, ýolagçylaryň bolsa 65%-i onuň paýyna düşýär. Demir ýollaryň (umumy uzynlygy 30 müň km) ählisi diýen ýaly hususy maýadarlara degişlidir. Daşary ykdysady gatnaşyklarda deňiz ulagy görnükli orun eýeleýär. Ýurduň esasy deňiz gämi duralgalary – Rio-de-Žaneýro, Rio-Grandi, Santus, Witoriýa, Salwador, Resifi, Natal.

Braziliýa birnäçe halkara guramalarynyň işjeň agzasydyr. Erkin söwdanyň günortaamerika zonasynda (MERKOSUR) aýratyn orny eýeleýär. Ýurduň daşary-ykdysady strategiýasy daşary ýurt maýa goýumlaryny giň çekmeklige gönükdirilendir. Onuň esasy söwda hyzmatdaşlary – Ýewropa Bileleşigi, ABŞ, goňşy Latin Amerikasy ýurtlary.

Argentina. Argentina – Latyn Amerikasynyň ykdysady taýdan iň ösen ýurtlarynyň biridir. Ol materigiň günorta böleginde 2780 müň km² meýdanda ýerleşýär. Ýurduň gündogar bölegi düzlük, günorta-gündogary – mes toprakly düzlük (pampa), günorta-günbatar we günbatar bölegini bolsa And daglary we Patagoniýa tekiz daglygy tutýar. Otly ýer

adalarynyň bir bölegi we Atlantik okeanyň günorta bölegindäki birnäçe adalar hem Argentinanyň düzümine girýär.

Ýurduň ilaty 40,3 mln adam. Ilatyň ortaça ýyllyk artyşy 1,0%-e barabardyr. Ýurtda köp sanly daşary yurtlylar (ilatyň 5%-e golaýy), esasan-da latynamerikasy ýurtlaryndan gelenler ýaşaýarlar. Akýagyzlylar (Ýewropadan gelen emmigrantlaryň nesilleri) ilatyň 85%-ni, galan bölegini indeýler (1 mln) we metisler düzýär. Ilatyň 90%-i katolik dinine uýýar.

Argentina federatiw respublika bolup, ýurduň we hökümediň başlygy prezidentdir. Adminstratiw-çäk taýdan 23 prowinsiýa we federal paýtagt okrugyna bölünýär. Ýurduň paýtagty Buenos –Aýres şäheri (12,9 mln adam). Beýleki uly şäherleri – Kordowa (1,4 mln adam), Rosario (1,2 mln adam), Mendoza (0,8 mln adam), La-Plata (0,7 mln adam), San-Migel-Tukuman (0,7 mln adam).

Argentina industrial-agrar ýurtdyr. Senagatda ykdysady işjeň ilatyň 23%-i, hyzmatlar ulgamynda 65%-i meşgullanýar.

Argentinanyň gazyp alma senagatynda kömür, demir magdany, sink, mis, uran, polimetal magdany, altyn, kükürt, nebit we gaz çykarylýar. Soňky ýyllarda ol nebit we gaz bilen öz-özünü üpjün etmekligi gazandy.

Ýurtda bitewi energiýa ulgamy hereket edýär. Elektrik energiýasynyň jan başyna düşýän möçberi boýunça Argentina dünýäde öňdebaryjy ýurtlaryň biridir. 2007-nji ýylda 97,1 mlrd kwt/sag elektrik energiýasy öndürildi. Onuň 42,7%-i ýylylyk, 47,5%-i suw elektrik stansiýalarynda öndürildi.

Argentinada metallurgiýa (polat we alýuminiý öndürmek), maşyngurluşygy (ulag serişdelerini öndürmek), elektrotehniki, traktor we oba hojalyk tehnikalaryny, awtomobil), elektron, sement, farmasewtika, nebiti gaýtadan işleýän, agaç işläp bejerýän, sellýuloza-kagyz, poligrafiýa, dokma, gön, azyk, temmäki we

senagatyň eksport ugurly beýleki pudaklary ösendir. Soňky ýyllarda informatika, biotehnologiýa, süýmli optika, telefon aragatnaşygy, şeýle-de atom energetikasy işjeň ösdürilýär. Senagat önümçiligi Buenos-Aýres we Rosarioýanyň arasyndaky etraplarda, şeýle-de uly Buenos-Aýres şäher aglomerasiýasynda jemlenendir.

Argentina dünýäniň oba hojalygynyň ösen ýurtlarynyň biridir. 2006-njy ýylda oba hojalygynda 72 mln tonna дәne we ýag berýän ösümlikler öndürildi. Et öndürmek boýunça ol dünýäde 5-nji orny eýeleýär (ýurtda iri şahly mallaryň 50 mln baş, goýunlaryň 13 mln we doňuzlaryň 3,5 mln sany bar).

Oba hojalyk önümlerini eksport etmek boýunça (дәne, et, şeker, ösümlik ýagy, deri, ýün, pagta we baş.) dünýäde öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Bu ýerde balykçylygy we balyk senagatyny ösdürmek üçin örän amatly şertler bar.

Ýurduň ýük we ýolagçy dolanşygynda awtomobil ulagy aýratyn orun tutýar. Awtomobil ýollarynyň umumy uzynlygy 300 müň km barabar. Ýurduň hojalygynda demir ýol, deňiz, howa ulagynyň hem ähmiýeti uludyr.

Argentinanyň ykdysadyýetinde daşary-ykdysady gatnaşyklar hemişe görnükli orny eýeleýär. Daşary söwdada esasy hyzmatdaşlary Braziliýa, ABŞ, Çili, Hytaý we Latin Amerikasynyň beýleki ýurtlarydyr.

And sebitiniň ýurtlary. Dünýäniň iň beýik dag ulgamlarynyň biri bolan Andlar diňe bir sebitiň ýurtlarynyň içinden geçmän, eýsem mineral baýlyklaryň hazynasy hökmünde olaryň özboluşly hojalyk zynjyry bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde Andlar döwletara hojalyk gatnaşyklaryny we sebitiň halklarynyň özara gatnaşyklaryny kynlaşdyrýar. Bu ýerde köplenç güýçli ýer titremeleri bolup geçýär.

Gazyp alma senagatynyň (Wenesuelada – nebit, Çilide we Peruda – mis magdany, Boliwiýada- galaýy magdany we ş.m)uly dünýä ähmiýetiniň bolmagy bu sebitiň ýurtlary üçin umumy aýratynlykdyr. Tropiklerde plantasiýa oba hojalygy (

kofe, banan, şeker çişrigi) ösdürilýär. Peru bolsa dünýä balykçylygynda öňdebaryjy ýurtlaryň biridir.

Sebitde ýerleşýän ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüş derejesindäki tapawutlar uludyr. Meselem, Wenesuela – Latin Amerikasynyň has ösen döwletleriniň biri, şol bir wagtda Boliwiýa we Ekwador ýaly döwletler bolsa gowşak ösen ýurtlaryň hataryna girýär.

Wenesuelanyň ykdysadyýetinde senagat önümçiligi, onuň düzüminde bolsa gazyp alma senagaty uly orun tutýar. Ol nebit gazyp almak boýunça Latin Amerikasynda öňdebaryjy döwletdir. Tebigy gazyň, demir magdanynyň, mis, boksit, nikel, daş kömrüň, almazyň, altynyň we kümüşň gazylyp alnyşy-da uly möçberlere ýetýär. Işläp bejerýän senagatynda nebiti gaýtadan işlemek, himiýa, metallurgiýa, agaç işläp bejerýän, dokma we azyk pudaklary tapawutlanýar.

Ýurduň uly senagat merkezleri: Karakas, Marakaýbo, Walensiýa, Barkisimeto, Marakaý şäherleridir.

Oba hojalygynda uly ýer eýeçiligi (latifundiýalar) agdyklyk edýär. Esasy oba hojalyk ekinleri: noýba, mekgejöwen, şaly, sorga, bugdaý, banan, kofe we şeker çişrigidir. Öndürilýän oba hojalyk önümleriniň bir bölegi daşary bazarlara ugradylýar.

Afrika

§26. Afrikanyň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary we ilaty

Afrika häzirki zaman dünýäsinde. Afrika – bu Ýer şarynyň gury ýeriniň $\frac{1}{5}$ bölegini tutýan, ilatynyň umumy sany 870 mln. adam bolan, 54 döwletiniň ýerleşýän uly dünýä bölegidir (26-njy surata we goşmaça seret). Köp alymlaryň pikirine görä, hut şu materik adamzadyň ilkinji ýüze çykan ýeri bolupdyr. Dünýäniň beýleki sebitleri ýaly, bu ýerde hem

adamzat jemgyýetiniň ösüşine öz goşandyny goşan gadymy medeni-durmuş ojaklary (siwilizasiýalary) bolupdyr.

Ýaňy ýakynda hem Afrikanyň syýasy kartasynda Angliýa, Fransiýa, Belgiýa, Portugaliýa, Ispaniýa, Italiýa ýaly ýurtlara deňişli ozalky kolonial mülkler agdyklyk edýärdi. 1990-njy ýylda Afrika kontinentindäki iň soňky koloniýa – Namibiýa özbaşdak döwlet boldy. Häzirki wagtda Afrika (GAR-dan başgasy) dünýä hojalygynyň iň yza galak bölegi, onuň çet künjegidir. Bu diňe bir kolonial geçmişiň netijesi bolman, eýsem olaryň ykdysadyýetiniň taryhy taýdan has giç ösüp başlanlygy bilen hem baglanyşyklydyr.

Afrika ilatynyň sowatlylyk derejesi boýunça dünýäde iň soňky orny eýeleýär. Bu ýerde iň ýokary çaga ölümi we ömrüň dowamlylygynyň iň pes derejesi saklanýar. Sebitiň ilatynyň 70%-e golaýy häzir hem garyplyk çäginde pes derejede ýaşaýar.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Afrika ýurtlary yzagalaklygy eňip geçmek babatda uly işleri amala aşyrdylar. Has takygy, tebigy baýlyklary peýdalanmakda milli gözegçilik üpjün edildi, käbir ýurtlarda progressiw, agrar özgertmeler geçirildi. Ilkinji milli hünärmenler taýýarlanyldy, onlarça senagat kärhanalary guruldy, ykdysady ösüşiň umumy bady bir-az ýokarlandy.

Emma Afrika ýurtlaryny ykdysady taýdan ösen döwletlerden tapawutlandyran çäk entek azalmaýar. Ýaş döwletler häzir hem maddy we maliýe serişdelere ýiti mätäçlik çekýärler hem-de daşary yurt maýa goýumalaryny has giň möçberlerde özlerine çekmäge mejbur bolýarlar.

Tebigy baýlyklary. Afrika tebigy baýlyklara, esasan-da mineral baýlyklara eýedir.

Häzirki wagtda Afrikanyň gazylyp alynýan baýlyklarynyň kartasy has hem “baýlaşdy” we gelip çykyşy dürli bolan mineral çig malyň uly gorlarynyň bardygyny subut edýän şertli belgileriň çylşyrymly baglanyşygyny görkezýär. Demirgazyk we günbatar Afrikadaky (Liwiýa, Aljir, Nigeriýa)

nebit we tebigy gaz kânleri, günbatar, demirgazyk we ekwatorail Afrikadaky demir (Liberiýa, Mawritaniýa, Gwineýa, Gabon), marganes we uran magdanlary (Gabon we Niger), boksitler (Gwineýa, Kamerun) we mineral çig mallaryň beýleki görnüşleriniň kânleri diňe II jahan uruşundan soňky ýyllarda peýdalanyň başlanyldy. Ýöne mis we polimetallary gazyp

almak boýunça köne dag-magdan senagat etraby (Zair, Zambiya) öz ähmiýetini ýitirmedi.

Kontinentiň ýurtlary şol gazylyp alynýan baýlyklaryň ähli görnüşlerini, şeýle hem almazy, altyny, platinany, hromy, kobalty, fosfatlary dünýä bazaryna esasy çykaryjylar bolup durýar.

Afrikada tebigy baýlyklar bilen bir hatarda suw hem köpdür. Sebitiň çäginde dünýäniň iň uly derýalarynyň we kölleriniň birnäçesi ýerleşýär. Ýöne Nilden başga uly derýalary – Kongo, Niger, Zambezi we başgalary çygly tropiki etraplar boýunça akýarlar. Eger-de Afrikanyň Ýer şarynyň iň yssy materigidigini, onuň meýdanynyň ýarysyndan gowragyny çölleriň we ýarymçölleriň tutýandygyny hasap etseň, ýerasty suwlaryň örän uly ähmiýetiniň bolmagyna düşünmek kyn däl.

Tropiki tokaýlar sebitiň meýdanynyň $\frac{1}{10}$ bölegini örtýär. Uzak döwrüň dowamynda adam tarapyndan wagşyçylyk bilen peýdalanylmagy netijesinde olaryň meýdany görnetin azaldy. Häzirki wagtda tokaýlar diňe birnäçe döwletlerde (Gabon, Zair, Kongo) öz hojalyk ähmiýetini saklaýar.

Afrikanyň tropiki we subtropiki zolalarynyň topraklary örän özboluşlydyr. Olaryň käbirleriniň (gyzyl, goňur, sary topraklar) hasyllylygy ýokarydyr, ýöne agrotehnikanyň düzgünleri bozulan mahalynda çalt zaýalanýar.

Umuman, kontinentiň tebigy baýlyklary hojalygy ösdürmek üçin uly mümkinçilikleri döredýän–de bolsa, aýry-aýry ýurtlaryň baýlyk üpjünçiliginde we tebigy şertlerinde uly tapawutlar bar. Afrikanyň meýdanynyň uly böleginde çölleşme

hadysasy, tokaýlaryň çapylmagy, topraklaryň üstki böleginiň ýuwulmagy zerarly ýüze çykýan howsalaly ekologiki ýagdaýlar hem saklanýar.

Ilaty. Milli düzüminiň dürliligi boýunça Afrika diňe Aziýadan yza galýar. Sebitde 200-den gowrak halklar ýaşaýar. Olaryň arasynda iň ululary-demirgazyk Afrikada araplar, günbatar Afrikada ýoruba, hausa, fulbe, ibo, Efiopiýada amharlar we ş.m. halklar ýaşaýar. Afrikadaky dilleriň köpdürliligi haýran galdyrýar, olaryň sany halklara garaňda birnäçe esse köpdür. Şonuň üçin-de sebitde (esasan-da tropiki Afrikada) köpmilletli döwletleriň agdyklyk edýänligi tötänden dälidir.

Afrikanyň ilatynyň esasy aýratynlyklarynyň biri-onuň sanynyň çalt artýanlygydyr. Ilatyň tebigy köpelişiniň bady boýunça Afrika dünýäniň beýleki sebitlerinden has öňdedir.

Ýer şarynyň ilatynyň 15%-i Afrikada ýaşaýar, onuň paýy bolsa kem-kemden ýokarlanýar. Diňe 1900-njy ýyldan 2008-nji ýyla çenli döwürde (bir asyryň dowamynda) materiğiň ilaty 130 mln. adamdandan-870 mln-a çenli artdy. Ortaça her ýylda ilatyň sany 2,2% köpeliýär. Sebitiň ýurtlaryna häsiýetli bolan ilatyň tebigy köpelişiniň ýokary derejesi bilen baglanyşykly “demografiki partlaýyş” hadysasy, azyk üpjünlik we beýleki durmuşy häsiýetdäki meseleleri ýetileşdirýär.

Tebigy köpelişiň derejesiniň ýokary bolmagy sebitiň ilatynyň umumy düzüminde çagalaryň we ýetginjekleriň paýynyň has uly bolmagyna (ähli ilatyň 44,0 %-i 15 ýaş çenli) getirýär. Şonuň üçin-de zähmet baýlyklaryň düzüminde ýaşlar agdyklyk edýär. Olaryň hünär taýdan taýýarlyk derejesi pesdir. Ykdysadyýetiniň yza galaklygy we agrar häsiýeti zähmete ukyply ilatyň $\frac{2}{3}$ böleginiň oba hojalyk önümçiliginde meşgullanmagyna getirýär.

Afrikada ilatyň ortaça gürlüğü 1 km² meýdana 25 adam düşýär. Sahara we beýleki çöllerde, tropiki tokaýlar zonasynda ilat has seýrek ýaýrandyr. Kenarýaka düzlüklerde, derýa jülgelerinde ilatyň gürlüğü has ýokary bolup, köplenç 1 km²-da 500 – 1000 adama ýetýär.

Afrika şäher ilatynyň paýy boýunça dünýäniň beýleki sebitlerinden has yza galýar. Häzirki wagtda şäherlerde ilatyň 39% ýaşaýar. Demirgazyk Afrikada şäher ilatynyň paýy beýleki sebitlere garaňda ýokarydyr. Ýöne şäherleşme hadysasynyň (urbanizasiýanyň) ösüş derejesi boýunça Afrika dünýäde öňdebaryjy orny eýeleýär.

§27. Afrika ýurtlaryň hojalygy

Afrika ýurtlaryna, häzirikçe, öz ykdysadyýetiniň kolonial geçmişde dörän pudaklaýyn we territorial gurluşyny üzüň-kesil üýtgetmek başartmaýar. Hojalygyň düzüminde oba hojalygy we dag-magdan senagaty agdyklyk edýär. Şol bir wagtda bolsa, köp döwletlerde işläp bejerýän senagaty ýaňy döreýiş çäginde durýar. Hojalygyň geografiýasy üçin az sanly ösen meýdan-çäkleri (paýtagt etraplary, şeýle hem mineral çig-malyň gazylyp alynýan etraplary, deňiz gämi duralgalary) we yzagalak etraplar häsiýetlidir. Afrika ýurtlarynda maddy önümçiligiň esasy ugry – oba hojalygydyr. Ýurtlaryň käbirlerinde (Çad, Mali, Ruanda we Merkezi Afrika Respublikasy) bu pudakda ilatyň 90%-e golaýy meşgullanýar. Ykdysadyýetiň bu pudagy önümçiligi guramagyň yzagalak, köne usullary bilen alnyp barylýar. Şonuň üçin-de oba hojalyk ekinleriniň hasyllygy, mallaryň önümliligi ýaly görkezijiler haýal artýar. Olar sarp edilýş (natural) oba hojalygynda has hem pesdir.

Afrika ýurtlarynyň oba hojalygynyň öňdebaryjy pudagy – ösümlikçilik, onuň önümi gymmaty boýunça IJÖ-iň 65 – 80%-ni, käbir ýurtlarda bolsa (Kot-d-Iwuar, Kamerun, Liberiýa) ondan hem köp bölegini tutýar. Şunlukda köp

ýurtlaryň ekerançylygy bir ekini ösdürip ýetişdirmäge (monokultura) ýöriteleşmek bilen häsiýetlendirilýär. Meselem, Senegal esasan arahis, Efiopiýa – kofe, Gana – kakao, kösüklileri ýetişdirýän döwlet bolmagyna galýar. Bu ýerde Watany Afrika hasaplanylýan ekinler häzir hem ekerançylykda giňden ýaýrandyr. Olara kofe agajyndan başga-da, hurma palmasy, düzüminde kauçuk saklaýan agaçlar, çogdary degişlidir. Hemme ýerlerde afrikalylaryň iýmit rasionynda uly orun tutýan köki miweliler: manioka, batat, yams ösdürilip ýetişdirilýär. Soňky onýyllyklarda döwletleriň aglabasynyň oba hojalygynyň ýöriteleşşi däneli ekinleriň-mekgejoweniň, şalynyň, bugdaýyň giňişleýin ornaşdyrylmagynyň hasabyna giňeldi.

Ekerançylyga garaňda maldarçylyk gowşak ösendir. Ol tebigy şertleriň, ozaly bilen-de, klimatyň guraklygy zerarly ekerançylygy ösdürmegiň çäkli bolan döwletlerinde (Mawritaniýa, Somali we baş.) esasy pudak hasaplanylýar. Maldarçylyk önümçiligiň ekstensiw görnüşiniň agdyklyk etmegi, az önümliligi (mallaryň tohumynyň pesligi we olaryň kanagatlanarsyz saklanylyşy sebäpli), pes harytlyk ýagdaýy bilen tapawutlanýar. Netijede mallaryň baş sany boýunça dünýäde orunlaryň birini eýeleýändigine garamazdan sebitiň ýurtlary öz ilatyny et-süýt önümleri bilen üpjün edip bilmeýär.

Sebitiň oba hojalygynyň yzagalak önümçilik-tehniki ösendir. Oba hojalyk tehnikalary we gurallary, mineral dökünler, saýlama tohumlar bilen üpünligi juda pesdir. Afrikaly ekerançylarynyň peýdalanylýan esasy önümçilik serişdelerine künde, palta, orak, pil we ş.m. degişlidir. Diňe Demirgazyk Afrika ýurtlarynda we Tropiki Afrikanyň ýewropa nusgasy boýunça gurnalan aýry-aýry fermalarynda topragy işläp bejerýän häzirkizaman oba hojalyk tehnikalary we gurallary peýdalanylýar. Galan döwletlerde, hatda iň çylşyrymly oba hojalyk işleri-topragy agdarmak, gazmak,

hasyly ýygnamak, arassalamak elde ulanylýan abzallaryň kömegi bilen ýerine ýetirilýär.

Afrika ýurtlarynda oba hojalygyň ösüşini togtadyan köp sebäpleriň biri-de suwaryş ulgamynyň gowşak ösenligidir. Şol bir wagtyň özünde kontinentiň ýer gorlarynyň 40 %-e golaýy yzygiderli ýüze çykýan gurakçylyga sezewar bolýar. Süýji suwyň ýiti ýetmezçiligi ekrançylygyň, şeýle hem maldarçylygyň ösmegine-de ýaramaz täsir edýär. Maldarçylykda “uky keselini ” ýaýradýan sese siňegi uly ykdysady zyýan ýetirýär. Şol zerarly her ýylda birnäçe mln. baş mallar kesseläp ölýär.

Senagat önümçiligi. Senagatyň ösüşi boýunça Afrika dünýäniň beýleki sebitlerinden ep-esli yza galýar . Bu ýerde abzal (pribor) gurluşygy, takyk maşynlary, dürli ulag serişdelerini öndürýän kärhanalar ýokdur. Soňky ýyllarda materikde gazylyp alýan senagatyň pudaklary çalt depgin bilen ösýär. Afrika ýurtlary platina, altyn, marganes, hrom, mis, kobolt magdanlaryny, fosforit, uran, almaz, asbest, grafit çykarmak boýunça dünýäde görnükli orny eýeleýärler. Işläp bejerýän senagatyň dürli pudaklary GAR-da ösendir. Oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän kärhanalar Nigeriýada, Liwiýada, Aljirde, Marokkoda, Ýegipetde, Tunisde bar.

Nebit senagaty esasan Nigeriýada, Liwiýada, Aljirde, tebigy gaz çykarmak bolsa Aljirde ösendir. Sebitiň ýurtlarynda ýylda 350-400 mln. tonna golaý nebit we 200 mlrd. m³ gaz çykarylýar. Olaryň esasy bölegi Ýewropa ýurtlaryna iberilýär.

Dünýäde gazylyp alynýan uranyň 35 %-i GAR-yň paýyna düşýär. Demir magdany -Aljirde, Tunisde, Marokkoda, soňky ýyllarda bolsa Liberiýada, Mawritaniýada we GAR-da gazylyp alynýar. Zair, Zaimbiýa we GAR mis magdanynyň esasy gazylyp alynýan ýurtlarydyr.

Soňky ýyllarda täze senagat önümçiligi materiğini kenarýaka etraplarynda ulag ýagdaýynyň amatlylygy göz önünde tutulyp, ösdürilip başlanyldy.

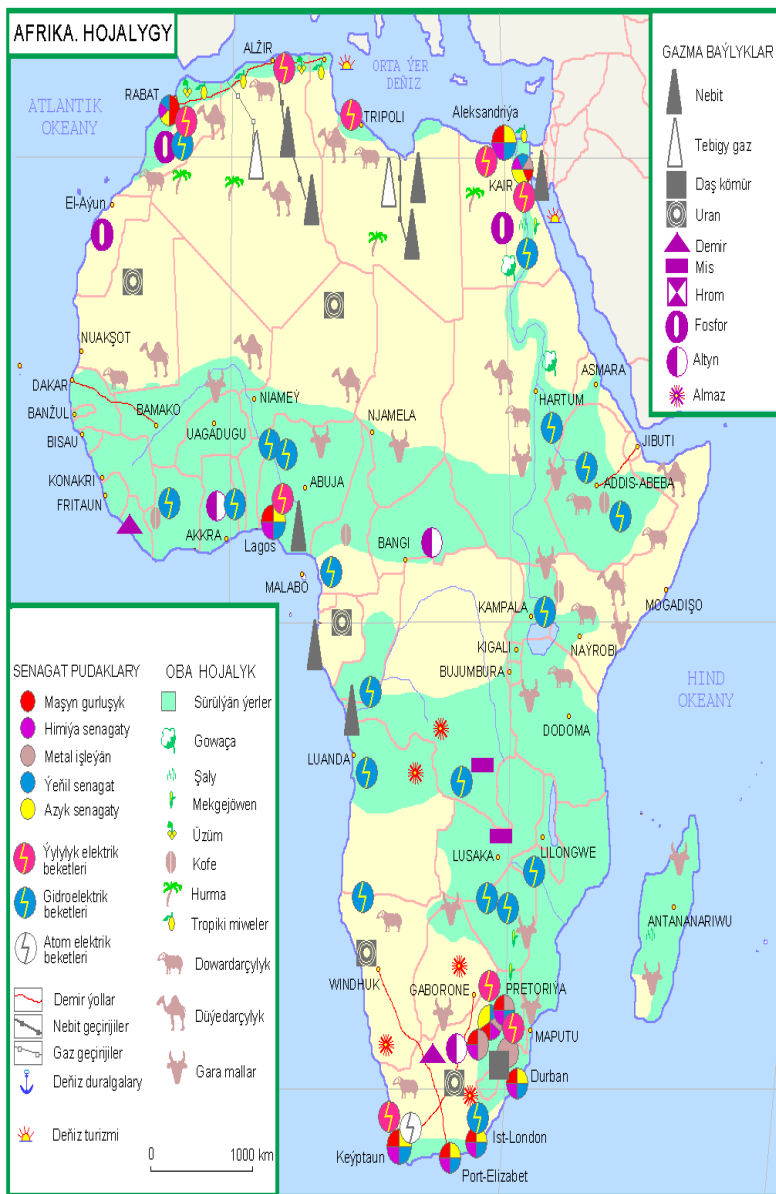
Energetika soňky 25-30 ýylyň dowamynda ösüp başlady. Energiýa baýlyklarynyň materigiň çäginde ýerleşşi endigan däl. Şeýle-de energetikada daş kömür, suw energiýasy, aňaç köp ulanylýar. Ýangyç hökmünde odun Afrikanyň Sahel sebitiniň çäginde ýerleşýän ýurtlarda energiýa çeşmesiniň 70-90%-ni tutýar. Bu ýagdaý çöllük sebitlerde ekologiki ýagdaýyň ýaramazlaşmagyna getirýär.

Afrikada gün energiýasyndan hem peýdalanylýar (GAR, Ýegipet, Tunis). Soňky ýyllarda AES-ler gurulýar. Ilkinji AES Afrikada GAR-da guruldy. Sebitde öndürilýän elektrik energiýasynyň 90 %-den gowragy GAR-daky ýylylyk elektrostansiýalaryň paýyna düşýär. Soňky ýyllarda materikde kuwwatly SES-ler (suw elektrik stansiýalary) Mozambikde Zambezi derýasynda, Müsürde Nil derýasynda, Zairda Kongo derýasynda guruldy.

Dokma senagaty GAR-da ýokary derejede ösendir. Şeýle-de nah matalary öndürýän kärhanalar Nigeriyada, Senegalda, Sudanda, Ugandada bar. Pudagyň iri merkezleri - Kair, Aleksandriýa, Kasoblanka, Brazzawil we beýleki şäherleridir. Ýöne, soňky ýyllarda ýeňil senagatyň kärhanalary materigiň orta we kiçi şäherlerinde-de gurulýar.

Häzirki wagtda azyk senagaty has çalt depginler bilen ösýär. Afrika ýurtlary dürli gaplanan (konserwa) önümleri, ösümlik ýagyny köp öndürýärler we eksport edýärler. Palma ýagy Gwineýa aýlagynyň kenarýaka etraplarynda, Zairde, Angolada, arabis ýagy- Senegalda, Nigeriyada, zeýtun ýagy - Tunisde, Aljirde we Marokkoda öndürilýär.

Gant çişrigi -Madagaskarda, Mawrikide, Keniýada, Ugandada, Mozambikde, kakao- Ganada, Nigeriyada, kofe- Zairde, Efiopiýada, Angolada ýetişdirilýär. Olaryň önümleri esasan daşary ýurtlara-da çykarylýar. Aljirde, Marokkoda, Tunisde, GAR- da, Zimbabwede esasan çakyr önümçiligi ösendir.

Balykçylyk Senegalda, Tunisde, Marokkoda, GAR-da, Kongoda we beýleki ýurtlarda uly ähmiýete eýedir. Bu ýurtlarda balyk önümleri gaýtadan işlenilýär we eksport edilýär. Miwe we gök önümleriniň konserwalary Demirgazyk Afrikada, Keniýada, Kanada köp öndürilýär.

Gara metalurgiýanyň uly kärhanalary GAR-da, Müsürde, Aljirde, Tunisde, Zimbabwede ýerleşýär. Her ýylda sebit boýunça 15 mln. tonna golaý polat eredilýär. Onuň 60-70 %-i GAR-nyň paýyna düşýär. Soňky ýyllarda täze metallurgiýa kärhanalary Zambiyada, Zairda, Mawritaniýada, Liberiyada peýda boldy.

Reňkli metalurgiýa baý ýerli çig malyň esasynda işleýär. Zambiya, Zair, GAR misi köp öndürýän ýurtlardyr. Onuň esasy bölegi Ýewropa ýurtlaryna eksport edilýär. Alýuminiý öndürýän kärhanalar GAR-da, Müsürde, Kamerunda, Kanada ýerleşýär.

Soňky ýyllarda Afrikada nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar köp gurulýar. Sebitiň 30-a golaý ýurtlarynda 50 sany nebiti gaýtadan işleýän kärhana işleýär. Uly kärhanalar GAR-da, Müsürde, Nigeriyada, Aljirde, Liwiýada bar.

Azot, fosfor we kaliý dökünlerini öndürýän kärhanalarynyň aglabasy GAR-da we Ýegipetde ýerleşýär.

Maşyngurluşygy kärhanalaryndan GAR-da ulag, dagmagdan senagaty üçin gurallary, harby tehnikalary öndürýän kärhanalar ýerleşýär. Dürli maksatly stanoklary öndürmek Müsürde, Aljirde, Marokkoda ýola goýulandyr.

Ulag ulgamy. Ulaglaryň ösüş derejesi boýunça Afrika beýleki materiklerden yza galýar. Materikde ulag ýollarynyň gür tory GAR-da, Zimbabwede, Müsürde we beýleki käbir kenarýaka ýurtlarynda bar. Soňky ýyllarda daşary ýurtlaryň kompaniýalarynyň gatnaşmagynda Nigeriyada, Uganda-da, Tanzaniýada, Zambiyada, Keniýada gara we demir ýollary gurulýar. Çöllük etraplarda, çygly tropiki tokaýlaryň ýaýran territoriýalarynda ýollar örän azdyr. Ýük dolanyşygynda

awtomobil ulagyna -20 % , turba geçirjilere -17%, derýa we deňiz ulaglaryna- 5 % golaýy düşýär. Demir ýollaryň umumy uzynlygy materik boýunça 90 müň km. Nigerde, MAR-da, Liwiýada, Somalide demir ýollar ýok diýen ýalydyr. Gara ýollaryň uzynlygy 1,7 mln. km. çemesidir. Has gür we dünýä derejesine laýyk gelýän gara ýollar GAR-da ýerleşýär.

§28. Afrikanyň sebitleri.

Demirgazyk Afrika sebiti. *Geografik ýerleşşi.* Demirgazyk Afrika sebiti gündogarda Gyzył deňzinden günbatarda Atlantik okeanyna çenli 5,7 müň km we demirgazykda Ortaýer deňzinden günortada Sahara çölleriniň giň meýdanlaryna çenli 2 müň km uzalyp gidýän giňişligi öz içine alýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda ulaglaryň we aragatnaşygyň häzirkî zaman görnüşleri uly ösüşe eýe boldy. Ýaňy-ýakynda Alžiriň territoriýasynyň üsti bilen transsahara awtomagistraly Afrika kontinentiniň içerki bölegine çekildi. Deňiz ulagy üçin Gibraltar bogazynyň we Sues kanalyňyň örän uly ähmiýeti bardyr.

Sebit Afrikanyň Ortaýer deňzine ýanaşýan umumy meýdany 7 mln. km² bolan (Afrikanyň meýdanynyň ¼ bölegi) 7 döwletini birleşdirýär (-nji karta we goşmaça seret). Üç kontinentiň çatrygyndaky amatly geografik ýerleşşi, deňze çykalgasynyň bolmagy, olaryň halkara söwdasynda möhüm ornunyň bolmagyna getirýär. Subtropiki klimatly ortaýerdeňiz zolagy sebitiň has gowy özleşdirilen bölegidir. Ortaýerdeňiz zolagyndan günortalygyna çöller we ýarymçöller (olara Sahara umumy ady berilýär) uzalyp gidýär. Has uly dag massiwleri onuň merkezi böleginde ýerleşýär. Territoriýanyň esasy böleginde gurakçylyklar zerarly tebigy şertler gazaplydyr. Şonuň üçin-de, bu ýerde suw üpjünçiligi örän ýiti durmuş meselesine öwrülýär. Sebitiň ýeke täk tebigy akary – Nil derýasydyr. Nil - demirgazyk Afrikanyň halklary üçin örän uly

ähmiýete eýedir. Ekwatorial Afrikadan başlap, ol Sudany we Ýegipeti kesip geçýär we Ortaýer deňzine guýýan ýerinde gadymy medeni-durmuş ojagyny döreden belli deltany emele getirýär. Süýji suw üpjünçilik meselesi ýerasty çeşmeleriň we deňiz suwuny süýjetmegiň hasabyna çözülýär.

Gazma baýlyklary. Gadymy döwürlerde çölde duz gazylyp alnypdyr, daş kömriň, demir magdanynyň, misiň, sinkiň, wolframyň, seýrek metallaryň, uranyň, fosforitleriň ýataklary işlenilipdir. Ýöne ölkäniň tebigatynyň keşbini soňky ýyllarda açylan nebit we gaz ýataklary üýtgetdi. Çig mal baýlyklary örän biendýgan ýerleşýär. Nebitiň uly gorlary Liwiýada we Alžirde jemlenendir. Tebigy gaz - Alžirde, fosforitler Marokkoda, Tunisde gazylyp alynýar. Sahara çöli ýerasty suwlaryň uly gorlaryna baýdyr.

Ilaty. Sebitiň ilatynyň umumy sany 202 mln. adam. Onuň ortaça ýyllyk ösüş depgini kem-kemden peselýär (häzir 2,0%-e golaýdyr). Demirgazyk Afrika, esasan, Ýewropa jynsyna degişli halklardan durýar. Nil derýasynyň jülgesinde ir döwürlerden bäri ýerli ýaşajylyar-ýegipetliler, galan etraplarda bolsa berberiler ýaşapdyrlar. Häzirki wagtda sebitiň ilatynyň esasy bölegi-araplardyr, berberiler hem saklanyp galypdyr. Şäherlerde ilatyň 2/3 bölegi (Sudandan başga) ýaşaýar. Ähli ýurtlarda döwlet dili arap dilidir. Ilatyň aglaba bölegi yslam dininiň sünni ugruna uýýarlar.

Hojalygy. Sebitiň ähli ýurtlarynyň hojalygynda öňdebaryjy orun döwlet sektoryna degişlidir. Hünärmentçilikde we oba hojalygynda häzir hem ownuk telekeçiligiň orny ulydyr. Sebitiň ýurtlary Afrikada beýleki döwletlere garanda, ykdysady taýdan has ösenligi we halkara zähmet bölünişigine işjeň çekilenligi bilen tapawutlanýar.

Esasy oba hojalyk ekinleri-bugdaý, arpa, mekgejowen, pagta, zeytun, üzüm, sitruslar, oazislere bolsa-hurma agajy we gant çinrigi, temmäkidir. Maldarçylykda dowardarçylyk we düýedarçylyk ösendir. Gylýalçylyk hem aýratyn ähmiýete

ýedir. Demirgazyk Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýetiň ýetmezçilik tarapy, olaryň esasan, agrar ýurt bolmaklaryna garamazdan, çylşyrymly azyk üpjünlik meselesiniň döreýänligidir. Köplenç olar şäher ilatyny üpjün etmek üçin azyk önümlerini daşyndan getirmäge mejbur bolýarlar.

Senagat merkezleri esasan deňiz kenar sebitlerinde ýerleşýärler. Senagatyň düzüminde gazyp alýan pudaklar agdyklyk ediji orny eýeleýär. Olaryň döremegi dürli çig mal ýataklaryny özleşdirmek bilen baglanyşyklydyr. Işläp bejerýän senagatyň düzüminde öňdebaryjy orun ýeňil we azyk senagatyna degişlidir. Soňky ýyllarda metallurgiýa, maşyngurluşygy, himiýa ýaly pudaklaryň ähmiýetiniň artmak meýli görünýär.

Zähmetiň halkara bölünişiginde Demirgazyk Afrika nebiti, tebigy gazy, fosforitleri, ýokary hilli pagtany we ondan öndürilýän önümleri, sitruslary, zeýtuny, çakyr önümlerini, temmäkini dünýä bazaryna çykaryjylar hökmünde öz ornuny eýeleýär. Eksport önümleri esasan Günbatar Ýewropa ýurtlaryna ugradylýar, Demirgazyk Amerika we Ýaponiýa bilen hem ykdysady gatnaşyklar işjeňleşýär.

Ýegipet (Müsür).Geografiki ýerleşşi. Ýegipet Arap Respublikasy Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda we Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda we Aziýanyň Sinaý ýarym adasynda (meýdanynyň 6%-i) ýerleşýär.Şeýle hem Ýegipete Sues aýlagyndaky we Gyzył deňzindäki käbir uly bolmadyk adalaryň birnäçesi degişli.Ýurduň demirgazygyny Ortaýer deňzi,gündogaryny Gyzył deňzi ýuwür;günbatarda Liwiýa,günortada Sudan,demirgazyk-gündogarda Ysraýyl ýaly ýurtlar bilen araçäkleşýär.

Tebigy şertleri we baýlyklary. Ýurduň meýdanynyň köp bölegini düzlükler tutýar.Nil derýasyndan günbatarda Liwiýa çöli (ýurduň meýdanynyň 60 %-ini tutýar),gündogarda Nil bilen gyzył deňziniň aralygynda demirgazykdan günorta tarap uzalýan Arap çöli ýerleşýär,çetki günorta-gündogarda bolsa

Nubiya çölünün demirgazyk bölegi ýerleşýär. Onçakly beýik bolmadyk daglar (deňiz derejesinden 2000 metrden hem az) Sinaý ýarym adasynyň günortasynda ýerleşýär. Ýurduň iň beýik nokady bolan Katerin depesi (2642 m) hem şu ýerde. Orta beýiklikdäki Etbaý dag ulgamy Gyzył deňziniň бүтін kenary boýunça uzalyp gidýär.

Liwiya çölünde akarlar ýok diýen ýaly. Diňe oazislerde grunt suwlary ýeriň üstüne çykýar.

Ýegipetiň ýer jümmüşinde peýdaly gazma baýlyklaryň birnäçe görnüşi jemlenendir. Bu ýerde uglewodorod çig malynyň ep-esli gory bar. Nebit ýataklary Gyzył deňziniň we Sues aýlagynyň rift çöketicliklerinde we Liwiya çölünün demirgazyk böleginde bar. Nebitli hem-de delta ýerlerde gaz ýataklaryň barlygy anyklandy. Sinaý ýarym adasynyň demirgazygynda Faýum çöketicliginde daş kömrüň änlери ýerleşýär. Ýurduň esasy magdanly ýeri Etbaý daglary bolup durýar. Bu ýerde uranyň, titanyň, galaýynyň, misiň, altynyň, molbdeniň we wolframynyň kánleri bar. Sinaý ýarym adasynda marganesiň ep-esli gory, Gyzył deňziniň kenarynda, Niliň jülgesinde fosforitleriň iri kánleri bar. Ýegipetde sement çig malynyň gorlary hem bar (hek, palçyk, mergel). Bu ýerde asuan granitleri we beýleki gurluşyk materiallary dünýä meşhurlygyndan peýdalanýarlar. Niliň deltasynda nahar we daş duzy, soda, gips, titan ýaly we beýleki peýdaly gazma baýlyklary ýerleşýär.

Ilaty we döwlet gurluşy. Ýegipetiň ilaty 2003-nji ýylyň maglumatlaryna görä 74,71 mln adam. Ilatyň köp bölegi Niliň jülgesinde, onuň deltasynda we Sues kanalynyň ugrunda ýerleşendir. Ilatyň az bölegi günbatar çölleriň oazislerinde, gündogar çöllerdäki kiçijik şahtýorlaryň şäherlerinde we Ortaýer deňziniň kábir buhtalarynda jemlenendir. Ilatyň has gür ýerleşen ýeri Niliň deltasydyr. Sonky onýyllyklarda oba ilatynyň şäherlere göçüp gelmegi bolup

geçýär.1960-njy ýyldan bäri ýurtda dogulyşy çäklendirmek hakyndaky döwlet maksatnamasy amala aşyrylýar. Medisina hyzmatlarynyň gowulandyrylmagy bilen ölüm derejesi 1960-njy ýyldan 2006-njy ýyla çenli müň adama 20-den 5,35 çenli azaldy.2008-nji ýyla çenli ilatyň tebigy ösüşiniň ortaça ýyllyk derejesi 1,88 % deň boldy.Takmynan ilatyň 35 % 15 ýaşdan kiçiler.Däp boýunça nika örän ýaş döwürde baglansylyýar.Ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagy bilen hem-de zähmet çekýän aýal-gyzlaryň sanynyň köpelmegi bilen nika ýaşı,esasanam,şäherlerde ýokarlandy.Garaşylýan ýaşayşyň dowamlylygy Ýegipetde 70,41 deň bolar.

Döwlet dili-arap dili.Şäherlerde inlis dili we fransuz dili giňden ýaýran.Ýurduň günbataryndaky ilat berberi dilde gürläýär.Ilatyň 94 % yslamyň sünniler akymyna uýýar.Galan 6 % hristianlar-koptlar bolup,beýleki diniň agzalary köp däl.

Täze konstitusiýa döredilenden soň (1956ý.) RÝS dargadyldy we netijede Ýegipetiň prezidentligine ýeke-täk dalaär Naser 6 ýyl möhleti bilen bellenildi.1958-nji ýylyň Baýdak aýynda Ýegipet bilen Siriýa Birleşen Arap Respublikasy (BAR) diýen federasiýa birleşýärler.1961-nji ýylyň sentýabr aýynda Siriýa goşuny döwlet agdarylşygyny amala aşyrýar we Siriýa BAR-yň düzüminden çykýar.

Hojalygy. Ýegipetde möhüm ykdysady meseleleriň biri işsizlik bolup durýar. 2008-nji ýylyň maglumatlaryna görä işsizligiň derejesi 3,2 % deň boldy,zähmet resurslarynyň ýyllyk ösüşi bolsa 3 % deň boldy.Dünýä bankynyň berýän maglumatlaryna görä Ýegipetlileriň 3,2 %-i garyplygyň çäginde geçenlerdir.

Ýurduň meýdan-çägininiň 97 %-ini çöl tutýar.Şonuň üçinem oba hojalygy diňe birnäçe oazislerde alnyp barylýar.Hasylyly ýerleriň umumy meýdany 2,5 mln ga,olaryň 97 % Niliň jülgesinde we deltasynda jemlenen.

Ýegipetde 5 sany esasy oba hojalyk etraplary tapawutlandyrylýar.Olaryň in möhümi-Niliň deltasy bolup,oňa

hasylly ýerleriň ýarysy diýen ýaly we oba ilatynyň 60 %-i girýär. Bu ýerde şaly, pagta, bugdaý, ir-iýmişler we gök önümler ösdürilýär. Iri senagat kärhanalarynyň köpüsi Kairiň töwereklerinde we Niliň deltasyndaky uly şäherlerde jemlenen. Bu ýerde metallurgiýa kombinaty, tekstil we azyk kärhanalary, nebiti gaýtadan işleýän zawodlar bar.

2008-nji ýylda Ýegipetiň zähmet baýlyklary 19 mln adamdy. Olaryň $\frac{3}{4}$ bölegi oba hojalygynda işleýänler. Zähmete ukyply adamlaryň 12 % işsizler. Ýegipetliler döp boýunça döwlet sektorynda işläp gelyärdiler. Ýöne, 1991-nji ýylda priwatizasiýalaşdyrmak we hususy sektory goldamak ýaly syýasatlardan soň, hususy sektorda işleýänleriň sany artdy. Bu sektor zähmet resurslaryň 40 %-ini iş bilen üpjün etdi, we iş ýerlerini her ýylda 2,8 % köpeldýär. Ykdysadyýetde hem hususy sektoryň paýy artýar.

Energetika. Esasy energetik gory-nebitdir. Beýleki çeşmeler-ýerli tebigy gaz, gidroelektroenergiýa. Soňkysy Asuanyň töwereginde ýerleşýän iki sany GES-den alynýar. Elektrik energiýasynyň $\frac{3}{4}$ bölegi gazylyp alynýan ýangyçda işleýän ýylylyk elektrostansiýalardan alynýar. Galany GES-den alynýar. 2004-nji ýylda Ýegipetde 63 mlrd kWt/sag elektrik energiýasy öndürildi. Bu pudak içerki energiýa isleglerini doly kanagatlandyrýar.

Ýegipetde nebit bilen gazdan başga gazma başga gazma baýlyklar az. Nebit Sues kanalynyň töwereklerinde we Sinaý ýarym adasynda, gaz bolsa Aleksandriýada, Niliň deltasynda we Liwiýa çölünde gazylyp alynýar. Çäge daşy, çagyl, gips, hekdaşy ýaly gurluşyk materiallaryň ähmiýetli gorlary bar. Gyzyly deňziniň günbatar kenarynda fosforitleriň, Sinaý ýarym adasynda bolsa marganesiň gorlary işlenilýär.

Nebiti gazyp alýan we gaýtadan işleýän senagat 1990-njy ýylda ösüp başlady. Ondan soň azyk, tekstil we metallurgiýa senagaty ösüp başlady. Senagatyň esasy pudaklary döwlete degişli. Maşyn gurluşygy taýýar enjamlary (bölekleri)

ýygnamaga esaslanýar. Bu pudak holodilnik, telewizor, ýeňil we ýük awtomobilleri, awtobus, traktor ýygnaýar. Metallurgiýa kombinatynyň öndürijiligi pes.

Ulaglar ulgamy. Ýegipetiň relýefiniň düzlük häsiýetde bolmagy we ähli ilatyň Niliň deltasynda we jülgesinde jemlenmegi transport meselesini ýeňilleşdirdi. Ýurduň awtomobil ýollarynda, demir we içerki suw magistral ýollarynda ýetmezçiligi ýok. Awtomobil ýoly 64 müň km (2004 ý.), demir ýoly 5024 km (2005 ý.). 2006-njy ýylda Mürde 2 sany halkara aeroporty bardy: biri Kairde, beýlekisi Luksorda, 88 sany içerki gatnawlar üçin aeroportlar bardy. Esasy deňiz portlary: Aleksandriýa, Sues, Port-Said. Ýurduň transportynda Sues kanalyňň ähmiýeti uly.

Daşarky ykdysady aragatnaşyklary. Esasy eksporty düzijiler: nebit we nebit önümleri, pagta, tekstil, oba hojalyk ekinleri (şaly, kartoşka, ir-iýmiş, gök önümleri).

Esasy importy düzujiler: maşynlar we tilsimatlar, käbir gurluşyk materiallary (sement) we awtomobil. Satylan nebitden gelýän ähli girdeýjiler daşary ýurtdan haryt satyn almaga harçlanýar. 2006-njy ýylda Ýegipetiň daşarky bergisi 30 mlrd dollara barabar boldy.

Ýurduň ykdysadyýetinde uly girdeji getirýän halkara syýahatçylygy ýöriteleşiş pudaga öwrüldi. Her ýylda ýurda 5,5 mln syýahatçy gelýär. Syýahatçylyk pudagynda ýegipetlileriň 1,5 mln-a golaýy meşgullanýar.

Ýegipetiň esasy söwda hyzmatdaşlary Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, ABŞ we Arap ýurtlarydyr. Ýegipetiň Türkmenistan bilen söwda gatnaşyklary giňelýär.

Ekwatorial Afrika ýurtlary. Ekwatorial Afrika (köp edebiyatlarda bu sebite Saharadan günortadaky Afrika hem diýilýär) Sahara çölünden günortada ýerleşen kontinental Afrikanyň ähli döwletleri, şeýle hem Atlantik we Hindi okeanlaryndaky birnäçe ada döwletleri girýär.

Sebitiň umumy meýdany 24.3 mln km². Bu ýerde biri-birinden meýdanynyň ululygy, ilatynyň sany, durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça tapawutlanýan 43 döwlet ýerleşýär. Olaryň ählisi hem öňki kolonialar, häzir bolsa garaşsyz ýurtlar – respublikalardyr (-nji surata we goşmaça seret). Onuň düzüminde 3 sebiti tapawutlandyrylýar – Gündogar Afrika. Ýer üstüniň gurluşy esasan düzlükdir. Gündogar Afrika üçin ýer gabygynda çuň ýaryklar we döwürmeler häsiýetli. Demirgazykdan günorta tarap “Gündogar Afrika rifti” diýip atlandyrylýan örän giň döwürmeler uzalyp gidýär. Sebitiň klimat şertleri birnäçe sebäpkärleriň täsiri astynda döreýär. Saharadan günortadaky Afrikada ýerleşýän köp döwletleriň ekwatora ýakynlygy, olaryň özüniň yssy we gurak howasy bilen belli Sahara çölüne ýanaşmagy tebigy şertleriniň aýratynlygyny kesgitleýär.

Afrika kontinentiniň bu bölegi üçin çölleşme hadysasy häsiýetlidir, ol esasan hem Sahelde – çöllük ýerleriň we sawannalaryň araçägindäki tebigy laşaftda, aýdyň ýüze çykýar. Ekwatorial Afrikada sürülýän ýerlere ähli meýdanlaryň 7,5%-i düşýär.

Tebigy baýlyklary. Ekwatorial Afrikada nebitiň dünýä gorlarynyň 2%-i, tebigy gazyň 2,2%-i, kömrüň bolsa 5,5%-i jemlenendir.

Nebitiň we tebigy gazyň ýataklary Nigeriýada, şeýle hem Angolada, Gabonda, Konga Demokratik Respublikasynda, Kamerunda, Kongada, Ekwatoriýal Gwineýada bar. Şunlukda sebitdäki nebitiň anyklanan gorlarynyň ýarysyndan gowragy Nigeriýanyň paýyna düşýär. Daş kömüriň esasy gorlary Nigeriýada, Kongo Demokratik Respublikasynda we Zimbabwede ýerleşýär.

Gymmatly energiýa çig maly bolan uranyň känleri Gabonda, Namibiýada, Nigerde bar.

Metal magdanlarynyň gorlary örän köpdürlidir. Demir magdanynyň esasy gorlary Liberiýada, Gwineýada, Gabonda

we Zimbabwede ýerleşýär. Ekwatorial Afrikada hromitleriň dünýä gurlarynyň tas hemmesi diýen ýaly jemlenendir. Hromitleriň kânleri Günüorta, Günübatar, Demirgazyk-Günübatar Afrikada bar. Bu babatda Zimbabwe aýratyn tapawutlanýar.

Marganesiň gurlary hem uludyr. Esasy marganes gazyp alýan ýurtlar – Gabon, Gana. Misiň esasy gurlary Merkezi Afrikadaky giňligi 65 km, uzynlygy 250 km bolan Zambiyanyň we Kongo Demokratik Respublikasynyň çäginde geçýän “ Mis guşaklygy” diýlip atlandyrylýan etrapda jemlenendir.

Sinkiň kânleri Kongo Demokratik Respublikasy, Namibiýada, Nigeriýada, Zambiyada bar.

Ekwatorial Afrika boksitleriň dünýä gurlarynyň $\frac{1}{4}$ bölegi düşýär. Olaryň ählisi diýen ýaly Gwineýada jemlenen.

Reňkli we seýrek duş gelýän metal magdanlarynyň gurlary sebitiň köp ýurtlarynda bar.

Sebit altynyň uly gurlaryna eýedir. Onuň uly kânleri GAR-da, Kanada, Demokratik Respublikasy we Zimbabwede ýerleşýär. Ondan başga-da altyn kânleri Burundi, Gabon we Kot-d-Iwuarda bar.

Platinanyň esasy gurlary GAR-da jemlenendir. Metal däl mineral baýlyklardan kükürdiň (Zambiya), fosfatlaryň (Malawi, Nigeriya, Tanzaniya, Toga we Uganda), kömürturşy kaliýniň (Kongo, Efiýopiya), grafitiň (Madagaskar, Keniya) gurlaryny bellemek bolar.

Ekwatorial Afrikada suw energiýasynyň uly gurlary bardyr. Olaryň esasy bölegi Kongo, Zambezi, Nil derýalarynyň basseýnlerinde jemlenendir. Sebitdäki suw energiýasynyň in uly gurlary bolan esasy 3 döwletine Kongo Demokratik Respublikasy, (dünýä gorunyň 13%) Angola, Kamerun girýär.

Sebitde tokaý baýlyklarynyň ähmiýeti uludyr. Tokaýlarynyň ýarysyndan gowragy 5 döwletde: Kongo Demokratik Respublikasynda, Angolada, Zambiyada, Tanzaniýada, Nigeriýada ýerleşýär. Şunlukda Kongo

Demokratik Respublikasy tokaýlarynyň tutýan meýdany boýunça (173,8 mln ga) dünýäniň öndäki basligine girýär. Emma Ekwatorial Afrikanyň köp döwletlerinde esasy meseleleriň biri tokaýlaryň meýdanynyň çalt azalmagydyr. Her ýylda onuň möçberi 0.6%-e ýetýär.

Ilaty. Sebitiň çäginde 770 mln. adam ýaşaýar. Ekwatorial Afrika dünýäde ilatyň tebigy köpelişiniň iň ýokary bolan sebitidir. Ýöne onuň ortaça ýyllyk ösüşi 1980-nji ýyllarda 2,9% bolanlygyndan 2006-njy ýylda 2,3%-e (dünýäniň ähli sebitleriniň arasynda iň ýokary görkeziji) çenli peseldi. Sebitiň ilatynyň milli düzümi hem örän çylşyrymlydyr. Bu ýerde ýaýran köpsanly ýerli diller niger-kordofan, konsan we nil-sahara dil maşgalalaryna degişlidir. Dini alamaty boýunça sebitiň ilaty hristianlara, animistlere we musulmanlara bölünýär. Sebitiň ýurtlarynda ilatyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň örän pes bolmagy, bu ýerde adam ömrüniň garaşylýan ortaça dowamlylygynyň dünýä boýunça iň pes derejesine (47,5 ýyl) getirýär.

Hojalygy. Bu ýerde dünýäniň has gowşak ösen ýurtlarynyň 48-den 32-si ýerleşýär.

Ykdysadyýetde oba hojalygy we gazyp alýan senagat esasy orun eýeleýär. Oba hojalygynda (pudakda ilatyň 60%-den gowragy meşgullanýar) ösümlikçilik agdyklyk edýär. Sebitiň oba hojalyk önümi diňe içerki sarp edilişde peýdalanylýan, bütinligine içerki bazar üçin niýetlenen (süle, çogdary, mekgejöwen, köki miweliler, kösükli ekinler, et-süýt önümleri) we eksport üçin (ýag berýän ekinler, şeker-çig maly, gök önümler, miweler, temmäki, pagta süýümi, ýüň), şeýle-de eksporta ugrukdyrylan (kakao, kofe, kauçuk, sizal, palma ýagy, hoz, hoşboý ysly garyndylar) önümlere bölünýär.

Senagatda eksporta niýetlenilen mineral we energetiki baýlyklary gazyp almak esasy ähmiýete eýedir.

Sebitde ilatyň durmuş ýagdaýy örän pesdir. Ilatyň 39%-i örän garyp gatlagyna degişli, ýagny bir günde sarp ediliş 1

dollardan hem azdyr. Ilatyň 1/3 bölegi yzygiderli ýagdaýda açlyk çekýär. Köp ýurtlarda girdeýjini paýlamakda deňsizlik meselesi ýiti duýulýar. Sebitiň şäher ilatynyň 18%-i iş bilen üpjün däl. Ýurtlarynyň köpüsinde bilim ulgamy çökgünlik ýagdaýynda durýar. Uly ýaşly ilatyň sowatlylyk derejesi – 61%-e barabar. Saglygy goraýyş ulgamynda hem ýiti meseleler saklanýar.

Sebitiň çylşyrymly durmuş meseleleriniň biri-de bosgunlar meselesidir. Ekwatorial Afrika ýurtlarynda bosgunlaryň sany 7 mln. adamdan geçýär.

Daşary ykdysady gatnaşyklarda (daşary söwdada) sebitiň ýurtlarynyň esasy hyzmatdaşlary: Günbatar Ýewropa ýurtlary, Ýaponiýa, ABŞ. Soňky ýyllarda Hytaýyň, Hindistanyň Afrika ýurtlary bilen söwda gatnaşyklary ösýär.

Günorta Afrika sebiti. Bu sebit Afrikanyň günortasynda ýerleşip, 2674,4 muň km² meýdany tutýar. Onuň çäginde 5 döwlet-Botswana, Lesoto, Namibiýa, Swazilend, Günorta Afrika Respublikasy ýerleşýär.

Sebitiň umumy ilaty 54 mln adama barabar. Ilat 2 dil toparyna- khaýsan we Bantu toparyna bölünýär. Olaryň çäginde köp sanly ýerli diller we şiweler tapawutlanýar. Dini alamaty boýunça esasan hristianlara we animistlere bölünýär.

Bu sebitde döwlet gurluşynyň agdyklyk edýän formasy-respublikadyr. Günorta Afrikanyň ähli ýurtlarynyň kolonial geçmişi bar. Swazilend we Lesoto monarhiýa döwlet gurluşyna eýedir.

BMG-nyň klassifikasiýasy boýunça GAR ösen döwletleriň hataryna degişli edilýär. Sebitiň galan ýurtlary ösýän döwletler. Olaryň IJÖ-niň döremeginde oba hojalygy we gazyp alma senagaty esasy orun tutýar. Esasy gazma baýlyklary-almaz, altyn, platina, hromitler, demir magdany, marganes.

Bu sebitde eksport çig mal häsiýete eýedir. Eksportyň esasy düzümini gazyp alýan senagatyň we oba hojalygynyň

önümleri emele getirýär. Sebitiň ösýän döwletleriniň daşary söwdasynda GAR aýgtyly orun eýeleýär.

Günorta Afrika Respublikasy. Günorta Afrika Respublikasy (GAR) ösen döwletleriň toparyna girýän Afrikanyň ýeke-täk döwletidir. GAR daş-töweregini daglar gursap alan we kenar sebitlerinde inçe düzlük bolan giň platony eýeleýär 1,291 mün km² . Klimaty-subtropiki häsiýetli.

Ýurduň ilaty 47 mln adam. Her ýylda ilatyň sany, esasan tebigy artyşyň hasabyna 1,2% artýar. GAR-a goňşy Afrika ýurtlaryndan işçi güýjüniň uly akymy gelýär.

Ilatyň etniki düzüminde –afrikalylar (ilatyň 75,2%-i), akýagyzlylar (13,6%), metisler (8,6%), induslar (2,6 %) tapawutlanýarlar . Garaýagyz ilaty esasan Ekwatorial Afrikanyň beýleki ýurtlaryndan göçüp gelenler döredýär. Dini düzümi-hristianlar (68%), animistler (28,5%), musulmanlar (2%), buddistler (1,5 %).

Ýurduň 3 paýtagty bar. Pretoriýa (1 mln adam)-dolandyrys merkezi, Keýptaun (2,7 mln adam)-kanunçylyk we Blumfonteýn (300 mün adam)-sud-hukuk merkezidir. Uly şäherleri- Ýohannesburg (1,9 mln adam), Durban (635 mün adam), Soueto (522 mün adam). Döwlet gurluşy boýunça GAR parlament respublikasydyr. Ol dolandyrys-çäk taýdan 9 prowinsiýa bölünär.

Hojalygy. Hökümet işjeň daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek ugruna ýykgyn edýär. Ilatyň 30%-i oba hojalykda, 25-i senagatda, 45%-i hyzmatlar ulgamynda meşgullanýar. Hojalygynyň ösüşinde gazyp alma senagaty esasy daýanç pudagy bolup durýar.

GAR gazma baýlyklaryň ummasyz gorlaryna eýedir. Onuň çäginde hrom magdanlarynyň dünýä ätiýajynyň 58%-i, platina toparynyň magdanlarynyň 82%-i, altynyň 53%-i, wanadiniň-50%-i, marganes magdanlarynyň 80%-i, almazyň 40%-i we başga-da köp gymmatly tebigy baýlyklaryň gorlary bar. Şeýle uly çig mal mümkinçilikleri gazyp alma senagatynyň

ýokary derejede ösmegine itergi berdi. Onuň iňňän möhüm pudagy-altyn gazyp almak. GAR gymmatly alamaz gazyp almak boýunça-da dünýäde birinji orunda durýar. Bu ýerde her ýylda 8 mln karat almaz gazylyp alynýar. Şeýle-de platinanyň, hromyň, daş kömrün gazylyp alynýşy-da uludyr.

Ekwatorial Afrika ýurtlaryndan tapawutlylykda GAR-ýň işläp bejerýän senagaty işleýänleriň sany boýunça (16%), şeýle hem IJÖ-niň düzüminde hem ykdysadyýetiň esasy ugry bolup durýar. Onuň baş pudaklary himiýa, azyk, maşygurluşygy we metallurgiýadyr, elektroenergetika hem ösendir. GAR Afrika ýurtlaryndaky elektrik energiýasynyň ýarysyny öndürýär. Ýurtda dünýäde iň kuwwatly ýylylyk elektrik stansiýalary guruldy. Ähli elektrik stansiýalaryň 85%-i kömürde işleýär. Elektrik energiýasynyň galan bölegi Kubergdäki ýeke-täk atom elektrik stansiýasynda işlenilýär.

GAR-ýň ösen oba hojalygy bardyr. Amatsyz tebigy şertlere (esasan suw ýetmezçiligi) garamazdan, ýurt özüni ähli esasy azyk önümleri (şalydan, çaydan, kofeden we kakaodan başga) bilen üpjün edýär. Ekerançylykda esasy ekinler mekgejöwen, bugdaý, şekerçiňrigi, kartofel, temmäki, banan we sitruslardyr.

Maldarçylyk önümleri bütin oba hojalyk önümçiliginiň 40%-e golaýyny düzýär. Ol iri şahly mallaryň (et-süýt berýän), doňuzlaryň, goýunlaryň we geçileriň sanynyň ýokarylygy bilen tapawutlanýar.

Saharadan günortadaky Afrikada GAR azyk önümleri bilen üpjünçilikde balykçylygyň görnükli orun tutýan ýeke-täk döwletidir.

GAR dünýäde ulag ýollarynyň gür tory bilen tapawutlanýan ýurtlaryň biridir. Awtomobil ýollaryň uzynlygy 362 müň km, şonuň 73,6 müň km - ýokary derejedäki awtostradalardyr. Demir ýollaryň umumy uzynlygy 20047 km, onuň ýarysý elektrikleşdirilendir

GAR-yn beýleki söwda hyzmatdaşlaryndan territorial üzneligine baglylykda, onuň daşary ykdysady gatnaşyklarynda esasy orun deňiz we howa ulagyna degişlidir. Ýurduň 7 deňiz gämi duralgalaryndan üçüsi-Keýptaun,Durban we Port-Elizabet uly okean gämilerini kabul etmäge ukyplydyr.

Esasy söwda hyzmatdaşlary- Germaniýa,ABŞ, Beýik Britaniýa, Saud Arabystany, Ýaponiýa, Hytaý, Eýran.

§29. Awstraliýa Soýuzy we Ummanystan.

Awstraliýa. Geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary.

Awstraliýa soýuzy ýa-da Awstraliýa döwletiniň düzümine Awstraliýa materigi, Tasmaniýa uly adasy, şeýle-de oňa ýanaşýan kiçi adalar girýar. Bu döwletiň geografik ýerleşişiniň häsiýetli aýratynlygy – beýleki kontinentlerden we esasy dünýä döwletlerinden has uzakda ýerleşmegidir. Awstraliýa – bu ykdysady taýdan ösen döwlet, Britan Dostlaşygynyň agzasy.

Ilatynyň sanynyň az bolmagyna garamazdan, uly meýdany tutýar. Esasan tropiki etrabynda ýerleşýän Awstraliýanyň tebigy keşbi köp derejede täsindir. Bu dünýäniň iň tekiz kontinentidir (daglar ýurduň bary-ýogy 5% meýdanyny tutýar). Ol klimatyň örän guraklygy (çöller onuň meýdanynyň 2/5 bölegini örtýärler), ýerüsti suwlaryna garyplygy bilen tapawutlanýlar. Hiç bir materik şunuň ýaly tebigy akar suwsuz etraplara eýe däl (onuň ýerüstüniň 60%-i). Belli bir derejede ýerüsti suwlaryň ýetmezçiliginiň öwezini artesian suwlary doldurýar. Häli-şindi bolýan gurakçylyklar, tozanly tupanlar, tokaý ýangynlary, howply çagbalar Awstraliýanyň ykdysadyýetine zyýan ýetirýär.

Şeýle-de bolsa, tebigy şertleri we baýlyklary ýurduň hojalygyny ösdürmek üçin amatly mümkinçilikler döredýär.

Awstraliýa mineral baýlyklara örän baýdyr. Bu ýerde boksitleriň dünýä gorunyň 1/3 bölegi jemlenendir. Onuň

çäginde demir magdanlarynyň, reňkli metal magdanlarynyň, daş kömrüň hem uly gorlary bardyr. Soňky ýyllarda geljegi uly bolan nebit we tebigy gaz känleriniň (Kwinslend ştatynda we kenaryaka ýalpak zolakda) onlarçasý açyldy.

Awstraliýanyň ýer baýlyklary ummasyz uludyr. Ýöne suw ýetmezçiligi sebäpli onuň az bölegi ekerançylykda peýdalanylýar. Hasyllý topraklar (gyzylmytyl-goňur, mele) ýurduň sähra etraplarynda ýaýrandyr. Tokaý landşaftlary ýurduň meýdanynyň bary-ýogy 5%-ni örtýär. Tokaýlaryň esasy bölegi günorta-gündogardaky daglyk sebitlerde ýerleşýär.

Ilaty. Daş töweregini Aziýa we Okeaniýa halklarynyň gurşap alyandygyna garamazdan, Awstraliýanyň ilatynyň 97%-den gowragyny iňlis-awstraliýalylar düzýär. Ýewropanyň beýleki ýurtlaryndan gelip çykanlar hem köpdür. Ýerli ilatyň (aborigenler) sany 160 müň adama barabar. Olaryň aglaba köplügi has gurak klimatly şatlarda (Kwinslend, Günbatar Awstraliýa) ýaşaýarlar. Bu geçmişde „Akýagyz Awstraliýanyň“ işjeň geçiren syýasatynyň netijesidir.

Awstraliýa has seýrek ilatlaşan materik bolmagyna galýar (1 kw.km^2 meýdana 2 adam düşýär). Şunlukda ýurduň ilatynyň 85%-i deňizden 80 km uzak bolmadyk aralykda ýaşaýar. Ilatyň 60%-den gowragy ýurduň günorta, günorta-gündogar böleginde (ykdyşady taýdan has ösen Täze Günorta Uels we Wiktoriýa şatlarynda) ýaşaýar.

Awstraliýa dünýäniň ýokary derejede şäherleşen (urbanizirlenen) döwletleriniň biridir: şäherlerde ilatyň 86%-i ýaşaýar. Şeýlelikde Awstraliýalylaryň her 5-sinden 2-si ýurduň uly şäherleri bolan Sidneyde ýa-da Melburnda jemlenendir.

Formal taýdan Awstraliýanyň baştutany iňlis patyşasy hasaplanýar. Hakykat ýüzünde ol özbaşdak döwletdir.

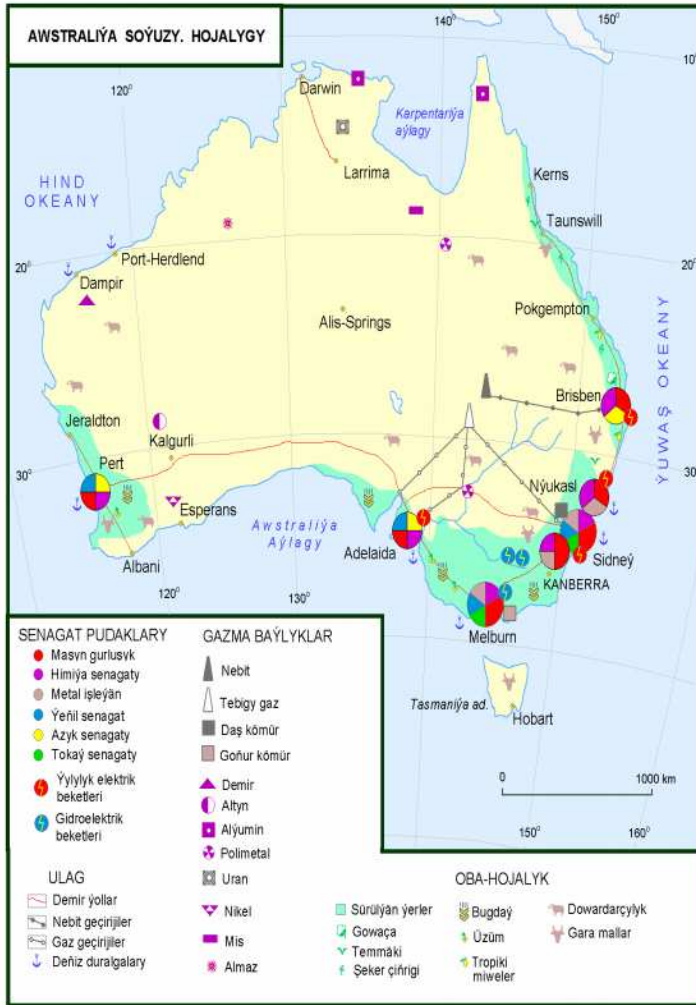
Hojalygy. Ykdysady görkezijileriniň köpüsi boýunça (öni bilen Içerki jemi önümiň göwrümi we onuň ilatyň jan başyna düşýän möçberi) Awstraliýa dünýäniň has ösen ýurtlarynyň hataryna girýär. Onuň ykdysadyýetiniň çält ösmegine:1)

daganyk meýdan-çäkleriň bütewi döwlete birleşdirilmegi; 2) daşary ýurt maýa goýumlarynyň uly akymynyň gelmegi (iňlisler bu ýere bazar gatnaşyklaryny, durmuş endiklerini, däp-dessurlaryny, işçi güýjüni göçürip getirdiler); 3) Ilatyň sany az bolsa-da ýer baýlyklarynyň uly möçberiniň bolmagy; 4) Uly möçberdäki we köpdürli mineral çig-mal baýlyklary; 5) Ýurtda durmuş asudalygynyň üpjün edilmegi ýardam etdi.

Awstraliýanyň ykdysadyýetinde daşary ýurt maýa goýumlary örän uly orny eýeleýär. Şunlukda daşary ýurt maýa goýumlarynyň uly bölegi (70% töweregi) Beýik Britaniýa we ABŞ degişlidir. Bu babatda soňky ýyllarda Ýaponiýanyň we Germaniýanyň işjeňligi artýar.

Awstraliýanyň ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzümi, umuman, dünýäniň ösen döwletleri üçin häsiýetlidir. Sonuň bilen birlikde, bu ýerde gazyp alma we oba hojalyk çig malyny öndürýän pudaklaryň ähmiýeti uludyr. II jahan urşundan soňky döwürde industrializasiýanyň ösýändigine we soňa baglylykda hojalygyň gurluşynyň düýpgöter özgerýändigine garamazdan, Awstraliýa häzir hem köp derejede çig maly eksport etmek ugryna ýöriteleşýär. Şunlukda, eksportyň düzüminde dag-magdan senagatynyň we oba hojalygynyň önümleri agdyklyk edýär. Ýöne Awstraliýanyň ykdysadyýetiniň bu „hojalyk keşbi“ yzagalaklygyň alamaty däldir.

Dag-magdan senagaty- hojalygyň iň köne pudaklarynyň biri (öz wagtynda altyn gazyp almak ýurduň kolonizasiýalaşdyrylmagyna itergi beripdi) – häzir „ikinji ýaşlygyny“ başdan geçirýär. Mineral baýlyklaryň köp görnüşleriniň (demir magdany, kömür, boksitler, rutil, sirkoniý we baş.) gazylyp alnyşy we eksporty boýunça bu döwlet dünýäniň öňdebaryjylarynyň hataryna girýär. Awstraliýanyň dag-magdan senagatynyň özboluşly paýtagty ýurduň Günorta-Gündogarynda ýerleşýän Broken-Hill şäheri hasaplanýar. Şäher özüniň polimetall we demir magdan

senagaty bilen şöhratlanýar. Soňky ýyllarda ýurduň Demirgazyk we Günbatar sebitleri mineral çig maly gazylýp alynýan täze etraplaryna öwrüldi.

Dag-magdan senagatyndan tapawutlylykda, işläp bejerýän senagatyň pudaklary (metallurgiýa we azyk senagatyndan başgasy) esasan, içerki bazara niýetlenip işleýärler. Şunlukda, Awstraliýa bu pudaklarda önümçilik kuwwatlyklarynyň möçberi, kärhanalaryň tehniki enjamlaşdyrylyşy we ş.m. boýunça öňdebaryjy industrial döwletlerden az-kem yza galýar. *Gara we reňkli metallurgiýanyň*- esasy merkezleri – Nýukasal we Port-Piri şäherleridir. *Maşygurluşygy* diňe ikinji Jahan urşundan soňky döwürde uly ösüşe eýe boldy. Awtomobilleri, oba hojalyk maşynlaryny, elektrik enjamlaryny, radioelektronika

önümlerini öndürmek uly möçberlere ýetdi. Bu pudagyň kärhanalary esasan öňdebaryjy senagat merkezleriniň – Sidneýiň, Melburnyň, Adelaidanyň, Brisbeniň şähereteklerinde ýerleşýär. Häzirki döwürde senagatda geçirilýän düzüm özgertmeleri iň häzirkizaman önümlerini goýberýän *himiýa senagatynyň* ösmegi üçin uly itergi boldy.

Awstraliýanyň senagatynyň özboluşly aýratynlygy köp derejede eksport üçin işleýän *azyk senagatynyň* (esasan-da et senagatynyň) has ýokary derejede ösmegidir. Et önümlerini daşarky bazarlara çykarmak boýunça Awstraliýa dünýäde görnükli orun eýeleýär.

Oba hojalygy. Awstraliýanyň oba hojalygy ýokary önümliligi, köpugurlylygy , tehniki babatda gowy enjamlaşdyrylanlygy, hakyna tutma zähmeti giňden peýdalanyandygy bilen tapawutlanýar. Meselem, oba hojalyk önümleriniň eksportynyň umumy gymmaty (möçberi) boýunça Awstraliýa diňe ABŞ-dan yza galýar. Ýöne şol önümleriň ilatyň jan başyna düşýän möçberi boýunça bolsa oňa dünýäde deňi-taý ýokdyr. Ýurt bugdaý, et, şeker, goýun ýüňini daşary

ýurtlara çykaryar. Dowarlaryň baş sany boýunça bolsa Awstraliýa dünýäde birinji orny eýeleýär.

Günbatar Ýewropa we Amerika bilen deňeşdirilende Awstraliýanyň oba hojalygynyň tapawutly aýratynlygy - öri meýdan maldarçylygynyň has uly ähmiýete eýe bolmagydyr. Tebigy öri meýdanlary mallaryň iýmitlenmeginiň esasy çeşmesi bolup galýar. Bu ýerde maldarçylygyň has möhüm we özboluşly pudagy dowardarçylykdyr.

Baryp XIX asyryň ortalarynda Awstraliýa Beýik Britaniýa üçin ýüňi esasy iberijä öwrülipdi. Bu ýerde dowardarçylygyň ösmegine: britan ýeňil senagaty tarapyndan ýüňe bolan islegiň artmagy; bu ýere getirilen merinos goýunlaryny köpeltmek üçin amatly tebigy şertleriň bolmagy; söwda önümi hökmünde ýüňüň we deriniň uzak aralyklara daşamaklygyň amatlylygy; pudagyň ekstensiwligi, ýagny ozal hem yetmezçilik edýän işçi güýjüni köp talap etmeýänligi we başga sebäpler ýardam etdi.

Dowarlaryň ýarysyna golaýy häzirki gün Günorta-Gündogar ştatlarda (Täze Günorta Uels we Wiktoriýa) jemlenendir. Ýurduň içerki etraplaryndaky dowardarçylyk fermalary maldarçylyk stansiýalary (şipsteýşn) diýlip atlandyrylýar. Şeýle stansiýalarda öri meýdanyny simler arkaly suwa ýakylýan çeşmeleri, ätiýaçlyk gury oty bolan uçastoklara (paddoklara) bölýärler.

Ekerançylygyň öňdebaryjy pudagy däneli ekinleri, öňi bilen bugdaýy ösdürip yetiştirmekdir. Esasy galla mekany - ýurduň günorta-gündogarynda ýerleşýän Awstraliýa Alplarynyň dag etekleri we günorta-günbatar kenarýaka etraplarydyr.

Awstraliýanyň ýyly klimaty ösümlikleriň subtropik we tropik görnüşleriniň köpüsini yetiştirmäge mümkinçilik berýär.

Ýurduň oba hojalygynyň käbir pudaklarynyň ekstensiw ösdürilmegi olaryň yzagalaklygynyň alamaty däldir. Awstraliýanyň şertlerinde hut öri meýdan maldarçylygynyň has

uly girdeýji getirýändigini ýerli ykdysatçylar tarapyndan hasaplanylýandy. Ondan başga-da, agrotehnikanyň käbir progressiw usullaryny peýdalanmak boýunça (bugdaýyň gurakçylyga çydamly sortlaryny çykarmak, artezian suwlaryny peýdalanmak we ş.m.) Awstraliýa dünýä oba hojalygynda öňdebaryjy orny eýeleýär.

Ýurduň az ilatlaşan uly meýdany we „pytyraňňy“ ykdysadyýeti üçin *ulaglar ulgamy* örän möhüm ähmiýete eýedir. Onuň ýük dolanşygynda deňiz we demir ýol ulaglary, ýolagçy gatnatmakda bolsa – awtomobil ulagy has möhüm orun eýeleýär. Şunlukda demir ýollarynyň we awtomobil ýollarynyň geçýän şekilleri geçmişdäki kolonizasiýanyň ugruny aýdyň görkezýär: olaryň gür tory ýurduň günorta-gündogarda jemlenendir. Awstraliýanyň dünýäniň beýleki sebitlerinden has uzak aralykda ýerleşmegi howa ulagynyň aýratyn ähmiýete eýe bolmagyna getirýär. Ulagyň bu görnüşinde ýük we ýolagçy dolanşygynyň jan başyna düşýän möçberi boýunça Awstraliýa dünýäde birinji orny eýeleýär.

Awstraliýanyň içerki aýratynlyklary. Geçmişde Ýewropanyň hojalyk alamatlarynyň göçürilip getirilen ýurdy bolan Kanada ýaly, Awstraliýa üçin-de meýdanynyň özleşdiriliş we ykdysady ösüş derejesiniň uly meýdan-çäk aratapawutlary häsiýetlidir. Bu ýerde: 1) ýokary derejede ösen köne özleşdirilen etraplary; 2) täze özleşdirilýän etraplary we 3) gowşak özleşdirilen etraplary tapawutlandyrmak mümkin. Şeýle aratapawutlaryň bolmagyny – diňe bir amatsyz tebigy şertleriň däl-de, eýsem geçmişde hojalygynyň başga döwletiň (Beýik Britaniýa) täsiri astynda ýüze çykan ösüş aýratynlyklarynyň netijesidir. Ondan başga-da ýurduň tropiki demirgazygynyň gowşak ösmegi Günorta-Gündogar Aziýadan we Okeaniýadan göçüp gelýänleriň akymyny uzak wagtyň dowamynda çäklendiren immigrasiýa syýasaty bilen düşündirilýär.

Awstraliýanyň köne özleşdirilen esasy etraby ýurduň Günorta-Gündogaryndaky Täze Günorta Uels, Wiktoriýa we Günorta Awstraliýanyň olara ýanaşýan günorta-günbatar bölegidir. Onuň paýyna ýurduň meýdanynyň 20%-i düşýän-de bolsa, bu ýerde ilatyň 70%-i we işläp bejerýän senagatyň önümleriniň agramly bölegi düşýär. Bu ýerde ýurduň uly senagat, dolandyryş we medeni merkezleri – Sidneý we Melburn şäherleri ýerleşýär.

Täze özleşdirilýän etraplar (Günorta-Günbatar we Demirgazyk Awstraliýa) ikinji Jahan urşundan soňra mineral çig-mal baýlyklaryny gazyp almak esasynda ösüşe eýe boldy. Ýurduň „öli ýüregi“ diýilip atlandyrylýan Merkezi Awstraliýanyň çöllük etraplary entek gowşak özleşdirilendir.

Döwletiň paýtagty – Kanberra – beýleki şäherler (Sidneý, Melburn, Adelaida, Pert) bilen deňeşdirilende – seýilgäh meýdançasyny ýadyňa salýar. Ol ministrlikleriň, departamentleriň we ilçihalalaryň binalary bilen utgaşýan bir – iki gatly öýlerden – kottejlerden durýan, uly bolmadyk dolandyryş şäheridir.

Okeaniýa ýurtlary. Okeaniýa – bu Ýuwaş okeanynyň, esasan-da onuň günorta-günbatar we merkezi böleklerindäki uly we kiçi adalaryň toplumydyr. Geografik nukdaý nazardan olary üç topara bölmek kabul edilendir: Melaneziýa (Täze Gwineýa, Täze Kaledoniýa, Täze Gibridler, Solomonow, Fidži, Bismark arhipelagy), Polineziýa (Markiza adalary, Tuamotu, Gd we Gb Samoa, Tongo, Tuwalu, Gawaýlar, Täze Zelandiýa we baş.), Mikroneziýa (Marşall, Karolin, Marian adalary, Gilbert, Nauru adalary we baş.).

Okeaniýa geň galdyryjy tebigaty, özboluşly taryhy we medeniýeti bilen dünýäniň örän täsin sebitidir. Ýöne adalalaryň durmuşy ýeterlik derejede çylşyrymly we hemişe güýçli tupanlar, suw joşmaları we ş.m. bilen göreşde geçýär.

Adalary öwrenmekde N.N. Mikluho-Maklaýyň we I.F. Kruzenşteýiniň, Ý.F. Lisýanskiniň, W.M. Golowniniň, M.P.

Lazeriwiň, O.Ýe. Kosebiň baştutanlygyndaky rus ekspedisiýalary uly goşant goşdylar.

Syýasy taýdan Okeaniýa häzirki günde 20-den gowrak özbaşdak döwletden we garaşly meýdan-çäklerden durýar. Şunlukda Polineziýanyň bir bölegi – Gawaý adalary ABŞ-nyň 50-nji şatatydyr. Okeaniýanyň beýleki böleklerinden Täze Zelandiýa hem düýpli tapawutlanýar, ol ýerde ilatyň 90% töweregi – Ýewropadan gelip çykanlardyr.

Ummanystanyň adalary jyns alamatlary, dil we taryhy-medeni taýdan biri-birinden düýpli tapawutlanýan köpsanly halklar bilen ilatlaşandyr. Ilatyň takmynan ýarysy – ýerli ýaşajylylar, galany – başga ýerlerden göçüp gelenler. Ykdysady-durmuş görkezijileriň köpüsi boýunça (sowatlylyk derejesi, adam ömrüniň ortaça dowamlylygy, ýokary hünärli lukmanlar bilen üpjünlik we baş.) Okeaniýa ösýän döwletleriň köpüsinden, esasan-da Afrika ýurtlaryndan has tapawutlanýar.

Adalylaryň uly bölegi – oba ýaşajylarydyr (Papua – Täze Gwineýada - 80%, Wanuatuda - 75% we ş.m.). Şonuň üçin-de harytlyk önümleriň (kokos hozy we olary guradyp alynýan önümler (kopra), kofe, kakao, hoşboý ysly önümler) esasy bölegini oba hojalygynyň berýändiginiň tötänden dälidir. Ol eksportyň esasy bölegini üpjün edýär. Käbir döwletlerde (Papua – Täze Gwineýada, Solomon adalarynda, Fidžide, Günbatar Samoada) agajyň gymmat bahaly görnüşlerini taýýarlamak we işläp bejermek geljegi uly pudak bolup durýar.

Mineral baýlyklar barada aýdylanda, olaryň gurlary boýunça iki döwlet – Papua-Täze Gwineýa (mis magdany we altyn) we Nauru (fosforitler) tapawutlanýar. Emma Nauruda fosforitleriň gurlary (ol ýurduň ilatynyň ýaşajyş derejesiniň ýokary bolmagyny üpjün edýär) azaldy. Soňky onýyllyklarda Okeaniýada esasan awstraliýa firmalarynyň kömegi bilen işläp bejerýän senagatyň: ýeňil, azyk, agaç işläp bejerýän pudaklaryň kärhanalary guruldy. Olar içerki bazar üçin önüm öndürýärler.

Sebitiň adalaryny gurşap alýan deňiz we okean suwlary biologiki baýlyklara diýseň baýdyr. Deňiz düýbünde hem mineral baýlyklaryň uly gorralary bar. Bu bolsa geljekde olaryň işjeň özeleşdirilmek mümkinçiligini açýar. Okeaniýanyň örän uly rekraision mümkinçilikleri bolsa, soňky ýyllarda işjeň peýdalanylýar (Fidži, Popua-Täze Gwineýa we baş.).

Dünýäniň ykdysady taydan ösen merkezlerinden we biri-birinden üzňeligi ada döwletleriniň ykdysadyýetini ösdürmek üçin uly bökdenç bolup durýar. Durmuş-ykdysady ösüş derejesi boýunça Okeaniýa döwletleri biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Bu babatda Täze Zelandiýa aýratyn orny eýeleýär. Solomon adalary, Tualu, Kiribati we başgalar gowşak ösendir.

Täze Zelandiýa Okeaniýa ähli görkezijiler boýunça sebitiniň in uly döwletidir. Ol dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna girýär. Hojalygyň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin tebigy şertleri amatlydyr. Ýurduň çäginde titan-magnetit çägeleriniň, tebigy gazyň, daş kömüriň, demir magdanynyň uly gorralary bar.

Ykdysadyýetiň esasy pudagy gazyp alma senagatydyr. Işläp bejerýän senagatda çig maly gaýtadan işlemek bilen baglanyşykly pudaklar (azyk, agaç işläp bejerýän, ýeňil) öňdebaryjy orny eýeleýär. Oba hojalygy dünýä ähmiýetine eýedir. Täze Zelandiýa ýag, sygyr we goýun etini, ýüň öndürmek boýunça dünýäde görnükli orun eýeleýär. Her ýylda 1 mln t et we 200 müň t ýüň öndürilýär.

Täze Zelandiýa gury süýt, ýag, peýnir, et, ýüň, agaç we agaç önümlerini, dokma önümlerini eksport edýär. Onuň daşary söwdasynda Awstraliýa, ABŞ, Ýaponiýa görnükli orny eýeleýär. Ýurduň söwda dolanyşygynda Hytaýyň, Beýik Britaniýanyň we Günorta Koreýanyň orny hem uludyr.

VI BAP

§30. Umumyadamzat (GLOBAL) meseleleri

Öz häsiýeti boýunça umumyadamzat (global) meseleleri dürlidir. Olaryň ählisi adamzadyň we onuň ýaşamagynyň geografiki бүтewüligi ideýasy bilen içinden geçýär. Olara öňi bilen şu aşakdakylar degişlidir: 1) ýaragsyzlanmak we dünýäde parahatçylygy saklamak; 2) daşky gurşawyň hapalanmagy bilen baglanyşykly ekologiki meseleler; 3) ösýän döwletlerde ilatyň sanynyň çalt artmagy bilen baglanyşykly demografiki meseleler; 4) gowşak ösen ýurtlaryň aglabasynda millionlarça adamlara iýmit ýetmeýänligi sebäpli açlykdan ejir çekmegi bilen baglanyşykly azyk üpjünçililigi meseleleri; 5) tebigy baýlyklaryň çäkliligi sebäpli ýüze çykýan energetiki we çig mal ýetmezçilik meseleleri; 6) öňki koloniýalaryň yza galaklygyny ýeňip geçmek meseleleri; 7) biologik önümliliginiň azalmagy we hapalanmagy bilen baglanyşykly Dünýä okeanynyň meseleleri.

Ýöne global meseleler ýokarda sanalyp geçilenler bilen çäklenmeýär, hakykatda olaryň sany has köpdür. Kā halatlarda olara betbagtçylykly tebigy hadysalar, urbanizasiýanyň çendenaşa ösmegi, medeniýetiň we ruhy gymmatlyklaryň çökgünligi, häzirkizaman dünýäsinde demokratiýanyň ýetmezçiligi, maşgalada ýokary ahlaklylygyň ýitirilmegi, howply keselleriň (rak we SPID) ýaýramagy we beýleki meseleleri hem girizýärler.

Ol ýa-da beýleki umumyadamzat meseläniň adamzat ýaşayşyna ýetirýän howpunyň derejesi birmeňzeş däl. Ýöne häzirki wagtda olaryň barha ýitileşýänligi şübhesizdir. Şunlukda hiç bir döwlet, onuň nähili derejede ykdysady taýdan kuwwatlylygyna garamazdan, bu meseleler bilen özbaşdak göreşip bilmeýär. Diňe parahatçylyk şertlerinde, ähli döwletleriň özara ylalaşykly hereketi, diňe umumy özara garaşlylygyň we ilkinji orunda umumyadamzat wezipeleriniň

õňe sürülmegi halklara ertirki güne ynam döretmäge, sosial we ykdysady betbagtçylyklaryň õňüni almaga, netijede bolsa tebigat bilen sazlaşykly ýaşamaga mümkinçilik berer.

Dünýäde parahatçylygy saklamak. Adamzadyň taryhyna harby dawalaryň tükeniksiz zynjyry hökmünde garamak mümkin. Diňe geçen XX asyrdaky kiçi ýa-da ýerli ähmiýetli uruşlaryň, ýagny sebit dawalarynyň 200-den gowragy bolup geçdi.

Sebit dawalarynyň kartasy örän giňdir. Häzirki wagtda “gyzgyn nokatlaryň” köpüsi Afrikada, Günorta we Günorta-Gündogar Aziýada, Ýakyn Gündogarda jemlenendir. Owganystandaky, Yrakdaky, Tropiki Afrika ýurtlaryndaky gan döküşikli dawalar köp ýyllardan bäri dowam edýär.

Sebitleýin dawalar diňe bir tükeniksiz adam pidalaryna getirmeýär. Olar garyplyk we açlyk meselelerini çözmek, bilimi we saglygy saklaýyşy ösdürmek üçin peýdalanyp boljak örän uly maddy baýlyklary ozone siňdirýär.

Dünýäde şu günkisi ýaly hiç mahal şeýle köp ölüm getirýän ýaraglar toplanmandy: planetanyň her bir ýaşajysyna düşýän partlaýjy maddalaryň mukdary ähli janly –jandary birnäçe gezek gymmaga ýeterlikdir.

Ýaraglanmak her ýylda adamzatdan 1 trln. dollar serişdäni talap edýär. Bu bolsa Beýik Britaniýa ýaly uly döwletiň milli girdeýjisine barabardyr. Dünýä döwletleriniň goşunlarynda öndürijilikli zähmetden aýrylan 25 mln adam meşgullanýar. Bu bolsa GFR ýaly döwletiň ähli ykdysady işjeň ilatyna deňdir. Bularyň ählisi adamzadyň durmuş-ykdysady potensialyny beýleki global meseleleri çözmegiň mümkinçiliklerini peseldýär.

Ekologiki meseleler. Ekologiki meseleler – jemgyýet we tebigatyň özara gatnaşygynyň, daşky gurşawyň saklanyp galmagynyň meseleleridir. Műňýyllyklaryň dowamynda adam öz tehniki mümkinçiliklerini hemişe artdyryp, biologiki

deňagramlylygy goldamak zerurlygyny ýatdan çykaryp, tebigata gatşmagyny güýçlendirdi.

Daşky gurşawa antropogen agram salmak, esasanda XX asyryň ikinji ýarymynda has artdy. Biziň planetamyzda ilatyň sanynyň üzül-kesil artmagy, senagat önümçiliginiň ösmegi we urbanizasiýanyň çaltlanmagy netijesinde hemme ýerlerde hojalyk taýdan agramyň ekologiki ulgamlaryň öz-özünü arassalamak we täzelemek ukybyndan ýokary geçip başlady. Şeýlelikde, jemgyýet we tebigatyň arasyndaky özara gatnaşyklarda hil taýdan uly özgeriş bolup geçdi. Şonuň netijesinde biosferada maddalaryň tebigy aýlanyşygy bozuldy, adamlaryň häzirki we geljekki nesilleriniň saglygy howp astyna düşdi.

Häzirki wagtda ekologiki meseleler diňe bir ýitileşmän, eýsem köptaraplydyr. Ol maddy önümçiligiň ähli pudaklarynda ýüze çykýar we planetanyň ähli sebitlerine mahsusdyr.

Biziň daşymyzy gurşap alýan tebigatdaky deňagramlylyk bozulýar. Tokaýlaryň ýok edilmegi howply möçberlere ýetdi. Her ýylda Ýeriň ýüzünden tropiki tokaýlaryň 11 mln hektary ýok bolýar. Tropiki tokaýlaryň iki esasy dünýä giňişlikleriniň – Amazoniýanyň we Günorta-Gündogar Aziýanyň tokaýlarynyň çalt ýok edilmegi bolup geçýär. Bu sebitlerde tokaýlar öri meýdanlaryny giňeltmek, şeýle-de sellýuloza – kagyz önümçiligini ösdürmek, gymmatly agaçlary eksport etmek maksady bilen köpçülikleýin çapylýar. Bularyň hemmesi tropiki tokaýlaryň ummasyz genefondynyň ýok bolmagyna, uly etraplaryň suw düzgüniniň bozulmagyna, olaryň “planetanyň öýkeni” hökmünde ornunyň peselmegine alyp barýar. Aram giňişlikleriň tokaýlary-da işjeň ýagdaýda çapylýar.

Bu mesele bilen utgaşykly ýagdaýda çölleşme hadysasy hem bolup geçýär. Ol her ýylda oba hojalyk önümçiliginde 6 mln. ga töweregi ýerleri aýlanyşykdan aýyrýar. Çölleşme hadysasy esasanda Saharanyň we sawannalaryň galtaşýan

çäklerinde ýerleşýän Afrikanyň Sahel ýurtlarynda güýçli ýüze çykýar. Onuň esasy sebäbi Afrikanyň tropikleri şertlerinde topragy peýdalanmagyň ýalňyş we yza galak (ekstensiw) usullarynyň netijesidir. Şeýle hem mallary artykmaç bakmak we onsyz hem ösümlige garyp meýdanlaryň ösümligini odun taýýarlamak maksady bilen ýok edilmegi, öz zyýanly täsirini ýetirýär. Sahel gurakçylyklary afrikalylaryň millionlarçasynyň açlyk çekmegine sebäp bolýar.

Dünýäniň köp döwletleri suw baýlyk üpjünligi ýaly uly meselelere sezewar bolýarlar. Ol diňe bir suwuň mukdar taýdan ýetmezçiligi däl-de, eýsem arassa agyz suwunyň gytçylygy bolup durýar. Her ýylda suw çeşmelerine arassalanmadyk hapa suwlaryň ummasyz mukdary gelip düşýär. Dünýäniň has hapalanan derýalarynyň we kölleriniň arasynda Dunaý, Reýn, Sena, Missisipi, Wolga, Dnepr, Ladoga köli, Balhas we başgalar tapawutlanýarlar.

Planetanyň her bir ýaşajysyna her ýylda 20 t golaý mineral çig maly gazylyp alynýar. Onuň 97-98%-i galyndy görnüşinde soňra topraga, suwa, howa düşýär. Daşky gurşawa düşýän galyndylaryň we hapalaýjy maddalaryň massasy takmynan 40 mlrd. t ýetdi. Daşky gurşawyň hapalanmagy adamlaryň ömrüni we saglygyny, ösümlük we haýwanat dünýäsiniň ýaşamagyny howp astyna salýar. Meselem, kükürdiň ikili okisi we azodyň okisi bilen hapalanmak topragy we suw örtüginini zäherleýän, tokaýlary ýok edýän kislotaly ýagyşlar ýaly hadysalaryň ýüze çykmagyna getirýär. Olar diňe ABŞ-da we Günbatar Ýewropada 30 mln. ga tokaýlaryň ýok bolmagyna getirdi. Atmosferada saklanýan uglerodyň ikili okisi ýeri aşa gyzmaklykdan saklap, adamyň, ösümligiň we haýwanlaryň durmuşynda uly orun oýnaýar. Ýöne adamyň hojalyk işi – öňi bilen ýangyjyň ägirt uly möçberiniň ýakylmagy – tebigatda CO₂ deňagramlylygyny bozdy. Bu, alymlaryň köpüsiniň pikirine görä, parnik effekti diýlip atlandyrylýan hadysanyň – klimatyň görnetin ýylamagy,

buzluklaryň eremegi, Dünýä ummanynyň suwunyň derejesiniň galmagy ýaly hakyky howpyň döremegine getirýar.

Soňky ýyllarda ýene-de bir ekologiki howp – stratosferanyň ozon gatlagynyň dargamagy ýüze çykdy. Ol esasan-da Antarktidanyň asmanynda (“ozon deşiği” diýilip atlandyrylýan) has aýdyň ýüze çykdy. Ozonyň ýokarlandyrylan düzümi bilen tapawutlanýan bu gatlak ýeriň üstüni Günüň artykmaç ultramelewşe şöhlelenmesinden goraýar. Ozon gatlagynyň dargamagynyň sebäbi – sowadyjy enjamlarda aerozollar görnüşinde freonlaryň (ftorhloruglewodorodlar) önümçiliginiň we peýdalanylyşynyň görnetin artmagydyr. Emma alymlaryň bir bölegi freonlaryň ozon gatlagyna täsirine ynanadyrjy delil ýokdugyny we bu ýerde gep maddalaryň aerozol dargadyjy işinde däl-de, eýsem atmosferada bolup geçýän hadysalarda diýip hasap edýärler.

Häzirkizamanyň ekologiki meselelere, şeýle hem uly şäherlerde adamlaryň durmuş şertleriniň ýaramazlaşmagyny, Dünýä ummanynyň hapalanmagyny goşmak bolar.

Şeýlelikde, daşky gurşawyň bozulmagynyň global netijeleri ähli döwletlere degişlidir, sebäbi ekologiki meseleler döwlet araçäklerini “aňşyрмаýar”. Şonuň üçin-de olar diňe giň halkara hyzmatdaşlygy esasynda çözülip bilner. Bu ugurda hereket etmek bilen, BMG halkara resminama – “Tebigaty goramagyň Bütündünýä strategiýasyny” kabul etdi.

Demografiki meseleler. Dünýäde häzirki ýüze çykýan demografik ýagdaýlar, esasan hem ösýän döwletlerde ilatyň kadalaşdyrylmaýan, öz akymyna goýberilen ösüşi umumyadamzat meselesi hökmünde häsiýetlendirilýär. Şonuň netijesinde ösýän döwletlerde: a) işlenip bejerilýän oba hojalyk yerleriniň ilatyň jan başyna düşýän meýdany kem-kemden azalýar. Ekinlerden alynýan hasyl haýal artýar. Bu bolsa azyk üpjünçilik meselesini ýitileşdirýär; b) durmuş-ykdysady taýdan gowşak ösen döwletlerde ýaşayşy üpjün edýän ulgam ýaramazlaşýar. Bu döwletlerde energiýany sarp etmekde,

kadaly sanitar-gigiýena şertlerini ýola goýmakda, ilatyň gündelik sarp edýän önümlerini öndürmekde we ş. m. yzagalaklyk dowam edýär; ç) meýdan-çäkler boýunça ilatyň gürlügiň barha artmagy zerarly daşky gurşawyň zaýalanmagy (esasan-da Hindistanda, Bangladeşde we beýleki gür ilatlaşan ýurtlarda) bolup geçýär; d) ykdysady taýdan ösen döwletlerde adamlaryň “garraşmak” hadysasy (ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň artmagy) sebäpli zyýanly netijeler ýüze çykýar; e) dürli sebäplere görä dünýäde syýasy durnuksyzlygyň (dartgynlylygyň) ösmegi dowam edýär.

Häzirki dowam edýän durmuş-ykdysady şertlerde bu meseleler diňe bir açlygyň we işsizligiň artmagyna getirmän, eýsem tebigatyň dikeldip bolmajak ýagdaýda hapalanmak howpunyň artmagyna, uly şäherlerde adamlaryň çendenaşa köp toplanmagyna we şoňa baglylykda dürli durmuş oňaysyzlyklarynyň, işsizligiň, neşekeşligiň, jenaýatçylygyň ösmegine eltýär, adam ahlagynyň pese gaçmagyna getirýär. Dünýäniň dürli sebitlerinde häli-şinde ýüze çykýan tebigy betbagtçylyklar (gurakçylyk, suw joşmasy we ş. m.) sebäpli iýmit ýetmezçiligi, ýaramaz sanitariýa şertler we çendenaşa gür ilatlaşmak ýagdaýlarynda açlygyň we ýokanç keselleriň ýaýramagyndan adamlara köpçülikleýin gyrylmak howpy abanýar.

BMG-nyň çaklama hasaplamalaryna görä 2050-nji ýylda dünýäniň ilaty 9,3 mlrd. adama ýeter. Şunlukda ilatyň çalt artmagy ösen döwletlerde däl-de, ösýän döwletlerde dowam edýär.

Ýer şary onlarça mlrd. adamy azyk bilen üpjün etmäge ukyply. Muňa garamazdan biziň günlerimizde dünýäniň ilatynyň 1/6 bölegi iýmit ýetmezçiligine sezewar bolýar. Ylmyň we tehnikanyň häzirki ösen döwründe, iýmit ýetmezçiligi we öňi bilen-de ösýän döwletlerde beýleki ýüze çykan durmuş meseleleri alymlarda we hünärmenlerde ynjalyksyzlyk döredýär. Durmuş-ykdysady yzagalaklygy ýeňip geçmezden

ilatyň sanynyň mundan beýläk-de çalt artmagy olarda garyplygyň has-da güýçlenmegine getirer. Ine, näme üçin häzirki zaman dünýäsinde demografiki ýagdaýlara edil ekologik, azyk üpjünlik, energetik we beýleki meselelere garalyşy ýaly, çynlakaý çemeleşmek talap edilýär.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlar barada aýdylanda bolsa, olaryň esasy böleginde ilatyň ösüş bady has hem haýallady. Olaryň käbirlerinde bolsa (GFR, Awstriýa, Beýik Britaniýa, Bolgariýa we baş.) tebigy köpeliş eýýäm nola deňdir. Şeýlelikde, bu döwletlerde käbir demografiki kynçylyklar döreýär. Olaryň biri-de dogluşyň derejesini ýokarlandyrmagyň zerurlygydyr.

Dünýäde häzirkizaman demografiki ýagdaýlaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri soňky ýyllarda kolonializm zulumyndan boşan döwletleriň esasy böleginiň demografiki geçiş basgançagyna (fazasyna) düşmegidir. Demografiki geçiş diýilip ilatyň üznüksiz köpelişiniň täze progressiw (oňaly) görnüşine, ýagny dogluşyň we ýogalyşyň (tebigy artyşyň) ýokary derejesinden pes derejesine geçilmegine düşünilýär.

Emma demografiki geçiş entek ýaş, garaşsyz döwletleriň hemmesinde başlanmady. Afrikanyň, Aziýanyň, Latyn Amerikasynyň köp ýurtlary bu hadysanyň çäginde daşarda galýarlar. Olarda ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi entek ýokarydyr (25-30% töweregi). Bu ýurtlarda ilatyň arasynda täze demografiki syýasatyň geçirilmegine ýeterlik üns berilmeyär.

Ösýän döwletlerde ilatyň ösüş badyny peseltmäge gönükdirilen işjeň demografiki syýasaty geçirmegiň ýollary nähili?

Birinjiden, bu köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üstü bilen täze demografiki syýasatyň maksatlaryny wagz etmegi kämilleşdirmek. Ikinjiden, göwreliligiň önüni alyş serişdelerini giňişleýin ýaýratmak we olaryň netijeliligini ýokarlandyrmak. Üçünjiden, ilatyň maddy-hal ýagdaýyny,

ýaşaýyş şertlerini gowulandyrmak. Dördünjiden, ilatyň sowatlylyk derejesini ýokarlandyrmak zerurdyr.

Bu meseläniň öňäýli çözülmegi üçin bütin adamzat jemgyýeti uly alada edýär. Sebäbi her bir ýurduň ykdysadyýetiniň ösüşi we ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesi şol umumydünýä meselesiniň sebitleriň we döwletleriň çäginde dogry çözülmegine bagly bolup durýar. Bu ugurda dünýäniň döwletleriniň aglaba köpüsinde önjeýli işler alnyp barylýar. Halkara guramalary ilat meseleleriniň has ýitileşen sebitlerinde we aýry-aýry ýurtlarynda degişli işleri utgaşdyrmak babatda çäreleri geçirýärler.

Ilat ösüşiniň örän derwaýysdygyny göz önünde tutup BMG 1994-nji ýylda Ilat we Ösüş meseleleri boýunça Halkara Kair (Ýegipet) Maslahatyny geçirdi. Şol maslahatda dünýäniň 180-den gowrak döwleti, şol sanda Türkmenistan, geljekki 20 ýyl üçin Ilat we ykdysady Ösüş boýunça Hereketleriň Maksatnamasyny kabul etdiler. Şol Maksatnamada ösýän döwletlerde demografiki ösüşi kadalaşdyrmak üçin öňi bilen olaryň durmuş-ykdysady yzagalaklygyny ýeňip geçmek boýunça wezipeler goýulýar. Sebäbi diňe şol esasyda ilat ösüşinde garaşylýan netijelere ýetmek mümkindir.

Azyk üpjünlik meseleleri. Bu mesele ilatyň köpelişiniň azyk önümleriniň öndürilmegi bilen deňeşdirilende öňe gidýän ösüşi netijesinde ýüze çykýar. Bu bolsa: 1) açlyk çekýänleriň, doly ýagdaýda ýymitlenmeýänleriň (esasan-da Afrikada) sanynyň artmagyna; 2) oba hojalyk landşaftlaryna antropogen ýüküň (agramyň) artmagyna we ekerançylyk ýerleriniň azalmagyna; 3) uly medeni-taryhy sebitleriň çäginde ilatyň ruhy – fiziki ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna; 4) dünýäde dawa-jenjelleriň döremek mümkinçiliginiň artmagyna we ş.m. gürrüňsiz getirip biler.

Her ýylda planetanyň ilaty takmynan 85-90 mln. adama artýar. Azyk önümleriniň öndürilimegini artdyrmagyň mümkinçilikleri bolsa çäkli bolmagyna galýar. Ylymyň we

tehnikanyň gazananlaryny oba hojalygyna ornaşdyrmagyň hasabyna soňky onýyllyklarda däne önümçiligini has artdyrmaga mümkinçilik berdi. Şeýlede bolsa dänäniň öndürilişi entek ýeterlik däl. Azyk gorlary (ätiyaçlyklary) barha kemelýär. Deňizleriň balyk gorlary azalýar.

Häzirki wagtda Dünýäde açlykdan we doýa garmy doýmazlykdan 1 mlrd. adam ejir çekýär. Şonuň üçin-de barha artýan ilaty hemişe azyk bilen üpjün etmek – iň wajyp global meseleleriniň biri bolup durýar.

Azyk ýetmezçiliginden ejir çekýän ilatyň esasy böleginiň toplanan sebitleri dünýä kartasynda giň meýdan-çäkleri tutýar. Ol giň zolak bolup ekwatoryň iki tarapyndan hem Afrikanyň, Günorta – Gündogar Aziýanyň hem-de bölekleyin Latyn Amerikasynyň ösýän döwletleriniň üstünden uzalyp gidýär.

Ösýän döwletlerde adatça haýsy hem bolsa bir azyklyk önümi agdyklyk edýär, bu bolsa iýmte birgörnüşlilik häsiýetini berýär. Meselem, Günorta we Günorta- Gündogar Aziýa ýurtlarynda- şaly, Afrikanyň sawannalar zonasyn- da - sorga, tokaýlar zonasyn- da –köki miweliler we ş.m.

Arassa ösümlik rasionyň organizmiň fiziologiki talaplaryny ödemeyänligini hasaba almak bilen, ösýän döwletleriniň ilatynyň 70%-e golaýy doly däl iýmitlenişe eýedir. Hut rasionyň düzümini deňşdirmekde industrial taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasynda uly aratapawutlar görünýär (maldarçylyk önümleriniň sarp edilişi ABŞ-da ösýän döwletlere garanynda 5 esse ýokarydyr).

Şeýlelik bilen azyk meselesi diňe bir baýlyk we syýasy mesele däl. Onuň köki – öňki koloniýalaryň yzagalýklygyn- da we olaryň oba hojalygynyň ýöritilişinde we zähmetiň häzirkizaman halkara bölüniş ulgamyndadyr.

Azyk meselelerini çözmegiň ýollary. Işlenip bejerilýän ýerleriň artdyrylmagy azyk ýetmezçiliginden çykmagyň ýoly bolup bilmez. Adam başyna hasaplanyl- da ol dünýäde

takmyndan 0,25 ga barabardyr. Ösýän döwletlerde çölleşme, suwarymly etraplarda ýuwulma we şorlaşma zerarly topragyň hiliniň ýaramazlaşmagy ýagdaýynda bu görkeziji has hem azalýar – 0,2 ga. Käbir döwletlerde ekerançylyk üçin ýaramly boş (erkin) ýerleriň gorunyň (fondynyň) eýýäm 90%-den gowragy eýýäm peýdalanylýar (Hindistan, Bangladeş) we tükenmek çägene ýakynlaşdy.

Ösýän döwletleriň oba hojalygynyň ýokary göterilmegi – uzak möhletleýin we toplumlaýyn wezipedir. Ol diňe daşyndan berilýän kömegiň hasabyna çözülip bilinmez we olaryň öz hususy güýçlerine daýanmaklary zerur. Onuň üçin: birinjiden, durmuş ulgamynda we oba hojalygynda özgertmeleriň geçirilmegi, agrar gatnaşyklaryň eýýäm öz möwrütini ötüren feodal görnüşleriniň doly ýok edilmegi zerur; ikinjiden, oba hojalygynda ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny ösýän döwletlere ornaşdyrmak; üçünjiden suwarymly ýerleriň möçberini artdyrmak, oba hojalygynyň çaltlandyrylan ösüşini üpjün etmek zerurdyr.

Şeýle ýoluň hakykatdygyny Aziýa döwletleri subut edýär. Olarda soňky 20 ýylyň içinde ekin meýdanlary 1,4 esse, dänäniň ýygnaýyşy bolsa 3 esse artdy. Hindistan, Indoneziýa, Taýland öz-özünü däne bilen üpjün etmek derejesine ýetdiler. Bu ýurtlarda suwaryş ulgamlaryny kämilleşdirmegiň hasabyna ýylda üç hasyl ýygnaýarlar. Şaly bilen utgaşdyrylýan, çalt ýetişýän bugdaýyň özleşdirilmegi uly ähmiýete eýe boldy.

Häzirkizaman ylmy dünýäde azyk ätiýaçlyklarynyň artdyrylmagy üçin uly mümkinçiliklere eýedir. Bu: 1) ýerleriň hasyllygyny ýokarlandyrmak (eger-de Günbatar Ýewropadaky bar bolan hasyllylyk derejesine ýetirilse, onda 10 mlrd-dan hem has köp adamy eklemek mümkin); 2) deňiz we okean suwlarynyň biologiki önümliligini ýokarlandyrmak; 3) organiki massalaryň fotosintezi üçin gün energiýasyny has netijeli peýdalanmak; 4) oba hojalyk ekinleriniň görnüş hilini gowulandyrmak we mallaryň has önümlü tohumlaryny girizmek

üçin genetikanyň we seleksiýanyň gazananlaryny giňişleýin peýdalanmak.

Şeýlelikde, dünýäde azyk üpjünçilik meselesi ýiti bolmagyna galýar. Ol azyk önümleriniň gytçylygynda we olaryň ýeterliksiz kaloriýalylygynda, vitaminleriň we haýwanat gelip çykyşly beloklaryň ýetmezçiliginde ýüze çykýar. Azygyň öndürilýän we sarp edilýän esasy etraplarynyň we açlykdan ejir çekilýän etraplaryň arasynda düýpli tapawut bar. Bütindünýä azyk meselelerini çözmegiň has ygtybarly ýoly açlyk çekýän ýurtlaryň özlerinde - Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda azyk önümlerini öndürmegi artdyrmagy gazanmakdyr.

Energetika we çig mal meseleleri. Bu umumyadamzat meselesi öňi bilen planetanyň möhüm organiki we mineral – çig mal baýlyklarynyň çäkliligi bilen baglanyşdyrylýar. Soňky ýyllarda peýdalanmaga elýeterli nebitiň we gazyň gorlarynyň gutarmagynyň mümkindigi, beýleki möhüm baýlyklaryň: demir we mis magdanlarynyň, nikeliň, marganesiň, alýuminiýiň, hromyň we ş.m. azalýandygy baradaky howsalaly pikirler aýdylýar.

Dogrudan-da, baýlyklaryň doly tükenmegi barada entek aýtmak ir (gözleg işleriniň giňeldilmegine baglylykda käbir baýlyklaryň ýüze çykarylan gorlary artýar), ýöne bu ýüzleý ynjalmadyr. Häzirki wagtda bütin dünýäde az gorly ýa-da barmasy kyn bolan çylşyrymly tebigy şertli etraplarda ýerleşýän çig-mal çeşmelerine geçmek amala aşyrylýar. Bu bolsa olary gazyp almagyň gymmatyny artdyrýar. Meselem, Dünýä ummanynyň şelf (ýalpak) böleginde buraw platformalaryny peýdalanmak esasynda nebiti çykarmak Ýakyn Gündogaryň baý nebit kânlerinden has gymmat düşýär. Köp ýurtlarda nebit we gaz üçin burawlamak eýýäm 5-6 km çuňlukda geçirilýär. Baýlyklaryň azalmagy olary tygşytly ulanmak syýasatyny işläp düzmegi, ikinji derejeli çig maly giňden peýdalanmaga mejbur edýär.

Şu gün dünýäniň energetika ulgamy energiýanyň dikeldip bolmaýan çeşmelerine-organiki we mineral ýangyçlaryna, şeýle hem derýalaryň energetiki mümkinçiliklerini peýdalanmaga we atom energiýasyna esaslanýar. Esasy energiýasaklaýjylar hökmünde nebit, gaz, kömür peýdalanylýar. Ýakyn geljekde energetikanyň ösüşi energiýagöteijileriň gowy baglanyşygyny gözlemek, öňi bilen-de suwuk ýangyjyň paýyny azaltmaga geçmek bilen baglanyşyklydyr.

Adamzat şu gün geçiş döwrüne-çäkli bolan (nebit, gaz, kömür) organiki tebigy baýlyklara esaslanýan energetikadan, umuman gutarmaýan energiýa çeşmelerini ulanmaga (ýadro energiýasy, gün radiýasiýasy, Ýeriň ýylylygy we ş.m.) geçýär diýip aýtmak bolar. Bu döwür üçin, şeýle hem energiýa tygşytlaýjy tehnologiýalary ösdürmek we adamyň hojalyk işiniň ähli ugurlarynda energiýany hemme taraplaýyn tygşytlamak häsýetlidir.

Düýäde atom energetikasy uly gerim bilen ösýär. Häzirki wagtda AES-ler 40 döwletde işleýär ýa-da gurulýar. Olar ýurtlaryň köpüsinde elektroenergetikanyň uly çeşmesine öwrülýär.

Emma dünýäde atom energetikasyny ösdürmäge garşy çykyş edýän işjeň jemgyýetçilik hereketleri-de bar. AES-leri gurmaklygy gadagan etmekligi ündeýänleriň tarapdarlary delil hökmünde Ukrainadaky Çernobyl atom elektrik stansiýasynda bolup geçen betbagytçylygy, şeýle-de atom elektrostansiýalaryň asyrlaryň dowamynda saklanmaly bolan galyndylaryny ýok etmek babatda entek çözülmelik meseleleri getirýärler. Şunlukda ýer yranmalary bolan ýagdaýynda radio işjeň galyndylar Ýer ýüzüne ýaýramaz ýaly, olary saklaýan desgalar (hranilişeler) geologiki nukdaý nazardan önän ygtybarly bolmalydyr.

Atom energetikasyny ösdürmegiň tarapdarlary bolsa, onuň energiýa almagyň häzirki beýleki usullaryna garanynda

ekologik taýdan has arassadygyny belleýärler. AES-ler atmosferany hapalamaýar, ýadro ýangyjynyň gurlary bolsa (nebitiň we gazyň gurlaryndan tapawutlylykda) has uludyr. Betbagytçylyklaryň bolmak mümkinçiligini aradan aýyrmak üçin diňe atom elektrostansiýalarynyň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmak zerur. Şu gün dünýäde energiýanyň alternatiw çeşmeleri diýilip atlandyrylýan çeşmelere uly umyt bildirilýär, olaryň artykmaçlygy energetiki baýlyklaryň dikelýänligidir. Meselem, Kaliforniýadaky (ABŞ) gün elektrikstansiýasy eýýäm beýlekilerden pes bolmadyk ykdysady görkezijilere eýedir. Gün energiýasyny peýdalanmagyň mümkinçilikleri Türkmenistan üçin-de örän uludyr. Döwletleriň käbirlerinde ýeliň güýjini peýdalanýan energoenjamlar, gaýtgyň we geotermal elektrostansiýalar (Italýada, Islandiýada, Täze Zelandiýada, Ýaponýada, Russiýada) döredildi. Ýöne alternatiw çeşmeleriň esasynda energiýa üpjünlik häzirlilikçe kömür, nebit, gaz, atom energiýasy bilen deňeşdirilende entek has gymmat düşýär. Şonuň üçin ýakyn geljekde olaryň energiýa üpjünligindäki orny pes bolmagyna galýar.

Şu günüň gün tertibinde-wodorodyň we termoyadro sinteziniň energiýasyny peýdalanmak wezipesi durýar.

Soňky ýyllarda ýitileşen energetika we çig mal meselesi dürli derejede dünýäniň ähli döwletlerine degişlidir. Olar bütindünýä häsiýetine eýe boldy. Dogrudan hem, olaryň ýüze çykmagynyň derejesi planeta boýunça energetika we çig mal baýlyklarynyň gurlarynyň ýerleşişine, şeýle-de döwletleriň industrial ösüş derejesine baglydyr.

Senagat taýdan ösen döwletleriň çig mala we energiýa bolan talaplary esasan ösýän ýurtlarynyň hasabyna kanagatlandyrylýar. Meselem, Ýaponiýanyň nebiti, boksitleri, ýadro ýangyjyny daşyndan getirmäge garaşlylygy 100 %-e ýetýär. Günbatar Ýewropa ýurtlary demir magdanynyň, misiň we ş.m. esasy bölegini daşyndan getirýärler. Hatda beýlekilere garaňda çig mal we ýangyç bilen has gowy üpjün bolan ABŞ

hem demir magdanynyň 35 %-ni, boksitleriň 88 %-ni, nebitiň 40 %-e golaýyny başga ýurtlardan getirýär. Şunlukda bu döwletleriň üçünji dünýä döwletlerine energiýa we çig mal garaşlylygy kemelmän, eýsem artýar.

Köp ýurtlarda energiýany we çig maly tygşytlamak üçin uly tagallalar edilýär. Şu gün dünýäde peýdalanylýan metallaryň-alýuminiň, misiň, sinkiň, gurşunuň we galaýynyň-ähli peýdalanylýan massasynyň 1/3 töweregi eýýäm galyndylardan we ikinji derejeli çig mallardan alynýar. Käbir döwletlerde energiýany tygşytlamak we energiýanyň alternatiw çeşmelerini peýdalanmak boýunça döwlet maksatnamalary kabul edildi.

Şeýlelikde, baýlyklaryň çäkliligi, peýdaly gazma baýlyklaryň arzan gorlarynyň tükenýänligi adamzadyň önünde çig maly we energiýany berk tygşytlamak, täze energiýa tygşytlajy tehnologiýalary peýdalanmak zerurlygyny goýýar. Energetika we çig mal meselelerini çözmek üçin ähli döwletleriň tagallasy talap edilýär.

Ösýän döwletleriň yza galaklygyny ýeňip geçmek. Bu meseläniň goýulmagy ösýän döwletleriň onlarçasynyň gözgyny ýagdaýy bilen baglanşyklydyr; 1) ilatyň jan başyna düşýän girdeýjiniň örän pes bolmagy (kä halatlarda ýylda 300 dollardan hem az); 2) bilim we saglygy saklaýyş ulgamynyň has gowşak ösüş derejesi; 3) ilat üçin ýönekeý durmuş-ýaşayyş hyzmatlarynyň bolmazlygy; 4) işläp bejerýän senagatyň gowşak ösenligi; 5) uly möçberde maliýe karzlarynyň bolmagy we ş.m.

Adatça yzagalak ýurtlaryň toparyna öňi bilen Afrika döwletleri degişlidir. Bu ýerde has garyp diýlip atlandyrylýan ýurtlaryň köpüsi (Burkina-Faso, Mali, Çad, Uganda, Burundi, Mozambik, Sudan we baş.) ýerleşýär. Olarda ýaşayyşyň derejesi garyplyk çäginde hem aşakdadyr.

Gowşak ösen ýurtlaryň yza galaklygynyň umumylaşdyrylan görkezijisi bolup olaryň ilatynyň ömrüniň

ortaça dowamlylygy hyzmat edýär. Eger-de ösen döwletlerde ol 80 ýaş töweregi bolýan bolsa, onda Owganystanda, Gwineýada, Efiopiýada – 42 ýaş we ş.m. Yzagalaklyk beýleki global meseleler – demografiki, azyk, ekologik, saglygy goraýyş weş.m. bilen aýrylmaz baglanşyklydyr.

Jan başyna düşýän girdeýjiniň derejesi boýunça köp ösýän döwletleriň we öňde baryjy industrial ýurtlaryň arasyndaky tapawut örän ýokary (meselem, ABŞ we Efiopiýanyň arasynda ol takmynan 100:1). Şunlukda şol tapawut diňe bir kemelmän, eýsem tersine, artýar. Günbataryň ösen döwletlerine garanyňda 3 esse köp ilaty bolan ýaş döwletler senagat önümini 6 esse az öndürýärler.

Durmuşyň ähli ugurlarynda örän uly tapawutlar görünýär. Meselem, ylmy-tehniki ösüş döwründe “üçünji dünýäniň” 2 mlrd. töweregi oba ilaty nahar taýýarlamak we jaýlary ýylatmak üçin oduny peýdalanýarlar. Bu bolsa, belli bolşy ýaly tokaýlaryň çalt ýok edilmegine, ekologiki çökgünligiň ýitilişmegine getirýär.

Ösýän döwletleriň yzagalaklygynyň ýene-de bir delilnamasy ilatyň köpçülükleýin sowatsyzlygydyr. XXI asyryň başlarynda bu ýerde ýaşı 15 we ondan ulularyň her üçünjisi (1 mlrd. töweregi adam) sowatsyz, olaryň aglaba köplügi bolsa aýal-gyzlardyr.

Häzirki dowam edýän zähmetiň halkara bölünişi ösýän döwletler üçin oňaly dälidir. Ýaş döwletleriň köpüsi ýyl-ýyldan çig malyň eksportyny artdyrmak bilen, ykdysady taýdan ösen döwletleriň çig-mal ýapjasy bolmagyna galýar. Şunlukda çig malyň we ýangyjyň dünýä bazaryndaky bahasy yzygider peselýär, şol bir wagtyň özünde taýýar önümleriň bahasy bolsa ýokarlanýar. Şonuň bilen ugurdaş ýagdaýda ösýän döwletleriň ösen ýurtlara maliýe bergileri hem artýar.

Emma ösýän döwletleriň ählisi bergidar dälidir. Diňe bir öz ululyklary we tebigy baýlyklary boýunça däl-de, eýsem durmuş-ykdysady ösüş derejsi, ilatyň jan başyna düşýän

girdeýjiniň ululygy boýunça hem olaryň örän dürlüdigini siz bilýärsiňiz. Şonuň üçin-de Kuweýit, Saud Arabystany, BAE we ş.m döwletler ösýän ýurtlar diýlip atlandyrylýandygyna garamazdan, indi “garyplyk guşaklygyna” girmeyärler. Ondan başgada, olar hat-da köplenç ýokary derejede ösen döwletlere-de karzlary (kredit) berýärler.

Ösýän döwletleriň durmuş-ykdysady yzagalaklygyny ýeňip geçmek, birnäçe nesilleriň ömri bilen ölçelýän, dowamly taryhy döwri talap eder.

Ýöne garyplykdan saplanmagyň birinji şerti ösýän döwletleriň özlerinde progressiw durmuş – ykdysady özgerişler, ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny giňden peýdalanmak bolmalydygy gürrüňsizdir. Şunlukda, ykdysady ösüş bilen birlikde durmuş we medeni ugurlarda hem özgerişler möhümdir.

Üçünji dünýä döwletleriniň yzagalaklygyny ýeňip geçmeginiň ygtybarly şertleriniň biri-de dünýäde harby çykdaýjylaryň kemeldilmegi we tygşytlanan serişdeleriň şu döwletleriň halklaryna kömek hökmünde berilmegi bolup biler.

Şeýlelikde, planetanyň ilatynyň ýarysyndan gowragyny özünde jemleýän ösýän döwletleriň yzagalaklygyny ýeňip geçmek wezipesi bütindünýä häsiýetine eýedir. Sebäbi ony diňe dünýä bileleşiginiň işjeň gatnaşmagynda çözüp bolýar. Ösýän döwletlerdäki häzirki ýagdaý dünýä möçberindäki durmuş – ykdysady partlaýyş howpuny döredýär we beýleki global meseleleriniň ýitileşmegine getirýär.

Dünýä okeanynyň meseleleri. Dünýä okeanynyň tebigatdaky ähli janly organizmler üçin ähmiýeti örän ulydyr. Hut okeanda ýaşaýyş emele gelipdir. Ol onuň soňky ösüşini özüniň temperaturanyň kadalaşdyryjysy we kislorody öndürijisi hökmünde üpjün edýär. Dünýä okeanynyň mineral we biologik baýlyklaryny peýdalanmak gerimi hem artýar.

Umuman deňiz hojalygy dünýä hojalygyň beýleki pudaklaryna garanynda soňrak ýüze çykdy. Deňizde

balykçylyk we awçylyk, suwotylary ýygmak we adamzat ýaşayşynyň ilkinji günlerinden başlap name bilen meşgullanan bolsalar, ol entek deňiz hojalygy bolmandyr.

Tehnikanyň we tehnologiýanyň gülläp ösmegi, zähmetiň meýdan-çäk bölünişiniň geriminiň giňelmegi – bularyň hemmesi Okeanyň baýlyklarynyň hojalyk aýlanyşygyna giňden çekilmegine getirdi. Şonuň bilen baglanyşykly meseleleri bolsa global häsiýete eýe boldy. Olara okeanyň hapalanmagy, onuň biologic önümliligiň peselmegi, ummasyz mineral we energetiki baýlyklaryny özleşdirmek we paýlanmak we beýleki meseleler girýär.

Dünýä okeanyň peýdalanmak esasanda soňky onýyllyklarda görnetin güýçlendi. Deňiz söwdasynyň göwrümi birnäçe esse artdy, gämileriň ululygy we ýük göterijiligi (esasanda tankerleriň) ýokarlandy. Dünýäniň gämi duralgalarynyň ýük aýlanyşygy artdy, uly gämi duralgalary – senagat toplumlary döredi. Öndüriji güýçleriň deňze, deňiz kenaryna tarap süýşmegi Dünýä okeanyň köp etraplarynda hojalyk agramyny artdyrdy.

Mekiska we Pars aýlaglarynyň, Demirgazyk deňziniň, Alýaskanyň kenar ýakalarynyň ýalpak böleginde (şelf) nebit we gaz çykarmak uly möçberlerde amala aşyrylýar. Şunlukda nebit, gaz gözlenilýän we gazylyp alynýan nebit platformalarynyň sany kä halatlarda gury ýerdäkiden köpdür. Nebitiň deňiz kânleri eýýäm onuň dünýä möçberiniň 1/3 golaýyny berýär. Çig malyň beýleki görnüşleriniň gazylyp alnyşy şelfde däl-de, Dünýä okeanyň çuň suwly etraplarynda alnyp barylýar.

Okeanyň biologiki baýlyklaryny çykarmak we gaýtadan işlemek çalt ösýär. Okean özünde biologiki deňagramlylyk üçin zyýansyz her ýylda 180-200 mln. tonna deňiz önümlerini bermäge ukuplydyr, ýagny onuň häzirki alnyşyny iki esse artdyrmaga mümkinçilik berýär. Ýöne ol şol baýlyklary açgözlük bilen däl-de, eýsem suwuň önümliligini köpeldip

peýdalanmak şertlerinde mümkindir. Şeýle-de bolsa Okeanda deňiz önümlerini tutmak işinde ygtybarly halkara gözegçiliginiň bolmazlygy, okeanyň aýyk böleginde täze etraplaryň haýal özleşdirilmegi, onuň çalt hapalanmagy azyk önümleriniň bu çeşmesiniň mümkinçiligini çäklendirýär.

Kenar sebitlere rekrasion agram hem artdy. Orta ýer deňziniň dynç alynýan kenarlarynda we sanatoriýalarynda her ýylda 90 mln. çenli adam dynç alýar. Kenaryň köp bölekleri myhmanhanalaryň, pansionatlaryň we kurort zonasynyň beýleki edaralarynyň üznüksiz zynjyryna öwrüldi.

Intensiw hojalyk işi Dünýä okeanynyň barha artýan derejede hapalanmagyna getirdi. Oňa her ýylda 1 mln. tonna nebit (tankerleriniň we buraw platformalarynyň betbagtçylyklary, gämilerden nebitiň suwa dökülmegi, deňiz nebit promysellerinde ýitgiler) senagatyň we şäherleriň galyndylary, şol sanda agyr metallar we hatda radio işjeň galyndylar gelip düşýär. Dünýä okeanynyň çet gyraky deňizleri: Demirgazyk, Baltika, Orta ýer, Pars aýlagy has hapalanandyr.

Belli fransuz okean öwrenijisi Žak-If Kusto baryp 50-nji ýyllarda Dünýä okeanynyň hapalanmagynyň artmagy netijesinde onuň biologiki önümliliginiň görnetin peseljekdigini duydurupdyr. Bu çaklama doly hakykata öwrüldi: dünýäde balygyň we okaenyň beýleki önümleriniň tutulyşy XX asyryň ahyrynda 95-100 mln. derejesinde durgunlaşdy.

Deňiz balykçylygynyň meseleleri kenarýaka döwletleriň “ykdyşady zonalar” (200 mil zolagy) diýilip atlandyrylýany girizilenden soňra has çylşyrymlaşdy. Bu zonanyň häzirki wagtda 140-150 mln. km², ýagny dünýä okeanynyň takmynan 40% meýdanyny tutýar. Kenarýaka döwletleri häzir bu zonalaryň baýlyklaryna örän uly hukuklara eýedirler.

Dünýä okeanynyň meseleleri – bu bir wagtyň özünde ekologik, ykdysady, tehniki we durmuşy meseleleridir. Okeanyň geljegi adamyň olary nähili akylyly başly çözejekdigine

baglydyr. Şonuň üçinde Dünýä okeanyň meseleleri ony peýdalanmagy düzgünleşdirmek boýunça, geljekde onuň hapalanmagynyň önüni almak boýunça ylalaşykly halkara çärelerini talap edýär.

Soňky ýyllarda deňiz gurşawyny goramagyň halkara mehanizmi ýüze çykyp başlady. Onuň hapalanmagyny çäklendirýän birnäçe ylalaşyklary kabul edildi.

Global meseleleriň özara baglanyşygy. Ähli umumyadamzat meseleleri özara berk baglanyşykly bolup, bir düwüni emele getirýärler. Şunlukda artdyrylman aýdylanda parahatçylygy saklamak, ýadro urşunyň önüni almak meselesine birinji derejeli mesele diýmek bolar, sebäbi dünýäde ýaşaýyşyň saklanmagynyň özi şoňa baglydyr. Ol ýaraglanma gidýän ägirt uly serişdeleriň boşamagynyň beýleki meseleleriň üstünlikli çözülmegine şertler we serişdeler berjekdigi üçin hem meseleleriň iň möhümi bolup durýar.

Ekologik meseläni şertleýin ikinji orunda goýmak bolar. Sebäbi beýleki meseleler ýüzleý ýa-da gowy (meselem adamzadyň baýlyklar bilen doly ýa-da kemter üpjün bolmagy oňa bagly bolup biler) çözülip biliner, ýöne tebigata mundane beýläk äsgermezçilik bilen gatnaşyk etmek planetada ýaşaýyşyň dowam etmegine uly howp salýar.

Demografik we azyk meseleleri özara, şeýle hem daşky gurşawy goramak bilen baglanyşyklydyr. Käbir döwletlerde maşgalany meýilleşdirmek açlykdan we doýa garmy doýmazlykdan çalt dynmaga mümkinçilik berer. Oba hojalygynda ösüş bolsa, onuň häzirkizaman gurnalyşy daşky gurşawa täsiriň peselmegine getirer. Azyk we baýlyk meselelerini ösýän döwletleriň yzagalaklygy bilen baglanyşdyrýarlar. Iýmitiň gowulanmagy we baýlyk, has takygy mineral çig mal mümkinçilikleriniň oýlanyşykly peýdalanlymagy ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna getirer. Dünýä okeanyny özleşdirmek hem beýleki meseleler

bilen baglanyşýar. Onuň baýlyklaryny peýdalanmak çig mal, energetik we azyk meselelerini çözmäge kömek eder.

II bölüm.

Türkmenistanyň ykdysady we durmuş geografiýasy

§31. Türkmenistanyň geografik ýerleşşi.

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň günorta böleginde ýerleşýär we demirgazykda Gazagystan, gündogarda Özbegistan, günorta-gündogarda Owganystan, günortada Eýran Yslam Respublikasy bilen araçäkleşýär. Günbatarda bolsa onuň kenarlaryny Hazar deňziniň suwlary ýuwyar. Onuň serhediniň umumy uzynlygy 5646 kilometre deňdir. Türkmenistan özüniň territoriýasynyň ululygy boýunça dünýäde ellinji orny eýeleýär. Onuň meýdany 491,2 müň km²-e deňdir. Ol günbatardan gündogara 1100 kilometr, günortadan demirgazyga 650 kilometr aralyga ýaýlyp gidýär.

Türkmenistan Ýewraziýanyň merkezi böleginde ýerleşýän ýurtdur. Ol dört tarapyndan hem tebigy çäkler bilen gurşalandyr. Ony demirgazykda Üstýurt platosynyň kert eňňitleri, günortada Köpetdag, Paropamyz öňi belentlikleri (Bathyz we Garabil), gündogarda Köýtendag, Amyderýanyň jülgesi, günbatarda Hazar deňzi gurşap alýar.

Türkmenistanyň territoriýasy geografik taýdan gadymy medeni ojaklaryň aralygynda ýerleşýär. Bu ýagdaý ilatyň oturymlylygy we hojalyk gatnaşyklarynyň giňelmegi üçin amatly şertler döredipdir. Şoňa görä-de gadymyýetde Türkmenistanyň meýdany Beýik Yüpek ýolunyň çatryklarynyň biri bolupdyr. Şonuň esasynda dünýäniň ähli ýerlerinden kerwenler gelipdir. Şol döwürlerde Hytaýdan we Hindistandan Ortaýer deňziniň ýakasyndaky ýurtlara, Russiýadan Buhara,

Eýrana we Gündogaryň beýleki ýurtlaryna barýan söwda ýollary Türkmenistanyň üstünden geçipdir.

Türkmenistanyň Merkezi Aziýada, gadymy ýüpek ýolunyň ugrunda, häzirki zaman howa, gara we demir ýollarynyň çatrygynda ýerleşmegi onuň örän amatly ykdysady-geografik we geosyýasy ýerleşişini üpjün edýär. Bu bolsa onuň ykdysady ösüşini üpjün edýän esasy faktorlaryň biridir.

Gadymyýetde türkmenler dünýä siwilizasiýasyna uly goşant goşan halklaryň biridir. Muny biziň wakalara baý taryhymyz subut edýär. Türkmen halky baryp Oguz han zamanýndan bäri dünýäniň ýüzünde 70-den gowrak döwletleri gurdy. Taryhda Aziýanyň, Ýewropanyň ykbalynda, syýasatynda, ykdysadyýetinde, medeniýetinde görnüp-eşidilmedik yz goýdy. Bu gün hem türkmen halky öz Milli lideri Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda beýik Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda Garaşsyzlygymyzy berkitmek, dünýäniň ykdysady taýdan ösen döwletleriniň hataryna girmek, dünýäde we sebitde parahatçylygy, özara bähbitli hyzmatdaşlygy berkitmek boýunça uly işleri amala aşyrýar.

Ýurdumyzyň amatly geosyýasy ýerleşişiniň ähmiýetini has-da ýokarlandyrýan faktorlaryň biri Garaşsyzlyk ýyllary içinde biziň ýurdumyzda häzirki zaman ulag we aragatnaşyk ulgamlarynyň döredilmegidir. Gysga möhletde Tejen-Sarabs-Maşat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýollary we gara ýollar guruldy. Bu ýollar gadymy ýüpek ýolunyň dikeldilmeginiň aýdyň mysalydyr. Bu bolsa Türkmenistanyň dünýäniň dürli künjeklerine çykalgasynyň bolmagyna, onuň daşary-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmäge uly mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň geosyýasy ýerleşişiniň amatly tarapy onuň meýdanynyň tranzit mümkinçilikleridir. Bu ugurda ýurdumyzda uly halkara ähmiýetli işleri durmuşa geçirýär. Täze gurulýan Demirgazyk-Günorta (Uzen-Gyzylgaýa-

Bereket--Etrek-Gürgen) demir ýoly, Hazar deňziniň kenarynda döredilýän “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy ýurdumyzyň amatly geografik ýerleşişini has-da ýerlikli peýdalanmaga gönükdirilendir. Bu bolsa Türkmenistanyň ykdysady ösüşine giň mümkinçilikler açýar. Dünýä ýurtlary bilen gatnaşyklary ösdürmäge ýardam edýär. Şeýlelikde, şol gurulýan ýollaryň boýunda täze ykdysady obýektleriň döredilmegine, täze şäherleriň, obalaryň peýda bolmagyna, tebigy baýlyklaryň täze ýataklaryny özleşdirmäge uly mümkinçilikler döreýär.

Şeýle transmilli transport damary ygtybarly halkara gatnaşyklaryny üpjün eder. Türkmenistanyň Russiýa, Gazagystan we Eýran, şeýle hem Aziýa we Ýewropa ýurtlary bilen özara hyzmatdaşlygy ösdürmegiň we olaryň arasyndaky oňaýly gatnaşyklary berkitmegiň amatly serişdesi bolup hyzmat eder. Bu ýol ýük we söwda dolanyşygyny birnäçe gezek artdyrmaga we ösdürmäge mümkinçilik berer.

Garaşsyzlyk ýyllarynda halkara hyzmatdaşlygyň ähli ugurlary boýunça ýurdumyz oňaýly Bitaraplyk syýasatyny ýöretmek bilen, durmuş-ykdysady özgerişleri amala aşyrmakda, içeri we daşary ykdysady hem-de syýasy işleri alyp barmakda uly üstünlikler gazandy. Halkara zähmet bölünişigi ulgamynda Türkmenistan mynasyp orun eýeledi.

Türkmenistan döwletara gatnaşyklaryny guramak we ýola goýmak işine çynlakaý hem jogapkärli çemeleşýär. Häzirki wagtda Türkmenistan dünýä döwletleriniň 120-den gowragy bilen diplomatik gatnaşyklary alyp barýar, halkara guramalarynyň 40-dan gowragynyň, şol sanda, Birleşen Milletler Guramasynyň (BMG), Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramanyň (EKO), Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň (OBSÝE) we beýleki guramalaryň doly hukukly agzasydyr.

Türkmenistanyň syýasy, ykdysady we durmuş ösüşindäki üstünlikleri onuň halkara abraýynyň artmagyna getirdi. Türkmenistan dünýäniň syýasy kartasynda tebigy

baýlyklara baý, taryh üçin örän gysga wagtda uly ykdysady ösüşleri gazanan, sebitde parahatçylygyň ygtybarly daýanjy bolan, ylalaşdyryjy ýurt hökmünde barha rowaçlanýar. BMG-niň Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda açylmagy ýurdumyzyň halkara abraýyny has-da artdyrdy.

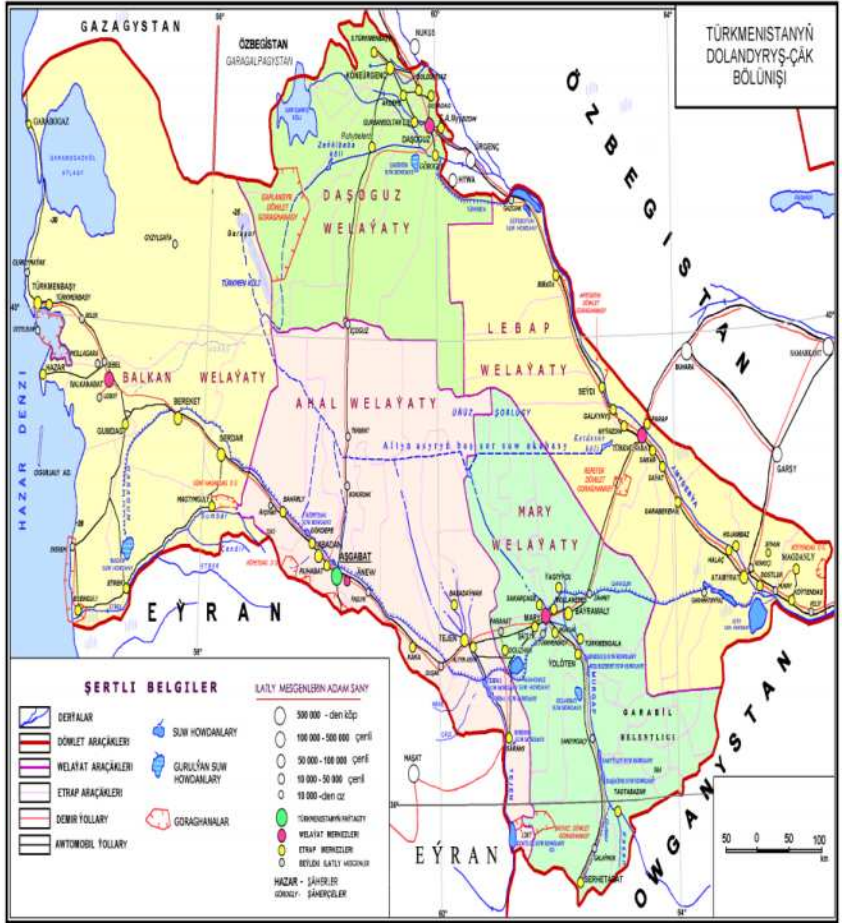
§32. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişiniň konstitusion esaslary. Türkmenistan demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak Prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar.

Her bir döwletiň meýdany dolandyryş-çäk bölünişe eýedir. Dolandyryş-çäk bölüniş ýurduň öndüriji güýçleriniň territorial ýerleşdirilişine we onuň durmuş-ykdysady, syýasy ösüşine ygtybarly gözegçilik etmegiň zerur serişdesi bolup durýar. Şeýle bölüniş dünýäniň ähli döwletlerinde bolup, olar özleriniň atlary, emele gelişleri, möçberi boýunça dürli-dürlüdür. Meselem, käbir ýurtlarda dolandyryş-çäk birlikleri oblast, ştat, prowinsiýa, raýon, ülke we ş.m. diýlip atlandyrylýar.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 47-nji maddasynda Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişiniň birlikleriniň welaýatlardan, etraplardan, etrap hukukly şäherlerden, şonuň ýaly-da etrapdaky şäherlerden, şäherçelerden we obalardan ybaratdygy bellenilýär.

Yurdumyzy aýry-aýry dolandyryş-çäk birliklere bölmek 1992-nji ýylda kabul edilen “Türkmenistanyň administratiw-territorial gurluşynyň meselelerini çözmegiň tertibi hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynda bellenilýär.

Welaýatlary, etraplary döretmek we ýatyrmak, ilatly ýerleri şäherleriň derejesine (kategoriýasyna) degişli etmek, olaryň adyny hem-de çäginini üýtgetmek Türkmenistanyň Halk Maslahaty tarapyndan amala aşyrylýar. Dolandyryş-çäk gurluşynyň beýleki meseleleri Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çözülýär.

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk birliginiň ýokary derejesi welaýatlardyr. Biziň ýurdumyzda welaýata bölmek 1992-nji ýylda girizildi. Häzirki wagtda ýurdumyzyň territoriýasy 5 welaýata bölünýär. Olar Ahal, Balkan, Mary, Lebap we Daşoguz welaýatlarydyr. Welaýatlar döwletimiziň içkeri iň uly ykdysady-durmuş bölegidir we olary emele getiriji esasy faktorlar zähmetiň territorial bölünüşidir. Her bir welaýat halk hojalygynyň aýry-aýry ugurlary boýunça ýurdumyzda belli bir orny eýeleýärler hem-de ýerli tebigy, ykdysady-durmuş şertlere laýyklykda etraplara bölünýärler.

Häzirki wagtda ýurdumyzda jemi 57 etrap bolup, olaryň 50-si oba we 7-si şäher etraplarydyr. Oba etraplary özüne şäherleri, şäherçeleri, oba geňeşliklerini, obalary birleşdirýän esasy dolandyryş-çäk birlikleriniň biridir. Welaýatlar boýunça oba etraplarynyň sanawyny, araçäklerini 1-nji we 2-nji suratlardaky diagrammadan hem-de kartadan görmek bolýar. Etraplaryň sany welaýatlar boýunça dürlüdür.

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk ulgamynda şäherlere möhüm orun degişlidir. Şäher halk hojalyk pudaklarynyň (şäher infrastrukturasynyň*) mahsus alamatlary mese-mälim bolan, durmuş-ykdysady hem medeni merkez bolup durýar. Türkmenistanda häzir 25 şäher bolup, olar hukuklary, derejeleri boýunça üç topara (kategoriýa) bölünýärler:

1) welaýat hukukly (döwlet ähmiýetli) şäher. Ol ýurdumyzyň paýtagty *Aşgabat* şäheridir.

2) etrap hukukly (welaýat ähmiýetli) şäherler. Şeýle şäherlere ilaty 30 müň adamdan ýokary, adatça, welaýatdaky ykdysady, medeni we dolandyryş merkeziniň biri

bolan şäherler degişli edilýär. Türkmenistanda olaryň sany 15-e ýetýär. Şäherleriň bu görnüşine welaýat merkezleri bolan *Türkmenabat, Mary, Daşoguz, Balkanabat*, şeýle-de uly etrabara durmuş-ykdysady we medeni merkezler bolan *Türkmenbaşy, Abadan, Baýramaly, Tejen, Serdar, Köneürgenç, Gumdag, Hazar, Garabogaz, Seydi, Magdanly* şäherleri degişlidir.

3) etrapdaky (etrap ähmiýetli) şäherler. Olar etrap bilen bile edara edilýär. Şeýle şäherlere ilatynyň sany 8 müň adamdan geçýän, senagat kärhanalary, gurluşyk we transport guramalary, kommunal hojalygy, ýerli (munisipal) ýaşayyş jaý gory, durmuş-medeni edaralaryň, söwda hem durmuş hyzmatlarynyň kärhanalary bolan hem-de, adatça, etraplaryň dolandyryş merkezleriniň biri bolan şäherler degişli edilýär. Ýurdumyzda şeýle şäherleriň sany 9 bolup, olara *Bereket, Baharly, Gökdepe, Anew, Şatlyk, Ýolöten, Serhetabat, Atamyrat, Gazojak* şäherleri degişlidir.

Käbir ýagdaýlarda etrap hukukly we etrapdaky şäherleriň derejelerine ilatynyň sanynyň bellenen möçberden azdygyna garamazdan, durmuş-ykdysady ösüşiniň we ilatyň sanynyň artýşynyň geljegi uly bolan şäherler we şäherçeler degişli edilip bilinýär.

Şäher ilatly ýerleriň ýene-de bir görnüşi *şäherçedir*. Şäherçelere, ilatynyň sany 2 müň adamdan geçýän, territoriýasy belli bir derejede rejeleşdirilen we abadanlaşdyrylan, öz çäginde senagat kärhanalary, gurluşyk we transport guramalary, demir ýol menzili, gidrotehniki desgalary, sanatoriýalary we beýleki ýatymlaýyn sagaldyş edaralary bolan ilatly ýerler degişli edilýär.

Häzirki wagtda Türkmenistanda 77 sany şäherçe bar (1-nji tablisa). Etrap merkezleriniň 35-si şäherçelerdir.

1-nji tablisa

**2010-njy ýylyň maý aýynyň 10-na çenli
Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi**

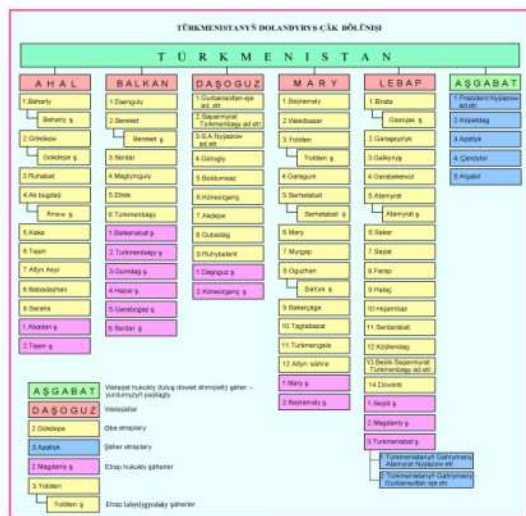
	Etrap lar	Şäher ler	Şäherler däki etraplar	Şäherç eler	Geňeşli kler
Türkmeni stan	50	25	7	77	557
Aşgabat	-	1	5	1	-
Welaýatlar					
Ahal	9	5	-	12	104
Balkan	6	7	-	16	40
Daşoguz	9	2	-	8	140
Lebap	14	5	2	26	124
Mary	12	5	-	14	149

Şäherler, şäherlçeler ilatynyň sany boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Ony 1-nji suratdaky kartadan aýdyň görmek bolýar.

Syrgyn tutup, bir ýere çugdamlanan, oturymly ilatynyň sany 50-den az bolmadyk ilatly ýerler *oba* hasap edilýär. Häzir Türkmenistanda 1928 sany oba bar. Bir ýa-da birnäçe obanyň territoriýasy *geňeşligi* emele getirýär. Türkmenistanda olaryň sany 557-ä ýetýär. Oba geňeşlikleri arçynlyklar tarapyndan dolandyrylýar.

Dolandyryş-çäk bölünişindäki özgerişler. Ýurduň dolandyryş-çäk bölünişi dürli durmuş-ykdysady şertlerde we döwürlerde üýtgäp durýar. Türkmenistan patyşa Russiýasynyň düzümine girizilenden soň, oblastlara, uýezdlere bölünipdir. 1880-1890-njy ýyllarda döwletimiziň çäğine Zakaspiý oblasti diýlip at berlipdir. Öňki Soýuz döwründe Türkmenistanyň çägi

oblastlara we raýonlara bölünýärdi. Şol döwürde ýurdumyzyň çäginde oblastlar 3 gezek ýatyrylyp, soňra dikeldildi.

2-nji surat. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi

Ýurdumyzyň häzirki dolandyryş-çäk bölünişi Garaşsyzlyk ýyllary içinde ykdysady-durmuş talaplara laýyk getirildi. Öňki dolandyryş-çäk birlikleriniň atlary millileşdirildi: oblast-welaýat, raýon-etrap, oba soweti – geňeslik diýlip atlandyrylýar. Watanymyzda Garaşsyzlyk ýyllary içinde 7 sany täze etrap (olaryň 4-üsi şäher, 3-üsi oba etraplary) peýda boldy. Hut 2007-nji ýylda bolsa Hormatly Prezidentimiziň ak pata bermegi bilen Daşoguz we Lebap welaýatlarynda täze özleşdirilýän oba hojalyk ýerlerinde halk häkimiýetiniň ulgamyny kämilleşdirmek, ilatyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmak, döwlet häkimiýeti we dolandyryş edaralarynyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen Ruhubelent, Döwletli we Altyn Sähra etraplary döredildi. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 8-indäki „Türkmenistanda käbir şäherleriň we şäherçeleriň statusyny üýtgetmek hakyndaky“ Kararyna

laýyklykda Ahal welaýatynda *Tejen*, Balkan welaýatynda *Serdar*, Daşoguz welaýatynda *Köneürgenç* şäherleri etrap hukukly şäherleriň toparyna degişli edildi. Şol Karar boýunça Ahal welaýatynda *Baharly*, *Gökdepe*, *Änew*, Lebap welaýatyndaky *Gazojak* şäherçelerine etrapdaky şäherleriň derejesi berildi. Aşgabat şäheriniň düzümine girýän Arçabil şäherine Geňeş döredilmeyän şäherçäniň aýratyn statusy berildi.

Türkmenistan öz Garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soň köp wagt geçmänkä ýurdumyz boýunça jemi 29 etrabyň we 8 şäheriň atlary üýtgedildi. Şeýle hem döwletimizde köp geografik atlar millileşdirildi, şäherler we obalar taryhy döwürlerden – ata-babalarymyzdan gelýän atlaryny aldylar. Olaryň käbirlerine Milli gahrymanlaryň, taryhy şahslaryň atlary berildi.

§ 33. Türkmenistanyň tebigy baýlyk mümkinçilikleri.

Mineral baýlyklary. Tebigy şertler we baýlyklar her bir döwletiň ykdysady ösüşini kesgitleýän esasy zatlardyr. Ýurduň tebigy şertleriniň hojalygy ösdürmek üçin amatlylygy, onuň çäginde tebigy baýlyklaryň dürli görnüşleriniň uly gollarynyň bolmagy öndüriji güýçleriň çalt ösmegine ýardam edýär.

Biziň ýurdumyzyň ýerüstüniň amatly gurluşy (relýefi), klimat şertlerini, ýer-suw baýlyklaryny, oba hojalygyny ösdürmek üçin uly mümkinçilikler döredýär. Diýarymyzyň ýerastynyň dürli mineral baýlyklara, esasan-da, nebite, gaza we mineral duzlara baý bolmagy senagatyň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin giň ýol açýar. Garaşsyzlyk döwründe şol tebigy şertlerden we baýlyklardan ýerlikli peýdalanmak netijesinde Türkmenistan durmuş-ykdysady taýdan ösüşde uly öňegidişlikleri gazandy.

Türkmenistanyň territoriýasynyň esasy bölegini Garagum çöli, Üstýurt belentliginiň günorta ulgamlary, daglyklar we belentlikler tutýar. Olaryň jümmüşinde ýangyç-energetika baýlyklarynyň (nebit, tebigy gaz, kömür), mineral himiýa çig malynyň (kükürt, ýod, brom, sulfat-natriý, nahar we kaliý duzlary), gurluşyk materiallarynyň uly gorralary bar. Olaryň gorralary boýunça biziň ýurdumyz dünýäde öňdäki orunlarda durýar. Diňe nebit-gaz babatda alanyňda Türkmenistanyň meýdanynyň 80%-iniň geljegi uludyr. Ýurdumyzyň amatly klimat şertlerinde oba hojalyk ekinlerinden ýylda 2-3 hasyl alyp bolýar. Suw üpjünçiligi çözülen ýagdaýynda döwletimiziň ekerançylyga ýaramly yerleriniň möçberi 17 mln hektardan geçýär. Eger-de Garagum çölüniň çägeli meýdanlaryny tekizlemezden, emeli suwaryş (damjalaýyn usulda) arkaly oňat hasyl alyp bolýandygyndan çen tutsaň, onda biziň geljekde ekerançylykda ulanmak üçin ätiýaçlyk yerlerimiziň has-da artýandygyna göz ýetirmek kyn däl. Ägirt uly meýdany tutýan Garagum çölünde Gün şöhlesiniň intensiwliginiň ýokary derejede bolmagy, geljekde Gün energiýasyny elektrik energiýa öwürmäge mümkinçilik berýär. Garagumyň çägesi kremniniň bol gorralarynyň biridir, ýagny onuň düzüminde kremniý okisiniň 88% töweregi bar. Onuň esasynda dünýä derejesinde uly isleg bildirýän kremniý ýarymgeçirijilerini öndürýän senagaty döretmek Garaşsyz döwletimiz üçin ykdysady taýdan örän amatly bolar.

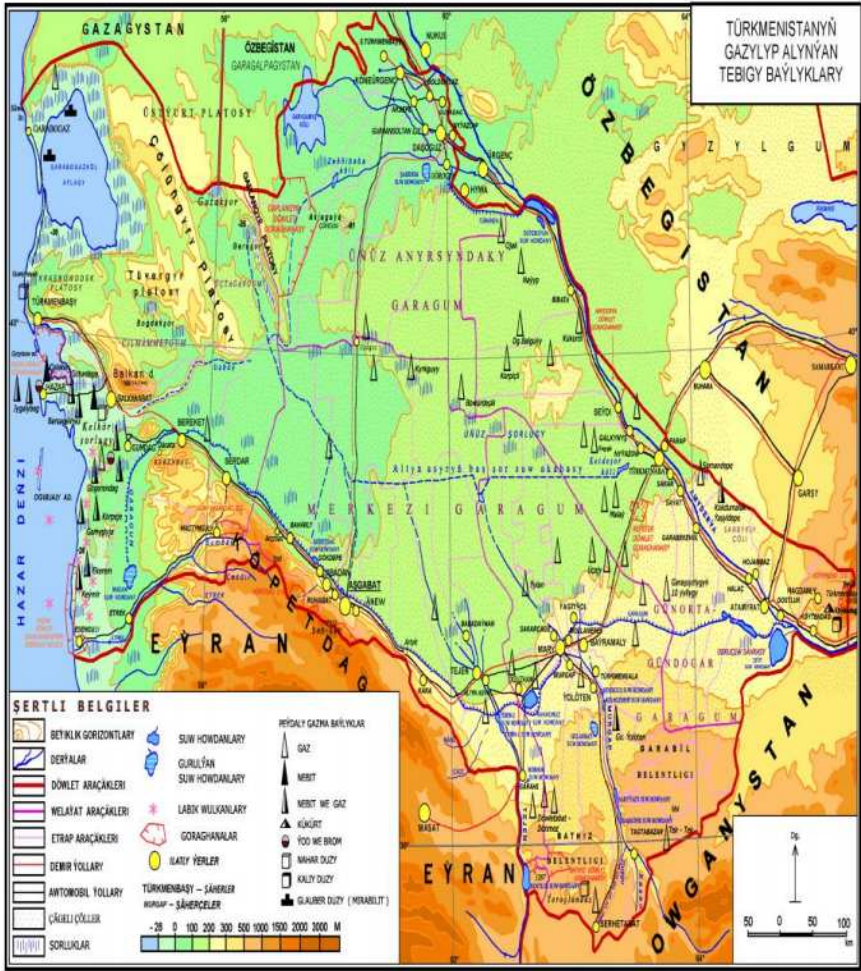
Çöllerimiz, daglarymyz oba hojalyk mallary üçin oňat öri meýdany hasaplanýar. Olarda ýylyň dört paslynda hem dowarlar, düýeler bakylýar. Derýalaryň jülgelerini, Köpetdagyň, Köýtendagyň klimatyny, akar suwly çeşmelerini, Hazar deňiz kenarlaryny dynç alyş we kesel bejeriş maksatlary üçin peýdalanmak babatda häzir ýudumyzda uly işler geçirilýär.

Ýurdumyz dürli görnüşli mineral baýlyklara, esasan-da, ýangyja, mineral-himiýa çig-malyňa, magdan baýlyklaryna

(selestin, bentonit, barit, ozokerit), mineral gurluşyk materiallaryna örän baýdyr. Garaşsyzlyk şol baýlyklary öz bähbitlerimize peýdalanmaga giň mümkinçilikleri açdy. Mineral baýlyklaryň gorlaryny ýüze çykarmaga gönükdirilen geologiýa-gözleg işleri giňden ýaýbaňlandyryldy. Döwlet tarapyndan geologiýa gözleg-agtaryş işlerini geçirmäge uly maýa goýumlary goýlup başlanyldy.

Ýangyç baýlyklary. Türkmenistan nebitiň we gazyň uly gorlaryna eýedir. Bar bolan maglumatlara görä, häzirki güne çenli uglewodorod çig malynyň ýüze çykarylan gorlary 44-45 mlrd tonna şertli ýangyçdan ybaratdyr. Şol sanda 12,0 mlrd tonna nebit we 6,2 trln m³ tebigy gaz Hazar deňziniň türkmen böleginde jemlenendir.

Günorta-günbatar Türkmenistanyň nebit we tebigy gaz gorlarynyň ähmiýeti uludyr. Ýurdumyzyň nebit-gaz babatda geljegi uly ýerleriniň umumy meýdany günorta-günbatar sebitindäkiden onlarça esse uludyr. Täze nebit ýataklarynyň we känleriniň köpüsi Merkezi we Gündogar Türkmenistanyň beýleki sebitlerinde hem açyldy. Häzirki wagtda Türkmenistanda uglewodorod ätiýaçlyklarynyň doly barlanan 130-dan gowrak gaz we 27-den gowrak nebit ýataklary bar. Olardan nebit känleriniň 39-syndan we gaz känleriniň 18-sinden ýangyç çykarylýar. Ýurdumyzyň çäginde Amyderýa gaz nebitli, Ortahazar nebit-gazly, Günorta Hazar nebit-gazly ulgamlar bar.

Häzir nebitiň bol ýerlerine Günbatar Türkmenistanda Goturdepe, Keýmir, Ak Patlawuk, Çekişler, Şatut, Nebitlije, Gündogar Çeleken, Gögerendag, Körpeje, Ekerem, Guýujyk, Nebitdag, Barsagelmez, Gamyşlyja, Hazar deňziniň ýalpak böleginde Jygalybeg, Jeýtun, Diýarbekir, Garagöl deňiz we beýlekiler degişlidir. Günorta Ýolöten, Amyderýanyň çep kenaryndaky Gökhumalak nebitiň uly ýataklarydyr.

Ýurdumyzda tebigy gazyň esasy gollary Günortagündogar Garagumda, Merkezi Garagumda, Amyderýanyň çep we sag kenar sebitlerinde, Bathyz-Garabil belentliklerinde ýaýrandyr. Olardan Döwletabat, Tejen, Malaý, Garaşsyzlygyň 10 ýyllygy, Üçajy, Seýrap, Samandep, Babarap, Kerpiçli, Bökürdeşik, Ojak kánleri gollarynyň ululygy bilen tapawutlanýarlar. Günbatar Türkmenistanda arassa gaz ýataklary bilen birlikde ugurdaş gazlaryň çykýan ýerleri hem köpdür. Barsagelmez, Körpeje, Ekerem, Gögerendag, Goturdepe, Gündogar Çeleken, Guýujyk, Keýmir ýataklaryndan nebit bilen ugurdaş gazlar çykarylýar. Bu sebitdäki arassa tebigy gaz kánlerine Çekişler, Ekizek, Hanguýy, Ördekli, Gyzylgum ýataklary degişlidir.

Türkmenistanyň çäginde Tüwergyda, Ýagmanda, Köýtendagyň etedinde kömrüň iki görnüşiniň gollarynyň barlygy bellidir. Geçirilen barlaglara görä Tüwergyda daşkömür ätiýaçlygy, Ýagman ýatagynda hem goňur kömrüň uly gollary jemlenen. Soňky ýyllarda Gyzyлгаýa sebitinde ýokarsy goňur, aşaky gatlaklary bolsa daş kömürden ybarat uly kömür káni ýüze çykaryldy. Onuň umumy ätiýaçlygy 1 mlrd tonna golaý hasap edilýär. Geljekde Demirgazyk- -günorta transmilli demir ýolunyň gurulmagy bilen bu sebitiň ýangyç baýlyklaryny peýdalanmaga uly mümkinçilikler döreýär.

Metal magdanlary. Ýurdumyzyň çäginde düzümi onçakly baý bolmadyk demir we reňkli metal magdanlary Köpetdagda, Köýtendagda, Uly Balkanda, Türkmenbaşy ýarymadasynda duş gelýär.

Türkmenistanda Uly Balkanyň, Tüwergyryň, Köýtendagyň aşaky we orta ýura döwrüniň kömürli gatlaklarynda demir magdanynyň bardygy ýüze çykarylady. Ýöne olarda demriň mukdary 15-20% -den geçmeýär. Tüwergyryda demirli- -marganesli gatlaklarda 5,6 % -e çenli marganes magdanynyň bardygy anyklanyldy. Şeýle hem Amyderýanyň çep kenarynda, Köýtendagda marganes magdanyň uly bolmadyk gorlary bar.

Reňkli metal magdanlary hem hiliniň pesligi sebäpli senagatda peýdalanylmaýar. Düzüminde gurşun, sink bolan magdanlar Köýtendagda, Günbatar Köpetdagda, Tüwergyryda, alýuminiý çig maly Tüwergyryda, Gyzylgäýada, Bathyzda, Köýtendagda, mis magdanyň çig mallary bolsa Köýtendagda, Köpetdagyň günbatarynda Garadagda, Arçmanyň günorta - günbatarynda duş gelýär. Seýrek duşýan metallardan simaply jynslar Köpetdagda, molibden – Uly Balkanda, stronsiý (selestin) Garabogazköliň günorta-gündogar kenarynda, Merkezi Garagumda, Tüwergyryda, Köýtendagda tapyldy.

Pytraňny ýagdaýda titan-sirkoniý magdany Badhyz – Serhetabat sebitinde, Ýeroýlanduz köliň çäklerinde, Amyderýa jülgesinde, Türkmenbaşy ýarym adasynda, Uly Balkan, Günbatar Köpetdag eteklerinde duş gelýär.

Himiýa çig maly. Himiýa çig malyna ýurdumyz örän baý. Ol çig mallaryň arasynda esasy orny kükürt magdany tutýar. 1930-1961-nji ýyllarda Merkezi Garagumda Derwezede we Zäklide aýyk usul bilen kükürt gazylyp alynýardy, kükürt ätiýaçlygynyň azalandygy we Magdanlyda täze käniň açylanlygy sebäpli, ol ojaklar ýapyldy. Magdanlydan 40 km günorta – gündogarda Köýtendag käninde kükürt ätiýaçlyklarynyň möçberi 9 mln tonnadan gowrakdyr. Kükürt magdanynyň azda-kände Badhyzda, Garabilde, Köpetdagda we onuň eteklerinde, Günbatar Türkmenistanda ýüze çykarylan ýerleri bar.

Gündogar Türkmenistanda nebit we tebigy gaz bilen ugurdaş kükürt çykýan (Samandep, Metejan, Kükürtli we başgalar) ýataklar tapyldy.

Türkmenistanda giňden ýaýran himiki mineral çig mallara dürli duzlar degişlidir. Daş we kaliý duzlarynyň esasy ätiýaçlygy Magdanly – Köýtendag sebitinde ýerleşýär. Magdanly, Köýtendag we Merkezi Aziýada iň uly kaliý duzly ýatak bolan Garlyk kânlerinde kaliý duzlarynyň gorlary 3 milliard tonna diýlip çaklanylýar.

Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde daş we nahar duzunyň uly gorlarynyň ýaýran ýerlerine gabat gelmek bolýar. Şolardan senagat üçin ähmiýetlisi Balkan welaýatynda ýerleşýän Guwly we Babahoja duz kânleridir. Peýdaly duzly gatlaklaryň galyňlygy 0,4-2 metr bolup, onuň 97,18 %-i nahar duzudyr. Ýylda 650 müň tonnadan gowrak duz gazylyp alynýar. Köýtendagda daş duzunyň uly ätiýaçlyklary bar. Olardan Magdanly daş duz kâninde ýeriň aşagynda eretmek usuly bilen alynýan duzdan kalsinirlenen we kaustik sodany öndürmek üçin ýaramly duzlaryň möçberi 2 mlrd tonna golaýdyr. Nahar duzunyň uly ätiýaçlygy Bathyzdaky Ýeroýlanduzda gips gatyşykly daş duzy hasaplanýar.

Himiýa senagaty üçin ýokary hilli çig mal ätiýaçlyklary boýunça Garabogaz aýlagynyň örän uly ähmiýeti bardyr. Aýlagyň suwunyň duzlulygy Hazar deňziniňkä garanda 10 esse (280-305 promille) ýokarydyr. Garabogaz aýlagynyň içinde möçberi 48 mlrd tonna golaý bolan çöken duzuň 30%-i ergin halda, galan 70 %-i kristallaşan çökündiler görnüşinde duşýar. Onuň suwy dürli mineral duzlara baýdyr. Ol ýerde esasy çig mal bolan sulfat natriden başga-da bor, brom, kaliý, magniý, marganes, litiý, rubidiý, stronsiý, ýod ýaly gymmatly himiki elementler bar. Garabogazköl aýlagynda senagat üçin has ähmiýetli çig mal sulfat natriý hasaplanýar. Aýlagda onuň ätiýaçlygy 2,5 mlrd tonna barabar. Bu sebitde mirabilitden

başga-da, kaliý, kükürtturşy magniý duzlarynyň, bromuň we ýokarda atlary agzalan duzlaryň uly ätiýaçlyklary bar.

Ýurdumyzyň hemme ýerinde diýen ýaly *ýodly-bromly ýerasty suwlaryň* bardygy ykrar edildi. Günbatar Türkmenistanyň ýerasty gatlaklary ýodly-bromly suwlara baýdyr. Hazar ýarymadasynda, Boýadagda, Balkanabat-Monjukly ýataklarda ýerasty suwlaryň düzüminde 26-35 mg/l ýod, 380-400 mg/l brom bardygy anyklanyldy. Ýodly-bromly ýerasty suwlar Demirgazyk Türkmenistanda, Merkezi Garagumda, Günbatar Köpetdagda, Murgap derýasynyň ýokary akymynda we Köýtendagda gabat gelyär. Ýöne olaryň düzümindäki ýoduň we bromuň möçberi köp dälidir.

Ýurdumyzyň Günbatar etraplarynda ozokeritiň gorlary ýaýrandyr. Olaryň emele gelşini öwrenen alymlar ony nebit bilen baglanyşdyrýarlar. Hazar ýarymadasynda ozokerit Aýmen-Meşed ýatagyndan gazylyp alynýar. Gatlaklaýyn halda ozokerit Dagajyk we Alygul ýataklarynda bardyr. Ol saglygy goraýyş hajatlary üçin ulanylýar.

Türkmenistanyň çäginde hek daşlarynyň uly ätiýaçlyklary bar. Hek daşlary himiýa senagatynda, soda önümçiliginde giňden ulanylýar. Onuň gorlary Köýtendagda, Magdanlyda we Garajagumalakda ýerleşýär.

Gurluşyk çig mallary. Türkmenistan gurluşyk çig mallaryna baýdyr. Ýurdumyzda gurluşyk işlerini geçirmek üçin *çäge* Änewde, Baýramaly etrabyndaky Täze Zähmetde, Abadan şäheriniň demirgazyk-günbatarynda, Garabogazda, Repetekde, Daşoguz şäheriniň günortasynda, Tejen şäheriniň demirgazyk-günbatarynda Gurydaňdan çägeliginde, Seýdi şäheriniň günorta-günbatarynda we beýleki ýerlerde bar.

Aýna çägesiniň uly ätiýaçlyklary Änew şäherçesiniň demirgazyk-
-günbatarynda, Baharlynyň günorta-gündogarynda, Kelete demir ýol menziliň golaýynda bar.

Çäge gatşykyly çagyl Türkmenistanyň günortasynda Köýtendag, Köpetdag, Uly we Kiçi Balkan, Badhyz, Şagadam sebitlerinde, dag eteklerinde köp möçberde duş gelýär. Onuň uly kânlerine Kelete, Garmansagat, Abadan, Belek, Gökdepe, Duşak, Galaýmor degişlidir.

Ýol, jaý gurluşygy we keramzit kerpijini öndürmek üçin zerur bolan *toýnuň* Türkmenistanyň köp ýerlerinde uly gorlaryna duş gelip bolýar. Keramzit üçin çig mal Baharlyda, Uly Balkanda, Dänişerde (Birata etrabynda), Gabaklyda jemlenendir.

Gurluşyk üçin zerur bolan *çagyl daşy* Türkmenbaşyda, Gubadagda (Daşoguz welaýatynda), Kelifde (Amyderýa boýunda), Abadanda gazylyp alynýar. Bulardan başga-da Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda, Jebelde, Keletä golaý Kernaýda (Daşoguz welaýatynyň Saparmyrat Türkmenbaşy etrabynda), Balkanabadyň demirgazyk-günbatarynda we beýleki ýerlerde çagyl daşynyň uly ätiýaçlyklary bar.

Ýurdumyzda *byçgylanyp, kesilip alynýan daş* Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda, Garabogaz şäheriniň demirgazygynda, Mukry (Magdanly şäheriniň golaýynda) ýataklarynda bolup, hojalyk hajatlary üçin ulanylýar.

Bezeg üçin diwara tutulýan daşlar Gökdepe, Gaýly demir ýol menziliň demirgazygynda (Balkan welaýaty), Türkmenbaşy ýataklarynda bar. Gurluşyk kärhanalary üçin gerek bolan *gips* Türkmenbaşy kâninden gazylyp alynýar. Başga-da, Borjakly (Belek demir ýol menziliň demirgazyk-gündogarynda), Magdanly şäheriniň demirgazyk-günbataryndaky ýataklarda gipsiň ätiýaçlyklary uludyr.

Türkmenistanyň klimat baýlyklary. Klimat şertleri oba hojalyk önümçiligini ösdürmäge amatly täsir edýär. Diýarymyzyň meýdan- çägi üçin gurak, kontinental klimat häsiýetlidir. Şeýle klimat ýagdaýynyň emele gelmegi

ýurdumyzyň dünýä ummanlaryndan uzakda ýerleşmegi, onuň demirgazyk, gündogar, günbatar bölekleriniň açyklygy, ýagny düzlük bolmagy, günortasynda, günorta-gündogarynda daglaryň bolmagy bilen hem baglanyşyklydyr. Demirgazyk we demirgazyk-günbatarda daglaryň we belentlikleriň ýoklugy sebäpli bu ýere aram we sowuk guşaklyklardan howa akymlary çalt aralaşyp bilýär. Howa ýagdaýynyň çalt üýtgemegine getirýär. Günortada, günorta-gündogarda dag gerişleriniň bolmagy bolsa Hindi okeanyndan çygly howanyň gelmegine päsgel berýär.

Sonuň üçin Türkmenistanyň klimat şertleriniň özboluşly aýratynlyklary ýüze çykýar. Oňa ýagtylygyň we ýylylygyň, aýazsyz günleriň köp bolmagy, ygalyň azlygy we bugaryşyň ýokary bolmagy, howanyň bolsa has guraklygy häsiýetlidir. Gün şöhleleriniň dowamlylygy boýunça Türkmenistanyň günorta bölegi Merkezi Aziýa ýurtlarynyň arasynda birinji orunda durýar. Gün şöhlesiniň ýiti bolan günleriniň her ýyldaky dowamlylygy Hazar deňziniň türkmen kenarlarynda 106 günden, Türkmenistanyň günorta-gündogarynda 150 güne ýetýär. Tomsuna, ýylyň bulutsyz döwründe her aýda Gün şöhlesiniň dowamlylygy 340-400 sagada ýetýär we bu babatda Türkmenistan Afrikanyň tropiki ýurtlary bilen bäsleşip bilýär.

Gün radiasiýasynyň mukdarynyň köp bolmagy Türkmenistanyň has günortada geografik ýerleşişine baglydyr. Bu ýerde her sm^2 meýdana ortaça 105- -132 k/kaloriýa gün radiasiýasy düşýär.

Howanyň ortaça temperaturasy бүтін ýylyň dowamynda +15,0 gradusdan +16,1 gradusa çenlidir. Ýanwar aýynda her gije-gündizde ortaça temperatura +1,0 , +5,2 gradusa deň, iýul aýynda bolsa +28,9 , +32,1 gradusa barabardyr. Şeýlelikde, 10 gradusdan ýokary temperaturanyň ýyl boýunça jemi 5268 gradusdan - 5655 gradusa çenli bolýar. Ýylyň dowamynda aýazsyz günleriň dowamlylygy 216-267 güne ýetýär, ýurduň günorta-günbatarynda (Etrekde) bolsa 350 güne barabardyr.

Gurakçylyk Türkmenistanyň günortasynyň klimatynyň häsiýetli alamatydyr. Howanyň köp ýyllar boýunça ortaça otnositel çyglylygy 48%-den - 64%-e çenli üýtgäp durýar. Klimatyň guraklygy atmosfera ygallarynyň az ýagmagy bilen düşündirilýär. Ygallar, köplenç, gyş, bahar pasyllarynda köp bolýar. (Her ýylda 135-186 mm). Mart aýyndan oktýabr-noýabr aýyna çenli dowam edýän wegetasion döwürde ygal has hem ujypsyz ýagýar (45-88 mm).

Türkmenistanyň, aýratyn-da, onuň günorta etraplarynyň klimat şertleri ýylylygy halaýan oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmek üçin amatlydyr. Onuň klimat şertleri Garagum derýasynyň geçýän ugrunda we günortada gowaçanyň gymmatly inçe süýümlü görnüşini ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Günorta sebitlerde ýorunjany 5-6 gezek orup bolýar. Miweli agaçlardan we üzümünden ýokary hasyl, bakjadan iki gezek hasyl almak bolýar. Günorta-günbatar Türkmenistanda, gurak subtropik sebitde nar, hurma, zeytun, injir agaçlaryny, şeýle hem açyk toprakda bütin ýylyň dowamynda gök ekinleri ösdürip ýetişdirip bolýar.

Türkmenistanyň dürli künjeklerinde kesel bejermek we adamlaryň dync almagy üçin ýaramly tebigy şertler we baýlyklar bar. Diýarymyzyň tebigy şertleri adamlaryň beden saglygy üçin amatlydyr. Onuň gurak klimaty demgysma, guragyry we başga-da birnäçe keseller üçin melhem hasaplanýar. Yssy klimaty bilen böwrek kesellerini bejerýän Baýramaly şypahanasy, ýyly we kükürtli suw bilen aşgazan kesellerini bejerýän Arçman şypahanasy, palçyk we şor suw bilen dürli keselleri bejerýän Mollagara şypahanasy ýurdumyzyň çäginde daşarda hem bellidir. Döwlet tarapyndan şol şypahanalaryň durkuny täzelemek we döwrebaplaşdyrmak boýunça uly işler alnyp barylýar. Köpetdagyň jana ýaramly klimatly we gözəl tebigatly ýeri bolan Gökdere jülgesinde çagalar üçin dync alyş we sagaldyş merkezleri işe girizildi.

Köpetdagda, Köýtendagda, Uly Balkanda we beýleki daglyk ýerlerde dynç alyş baýlyklary, çeşmeler, tokaý zolaklary bar.

Hazar deňziniň türkmen kenarynyň dynç alyş-kesel bejeriş tebigy baýlyklary has uludyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Hazaryň kenarynda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek barada Karar kabul etdi. Ol häzir üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň suw baýlyklary. Suw adamzat üçin uly ähmiýeti bolan tebigy baýlykdyr. Gurak klimatly guşaklykda ýerleşip, suwarymly ekerançylyga ýöriteleşýän Türkmenistan üçin suw baýlyklary ilatyň ýaşayşyny we ykdysadyýetiň ösmegini üpjün etmegiň esasydyr. Onuň çäginde 1 ýylda atmosfera ygallarynyň hasabyna bary-yogy 1 km³-e golaý suw ýygnanýar, bu bolsa onuň meýdanynda özbaşdak emele gelýän ýerüsti suw akarlarynyň bolmazlygyna getirýär. Ýurduň ähli ýerinde suw baýlyklary gyra deň paýlanan däl. Ýerüsti suw çeşmelerindäki suwuň möçberiniň 88%-i Amyderýanyň paýyna düşýär, galan bölegi kiçi we ulurak derýalar we çeşmelerdir. Amyderýanyň bir ýyllyk akymy 60-80 km³ barabardyr. Derýanyň hanasynda suwuň derejesi 90%-e ýetende ol - 55,2 km³-e bolýar. Murgap, Tejen we Etrek derýalarynyň suw mümkinçilikleri juda azdyr. Galan kiçi derýalaryň we çeşmeleriň suwy hojalyk-durmuş maksatlary üçin ulanylýar we suw akymynyň juda pesligi bilen häsiýetlendirilýär.

Türkmenistanda sarp edilýän suwuň 90%-den gowragy suwaryşa, suwlulandyrмага we oba hojalyk suw üpjünçiligine ulanylýar. Häzirki güne çenli hojalyklardaky suwaryş ulgamy kämil däl we oba hojalygynda suwuň ýitgisi uludyr. Şonuň üçin ýurdumyzda suwaryş ulgamyny we suw tutmagyň tehnikasyny düýpli täzeçe gurnamagy, suw tygşytlaýjy tehnologiýany ornaşdyrmagy, suw baýlyklary rejeli ulanmagy hem-de suwuň täze goşmaça çeşmelerini gözläp tapmagy göz önünde tutýan suw hojalygyny ösdürmek boýunça işler alnyp barylýar.

Ýurduň az suwly günbatar we günorta-günbatar etraplarynyň suwa bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin Amyderýanyň suwy Garagum derýasy arkaly bütin ýurduň ýeriniň üsti bilen 1300 km aralyga geçirildi. Garagum derýasy ýurduň ähli iri senagat şäherlerini – Aşgabady, Maryny, Balkanabady, Türkmenbaşyny suw bilen üpjün edýär. Ol Türkmenistanyň öndüriji güýçleriniň ösmeginde wajyp orna eýedir we derýalary bir bitewi suw hojalyk ulgamyna birikdirmäge mümkinçilik berýär.

Garagum derýasynyň uly suw ýolunda umumy göwrümi 2 mlrd m³-e barabar bolan birnäçe suw howdanlary guruldy. Olaryň esasy wezipesi – oba hojalyk ekinleriniň ösüş döwründe ulanmak üçin derýalaryň gýşky akymyny ýygnamakdyr. Türkmenistanda jemi 15 sany, umumy göwrümi 3 mlrd m³ – den gowrak bolan emeli howdanlary bar.

Şäherleri we ilatly ýerleri agyz suwy bilen üpjün etmek üçin süýji ýerasty suwlaryň gorralary ätiýaçlyk hyzmatyny edýär. Türkmenistanda ýerasty süýji suwlarynyň anyklanan gorralary 81-e ýetýär. Şol gorralaryň mukdary 1 gije-gündizde 3475,7 müň m³-e barabardyr. Olardan maksatly suw alnyşy bolsa 30%-e golaýdyr. Häzirki wagtda ýurdumyzyň dag etek düzlüklerinde, Garagum çölünde, Günbatar etraplarda ýörite guýular gazylyp, ýa-da skwažinalar burawlanyp, ýerasty süýji suwlar peýdalanylýar. Geljekde ýerasty suwlary hojalyk hajatlary üçin peýdalanmagyň möçberi has-da artar. 2007-nji ýylyň dekabrynda kabul edilen “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda oba ilatyny agyz suwy bilen üpjün etmek we mellek ýerlerinde oba hojalyk önümlerini öndürmekleri üçin dik suw guýularyny gazmagyň gerimini giňeltmek göz önünde tutulýar. Şu maksat bilen guýularyň 2774-sinde 259,8 mlrd manatlyk gurluşyk we düýpli abatlaýyş işleri alnyp barylýar.

Ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak hem-de ýaramsyz sowma suwlary gaýtadan ulanmak maksady bilen zeýkeşler ulgamyny gurmak boýunça uly işleri amala aşyrmak zerurdyr. Bu ugurda Garagumda gurulýan Türkmen köli möhüm netije berer. Türkmen köli ýurduň demirgazyk-günbatarynda ýerleşen Garaşor tebigy çökeltligiň esasynda döredilýär. Bu taslamanyň amala aşyrylmagy ýurduň suw ätiýaçlyklaryny ep-esli derejede artdyrmaga, olary halk hojalygynyň hajatlary üçin gaýtadan ulanmaga mümkinçilik berer.

Toprak we ýer baýlyklary. Ýer üstüniň gurluşy boýunça Türkmenistan düzlük we daglyk zonalara bölünýär. Her bir zona üçin häsiýetli toprak görnüşleri bar. Ýurdumyzyň düzlük we dag eteginiň peslikleri mele topraklydyr. Düzlüklerde şeýle hem çöl-çäge, takyr, takyrsow, şor we şorlaşan takyrlar bar. Belentliklerde, gyrlarda melementil-goňras, ekerançylyk ýerlerde, esasan-da, derýa jülgelerinde çemen toprak agdyklyk edýär. Bu topraklaryň aglabasy ekerançylyk üçin ýaramlydyr, ýöne Diýarymyzyň çäklerinde ýaýran bu topraklarda çüýrüntgiler kän däl, olar 0,2-2% çemesidir. Şoňa görä-de oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almak üçin mineral dökünleri topraga goşmaça dökmek zerur.

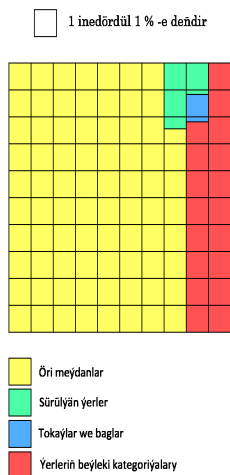
Türkmenistan ummasyz ýer baýlyklaryna eýedir. Ýurdumyzyň her bir raýatyna ortaça 7,5 gektara golaý ýer düşýär. Bu görkeziji boýunça biziň ýurdumyz dünýäde öňdäki orunlarda durýar

Türkmenistanyň ähli ýer gory 49121 müň gektara barabardyr. Bizde oba hojalygyna ýaramly ýerleriň 39933,5 müň gektary (ähli ýeriň 69,4%-i), şonuň daýhan birleşiklere berkidilen oba hojalyk maksatly ýerler 68,3%-ini, döwlet gorunyň ýerleri 20,1%-ini, tokaý zonasynyň ýerleri 4,5%-ini, senagat, ulag, aragatnaşyk, energetika, goranmak we gaýry maksatly ýerler 3,3%-ini tutýar. Ýurdumyzyň çäginde tebigaty

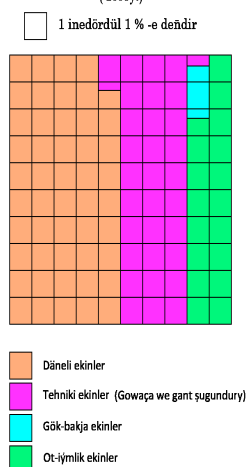
goraýyş, sagaldyş, dynç alyş we taryhy-medeni maksatly ýerler 781,6 müň gektar, suwly ýerler 508,0 müň gektara deňdir.

Türkmenistanyň ýer gory hojalykda ulanylyşy boýunça dürli hilidir. Ekerançylyk ýerleriň düzümine oba hojalyk ekinleri ekilýän ýerler girýär. Oňa sürülýän ýerler, köp ýyllyk agaçlaryň tutýan meýdanlary, boz ýerler degişlidir. Oba hojalygynda peýdalanylýan 39933,5 müň gektar meýdanyň 1778 müň gektar sürülýän ýerler, 38100 müň gektar bolsa öri meýdanlardyr.

TÜRKMENISTANYŇ ÝER RESURLARYNYŇ DÜZÜMI
(2006y.)

TÜRKMENISTANDAKY EGIN MEÝDANLARYNYŇ
EKINLERIŇ GÖRNUŞLERINE GÖRA BÖLÜNISI
(2006y.)

3-nji surat. Türkmenistanyň ýer gorunyň düzümi

Ýurdumyzda suw ýetmezçiligi sebäpli oba hojalygyna ýaramly ýerleriň bary-ýogy 2 mln gektary ekilýär, bu bolsa ähli ýaramly ýerleriň diňe 6%-ini tutýar. Türkmenistanda

ekerançylykda peýdalanmaga ýaramly ýerleriň möçberi 17 mln gektardan hem köpdür.

Türkmenistanyň ekerançylyga ýaramly ýerleriniň 5-6 mln gektary 1-nji nobatda özleşdirmäge degişlidir. Täze özleşdirilmeli ýerler Lebap welaýatynyň çäginde Köýtendagyň eteklerinde, Amyderýanyň sag kenarynda we Obruçew sähralygynda, Mary welaýatynda Hanhowuz we Şyhmanсур düzlüklerinde, Ahal welaýatynda Tejen derýasynyň gadymy deltasynda, Köpetdagyň eteginde, Balkan welaýatynda Maşat – Misserian düzlüginde, Demirgazyk Türkmenistanda Şasenem massiwinde ýerleşýär. Bu ýerlerde ekerançylyga ýaramly takyr görnüşli, takyr, takyrsow mele, takyrsow çemen topraklar giňden ýaýrandyr. Täze ýerleri özleşdirmek bilen birlikde ýerleri işläp bejermegi kämilleşdirmegiň hasabyna olaryň hasyllylygyny ýokarlandyrmak meselesine uly üns bermek gerek. Bu babatda Hormatly Prezidentimiziň özleşdirilýän tarp ýerlerde täze oba-hojalyk etraplaryny döretmek hem-de obalaryň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak baradaky kararlary aýratyn ähmiýete eýedir.

Suwarymly ýerlerden netijeli peýdalanmak hem-de oba hojalyk ekinlerinden, miweli agaçlardan ýokary hasyl almak ýerleriň melioratiw ýagdaýy bilen bagly bolup durýar.

Ekinlere berilmeli suwuň ylmy tarapdan esaslandyrylan möçberi, suwarmagyň usullary, ekin dolanyşygy, açyk we ýapyk zeýkeşleriň gurluşygy we olaryň ulanylyşy kadalaşdyrylmasa, suwarymly ýerleriň melioratiw ýagdaýy ýaramazlaşýar.

Türkmenistanyň suwarymly ýerleriniň umumy meýdanynyň 10,5%-i öte şorlaşan, 45,5%-i orta şorlaşan, 31%-i gowşak şorlaşan, 13%-i bolsa şorlaşmadyk ýerlerdir. Şonuň üçin ýurdumyzda ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak babatda uly işler amala aşyrylýar. Ähli welaýatlarda öňki hereket edýän şor suw akabalarynyň durky täzelenýär, täze şor suw akabalary gazylýar.

Biologik baýlyklar, olary goramak we tygşytlý peýdalanmak.

Türkmenistanda tebigaty goramak. Türkmenistan ösümlik örtüginin dürlüligi bilen tapawutlanýar. Munda ýabany ösýän ösümlikleri ýaşaýyş döwrüniň dowamlylygy (endemik ýa-da birýyllyk, efemeroidler, ýa-da köpýyllyk), niýetlenilişi (mal oty, dermanlyk otlar, odunlyk gyrymsylar), geografiki ýaýraýyşy (çöl we medeni zolakda ösýän ösümlikler) boýunça toparlara bölmek mümkin.

Türkmenistanyň çäginde ýaýran ösümlikler we haýwanlar biologik baýlyklara degişlidir. Ösümlikler ýurdumyzyň toprak örtüginin bezýär, ony ýeliň tozاتمagyndan, suwuň ýuwup äkitmeginden gorap saklaýar. Olaryň ilat üçin hem ähmiýeti uludyr. Olar mallar üçin oňat hilli iýmit bolup hyzmat edýärler. Garagum çölüniň, belentlikleriň, daglaryň tebigy ösümlikleri öri meýdanlardaky mallar üçin oňat iýmitdir. Ösümlikleriň dermanlyk ähmiýeti-de örän uludyr.

Türkmenistanyň ösümlik örtüginin dürlüligi. Ýurdumyzda 2600-den gowrak görnüşli ösümlik bolup, 105 maşgala degişlidir. Ot ösümlikleriň 2137 (1149-sy köpýyllyk, 988-si birýyllyk), agaçlaryň 463 (47-si gyrymsy agaçlar) görnüşi bar.

Ösümlikleriň geografiki ýaýraýyşy toprak-klimat şertlerine baglydyr. Atmosfera ygallarynyň azlygy, bugaryşyň köplügi sebäpli ösümlikleriň wegetasiýasy pasyllaýyn häsiýete eýe bolýarlar. Olaryň käbiriniň ösüş döwri güýzde başlanyp, ýazyna yssy bolanda tamamlanýar.

Gyrymsy agaçlar (sazak, çerkez, gandym, sözen we ş.m.) kök ulgamynyň güýçli bolany üçin guramaýar. Türkmenistanyň daglyk we oazis böleklerinde, derýalaryň jülgelerinde topragyň çyglylyk ýagdaýynyň ýokarydygy sebäpli ösümlikleriň ösüş döwri dowamly bolýar.

Goraghanalardan we ekerançylyk meýdanlardan beýleki ýerleriň ösümlik örtügi mallar üçin tomsuna öri

meýdany bolup hyzmat edýär. Olaryň umumy meýdany 41 mln gektara golaýdyr. Tutýan meýdany boýunça (26 mln ga köpräk) çäge-çölly ýerler has tapawutlanýar. Oňa Garagum, Çilmämetgum, Uçtagan, Gümsepişen, Maşat, Kaspiý boýundaky çägeli çöller degişlidir. Bu çöllerde ojar, sazak, gandymdyr çerkeziň dürli görnüşleri, sözen, borjak ýaly ösümlükler çöl tokaýlaryny emele getirýärler. Olardan başga-da siňren, selin, bozagan, ýylak ýaly ösümlükler öri meýdany üçin örän ähmiýetlidir. Bu öri meýdanlaryň her gektarynyň – mal ýmit ätiýaçlygy 0,6-2,3 sentner aralygyndadyr.

Yurdumyzyň demirgazyk-günbatarynda (Üstýurt bölegi) gipsli çölde 5 mln gektardan gowrak öri meýdany bardyr. Ol ýerlerde ýarym gyrymsylar (ýowşan, tetir, köwreýik, biýurgin, boýalyç) köp ýaýrandyr. Ygal gowy düşen ýyllary arpagan, börek, ýapyr, ýepelek we buýnuz ýaly ösümlükler mallar üçin gowy ýmit hasaplanylýar. Bu öri meýdanlarynyň hasyllylygy gektarda 2,5-3 sentnere ýetýär.

Ösümlük örtügi boýunça çöller (Maşat-Messerian, Tejen-Murgap aralygy, Sarygamyş kölüniň töweregindäki düzlükler) özboluşlydyr. Olaryň umumy meýdany 4 mln gektar töweregi bolup, olar üçin gyrymsy we birýyllyk ösümlükler häsiýetlidir. Toýunsow çölleriniň ösümlük örtügi oba hojalyk mallaryna güýz we gýş aýlary oňat öri bolup hyzmat edýär. Öri meýdanlaryň hasyllylygy 0,8-4,2 sentner aralygyndadyr.

Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniniň, Etreginiň we dag derýalarynyň çäýlymlarynda toraňny, ýylgyn, ýandak, çäýyr, topalak ýaly ösümlükler giň ýaýrandyr. Ol ýerler oňat öri meýdanly hasaplanylýar. Beýleki öri meýdanlaryna garanda bu ýerlerde otlaryň hasyllylygy birneme ýokary bolup, 5-9 sentner möçberindedir.

Dag etegi etraplarda 3 mln ga öri meýdany bolup, gyrtyç, gara ýylak, epelek, çetir, saryja ot we başga-da birnäçe ösümlükler mallar üçin gowy ot-ıým bolup hyzmat edýärler. Ygal gowy düşen ýyllary Uly we Kiçi Balkan, Köpetdag,

Garabil, Bathyz, Köýtendag eteklerinde ot ýatymaga mümkinçilik döreýär. Öri meýdanlaryň hasyllylygy geklarda 1,5-3,1 sentner, käbir ýyllarda bolsa 4-5 sentnere hem ýetýär.

Daglyk sebitler (Uly we Kiçi Balkan, Köpetdag, Köýtendag) mallar üçin oňat öri hasaplanylýar. Olaryň mal bakmak üçin ýaramly ýerleriniň möçberi 2 mln geklardan gowrak. Daglaryň beýikligine görä olaryň ösümlik örtügi dürli-dürlüdür. Deňiz derejesinden 2000 m beýiklige çenli çöl ösümlikleri (arpagan, dele, ýylak, ýowşanyň her hili görnüşleri), gyrymsy agaçlar köp duş gelýär. Bu ösümlikler diňe bir maldarçylyk üçin ähmiýetli bolman, eýsem dag gerişlerini, eňňitlerini suwuň ýuwmagyndan we ýeliň tozatmagyndan hem goraýar. Olaryň içinde pisse, hoz, alça, armyt, üzüm, injir ýaly miweli agaçlaryň ösýän ýerlerine-de duş gelmek bolýar. Agaçlaryň dürli görnüşlerine Köpetdag beýlekilere garanda has baýdyr. Bathyz gerşinde 75 müň geklara golaý pisse tokaýy bar. Pisse tokaýlary Köýtendagda (5000 ga), Köpetdagda hem duşýar. Agaç tokaýlarynyň ýaýran ýerleriniň öri meýdany dürli-dürli otlara baý bolýar. Şonuň üçin olaryň meýdanyny artdyrmak zerurdyr.

Haýwanat dünýäsi. Türkmenistanyň tebigy we ekologiýa şertlerine baglylykda özboluşly haýwanat dünýäsi bar. Olaryň içinde zyýan berijiligi göz önünde tutulyp, zyýankeşler we gurçuklar has gowy öwrenilendir. Olaryň adamlara we haýwanlara zyýan berýänleriniň 600-e golaýy, ösümliklere zyýan ýetirýänleriniň 100-den gowrak görnüşleri bar. Ýöne mör-möjekleriň ösümlikleri tozanlandyrmakda, topragy ýumşatmakda we çüýrüntgi emele getirmekde ähmiýetiniň uludygyny hem ýatdan çykarmaly däl.

Ýurdumyzyň çäginde süýrenijileriň 78, şol sanda ýylanlaryň 27 görnüşü bar. Olardan 4 sanysy zäherli ýylanlardyr. Ýylanyň zäheri derman senagatynda dürli dermanlary ýasamak üçin uly ähmiýetlidir. Şonuň üçin Bathyz,

Sünt-Hasardag, Köpetdag goraghanalarynda ýylanlaryň saklanylýan, idedilýän ýerleri (serpentariler) döredildi.

Türkmenistanda guşlaryň 372, süýdemdirijileriň 90-dan gowrak görnüşi ýaýrandyr. Olaryň tebigy biogeosenozlaryň sazlaşygynda we adamyň durmuşynda uly ähmiýeti bar.

Ösümlük we haywanat dünýäsiniň hojalyk ähmiýeti.

Türkmenistanyň çäginde dermanlyk otlar örän köp ýaýrandyr. Oköpüsini gadym döwürlerden bäri ýerli halk dürli keselleri bejermekde ulanyp gelipdirler. Merkezi Aziýada, şol sanda Türkmenistanda ir döwürlerden bäri halk medisinasyny ösütdi. Bu sebitde gadymy Maryda, Köneürgençde dünýä belli alymlar-lukmanlar nähoşlan adamlary dürli otlardan derman ýasap bejerypdirler. Dermanlyk ösümlüklerinden dirgoraýyşököpüsi medisine we farmakologiya nukdaý nazardan doly öwrenilen däl. Şol sebäpli ýurdumyzda Türkmenistanyň Milli derman serişdeleri instituty döredildi. Ol institutyň işgärleri döwletimiziň çägindeki dermanlyk häsiýetli otlaryň köp görnüşlerini öwrenýärler. Olaryň aglabasy bolsa dürli derman serişdelerini taýýarlamakda giňden peýdalanylýar. ynbölümSligiTebigy otlardan taýýarlanylýan dermanlaryň himiki serişdelere garanda, adamyň bedeni tarapyndan ýeňil özleşdirilýändigini hemmelere mälimdir. Olary nähoş adamlar ulananda hiç hili zyýan bermeyär.

Buýan ýurdumyzyň esasy dermanlyk ösümligidir. Buýan köki diňe bir saglygy goraýyşda dermanlyk serişde hökmünde peýdalanylman, eýsem, senagatyň we oba hojalygynyň dürli pudaklarynda giňden peýdalanylýar. Onuň himiki düzümi 20-den gowrak biologiki işjeň birleşmeleri özünde saklaýar. Buýan, esasan, Amyderýanyň jülgesinde ýaýrandyr. Häzirki wagtda onuň tutýan meýdany 15-16 müň gektara ýetýär. Ýurdumyzda buýan kökünden dürli derman serişdeleri taýýarlanylýar. Türkmenabat şäherinde “Buýan” obasenagat birleşigi hereket edýär. Häzir belli hytaý kompaniýasy bu ýerde

häzirki zaman tehnologik enjamlary bilen üpjün edilen derman zawodynyň gurluşygyny alyp barýar. Buýan ösümliginiň köp ösýän ýerleri Murgap we Tejen derýalarynyň jülgeleridir.

Türkmenistanyň çäginde tokaýlaryň tutýan meýdany uly däldir. agaçlary ekin meýdanlaryny tomsuň epgek ýelinden, gyşyň aňzak sowugyndan goraýar. Miwe berýän agaçlary köpräk ekmek bähbitlidir. Miweli agaçlar ilatyň miwe önümlerine bolan isleglerini kanagatlandyrýarlar. Agaçlar ekinleriň hasyllylygyny artdyrmaga hem kömek edýärler. Alymlaryň hasaplamalaryna görä ekerançylyk meýdanlaryň arasynda ekilen agaçlar gowaçanyň we beýleki ekinleriň hasyllylygyny 2-5 sentnere çenli artdyrýar. Ekin meýdanlarda ekilen agaçlaryň ýapraklarynyň suwy köp bugardýanlygy zerarly ýerasty suwlaryň derejesi peselýär. Tokaý agaçlary ekilen ýerlerde ýerasty suwlaryň derejesi ýokary galmaýar.

Türkmenistanyň esasy tokay baýlygy Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniň, Etregiň we Köpetdagdan gözbaşyny alyan derýajyklaryň jülgelerinde ýerleşýär. Garagum çölüniň köp ýerlerinde ojarly, sazakly, gandymly, çerkezli, sözenli tokaýlar bar.

Häzirki wagtda Türkmenistanda tokay agaçlaryny gorap saklamak, köpeltmek babatda uly işler alnyp barylýar.

Ata-baba ýörelgelerden ugur alyp, Türkmenistanyň Prezidenti tapyndan 1992-nji ýylyň noýabr aýynyň 9-da “Ýurdumyzy bagy-bossanlyga öwürmek barada” Karar kabul etdi. 1999-njy ýylda “Gök guşak” paýdarlar jemgyýeti döredildi. Aşgabadyň, beýleki şäherleriň we etrap merkezleriniň töweregine 6 hatarly gorag tokaý zolaklaryny döretmek boýunça işler ýaýbaňlandyryldy. 1998-nji ýyldan bari döwletimiziň ähli weläýatlarynda 63 million düýpden gowrak pürli, ýaprakly, miweli agaçlar oturdyldy. Şonuň 24 million düýpden gowragy Aşgabat şäherine we onuň töweregindäki baýyrlyklara ekildi.

Ýurdumyzyň çäginde senagat ähmiýetli haýwanlary köpeltmek mümkinçilikleri uludyr. Diýarymyzyň derýalarynda, köllerinde we suw howdanlarynda balyklaryň 60-dan gowrak görnüşleri bar. Olaryň içinde bütündünýä ähmiýetli tirana we gyzył balyk (Hazar deňzinde), ak amur, tüňni maňlaý (Amyderýa, Murgap, Tejen, Garagum derýasy) balyklaryň uly hojalyk ähmiýeti bar. Döwletimizde ýöriteleşdirilen balyk hojalyklary döredilen. Olary ösdürmeklige, halkymyzyň balyk önümlerine bolan islegini kanagatlandyrmaga ýurdumyzda uly üns berilýär.

Biologiýa (ösümlik we haýwanat dünýäsiniň) baýlyklaryň adamyň hojalyk işinde, ýaşaýşynda, esasan hem ekologiýa meselelerini çözmekde örän uly ähmiýeti bar. Şonuň üçin olaryň sanynyň azalmazlygy üçin göreşmelidiris. Olaryň hojalyga peýdaly görnüşleriniň baş sanyny artdyrmak barada alada etmelidiris.

Türkmenistanda tebigaty goramak. Tebigatdan tygşyly peýdalanmak – häzirki döwrüň derwaýys meseleleriniň biridir.

Şu maksat bilen ýurtda tebigy baýlyklary aýap saklamaga we tygşyly ulanmaga gönükdirilen birnäçe kararlar kabul edildi. 1991-nji ýylda kabul edilen “Tebigaty goramak hakyndaky” Kanun durmuş-ykdysady we ekologik hukuk kadalaryny düzgünleşdirýän esas goýujy resminamadyr.

Türkmenistan daşky gurşawy goramak boýunça birnäçe halkara konwensiýalaryna goşuldy.

Häzirki wagtda daşky gurşawy goramak – Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň mizemez esaslary bolup durýar. Şu maksat bilen 2002-nji ýylda “Türkmenistanyň daş-töweregi goramak hereketleriniň milli meýilnamasy” işlenilip düzüldi. Meýilnama daşky gurşawa adam tarapyndan ýetirilýän täsirleriň derejesine baha berýän häzirki zaman ylmy-tehniki usullary ösdürmegi, tebigatdan rejeli peýdalanmagyň häzirki zaman tärlerini we usullaryny ornaşdyrmagy, çölleşmäge garşy

göreş boýunça dünýä tejribesini ulanmagy, biodürlüligi gorap saklamagy, tebigaty goraýyş kanunçylygyny kämelleşdirmegi we ş.m. göz önünde tutýar.

Türkmenistan ummasyz ýer we mineral çig-mal baýlyklarynyň eýesidir. Şu nukdaýnazardan tebigatdan rejeli peýdalanmak hem-de bozulan ýerüsti görnüşleriniň önümliligini dikeltmek ileri tutulýar.

Ýurdumyzyň ösümlük dünýäsi gorag hyzmatyny ýerine ýetirýär. Çöllügiň adatdan daşary şertlerinde tokaýlar we ekilen tokaý agaçlary ýeliň güýji bilen topragyň örtüginä sowrup hem-de ýeliň we sil gelmegi netijesinde ýuwulup hem-de süpürilip äkitmekden gorap saklaýar. Ot-ıým we tokay agaçlary biologik zeýkeş bolýar. Olar ýerasty suwlaryň derejesini peseltýär. Ilatly ýerleri we ekin meýdanlaryny ýalynly epgekden hem-de tozanly harasatdan goraýarlar.

Senagatyň giň möçberde ösmegi bilen baglylykda Türkmenistan üçin daşky gurşawy goramak, howanyň tämizligini üpjün etmek 1-nji derejeli ähmiýete eýe bolýar. Sebäbi, häzirkä wagtda ýurdumyzda senagat kärhanalarynyň sanynyň artmagy asmana sowrulýan zyýanly jisimleriniň mukdarynyň köpelmegine getirip biler.

Senagat kärhanalaryň aglabasy tozan we gaz arassalaýjy enjamlary bilen abzallaşdyryldy. Ýöne köp desgalar tehniki taýdan kämil däl we täzeçe guralmaga mätäçdir. Şu maksatlara eýerip, hereket edýän senagat kärhanalaryny tehniki taýdan täzeden abzallaşdyrmak we ýañadan täzeçe gurnamak amala aşyrylýar.

Tebigaty goramagyň başga-da netijeli çäreleri işlenilip taýýarlanylýar. Şolaryň biri ilatly ýerleri doly gazlaşdyrmakdan ybarat. Şonuň netijesinde odun üçin gyrymsy agaçlary çapmak we tebigata agram salmak ep-esli azaldy. Tokaýlaryň tebigy taýdan dikelmegi artdy, ýurtda ekologiýa ýagdaýy gowulaşdy.

Aral deňziniň we onuň suw aýтымynyň ekologiýasy meseleleri öňden bäri bar. Ýöne olar XX asyryň 60-njy

ýyllarynda has ýitileşdi. Soňky 30 ýyldan gowrak wagtda Amyderýanyň we Syrderýanyň akymynyň suwaryşa we başga hajatlara giňden ulanylmagy netijesinde deňiz özüniň ululygynyň ýarysyndan gowragyny ýitirdi. Deňziň guran düýbünüň uly meýdanlary ýele aňsatlyk bilen sowrulýan çägelitoýunly şorluga öwrüldi.

Türkmen aralýakasynyň çäkleri ýurduň demirgazyk böleginde 90 müň km² meýdany tutýar. Tebigy gurşawyna gitdigiçe köp täsir eden Aral deňziniň guramagyna alyp gelen ýagdaýlar, şeýle hem daşky gurşawa tehnogen taýdan köp zor salynmagy Aralýakasynda ekologiýa taýdan heläkçilik zolagynyň döremegine getirdi.

Aral deňziniň guran düýbünden göterilýän duz – tozan külkesiniň täsiriniň artmagy topragyň şorlaşmagyna, suwuň hapalanmagyna, sebitiň ilatynyň saglygynyň ýaramazlaşmagyna getirýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň demirgazyk sebitiniň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça uly möçberli durmuş-ykdysady maksatly çäreler amala aşyryldy. Bu bolsa, gysga wagtyň içinde öz oňyn netijelerini berdi.

§34. Türkmenistanyň ilatynyň geografiýasy.

Ilatyň sany we artyşy. Döwletiň esasy baýlygy onuň ilatydyr. Şonuň üçin kadaly ilat ösüşini üpjün etmek, olaryň durmuş şertlerini, maddy hal-ýagdaýyny mundan beýläk-de gowulandyrmak Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň ykdysady syýasatynyň baş ýörelgesidir.

Ilat öndüriji güýç hökmünde döwletiň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy girewidir. Şonuň üçin ykdysady ösüşiň geljekki sepgitleri kesgitlenende ilatyň umumy sanynyň, onuň sebitler we çäkler boýunça bölünişi, jyns we ýaş toparlary boýunça düzümi, territoriýa boýunça gürlük derejesi hakyndaky maglumatlar uly ähmiýete eýedir. Olar ykdysadyýetiň haýsy

pudaklarynyň ösdürilmeginiň ileri tutulmalydygy, ýurduň haýsy sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşine aýratyn üns berilmelidigi ýaly meseleleriň ylmy taýdan esaslandyrylan görnüşde çözülmegine ýardam edýär. Şeýle hem ilatyň ýurtda öndürilen önümleri esasy sarp ediji bolup durýandygy üçin ilat bilen baglanyşykly maglumatlary haýsy önümleriň we harytlaryň näçe mukdarda öndürilmelidigi, haýsy görnüşli hyzmatlaryň geriminiň giňeldilmegine üns berilmelidigi ýaly meseleleriň doly çözgütlerini tapmaga mümkinçilik berýär.

Ilatyň sany we artyşy. Islendik ýurduň, sebitiň, etrabyň ilatyna häsiýetnama bermek şol ýerde ýaşaýan adamlaryň umumy sanyny kesgitlemekden başlanýar. Adatça, ilat baradaky maglumatlaryň esasy çeşmeleri hökmünde ählumumy ilat ýazuwlarynyň, şeýle-de döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan dogulýan we ýogalýan adamlary, nika baglaşmalary we nika bozulmalary, ilatyň göçüp-gonuş hereketleri (migrasiýa) baradaky gündelik maglumatlar hyzmat edýär. Biziň ýurdumyzda şu maglumat çeşmeleriniň ikisi hem giňden peýdalanylýar. Türkmenistan özüniň Garaşsyzlygyny gazanandan soň, ozalky SSSR-iň düzümine giren respublikalaryň arasynda ilkinji bolup, 1995-nji ýylyň Ýanwary aýynyň 12-17-sine ýurdumyzda ilkinji gezek ilat ýazuwy geçirildi. Ilat ýazuwynyň maglumatlarynyň ylmy-amaly ähmiýeti uludyr. Onuň maglumatlary Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň gysga döwürleýin ýa-da uzak möhletleýin maksatnamalary düzülende giňden peýdalanylýar.

Ýurdumyzyň ilatynyň sany çalt depginler bilen artýar. Ilatyň artyşyna taryhy-geografik nukdaý nazardan göz aýlasak, onda onuň depgininiň soňky döwürde ýokarydygyna göz ýetirmek kyn däl (4-nji suratdaky diagramma). 2009- -nji ýylyň Ýanwary aýynyň 1-ine Türkmenistanyň ilatynyň sany 6,5 mln adama ýetdi. Soňky 96 ýylyň içinde (1913-2009-njy ýyllar) ilatyň sany 4360 müň adam, ýa-da 5,2 esse artdy. Garaşsyzlygyň 18 ýylynyň içinde bolsa onuň artyşy 1968 müň

adama, ýa-da 1,5 essä barabar boldy. Bu bolsa ýurdumyzyň ilatynyň her ýylda ortaça 80 müň adam töweregi, ýa-da 1,5% artýandygyny görkezýär.

Ilatyň şeýle ösüşi dürli durmuş-ykdysady sebäpler bilen baglanyşyklydyr. Öňi bilen ýurdumyzda ilatyň sanynyň artmagyna itergi berýän demografik syýasatyň* ýöredilýändigini bellemek gerek. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän, ilatyň ösüşini üpjün edýän oňaly demografik syýasaty netijesinde ilatyň sany çalt depginler bilen artýar.

*Demografik syýasat – bu döwlet tarapyndan ilatyň kadaly ösüşini üpjün etmäge gönükdirilen çäreleriň jemidir.

Ýurtda şeýle demografik ýagdaýyň emele gelmegine ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlandyrylmagyny üpjün edýän we halkyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirilen durmuş-ykdysady we medeni özgertmeleriň geriminiň barha giňelmegi oňyn täsir edýär. Döwlet tarapyndan bu ugurda geçirilýän çäreler sagdyn durmuş keşbini üpjün etmäge we ilat üçin lukmançylyk hyzmatlarynyň hemme görnüşleriniň elýeterli we olaryň hiliniň ýokary bolmagyna, esasanam, çagalaryň we eneleriň saglygyny goramak bilen baglanyşykly işleriň netijeliliginiň artmagyna, beden taýdan sagdyn nesli terbiýeläp ýetişdirmäge gönükdirilendir. Türkmenistanda eneleriň çaga dogurmaklaryny döwlet tarapyndan höweslendiriji çäreler, ýagny ykdysady we durmuş ýeňillikleri bellenilýär. 2007-nji ýylda kabul edilen “Durmuş üpjünçiligi hakynda” Türkmenistanyň Bitewi Kanuny bu babatda uly çäreleri göz önünde tutýar.

Umuman, ilatyň ösüş meselesi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň hemişe esasy ugurlarynyň biri bolup durýardy. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu mesele döwletiň iňňän uly ähmiýet berýän ugurlaryna öwrüldi. Ýurtda geçirilýän durmuş-ykdysady özgertmeler öňi bilen ilatyň durmuş hal-ýagdaýlaryny gowulandyrmaga gönükdirilýär. Bu bolsa

Watanymyzda oňaýly ilat ösüşini üpjün etmegiň ygtybarly ýoludyr. Bu meselä döwletimiziň uzak möhletleýin ösüşiniň baş ugurlarynyň biri hökmünde garalýar.

Türkmenistanyň sebitler boýunça ilatynyň artyş depgini barada aýdylanda, onda onuň birsydyrgyndygyny bellemek bolar. Ilatyň sany hemme welaýatlarda hem çalt artýar.

Ilatyň tebigy köpelişi. Türkmenistanda ilatyň sanynyň artyşy, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna bolup geçýär. Ilatyň tebigy köpelişi – bu dogulýanlar bilen ýogalýanlaryň arasyndaky tapawut bolup, ilatyň köpelişiniň esasy görkezijisidir.

Halkara kabul edilen koeffisiýente laýyklykda, dogluş, ýogalyş we tebigy artyş hersi aýratynlykda her 1000 adama düşýäni bilen hasaplanylýar we promillerde (‰) aňladylýar. Bu koeffisiýent dogulýanlaryň, ýogalýanlaryň, tebigy köpelişiň sanyny ilatyň ortaça, bir ýyldaky sanyna bölmek bilen hasaplanylýar.

Soňky ýyllarda durmuş-ykdysady ösüşiň bazar şertlerine geçmegi bilen biziň ýurdumyzda ilatyň dogulyş koeffisiýenti birneme durgunlaşdy we $15,4 \text{‰}$ -e deň boldy. Şeýle-de bolsa Türkmenistan ilatyň köpeliş derejesi boýunça GDA-nyň ýurtlarynyň arasynda öňdäki orunlaryň birini eýeleýär.

Soňky ýyllarda ýurdumyzda ilatyň ýogalyş koeffisiýentiniň derejesi hem görnetin peseldi. Ol bolsa gönüden-göni Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzda durmuşa geçirýän “Saglyk” maksatnamasy we durmuş-ykdysady özgertmeleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Soňky 60 ýylyň içinde ilatyň ýogalyş koeffisiýenti 3,5 esse azaldy we häzir $5,5 \text{‰}$ -e barabardyr.

1980-nji ýyllarda Türkmenistan öňki SSSR-iň düzümindekä çaga ölümünüň ýokary derejesi bilen häsiýetlendirilýärdi. Doglan her 1000 çaganyň 53-üsi 1 ýaşyna ýetmän ýogalýardy. Esasan hem dem alyş organlarynyň

sowuklamasy we ýokanç garyn-içege keselleri çagalaryň ölümine sebäp bolýardy. Ýogalan çagalaryň köp bölegi oba ýerlerine degişlidi. Çaga ölüminiň ýokary derejede bolmagyna respublikanyň ekologik ýagdaýynyň ýarazmalaşmagy hem uly täsir edýärdi. Bu ýagdaý, esasan, Daşoguz welaýatynda bolupdy.

4-nji surat. Türkmenistanyň ilatynyň sanynyň ösüş depgini

Geçirilen uly durmuş-ykdysady özgermeler çaga ölüminiň derejesiniň üzüň-kesil peselmegine getirdi. Onuň esasy sebäbi ýurdumyzda ilatyň saglygyny goramak, ekologik ýagdaýy gowulandyrmak, ilatyň durmuş-hal ýagdaýyny ýokarlandyrmak babatda uly çäreleriň durmuşa geçirilmegidir. Egerde 1988-nji ýylda Türkmenistanda çaga ölüminiň koeffisiýenti 53,3 ‰ bolan bolsa, onda 2009-njy ýylda bu

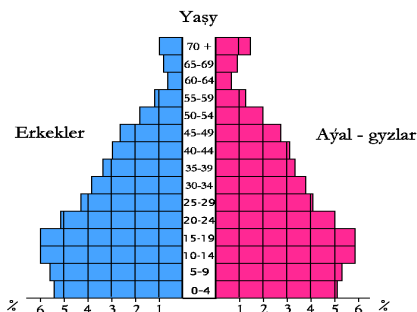
görkeziji 12,1 ‰-e çenli peseldi. Ýurdumyzyň welaýatlary boýunça ilatyň tebigy köpelişinde uly tapawutlar duýulmaýar. Ýöne şäherler bilen deňeşdirilende oba ýerlerinde tebigy köpelişin derejesi birneme ýokarydyr.

Ilatyň göçüp-gonuş hereketi. Ilatyň köpelişinde ýurdumyzyň çäginde bolup geçýän göçüp-gonuş hereketiniň (migrasiýanyň) ähmiýeti uly däl. Onuň umumy möçberinde döwletiň içindeki göçüp-gonuşlar esasy orny eýeleýär. Welaýatlaryň içinde ilatyň göçüp-gonuşlarynyň in köpüsi şol welaýatlaryň öz içindeki ilatly ýerleriň aralarynda bolýar. Ýurduň ilatynyň içkeri göçüp-gonuş hereketinde ýokary işjeň ýagdaý şäherleriň arasynda bolup geçýär. Şäherleriň we obalaryň arasyndaky ilatyň göçüp-gonuşunyň möçberi birneme ondan pesdir.

Ilatyň jyns, ýaş we maşgala düzümi. Türkmenistanda ilatyň umumy sanynyň 50,2%-ini aýallar düzýär, şunlukda, bu görkeziji oba we şäher ýerlerinde deňeçerräkdir. Ýurdumyzda erkekleriň we aýallaryň san taýdan tapawudy kem-kemden azalýar. Eger-de 1990-njy ýyllarda ähli ilatyň 49,7%-i erkekler bolan bolsa, 2009-njy ýylda ol 49,8%-e ýetdi.

Türkmenistanda häzirki zaman maşgalasynyň häsiýetli sypaty köp çagalylykdan ortaça maşgala sanyna degişli toparlara geçmekdir. Soňky döwürde ýurdumyzda orta ululykdaky maşgalalaryň sanynyň artýandygy aýdyň görünýär. 1995-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwy boýunça, 4-6-adamdan ybatrat bolan ortaça ululykdaky maşgalalar 47%, uly (7 we ondan hem köp adamly) maşgalalaryň sany 31%-e barabar boldy. Soňky ýyllarda az çagaly maşgalalaryň (maşgalada 2-3 çaga) hem sany kem-kemden ýokarlanýar. Türkmenistanda ortaça maşgalanyň sany 5,3 adama deňdir, şol sanda şäher ýerlerinde 4,6 adam, oba ýerlerinde bolsa 6,0 adamdyr. Şäherde we obada ýaşayan maşgalalaryň adam sany boýunça tapawudy oba ilatynyň milli düzümi we olaryň köp çagalylyk däplerini saklaýandyklary bilen baglanyşyklydyr.

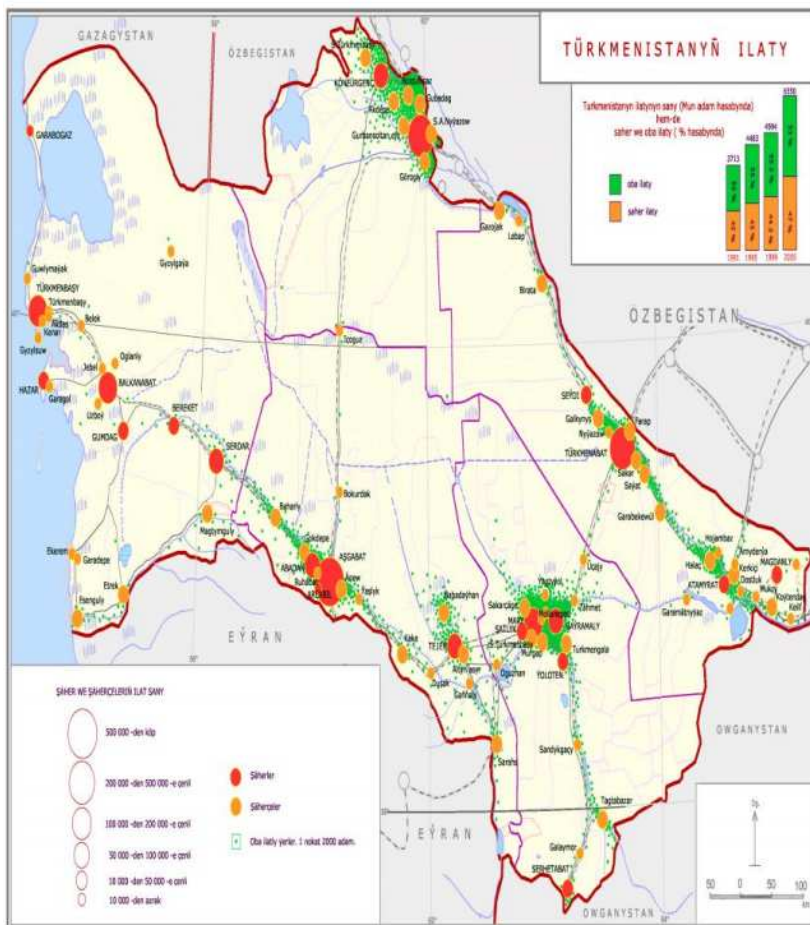
Türkmenistanyň ilatynyň
jyns we ýaş alamatlary boýunça düzümi, göterimde
(2007 y.)

5-nji surat. Türkmenistanyň ilatynyň jyns we ýaş alamatlary boýunça düzümi

Çaga dogluşynyň artyşy köp babatda ýurtda emele gelen nika baglaşmak ýagdaýy bilen şertlenendir. Ýurdumyzda ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmäge gönükdirilen syýasat adamlara ertirki güne bolan ynamy döretmäge ýardam berdi. Ilatyň durmuş taýdan

kepillendirilmegi, adamlaryň özläriniň geljegine we öz nesilleriniň geljegine bolan ynamly garaýşy täze maşgalalaryň döremegi üçin amatly ýagdaýy döredýär. 1991-nji ýyldan 2009-njy ýyla çenli döwrüň içinde ýurtda 394 müňden gowrak nika baglaşyldy. 2009-njy ýylda nikalaşmagyň umumy koeffisiýenti $6,9^{0}_{00}$, nika bozulmalaryň umumy koeffisiýenti bolsa baryýogy $1,0^{0}_{00}$ -e deň boldy.

Ilatyň ýaş düzüminiň üýtgeýşi Türkmenistanyň amatly demografik ýagdaýa we ilatynyň barha artýan köpelişe eýedigini görkezýär. 5-nji suratdan görnüşi ýaly, ýurdumyzyň ilatynyň ýaş düzüminde çagalar we ýaşlar agdyklyk edýär. 0-dan 24 ýaşa çenli ýaş toparlarynyň hersiniň ilatyň umumy sanyndaky paýy 5%-den, 10-14 we 15-19 ýaş toparlary bolsa 6%-den hem geçýär. Bu ýagdaý jyns toparlarynyň (erkekler we aýallar) ikisinde hem görünýär. Ilatyň has uly ýaş toparlarynyň paýy bolsa azalýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurtda emele gelen demografik ýagdaýlar adam ömrüniň ortaça dowamlylygynyň artmagynyň möhüm aýratynlygydyr. Bu görkeziji milletiň durmuş hal-ýagdaýynyň derejesini kesgitleýän esasy görkezijileriniň biridir. 1991-2009-njy ýyllaryň içinde Türkmenistanda adam ömrüniň ortaça dowamlylygy 65,8 ýaşdan 69,5 ýaşa çenli artdy.

Ýurtda adam ömrüniň ortaça dowamlylygynyň artmagyna Türkmenistanyň gazanan ägirt uly ykdysady üstünlikleri we Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän netijeli durmuş syýasaty ýardam berdi.

Ilatyň milli düzümi. Gol-zähmet resurslary we olaryň peýdalanylyşy.

Milli düzümi. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan demografik we milli syýasaty ýurdumyzda ilatyň milli düzüminiň dürlüliliginiň saklanmagyny, Türkmenistanyň çäginde ýaşaýan ähli halklaryň agzybirlikde, asuda durmuşda ýaşamagyny üpjün edýär.

Türkmenistanda häzirki wagtda 40-dan gowrak milletiň wekilleri ýaşaýar. 1995-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä ýurduň ilatynyň 88%-e golaýyny türkmenler düzýär.

Türkmen milleti Altaý dil maşgalasynyň türki diller toparyna degişlidir. Türkmenistanda 1990-njy ýyldan başlap

türkmen dili döwlet dili hökmünde ykrar edildi. Türkmenler döwletiň çäklerinden daşarda hem uly etniki topar bolup ýaşaýarlar. 1995-nji ýylyň maglumatlaryna görä Özbegistanda 125 müň, Russiýada 40 müň, Täjigistanda 22 müň türkmen ýaşaýar. Türkmenleriň uly topary Eýranda (850 müň), Owganystanda (700 müň), Yrakda (235 müň), Türkiýede (150 müň), Siriýada (60 müň), Hytaýda (85 müň) bar. Umuman, daşary ýurtlarda ýaşaýan türkmenleriň sany 2,2 mln adama golaýdyr.

Daşary ýurtlardaky ildeşlerimiziň ýaşaýyş durmuşyny has çuňňur öwrenmek, olar bilen dostluk gatnaşyklaryny gowulandyrmak maksady bilen Dünýä Türkmenleriniň gumanitar birleşmesi döredildi. Her ýylda şol guramanyň konferensiýalary geçirilýär.

Sany boýunça türkmenlerden soňra özbekler uly etniki topary emele getirýärler (9,2%). Olar, esasan, Daşoguz we Lebap welaýatlarynyň çäginde ýaşaýarlar. Türkmenistanyň ilatynyň 6,7%-i ruslardyr. Olar, esasan, şäherlerde we şäherçelerde jemlenendir. Türkmenistanda ýaşaýan gazak milliýeti döwletiň ilatynyň umumy sanynyň 2,0%-ine barabardyr. Olaryň aglaba bölegi Günübatar Türkmenistanda we Daşoguz welaýatynda ýaşaýar. Mary welaýatynyň birnäçe etraplarynda buluçlar uly etniki topary emele getirýärler.

Beýleki milletleriň arasynda tatarlar, ermeniler, azerbaýjanlar, ukrainler sany boýunça tapawutlanýarlar. Olar ýurdumyzyň şäherlerinde we şäherçelerinde ýaşaýarlar.

Döwletimiziň çäklerinde ýaşaýan dürli milletlerden bolan halklaryň ählisine hem öz ene dillerini ösdürmäge hiç hili päsgelçilik ýokdur. Häzir ýurdumyzyň dürli ýerlerinde ilatyň isleglerini nazara alyp, rus, özbek, gazak, buluç dillerinde okadylýan mekdepler işleýär.

Zähmet baýlyklary. Adamlaryň ýaşaýan we işleýän gurşawy hökmünde tebigat olaryň köpdürli maddy we ruhy talaplaryny kanagatlandyrmagyň esasy çeşmesi bolup

hyzmat edýär. Ýöne şol talaplary kanagatlandyrmak zähmet resurslary bolmazdan mümkin däldir. Ähli ilatyň zähmetini dogry peýdalanmak üçin ýurduň zähmet resurslaryny, ýagny ilkinji nobatda, zähmete ukyply ilatyň sanyny, onuň düzümini we ýurduň sebitleri boýunça paýlanyşyny bilmek gerek.

Ýurdumyzyň ilatynyň umumy sanynda zähmete ukyply kiçi ýaşlylar 35,6%--ini, zähmete ukyply ýaşdakylar 58,7%--ini we diňe 5,7%--ini garrylar düzýär. Türkmenistanyň ilatynyň umumy sanynda çagalaryň we ýaşlaryň sanynyň köplügi zähmet resurslarynyň durnukly köpelişini hem-de nikalaşmada we dogluşda ýokary derejeliligi üpjün edýär.

Kadaly ilat ösüşini üpjün edýän esasy sebäpleriň biri-de ilatyň iş üpjünlik meselesidir. Köp babatda zähmet baýlyklarynyň netijeli peýdalanylyşy ilatyň tebigy ösüşine täsir edýär. Şonuň üçin ýurdumyzda ilaty iş bilen üpjün etmek meselesine uly üns berilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Galkynyşlar we täze özgerişler zamanasynda ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň ileri tutulýan ugry hökmünde täze önümçilik desgalarynyň gurluşygynyň gerimini artdyrmak, şäherleriň we obalaryň binagärçilik keşbini özgertmek, oba ýerleriniň durmuş-medeni desgalar bilen üpjünçiligini gowulandyrmak meselelerini çözmek boýunça uly möçberli işleri amala aşyrýar. Bu bolsa ilatyň iş orunlary bilen üpjünligini görnetin artdyrmaga mümkinçilik beryär.

Durmuş-ykdysady özgertmeleriň möçberi, alnyp barylýan maliýe-karz bermek we maýa goýmak syýasaty diňe bir iş bilen üpjün etmegiň oňaly derejesini saklamaga däl, eýsem, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda hem goşmaça iş orunlaryny döretmäge ýardam etdi.

Ykdysadyýetde işleýänleriň sany, esasan, hususy, bilelikdäki kärhanalaryň, şahsy telekeçiligiň, başga kärhanalaryň hem-de olaryň döwlet tarapyndan goldanylmagynyň hasabyna ösdi. Soňky 16 ýylda

ykdysadyýetiň döwletiň garamagyna girmeyän ulgamda işleýänleriň sany tas 2 esse artdy.

Şahsy kömekçi hojalyk ýurduň ilatynyň ykdysady işinde, aýratyn-da oba ýerinde, möhüm faktorlaryň biri bolmagynda galýar.

Ýurtda zähmet resurslarynyň peýdalanylyş derejesini görkezýän wajyp görkezijileriň biri-de iş bilen meşgullanýan ilatyň ykdysadyýetiň pudaklary boýunça bölünişidir.

7-nji suratda 2009-njy ýylda ýurdumyzda iş bilen meşgullanýan ilatyň sanynyň halk hojalyk pudaklary boýunça bölünişi görkezilýär. Häzirki güne çenli işleýänleriň sany boýunça oba hojalygy esasy pudak bolmagyna galýar. Ykdysady işjeň ilatyň 48,5%-i bu pudakda zähmet çekýär. Senagatyň pudaklarynda bolsa işleýänler 14,7%-e deňdir. Onuň möçberi soňky ýyllarda artýar. Ýurdumyz boýunça halk hojalygynyň önümçilik däl toplumyna degişli pudaklarda iş bilen meşgullanýan ilatyň 30%-ine golaýy işleýär.

Ilatyň meýdan-çäkler boýunça ýerleşiş aýratynlyklary.

Türkmenistan oba hojalyk önümçiliginiň ösen ýurtlarynyň biri hasaplanýar. Önümçiligiň meýdan-çäk guralyşy we beýleki sebäpler ýurdumyzda ilatyň 57,9%- -iň oba ýerlerinde jemlenmegine getirýär. Ilatyň 42,1%-i bolsa şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýarlar. Oba ilaty ýurdumyzyň çäginde ýerleşýän 1928 sany obalarda, şäher ilaty bolsa 25 şäher we 77 şäherçede jemlenendir. Türkmenistanyň etraplary we şäherleri boýunça ilatyň sany düýpli tapawutlanýar. Bu barada kitabyň ýurdumyzyň aýry-aýry ykdysady sebitlerine bagyşlanan bölümlerinde giňişleýin maglumat berilýär.

2-nji tablisa

Türkmenistanyň sebitleriniň tutýan meýdany, ilaty we ortaça gürlügi (2009-njy ýylyň ýanwary aýynyň 1-ine çenli)

	Meýdany, mün km²	Hemişelik ilatyň sany, müň adam	1 km²-e düşýän ilatyň sany, adam
Türkmenistan	491, 21	5402,2	11,0
Aşgabat şäheri	0,47	598,0	1272, 3
Welaýatlar:			
Ahal	97,1 6	807,2	8,3
Balkan	139, 27	421,4	3,0
Daşoguz	73,4 3	1171,3	15,9
Lebap	93,7 3	1133,9	12,1
Mary	87,1 5	1270,4	14,6

Ýurdumyzyň çäginde ilat örän biendýgan ýerleşendir. Ilatyň ortaça gürlügi umumy territoriýa boýunça 1 km² meýdandan 11 adama deňdir. Ýöne ilatyň esasy bölegi derýa jülgelerindäki oazislerde, dag etek düzlüklerinde, ýagny işlenilip bejerilýän ýerlerde jemlenendir. Ol ýerlerde ilatyň gürlügi ýokary bolup, tersine uly meýdany tutýan Garagum çölünde, belentliklerde we daglyk sebitlerde ilatyň ortaça gürlügi juda pesdir, ýagny 1 km² meýdana 2,3 adamdan geçmeýär.

Etraplaryň medeni zolaklarynda ilatyň gürlügi 1km² meýdana 200-300 adama çenli ýetýär. Ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheriniň we welaýat merkezleriniň töweregindäki ýerlerde bu görkeziji 500-600 adama çenli artýar.

Şäher we oba ilatly mesgenleri, esasan, uly suw çeşmeleriniň boýlarynda, demir we gara ýollaryň gyzalarynda ýerleşýärler. Soňky ýyllarda täze tarp ýerleriň özleşdirilmegi, çölde we beýleki ýerlerde nebit we gaz ýataklarynyň açylmagy netijesinde ilatyň geografik ýerleşişinde üýtgeşmeler bolup geçýär. Ýurdumyzda garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan demir ýollaryň ugrunda täze ilatly mesgenler peýda bolýar. Bu bolsa geljekde ýurdumyzyň territoriýasynda ilatyň oturymlaşmak hadysasynyň has hem işjeňleşmegine getirer.

VII BAP

Türkmenistanyň halk hojalygynyň umumy häsiýetnamasy

§35. Türkmenistanyň halk hojalygy bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde

Halk hojalyk toplumynyň döremegi we ösüşi. Her bir döwletiň çäginde bitewi halk hojalyk toplумы döreýär. Dürli taryhy döwürlerde onuň ösüş depgini çaltlanýar ýa-da haýallaýar. Düzümi bolsa uly özgerişlere sezewar bolýar. Halk hojalygynda köpsanly kärhanalar we guramalar hereket edip, döwletiň hojalyk, sosial-medeni we syýasy durmuşynyň ähli ugurlarynyň işini üpjün edýärler.

Kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň bir böleginiň işi maddy gymmatlyklary döretmeklige ýa-da olary öndürijilerden sarp edijilere ýetirmeklige, beýlekileriň işi bolsa – medeni we durmuş häsiýetli dürli görnüşli hyzmatlary ýerine ýetirmäge, dolandyryşa, ylma we bilime we ş.m gönükdirilendir.

Birinji toparyň kärhanalary maddy önümçilik toplumyny, ikinji toparyň kärhanalary – önümçilik däl toplumy döredýärler. Jemgyýetiň ösmegi üçin maddy we önümçilik däl sferalaryň ikisi-de aýgytlaýjy ähmiýete eýedir. Olaryň arasynda jebis baglanyşyk saklanýar.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda hem bitewi halk hojalyk toplумы hereket edýär. Halk hojalygynyň döremegi ýurdumyzyň bütin taryhy ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Onuň ösüşi soňky ýüz ýyllykda has uly özgerişlere sezewar boldy.

70 ýyldan hem köp döwrüň içinde SSSR-iň düzüminde bolan Türkmenistan respublikasynyň hojalygynyň ähli pudaklary, hojalyk işleriniň ählisi çenden aşa merkezleşendi. Merkezden dolandyrylýan ulgamyň netijeleri ozalky Soýuzyň, aýratyn-da Türkmenistan respublikasynyň ykdysady taýdan yza galmagyna getirdi. Türkmenistan merkeziň, esasan, çig mal ýapjasyňa öwrüldi. Öz territoriýamyzda gazma baýlyklary çykarmak we oba hojalyk önümçiligi has agdyklyk edýärdi, çig mallary taýýar önüm görnüşine çenli gaýtadan işleýän iri kärhanalar juda azdy.

Hojalyk taýdan Türkmenistan respublikasynyň yza galaklygynyň sebäpleriniň biri Soýuz respublikalaryň syýasy we ykdysady taýdan öz ygtyýarlylygynyň çäklendirilmegidi. Hojalygy alyp barmaga we ony dolandyrmaga, beýleki jemgyýetçilik-ykdysady gatnaşyklary alyp barmaga diňe merkezden plan we görkezme berilýärdi.

Şol döwürdäki ýetilen sepgitleriň gerimine hem möçberine göz ýetirmek üçin uzak taryha ýüzlenip oturmagyň hajaty ýok. Garaşsyzlygynyň ön ýanyndaky, ýagny Türkmenistanyň SSSR-iň düzüminde bolan soňky 20 ýylyny mysal alyp göreliň. Şol 20 ýylyň dowamynda Türkmenistanda 66,6 mln. tonna nebit, 1,3 trln. m³ gowrak gaz, 7,5 mln. tonnadan gowrak pagta alyp gidilendigine, ýa-da başgaça aýdylanda, umumysoýuz gaznasyna diňe ýokarky agzalan çig mallaryň hasabyna ýylda 15 mlrd. dollara golaý girdeji getirilenligine garamazdan, Türkmenistan soýuzyň iň yza galak respublikalarynyň biriligine galýardy. Ähliumumy sowatlylyk, bilimlilik, dünýä medeniýetine aralaşmak ýaly meseleler babatynda belli bir sepgitlere ýetilen-de bolsa, sowet döwründe Türkmenistanyň ilatynyň durmuş taýdan üpjünçilik derejesi pes

ýagdaýdady. Ýekeje bir mysal. Soýuzyň merkezinde milliardlarça m³ gaz berýän Türkmenistanyň obalarydyr şäherleriniň tebigy gazdan peýdalanmaga mümkinçiligi ýokdy. Geň galmaly zat, hatda şeýle mümkinçilige tas üstünden diýen ýaly, ýa-da golaý-goltumyndan uly gaz geçirijisi geçýän ilatly mesgenler-de eýe dälidi.

Täze senagat kärhanalaryny döretmeklige, öndürilýän çig maly ýerinde gaýtadan işlemäge düýbünden diýen ýaly üns berilmeyärdi. 1990-njy ýylda Türkmenistanda ýygňalan pagta hasylynyň bary-ýogy ýüzden üç bölegi ýurduň öz içinde gaýtadan işlenilýärdi.

Şunlukda, garaşsyzlygyna eýe bolan Türkmenistan özüniň durmuş-ykdysady ösüşine tarap gönükdirilen ilkinji gadamlaryny tarp ýerden başlamaly bolupdy.

Bu ýagdaý bilen baglylykda, dogrusy, ähli pudaklarda düýpgöter özgertmeleriň zerurdygy baradaky mesele örboýuna galdy. Şeýle maksat bilen bazar ykdysadyýetine geçmegiň özüme mahsus ýoluny işläp düzüldi. Onuň esasy, baş ýörelgeleri kem-kemden, basgançakly, ewolýusion ýol bilen özgertme geçirip, ykdysadyýeti dolandyrmakda esasy ornuň döwlete degişlidigini, ykdysadyýetiň köp taraply gurluş häsiýetiniň bardygyny, özgertmeleriň durmuşy ugra gönükdirilendigini ykrar etmekdi.

Bu garaýyşlar uzak möhletli “ 10 ýyl abadançylyk”(2000-nji ýyla çenli) milli maksatnama girizildi we “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-njy ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda we beýleki maksatly toplumlaýyn maksatnamalarda ösüş dowamyny tapdy.

Geçiş döwriň çylşyrymlylygyna garamazdan, olarda göz önünde tutulan çäreleriň yzygiderli durmuşa geçirilmegi önümçiligiň pese gaçmagyna hem-de ilatyň durmuş derejesiniň peselmegine ýol bermezlige, jemgyýetde durnuklylygy saklamaga mümkinçilik berdi.

Ýurduň ykdysadyýetiniň heniz sowet döwründe emele gelen oba hojalygyna ýöriteleşmesi 1990-njy ýyllarda jemi önümiň düzüminde oba hojalygynyň uly paýynyň (40%) bolmagyny şertlendirdi, senagatyň paýy bary-ýogy 17% - den geçmeýärdi. Şonda onuň 80%-den gowragyny çig mal taýýarlaýan pudaklar tutýardy. Senagatda taýýar görnüşdäki önümleri çykarýan köp kärhanalar içerki isleglere gönükdirilmän, esasan, başga respublikalaryň talaplaryna görä işlediler. Oba hojalyk önümleri tehniki ekinleri ösdürüp ýetişdirmäge (pagta öndürmäge) ýöriteleşdirildi. Bu ýagdaý tebigy şertleri amatsyz bolan ýyllarda bu ekininiň hasylynyň azalmagyna we jemi içerki önümiň pese gaçmagyna getirdi. Ýurtda iş ýüzünde azyk toplumy ösmedi.

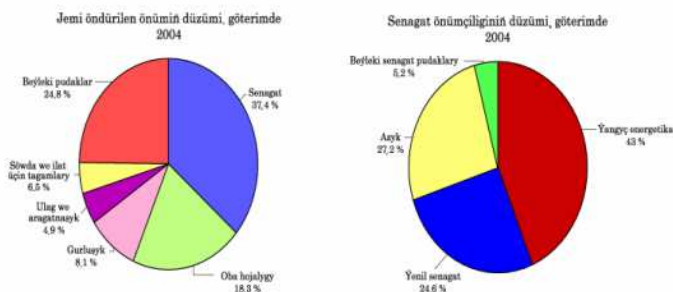
Ýurduň ykdysadyýetiniň daşardan gelýän önümlere we hyzmatlara bolan ýokary derejedäki garaşlylygy, çig mal serişdeleriniň daşary çykarylmagynyň agdyklyk etmegi, garaşsyzlygyň şol ýyllarda sezewar bolnan uly kynçylyklara getirdi. Geçiş döwründe geçirilen guramaçylyk we ykdysady özgertmeler, maya goýum syýasatynyň kämilleşdirilmegi ýurduň halk hojalyk toplumynyň düzüminde senagat önümçiliginiň, esasan-da onuň işläp bejerýän pudaklarynyň ähmiýetiniň artmagyna getirdi.

Eýýäm 1999-2009-njy ýyllarda senagatyň jemi içerki önümiň* (IJÖ) möçberindäki paýy 37% boldy. Şonda senagatyň düzüminde çig mal taýýarlan pudaklaryň tutýan orny tas iki esse azaldy we 36% boldy. Ýeňil we azyk sebatatlaryň paýy 45%-e çenli ýokarlandy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda döwlet tarapyndan giň möçberli ýer reformalary geçirildi. Oba hojalygynda ileri tutulýan pudak bolan pagtaçylygy saklap galmak bilen birlikde, däneçilik hojalygy döredildi we maldarçylygy çalt ösdürmek üçin esas goýuldy. Bu bolsa ýurduň öz önümçiliginiň hasabyna esasy iýmit önümleri bilen ilaty üpjün etmek meselesini çözmäge mümkinçilik berdi. Häzirki wagtda oba hojalygy

ýurduň jemi içerki önüminiň düzüminde 18.8%-i tutýar. Içerki jemi önümiň düzümini 8-nji suratdan görmek bolýar.

Ykdysady ösüşiň ýokary depginleri ykdysadyýetiň ähli böleklerinde maýa goýum işiniň güýçlendirilmegi netijesinde üpjün edildi, bu bolsa JIÖ-niň möçberinde gurluşynyň uly paýynyň emele gelmegine ýardam etdi. Özgertmeler geçirilen ýyllarda onuň paýy 5-6% möçberinde durnukly saklanýar.

8-nji surat. Jemi öndürilen önümiň we senagat önümçiliginiň düzümi.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşinde ýetilen sepgitler. Türkmenistanyň daşary we içeri syýasaty, oňyn Bitaraplyk, kanunçylyk esasynda berkidilip geçirilýän

özügmeleriň yzygiderliligi durmuş-ykdysady ösüşde ýokary netijeleriň gazanylmagyna ýardam etdi. Munuň özi ähli önümçilik mümkinçiligini tutuşlygyna düzümläýän üýtgedip gurmaklygyň, işjeň senagat we maýa goýum syýasatyny durmuşa geçirmekligiň hasabyna üpjün edildi. Bu çäreler, ilkinji nobatda, senagatyň önümçilik ugruny üýtgetmeklige, ýagny gaýtadan işleýän pudaklary çig mal bilen üpjün etmeklikden ahyrky taýýar önümleri öndürmeklige, köp zähmet talap edýän pudaklaryň ösüşini çaltlaşdyrmaklyga gönükdirildi.

IJÖ-niň emele gelmeginde, ykdysadyýetiň ýokary depginde ösmegini üpjün etmekde ähmiýeti barha artýan döwlete dahylsyz bölge aýratyn orun degişlidir. Eýýäm 1999-njy ýyla çenli söwdada, durmuş taýdan hyzmat etmekde, jemgyýetçilik iýmiti we syýahatçylyk we dynç alyş pudaklarynda eýeçiligiň hususlaşdyrylmagy iş ýüzünde tamamlandy. Kanunçylyk we hukuk esasyňyň bolmagy, hususy kärhanalary döretmäge we ýekebara zähmet işi bilen meşgullanmaga, hususy telekiçiligiň öňüsini giňeltmäge mümkinçilik berdi. Hususy bölek oba hojalygynda 60%, söwdada – 70%, ulagda – 56% möçberinde has uly orun tutýar.

IJÖ-niň möçberiniň soňky ýyllarda gazanylan durnukly ösüşi jan başyna düşýän ortaça girdejiň artmagyna getirdi. Eger 1994-nji ýylda Türkmenistan boýunça IJÖ-niň jan başyna düşýäni 2968 amerikan dollary bolan bolsa (satyn alyş ukybynyň deňeçerligi boýunça), 2009-njy ýylda 9300 amerikan dollaryna deň boldy. IJÖ-niň sarp etmäge gönükdirilen paýy barha artýar, bu bolsa ilatyň ýaşaýyş derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Häzir Türkmenistan “açyk gapylar” syýasatyny ýöredýär, milli kanunçylygyny dünýä standartlaryna laýyklykda kämilleşdirýär hem-de nebit-gaz pudagynda, saglygy goraýyşda, bilim ulgamynda oba hojalygynda, syýahatçylykda we beýleki ugurlarda düýpli reformalary amala aşyrmaga başlady. Ýurdumyzda ýokary derejede ösen döwlet üçin

senagatyň ileri tutulýan häzirkî zaman pudaklary bolan nebiti we gazy gaýtadan işleýän, dokma, derman senagaty, azyk, gurluşyk industriýasy pudaklary döredildi.

9-njy surat. Türkmenistanda satyn alyjylyk ukuby boýunça jan başyna düşýän milli girdeji.

Önümçilik pudaklarynyň sazlaşykly ösdürilmegi, çig maldan ahyrky önümi öndürmäge ugur alynmagy, senagatyň, oba hojalyk önümçiliginiň ösüşiniň ynamly depginleri, gurluşygyň çalt depginler bilen ösüşi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda häzirkî geçirýän ykdysady reformalarynyň esasy bolup durýar. 2006-njy ýyl bilen deňeşdirilende 2009-njy ýylda hakyky jemi içerki önümiň ösüşi 116%, jemi öndürilen önümiň ösüşiniň depgini bolsa 121 % boldy, bu jemi alnanda 35,9 milliard amerikan dollaryna barabadyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynda maddy önümçiligiň esasyňy düzýän senagat uly depginler bilen ösýär. Baý we köpdürli mineral resurslara esaslanýan nebit-gaz, himiýa, gurluşyk materiallary pudaklary onuň çalt ösýän ugurlarydyr. Ykdysadyýetimiziň ileri tutulýan ugurlarynyň biri-de nebit-gaz pudagydyr. 2009-njy ýylda ýurdumyzda gazynyň çykarylyşy 72,3 mlrd. m³, nebitiň çykarylyşy bolsa 9,8 mln. tonna barabar boldy.

Türkmenistanyň içerki jemi önüminiň düzüminde oba hojalyk önümçiliginiň paýy 20% golaýlaýar. Şunda däneçilige we pagtaçylyga esasy orun degişlidir. Pagtanyň we dänäniň öndürlişi ýyl-ýyldan artýar. 2009-njy ýylda 1 845 mün tonna pagta, 1 085 mün tonna bugdaý öndürildi. Ekerançylygynyň beýleki ugurlarynda hem mese-mälim öňegidişlikler görünýär. Şeýle hem teplisa hojalygynyň ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Maldarçylyk önümleriniň öndürlişi ep-esli artdy. Umuman, ýurdumyzda azyk howpsyzlygynyň üpjün etmek babatda uly sepgitlere ýetildi.

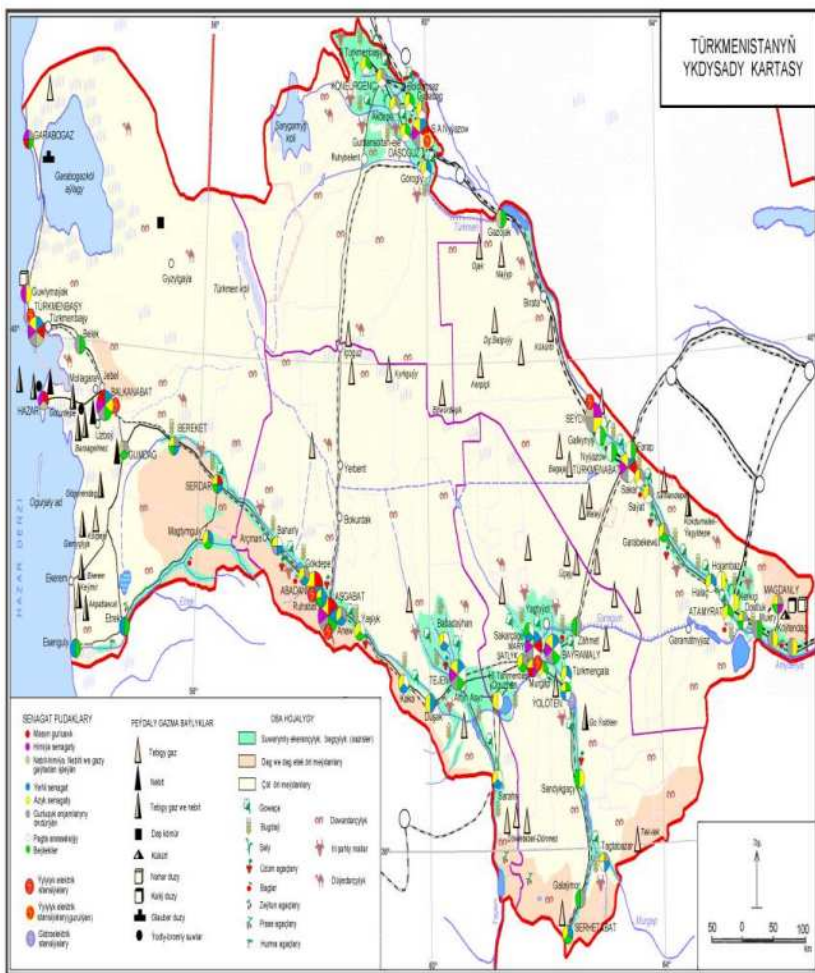
Oba hojalygynyň gaýtadan işleýän senagaty, şol sanda pagtany, pagta çigidini we bugdaýy gaýtadan işlemek, gök önümleri we miwereli gaplamak, maldarçylyk önümlerini öndürmek çalt depginler bilen ösdürilýär.

Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soň, dokma pudagy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan pudaklarynyň birine öwrüldi. Onuň düzüminde nah ýüplügi, dürli görnüşli matalary, ýüpegi gaýtadan işleýän kärhanalar, göni we ýüňi ilkinji işleýän kärhanalar hem-de aýakgap fabrikleri bar. Soňky ýyllaryň dowamynda dokma senagatynda önümçiligiň ösüşiniň durnukly ýokary depgini – 20% ösüş üpjün edilýär. Pudagyň kärhanalarynyň her ýylda öndürýän önümleriniň möçberi 640 million amerikan dollaryndan geçýär.

Munuň özi 2007-nji ýylyň mart aýynda bolup geçen XX halk maslahatynda oba hojalygyny, şol sanda ilaty azyk önümleri bilen üpjün edýän pudaklary ösdürmek babatda uly

wezipeleriň belenilmegi bilen baglanyşyklydyr. Şol wezipeleriň durmuşa geçirilmegi bolsa ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň ösmegine, onuň möhüm pudagy bolan oba hojalyk ulgamynyň işleriniň kämilleşmegine we netijeliligine,

TÜRKMENISTANYŇ
YKDYSADY KARTASY

halkymyzyň ýaşayş derejesiniň mundan beýläk-de ýokarlanmagyna şert döredýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Hazar deňziniň kenarynda ýerleşýän “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek baradaky maksatnamasy köpsanly maýadarlarda gyzyklanma döreden iri taslamalaryň biridir. Bu ýerdäki desgalaryň gurluşygyny, hususy eýeçiligi, maýdarlary salgytlardan boşatmagy düzgünleşdirýän hem-de beýleki ýenillikli şertleri göz önünde tutýan resminamalaryň toplумы kabul edildi. Häzirki wagtda Türkmenistan bu taslama bir milliard amerikan dollary möçberde maýa goýumlaryny goýdy. Ýewropanyň, Russiýanyň, Amerikanyň, Türkiýanyň belli kompaniýalary we firmalary tarapyndan hem bu taslama bir ýarym milliard amerikan dollary möçberde maýa goýumlary goýlar.

Türkmenistan ulag infrastrukturasyny ösdürmäge uly üns berýär. Türkmenistanyň demir ýol pudagy ýurdumyzyň ulag ulgamynyň esasy düzüm bölekleriniň biridir. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda täze demir ýol ulgamlary, şol sanda uzynlygy 308 km bolan Tejen-Sarabs-Maşat demir ýoly, uzynlygy 203 km bolan Türkmenabat – Atamyrat demir ýoly, uzynlygy 540 km bolan Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoly guruldy. Häzirki wagtda “Demirgazyk-Günorta” (Gazagystan-Türkmenistan-Eýran) demir ýolunyň gurluşygyna hem başlandy.

Türkmenistanda ilatyň durmuş goraglylygyny üpjün etmek boýunça uly göwrümlü çäreler durmuşa geçirilýär. Indi 18 ýyldan bäri ýurdumyzyň ilaty gazdan, elektrik energiýasyndan, suwdan we beýleki hyzmatlardan mugt peýdalanýar. Ýaşayş jay, ulag hyzmatlary, azyk önümleriniň käbir görnüşleri üçin diňe ujypsyz tölegleri bellenilýär. Oba hojalyk önümlerini öndürijiler üçin salgytlar alynmaýar.

Ýurdumyzda ilata hyzmat ediş ulgamy kämilleşdirilýär. Bilim we ylym ulgamynda uly özgertmeler amala aşyrylýar.

Ösüp gelyän ýaş nesle dünýä ülnülerine laýyk gelyän bilimi üpjün etmek maksady bilen häzirkizaman, multimediyä ulgamy ornaşyrylan döwrebap mekdepler, ýokary okuw mekdepleri, çagalar baglary gurulýar. Ýurdumyzyň ýaşlarynyň bir bölegi daşary ýurtlaryň öňdebaryjy ýokary okuw jaýlaryna bilim almaga ugradylýar. Häzirkizaman stadionlary we sport desgalary, teatrlar, muzeýler we beýleki medeni maksatly desgalar gurulýar.

Ýurdumyzda medisina pudagyny dünýädäki ýokary görkezijilere ýetirmek maksady bilen, saglygy goraýşy we derman senagatyny ösdürmäge uly ähmiýet berilýär. Ýurdumyzyň saglygy goraýşy ulgamyny häzirki zaman medisina enjamlarynyň has täze görnüşleri bilen üpjün etmek we ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak boýunça daşary ýurt kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyk edilýär. Aşgabat şäherinde we welaýat merkezlerinde täze onlarça häzirkizaman saglygy goraýşy edaralary- keselhanalar, anyklaýşy merkezleri, saglyk öýleri gurulyp ulanylmaga berildi. Bu bolsa beýik Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda halkymyzyň ýaşayşy durmuşynyň ýokarylanmagyna ýardam eder.

Senagat önümçiligi.

§36. Ýangyç – energetika toplumy.

Senagatyň pudaklaýyn düzümi. Türkmenistan garaşsyzlygy gazanmak bilen, özbaşdak senagat syýasatyny amal etmek mümkinçiligini aldy, bu bolsa tutuş milli ykdysadyýeti döretmegiň iň möhüm alamatydyr.

Başlangyç döwürde ykdysady howpsyzlygy üpjün etmek hem-de senagat taýdan ösen ýurtlaryň derejesine laýyk gelyän pudaklaryň özara deňölçeçligini saklap, senagat önümçiliginiň düzüminde gyssagly özgeriş geçirmek birinji derejeli wezipe boldy.

Ozal senagatyň düzüminde çig mal ugry agdyklyk edýärdi. Tutuş senagat boýunça harytlyk önümleriň bahasynda ýangyç-energetika toplumyň hem-de oba hojalyk çig malyny ilkinji gezek işläp bejermeginiň tutýan orny 60%-e, gaýtadan işläp bejerýän bölümiňki bolsa 30%-e barabardy.

Köpçüligiň isleg bildirýän önümini öndürmegi guramak ýeterlik däl, senagatyň umumy göwrümünde onuň paýy 20%-e barabardy, şol sanda azyk pudaklary 9%-e golaýdy. Öndürilýän pagta süýminiň diňe 3%-i ýüpek çig malynyň we ýuwan ýünüň 25%-i taýýar önüm hökmünde işlenilip bejerilýärdi. Önümçiligiň şeýle deň ölçegsiz düzüminde ykdysadyýetiň içerki talaplary we durmuş ulgamynyň senagat önümine bolan islegi başga sebitlerden getirilmeginiň hasabyna üpjün edilýärdi. Ýurdumyzda öndürilýän oba hojalyk çig malynyň az bölegi taýýar önüm hökmünde işlenilip bejerilýärdi.

Emele gelen hakyky ýagdaý bazar gatnaşyklaryna geçmegiň başlangyç şertlerini örän kynlaşdyrýady.

Şunuň bilen baglanyşykda, amala aşyrylýan üýtgeşmeler, öňi bilen, gaýtadan işläp bejerýän pudaklaryň çaltlandyrylan ösüşine, olaryň daşary ýurtlara çykaryş kuwwatyny ýokarlandyrmaga, önümçiligiň döwrebap kämilleşdirilmegine höwes döretmäge, täze pudaklary açmaga gönükdirilýärdi.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde oňde baryjy tehnika we kämil tehnologiýa bilen abzallaşdyrylan 150-den hem gowrak täze senagat kärhanalary guruldy. Bu bolsa olaryň öndürýän önümleriniň içerki hem-de daşarky bazarlarda bäsleşmegine ukybynyň artmagyna ýardam etdi. Ozalky hereket edýän kärhanalaryň aglabasy döwrebap kämilleşdirildi.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň senagat önümçiliginiň düzüminde ýangyç energetika pudaklary (49,1%), azyk we ýeňil senagaty esasy orun tutýar. Olaryň paýyna tutuş senagat önüminiň 94,3 %-i düşýär.

Senagat önümçiliginiň sebitler boýunça düzümi hem üýtgeýär. Soňky ýyllarda Aşgabat şäheriniň, Mary we Lebap welaýatlarynyň senagat önümçiligindäki paýy artýar.

Ýangyç-energetika toplumy. Türkmenistanyň senagat pudagara toplumlarynyň arasynda ýangyç-energetika toplumy möhüm orun eýeleýär. Türkmenistanyň senagat önümleriniň arasynda onuň tutýan paýy 1970-nji ýylda 29,3%, 1980 –nji ýylda 25,5%, 1997-nji ýylda 34,1 %, 2001-nji ýylda 47,3 %, 2009-njy ýylyň başynda 43% boldy. Senagat önümçiliginde onuň tutýan paýynyň azalmagy beýleki senagat pudaklarynyň hem çalt depginler bilen ösýändigini bilen düşündirilýär.

Ýangyç-energetika toplumyna:

- dürli ýangyç çig-mallary - nebit we tebigy gazlary gözleýän;

- burawlaýan, gazyp alýan;
- nebit we tebigy gazlary geçirijiler arkaly gerekli ýerlerine iberýän;
- elektrik energiýasyny öndürýän, ony gerekli ýerlere ýetirýän;
- nebiti gaýtadan işleýän;
- gaz senagaty we ilaty gaz bilen üpjün edýän;
- we olara hyzmat edýän kärhanalar degişlidir.

Ýangyç-energetika toplumyny ösdürmeklige Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap uly üns berilýär. Toplumy ösdürmegiň döwlet syýasaty alnyp barylýar. Bu syýasaty durmuşa ornaşdyrmakda birinjiden-nebit we gaz baýlyklary anyklamak, onuň gazlyp alnyşyny ýokarlandyrmak; ikinjiden oňa işewür önde baryjy daşary ýurt kompaniýalaryny çekmegi guramak; üçünjiden-gazylyp alynjak nebiti, nebit önümlerini, tebigy gazy dünýä bazarynda ýerleşdirmek wezipeleri durýar.

Bu toplумыň ähmiýetiniň artmagy baý uglewodorod gorlarynyň bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Döwletimizde nebiti we tebigy gazy gazyp almak, daşamak, olary täzedan işlemek häzirkiki döwürde dünýä derejesine laýyk gelýär.

Baý ýangyç resurslarynyň esasynda ösýän ýangyç-energetika toplумы ýurduň senagatynyň özenidir. Onuň düzümine ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklary bilen baglanyşykly nebit-gaz pudagy we elektroenergetika girýär. Türkmenistanyň tebigy-ykdysady şertlerinde bu toplum nebit we gaz çykarmagyň, gaýtadan işlemegiň, daşamagyň we saklamagyň, elektrik energiýasyny öndürmegiň, paylamagyň we halk hojalygynda, ilatyň gündelik durmuşynda peýdalanmagyň çylşyrymly we köp ugurly ulgamydyr.

Häzirkiki wagtda ýangyç-energetika toplumynyň düzüminde gaz senagaty 63.2%-ni, nebit çykarmak 26.2%-ni tutýar.

Dünýä ähmiýetindäki uglewodorod serişdelerine eýe bolan Türkmenistan öz halkynyň we bütin adamzadyň bähbitlerine özüniň ägirt uly energetika potensialyny netijeli durmuşa geçirmek meselelerini çözmäge örän jogapkärli we konstruktiv çemeleşmäge ygrarly bolup galýar. Döwletiň ýakyn on ýyllyklarda uglewodorod ýangyjynyň çykarylyşynyň, gaýtadan işlenilişiniň we daşary ýurtlara iberilişiniň möçberini köp esse artdyrmagy göz önünde tutýan täze energetika syýasaty ýurdumyzyň barlanylan we geljegi uly baý uglewodorod gorlaryna esaslanýar. Garaşsyz we Bitarap ýurdumyzyň ekspertleriniň bahalary boýunça Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleri 20,8 milliard tonna nebite we 24,6 trillion kub metr gaza barabardyr. Ýurdumyzda bar bolan resurslaryň ýarysyna golaýy – şertli ýangyjyň 18,2 milliard tonnasy Hazaryň türkmen ýalpakygynyň paýyna düşýär.

Häzirkiki güne çenli ýurdumyzda, gury ýerde we deňizde geljegi uly nebit we gaz düzümleriniň müňden gowragy ýüze çykaryldy, ýataklaryň 150-den gowragy açyldy we häzir olaryň

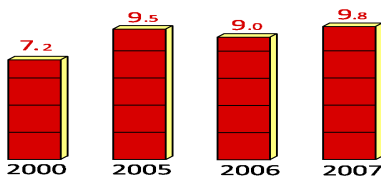
diňe 50-si işlenip taýýarlanylýar. Nebitgaz sebatatyny ösdürmegiň maksatnamsyna laýyklykda 2030-njy ýyla çenli nebitiň çykarylyşyny 110 million tonna, tebigy gazyň çykarylyşyny bolsa 250 milliard kub metre ýetirmek göz önünde tutulýar.

Nebit senagaty.Nebiti çykarmak we gaýtadan işlemek.
Türkmenistanda nebit we gaz çykarylyşynyň özboluşly taryhy bar. Onuň çäginde nebitiň we tebigy gazyň öz-özünden ýeriň ýüzüne çykýandygy gadym döwürlerden bäri belli bolupdyr. Biziň eýýämimizden öň birinji asyrdaky gadymy grek geografy Strabon häzirki Türkmenistanyň çäginde nebitli ýerleriň bolandygy barada ýazypdyr. Taryhy maglumatlar biziň eýýämimizden öň birinji asyrdaky Parfiýa döwletine degişli bolan Astauena welaýatynda(Günbatary Türkmenistan) nebitiň barlygy barada şaýatlyk edýär. Nebiti parfiýalylar uruş maksatlary üçin hem ulanypdyrlar. Çeleken ýarym adasyndan tä Eýran aragähine çenli bolan Hazar deňziniň gündogar kenarynyň bütün boýunda diýen ýaly nebitdir, tebigy gazyň bardygy halk köpçüligine giňden malim bolupdyr.

Türkmenistan respublikasy döredilenden soňra 1930-njy ýylda magdan senagatynyň ilkinji ojaklarynyň esasynda Türkmenistanda nebit çykaryjy trest döredilipdir. Şeýlelikde nebitiň çykarylyşy kem-kemden artyp başlaýar. Nebit-gaz senagatynda abatlaýyş işleri geçirilipdir. Uruş ýyllarynda nebitiň çykarylyşy öňkä garanda artdyrylyp 1945 –nji ýylda 629 müň t. ýetirilipdir. Nebitiň öndürilişi ýuwaş-ýuwaşdan artyp başlapdyr. Onuň esasy sebäbi häzirki Türkmenbaşy şähre 1942 –nji ýylda Tuapse şäherinden göçürilip getirilen nebiti gaýtadan işleýän zawodyň işläp başlamagy nebit senagatynyň ösmegine sebäp boldy. Onuň gurluşygy 1960 –njy ýylda tamamlanypdyr. Ol zawodyň göçürilip getirilmegi bilen täze nebitli ýerler özleşdirilip başlanypdyr. 1948-njy ýylda Gumdag, soňra Çelekende -Dagajyk we Alyguly, 1956-njy ýylda Goturdepe, 1960-njy ýylda Barsagelmez nebit

ýataklary işe girizilipdir. 1961-nji ýylda Ekeremde, 1964-nji ýylda Barsagelmezde nebitli ýerler açylyp, ulanylmaga berilipdir. Goturdepeden 1967 –nji ýylda 8 mln t. nebit alynypdyr. Netije-de Türkmenistanyň nebitçileri 1975-nji ýylda ýer astyndan 15,5 mln tonna nebit çykarypdyrlar. Geçen asyryň 80-nji ýyllaryndan başlap Türkmenistanda nebit gazylyp alnyşy peselip ugrady. Onuň hem sebäbi şol ýyllarda Russiýanyň Günübatar Sibir sebitinde ýeriň astyndan atylyp çykýan (fontan usuly boýunça) nebitiň tapylmagy bilen, Soýuz respublikalardaky nebitli ýerlere üns berilmedi. Şol sanda biziň döwletimiziň hem nebit çykarylýan ýerleri ünsden

Türkmenistanda nebitiň çykarylyşy,
mln.tonna

10-njy surat. Türkmenistanda nebitiň çykarylyşy.

düşürildi. Nebit çykaryjy guýylaryň wagtynda durky täzelemmedi. Olaryň durkuny täzelemäge serişde göýberilmedi. Şol sebäpli Türkmenistanda nebitiň çykarylyşy pese gaçdy.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap, ýurduň hökümeti nebit çykarmaklyga, guýylaryň durkuny täzelemeklige uly üns berildi. Netije-de soňky ýyllarda nebitiň çykarylyşynda uly üstünlikler gazanylýar. 2009 –njy ýylda döwletimizde 10 million tonnadan gowrak nebit çykaryldy.

Nebiti gaýtadan işleyän pudagyň gelejegi. Nebit senagatyny ösdürmeklige Türkmenistanda uly mümkinçilikler bar. Sebäbi, döwletimiziň hemme ýerinde diýen ýaly nebitiň bardygy ýüze çykarylady. Soňky ýyllarda Merkezi Garagumyň dürli ýerlerinde, Baharly, Gökdepe etraplarynda, Duşagyň demirgazygynda, Tejen derýanyň aşak akymlarynda, Ýolöten, Serhetabat etraplarynda, Bathyzyň, Garabiliň eteklerinde, Baýramalynyň demirgazyk-gündogarynda nebitligazly ýerler açyldy. Lebap welaýatynda, Amyderýanyň sag kenary tarapynda gaz bilen ugurdaş nebitiň bardygy anyklanyldy. Daşoguz welaýatynyň çäklerinde Sarygamyşda, Tärimgaýada, Balkan welaýatynda Garabogazgolyň töwereginde, Serdaryň demirgazygynda, dag içinde Tersakanda, Hazar deňziň ýalpaklarynda birnäçe ýerlerde nebitiň uly ätiýaçlyklary tapyldy.

Türkmenistanda çykarylýan nebit Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleyän zawodlar toplumynda we Seýdiniň nebiti gaýtadan işleyän zawodynda gaýtadan işlenilýär. Ýurdumyzda nebit Goturdepeden, Barsagelmezden, Kelkör şorlugyndan (Nebitdagdan, Burundan), Gumdagdan, Çeleken ýarym-adasyndan (Gunbatar Çeleken, Alagöl, Dagajyk), Güýjükdən, Gamyşlyjadan, Gögerendagdan, Keýmirden, Ördekliden, Ekeremden, Çekislerden, Günorta Gamyşlyjadan, Nebitlijeden, Şatutdan, Akpatlawukdan, deňziň ýalparlarynda Jygalybeg, Diýarbekir, Jeýtun, Magtymguly, Öwez ýataklardan çykarylýar.

Türkmenbaşydaky zawoda nebit Wyşka-Balkanabat, Gumdag-Balkanabat, Goturdepe-Belek-Türkmenbaşy, Goturdepe-Hazar, Körpeje-Gumdag-Balkanabat nebit geçirijileriniň kömegi bilen eltilýär. Hazar şäherinden deniz ýoly we Balkanabatdan demir ýollary arkaly äkidilýär.

Hazar deňziniň türkmen kenary ýalpaklarynda nebit-gaz boýunça gözleg işleri dowam etdirilýär. Bu meselede belli daşary ýurt kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyk edilýär.

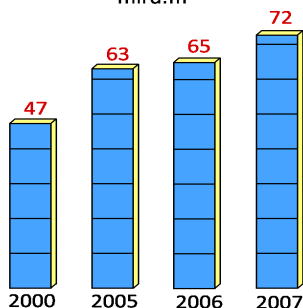
2009-njy ýylda Mary welaýatynda ilkinji nebitli ojak Ýolöten şäheriniň golaýynda açyldy. Ondan gazylyp alynýan hebit demir ýol ulgamy arkaly Seýdiniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna eltilýär.

Gaz senagaty. 1966-njy ýylda Ojak gaz kâniniň açylmagy bilen, döwletimizde gaz senagat pudagy emele geldi. Gazyň öndürilişi 1965-nji ýylda Türkmenistanda 1 mlrd 157 mln kub. metre, 1970-nji ýylda 13 mlrd. kub metre, 1989-njy ýylda 90 mlrd. kub metre ýetirildi. 25 ýylyň içinde tebigy gazyň gazylyp alnyşy 90 essä golaý artdy. Munuň çalt depginler bilen ösmegi SSSR-iň Fransiýa, Italiýa ýaly Günbatar Ýewropa döwletlerine gazyň satylmagy bilen baglanyşyklydy. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap tebigy gazyň gazylyp alnyşy daşky bazara bagly boldy. 2004-nji ýylda tebigy gazyň alnyşy 58,6 mlrd. kub metre barabar boldy. Ol Döwletabat, Dönmez, Bõwrideşik, Kükürtli, Kerpiçli, Balguýy, Sakar, Malaý, Gyzylgum, Garadegiş, Samandep, Tejen, Mollaker, Seýrap, Naýyp, Baýramaly ýataklardan çykarylýar. Ol tebigy gaz geçirijiler: Türkmenistan-Russiýa-3087 km (1-nji şaha-Ojakdan başlanýar); ikinji şahasy-2259 km (ol hem Ojakdan başlanýar); üçinji şahasy-2530 km. (Gumdagdan başlanýar); dördünji şahasy-2644 km (Şatlykdan başlanýar) arkaly Russiýa, Ukraina, Kawkaz döwletlerine iberilýär.

Tebigy gazyň gözleg we burawlaýyş işlerine Garaşsyzlyk ýyllarynda köp üns berildi. Täze tebigy gaz ýataklary tapyldy. Mary welaýatynda ýerleşýän Günorta Ýolöten – Osman uglewodorod ýatagynyň geljegi diýseň ulydyr. Bu ýatak Mary şäheriniň 50 km ýerleşýär. Hünärmenleriň pikirine görä, Osman ýatagynda ýüze çykarylan tebigy gaz gurlary we Ýolöten uglewodorod gurlary nebitiň we gazyň toplanan bitewi zolagydyr. Başgaça aýdylanda, munuň

özi umumy meýdany 1800 km² barabar bolan uly ýatkdir. Bu ýerde önümlí gatlagyň galyňlygy 600 metrden, ýatagyň umumy potensialy bolsa, 3 trillion kubometr gazdan ybaratdyr.

Türkmenistanda gazyň çykarylyşy,
mlrd.m³

11-nji surat. Türkmenistanda tebigy gazyň çykarylyşy.

1997-nji ýylda uzynlygy 140 km bolan Körpeje-Gurtguýy (Eýran) gaz geçirijisiniň gurluşygy tamamlandy. Ol garaşsyzlyk ýyllary içinde daşary döwletlere gurlan ilkinji gaz geçiriji hasaplanylýar. 2005-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 14-inde Körpejedäki nebitgaz ýatagynda gaz basyşly stansiýa işe girizildi. Bu stansiýa Germaniýaly hünärmenleriň kömegi bilen guruldy. Bu ýerde “Mawy ýangyjy” arassalamak, guratmak, sowatmak işleri dünýä ülnüne laýyk gelýär. Edilmeli işleriň

awtomatik usulda dolandyryş merkezi, suw arassalaýjy desga, iş dolandyryjy kärhana binasy, durmuş hyzmaty kärhanalary guruldy. Bu toplum ýylda 4 milliard kub metr gazy arassalap bilýär. Tebigy gaz bilen ugurdaş çykýan nebiti arassalamak işi hem ýola goýulýar. Bu meseläni çözmek üçin uzynlygy 160 kilometrden gowrak Körpeje-Balkanabat nebit geçirijisi guruldy. Täze nebit geçirijiniň taslama boýunça kuwwatlylygy ýylda 3 million tonna barabardyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynda gaz senagatynyň esasy gazanan üstünlikleriniň biri hem gysga wagtyň içinde Türkmenistanyň ähli obalarynyň, şäherçeleriniň we şäherleriniň ilatynyň mugt tebigy gaz bilen üpjün edilmegidir. Şol döwürde gurulan birnäçe gaz geçirijileri arkaly obalara, şäherlere, şäherçelere tebigy gaz berilýär. Daşoguz, Mary, Balkan welaýatlarynyň ähli obalary, şäherçeleri, şäherleri gaz geçirijiler arkaly tebigy gaz bilen üpjün edildi. Bu geçirijiler ýokary basyşly($55-75 \text{ kg/sm}^2$), diametri 100-den 1020 mm. bolan turbalar arkaly gaz akdyrylýar.

2007-nji ýylda Daşoguz welaýatyndaky “Derýalyk” we “Ýylanly” gaz kompressor stansiýalary ulanylmaga berildi. Bu stansiýalaryň işe berilmegi Ýewropa döwletara gazgeçirijileriniň geçirijilik ukybyny artdyrar. Döwletabat gaz ýatagynyň önümçilik infrastrukturasynyň durkuny täzelemek boýunça işler amal edildi. Sebäbi, häzirki wagtda Russiýa akdyrylýan tebigy gazyň esasy bölegi Döwletabat gaz ýatagyndan iberilýär. 2006-njy ýylda Russiýa bilen Türkmenistanyň arasynda gaz meselesi boýunça gepleşikler geçirildi. “Gazprom” aýyk paýdarlar jemgyýeti bilen Türkmenistanyň arasynda baglaşylan 25 ýyllyk şertnama laýyklykda her ýylda 30 mlrd. m^3 . tebigy gaz iberiler. Şeýlelikde, 2004-2028 –nji ýyllarda Russiýa 1,5 trillion kubmetrden gowrak tebigy gazy ibermek niýetlenilýär.

Ýurdumyzda gaz senagatynyň ösüşini çaltlandyryjak desgalaryň biri-de 2006 –njy ýylda Lebap welaýatyndaky iň bir geljegi uly bolan Bagaja gaz kondensat ýatagynda gazy gaýtadan işleýän toplumyň işe girizilmegidir. Toplumyň desgalary bir gije-gündüzde 3 million kub metr(1 ýylda 1 milliard kub metrden köpräk) tebigy gazy gaýtadan işlemäge, 60 tonna suwuklandyrylan gaz we 50 tonna gaz kondensatyny çykarmaga niýetlenendir. Öňdebaryjy tehnologiýalaryň ulanylmagy netijesinde önümiň hili dünýäniň häzirki zaman talaplaryna laýyk gelýär. Suwuklandyrylan gaz Türkmenistandan daşary döwletlere iberilýän önümleriň arasynda öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Suwuklandyrylan gazy öndürmekligiň möçberi garaşsyzlyk ýyllary içinde 20 esseden gowrak artdy. Bu Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda häzirki zaman tehnologiýa desgalarynyň işe girizilmegi we ýurdumyzyň gündogarynda gaz ýataklarynyň ulanylmaga berilmegi netijesinde mümkin boldy. Häzirki wagtda Üňüz aňyrsy Garagumyň baý çig mal gorlarynyň binýadynda Naýybyň gazy gaýtadan işleýän toplumy hereket edýär. Ol ýerde Kanadanyň we Italiýanyň kompaniýalarynyň täze enjamlar bilen enjamlaşdyrylan senagat desgalarynyň 3-si bina edildi. Olaryn umumy kuwwatlylygy bir ýylda 112,5 müň tonna suwuklandyrylan gaza deňdir.

Naýypdaky toplum işe girizilenden bäri suwuklandyrylan gazyň öndürilişi 350 müň tonna ýetdi. Bu göz önüne tutulanyndan 40 müň tonna artyk diýmekdir. Bulardan başga-da Naýypdan gaz kondensatynyň ýüz münlerçe tonnasy Seydiniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna iberilýär. Bagajadaky toplumyň işe girizilmegi bilen, bu möhüm önümiň öndürilişi ep-esli artýar. Dünýä bazarlarynda uly isleg bildirilýän suwuklandyrylan gazyň Türkmenistanda öndürilişini 2020-nji ýylda 2 million tonna ýetirmek göz önüne tutulýar.

Ýurdumyzda nebit-gaz toplumyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin maksatnamasy we onuň durmuşa geçirilişi. 2006-njy ýylyň oktyabraýynda Türkmenistanyň XVII Halk Maslahatynda ýurdumyzyň nebit-gaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy kabul edildi. Maksatnamada tutuş çäreleriň toplumyny, ýagny çuňňur gatlaklary öwrenmek, ýurduň günortasynda, günbatarynda geljegi uly bolan nebit we gaz ýataklaryny ýüze çykarmak, olary buraw işleri taýýarlamak göz önüne tutulýar. Bu çäreler nebit boýunça gorlaryň 3,56 milliard tonna, tebigy gazyň 5,5 trillion kub metr artdyrylmagyny üpjün eder.

Nebiti we gazy gaýtadan işlemek boýunça önümçilik kuwwatlyklaryny artdyrmak pudagyň önünde durýan gaýragoýulmasyz wezipeleriň biridir. Maksatnamada Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň durkuny täzelemek we öndürilýän önümleriň dünýä ülhüne gabat gelmegini gazanmak esasy meseleleriň biri hasaplanýar. Şeýlelikde bu toplumda gaýtadan işlenilýän çig malyň möçberi 2015–njy ýyla 15 million tonna, 2020-ä çenli 20 million tonna ýetirmek göz önünde tutulýar. Önümleriň täze görnüşleri hoşboý ysly eredijiler, lukmançylyk we azyk parafini öndüriler. Dünýä bazarlarynda uly isleg bildirilýän polipropileniň öndürilişi artdyrylar.

2030-njy ýyla çenli Seýdi şäherindäki nebit-himiýa toplumyň dürky doly täzelener. Toplum häzirki zaman ülhüne laýyk gelýän tehnika we tilsimatlar bilen üpjün edilýär. Türkmenistanyň gündogar sebitlerinde öndürilýän nebiti we onuň bilen ugurdaş çykarylýan gaz kondensatyny işlemek, tebigy gazdan suwuk ýangyç öndürmek işleri göwnējaý ýola goýlar. Döwlet Baştutany maslahatda eden çykyşynda nebit-gaz pudagynyň önünde goýlan wezipeler barada jikme-jik durup geçip, 2007-nji ýyldan 2030 –njy ýyllara çenli Türkmenistanda 1 milliard 190 million tonna nebitiň çykaryljakdygyny, şonuň 648 million tonnasynyň daşary

döwletlere satyljakdygyny aýtdy. Şol döwürde “Gara altynyň” daşary ýurtlara satylmagyndan alynjak sap girdeji ABŞ-nyň 259,2 milliard dollaryna barabar bolar. Şol ýyllarda ýurdumyzda 4 trillion 91 milliard kub metr gaz çykarylar. Şonuň 2 trillion 884 milliard kub metri daşary ýurtly alyjylara satylar. Şonuň netijesinde Türkmenistan 288 milliard dollar girdeji alar. Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýdyşy ýaly, 2007-2030-njy ýyllarda ýurdumyzyň nebiti gaýtadan işleýän kärhanalary nebitiň 398 million tonnasyny gaýtadan işlär. Şondan alynjak girdeji ABŞ-nyň 132,2 milliard dollaryna barabar bolar. Şol döwürde ýurdumyzda suwuklandyrylan gazyň 41 million tonnasy öndüriler, onuň 28,5 million tonnasy daşary ýurtlara iberiler. Şunda girdeji 10 milliard amerikan dollaryna deň bolar.

Halkara ähmiýetli taslamalar. Türkmenistanyň ýangyç senagatynyň geljegi uly. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly ýurdumyzda onuň baý gorlary bar. Şol sebäpli dünýäniň köp döwletleri Türkmenistandan nebit we tebigy gaz almaklyga isleg bildirýärler. Türkmen-Hytaý gepleşikleri esasynda, Özbegistanyň, Gazagystanyň üsti bilen, 2009-njy ýyldan başlap Hytaýa ýylda 30 mlrd kub. metr tebigy gaz göýbermek meýilnamalaşdyrylýar. Owganystanyň, Pakistanyň üsti bilen Hindistana, Eýranyň üsti bilen Türkiýä we Günbatar Ýewropa tebigy gaz akdyrmak meselesi gün tertibinden aýrylanok.

Türkmenistan özüniň halkara energetika-strategiýasyna hut şu ýagdaýy nazara alyp gurýar, şol strategiýasyny maksady bolsa türkmen energetika çig malyňy dünýä bazaryna durnukly we uzak möhletli esasyda çykarmak üçin turba geçirijileriň köp ugurly ulgamlaryny ösdürmekden ybatardyr. Şeýle strategiýa syýasy bähbitleri aramaga hem, hiç bir tagzym ýörelgelerine esaslanmaýar.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow XXI asyra mahsus täze ykdysady energetika gatnaşygynyň ugruny öňe sürýär. Ol Hazar

ýakasyndan gidip, Türkmenistan-Gazagystan-Russiýa ugru boýunça türkmen mawy ýangyjyny dünýä çykarmaga niýetlenen düýpgöter täze başlangyçdyr.

Şeýlekikde, umumy bahasy 1 milliard dollar möçberindäki 500 km uzakak Hazarýaka gaz geçirijisi gurlup ulanylmaga berilse, ugradylýan türkmen gazynyň ýyllyk möçberini ýene-de 20 mlrd kub metr artdyrmaga mümkinçilik döreýär.

Türkmenistan häzir tebigy gazyny uly ykdysady giňişlige çykrmak üçin ägirt uly taslamalary öňe sürýär. Diňe Hazarýaka däl, Türkmenistan-Hytaý, Türkmenistan – Owganystan-Päkistan-Hindistan hem-de türkmen gazyny ýewropa bazaryna çykarjak Hazarüsti gaz geçirijisiniň gurulmagynyň ähmiýeti uly bolar.

2009-njy ýylyň ahyrynda gurlup, işe başlan transmagistral Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisi Amyderýanyň sag kenaryndan başlap, Özbegistanyň we Gazagystanyň çäginde geçip, Hytaýyň uýgur awtonom etrabynda tamamlanýar.

Bu taslamany maliýeleşdirmek üçin 7,31 mlrd amerikan dolary harçlanyldy. Bu gaz geçirijisiniň umumy uzynlygy 7 müň kilometre golaý bolup, şonuň 188 km-i Türkmenistanyň çäginde geçýär.

Elektroenergetika. Elektroenergetika senagatyň esasy pudaklarynyň biridir we onuň kuwwaty ýurduň hajatlaryny kanagatlandyrmak we elektrik energiýasyny daşary ýurtlara çykarmak üçin ýeterlidir.

2009-njy ýylda ýurdumyz boýunça 14,9 mlrd. kWt sagat elektrik energiýasy öndürildi. 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende onuň öndürilişi 1.5 esse artdy. Öndürilen elektrik energiýasynyň 4,3 mlrd kWt sagady senagatda, 2,2 mlrd kWt/s jemagat hojalygynda, 2,4 mlrd kWt sagady oba hojalygynda sarp edildi. Türkmenistanyň çäklerinden daşary

göýberilen elektrik energiýasynyň möçberi 2,2 mlrd kwat sagada barabar boldy.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde elektrostansiýalaryň kuwwatlylygy 3106MWt ýetdi. Bu diňe bir ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň ösýän isleglerini doly üpjün etmän, eýsem elektroenergiýanyň eksportynyň göwrümünü ymykly artdyrmaga mümkinçilik berýär. 1998-nji ýylda Seýdi-Daşoguz 500 kWt LEP-iniň gurulmagy we ulanylmaga berilmegi bilen Türkmenistanyň bitewi energetika ulgamynyň döremegi tamamlandy.

Elektroenergetika pudagynyň esasy tebigy gaz bilen işleýän ýylylyk elektrik stansiýalary düzýär. Häziriki wagtda ýurduň energetika ulgamynyň düzüminde 8 sany elektrik stansiýasy bar: Marynyň DES-i (döwlet elektrik stansiýasy), Aşgabadynyň DES – i, Abadanyň DES-i, Balkanabadyň DES-i, Daşoguzynyň DES-i, Türkmenbaşynyň ÝEM-i-2 (ýylylyk elektrik merkezi), Türkmenabadyň ÝEM-i, Seýdiniň ÝEM-i.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde elektrik energiýasyny öndürýän kärhanalaryň täzeden enjamlaşdyrylmagy we goşmaça kuwwatlyklarynyň oturdylmagy, täze ýokary woltly geçirijileriň gurulmagy netijesinde, Türkmenistanyň energiýa ulgamynyň işiniň durnuklylygy we ygtybarlylygy ýokarlandy.

Abadan GES-niň döwürleýin dörebaplaşdyrylmagy geçirildi. 1998-nji ýylda ilkinji gaztrubina blogy oturdyldy, netijede elektrostansiýanyň kuwwatlylygy 125MWt-den 248MWt-a; 2003-nji ýylda ikinji blok işe girizildi. Häzirki wagtda bu stansiýanyň kuwwatlylygy 371MWt-a ýetýär. Enjamlary бүтін дүнýäde belli “Jeneral Elektrik” amerikan kompaniýasy oturdy. Şu kompaniýa Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda 3 gaztrubinaly kuwwatly elektrostansiýany işe girizdi. Şol trubinalaryň umumy kuwwatlylygy 126,4MWt-a barabar, önürilen elektroenergiýanyň 50%-den gowragy şäheriň hajatlaryna gönükdirilýär. 2003-nji ýylda Balkanabat GES-inde

amerikanyň “Jenaral Elektrik” kompaniýasy täze üç sany gaztrubina bloklary işe göýberdi. Olaryň umumy kuwwatlylygy 129,6 MWt, bu bolsa köne TES-iň kuwwatlylygyndan 3 esse ýokarydyr.

“Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” baş ugry Milli maksatnamasynda ony ösdürmegi diňe bir ýurduň hajatlaryny doly kanagatlandyrmak derejesine çenli däl, eýsem Eýrana, Owganystana, Türkiýe, pakistana, Merkezi Aziýanyň täze garaşsyz döwletlerine elektroenergiýanyň eksportynyň göwrümini artdyrmak göz önünde tutulýar. Bu meseleleri çözmek üçin esas eýýäm elektroenergetika pudagyňyň ösüşiniň häzirki döwründe goýuldy.

Elektrik energiýasyny ýurduň daşyna çykarmak maksady bilen Owganystanyň çäginde, soňra Pakistana çykamak maksadyny göz önünde tutup, kuwwatly ýokary woltly elektrik geçiriji liniýasy guruldy. Türkmenistanyň, Eýranyň we Turkiýanyň energiýa ulgamlaryny birleşdirýän elektrik geçiriji liniýa Eýranyň üstünden geçirildi. Häzir Eýrana we Turkiýa elektrik togunyň eksporty Balkanabat (Türkmenistan) – Gonbad (Eýran) – Hoý – Başkala(Turkiýa) liniýasy boýunça berilýär.

Pudagyň mümkinçiliklerini doly ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanda 2011-nji ýyla çenli elektrik energiýasyny öndürmegiň baş meýilnamasy işlenilip düzüldi. Ol özüne Mary, Türkmenbaşy, Balkanabat, Aşgabat şäherlerinde hereket edýän stansiýalary döwrebaplaşdyrmagy we tüzelerini gurmagy göz önünde tutýan uly taslamalary birleşdirýär. Munuň üçin 600 mln. amerikan dollary harçlanylýar.

Türkmenistanda elektroenergiýanyň öndürilişi ýakyn 3-4 ýylda uly ösüşe eýe bolýar. Şol wagtda pudagyň infrastrukturasyny iki sany täze elektrostansiýalar bilen – Aşgatada we Awazada doldurylýar (kuwwatlylygy 254MWt). Balkanabatdaky GES-iň hem kuwwatlylygy artar, şeýle hem

sebitdäki in uly elektrostansiýalaryň biri bolan Mary GES-in kompleksleýin modernizasiýasy dowam etdirilýär. Bu bolsa türkmen energetilerine tok öndürmekde täze ýokary çäklere çykmağa – 20 mlrd KWt sagatda, ýagny 2007 ýyldan rekord görkezijilerden 1/3 esse artmaga mümkinçilik berer.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň energetika pudagy öz ösüşinde kuwwatly impuls aldy, bu kesgitli faktlarda öz şöhlelenmesini aldy. Ýurtda 5 täze gaztrubinaly elektrik stansiýalary “Jeneral Elektrik” kompaniýasynyň enjamlary bilen guruldy. Onuň soňkysy geçen ýylyň güýzünde Daşoguzda açyldy, şonuň bilen birlikde Seýdi GES-niň we Mary GRES-niň önümçilik kuwwatlylyklary hem artdy. Bularyň hemmesi energiýany sarp etmegiň içerki hajatlarynyň köp bolmagy, şeýle hem ýyl-ýyldan onuň eksportynyň artmagy bilen baglanyşyklydyr.

Has takygy, Aşgabadyň demirgazyk-gündogarynda gurulýan elektrostansiýasy paýtagtda elektrik energiýasyny bermegi artdyrmaga mümkinçilik berer, bu bolsa döreýän megapolisin energoulgamynyň awariýasyz işlemegi üçin şert döreder. Edil şonuň ýaly Köpetdagyň eteginde we Abadan GES-i ýaly elektrostansiýalary bilen bir hatarda ol ýurduň baş şäherini 10 ýyl önünden elektrik energiýasy bilen ygtybarly üpjün etmäge ýardam eder.

Şeýle wezipe Awazadaky geljekki GES-e çözmek bellenilýär, bu ýerde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň inisiatiwasy bilen halkara ähmiýetli deňiz kurorty gurulýar. Sözüň gelişine görä aýtsak, bu ýurdumyzdaky nobatdaky 11-nji elektrostansiýadyr.

Balkanabat GES-iniň önümçilik kuwwatlylygyny artdyrmak barada aýdylanda bolsa, bu care Türkmenistanyň gübatarynda ýangyç-energetika toplumynyň täze senagat obýektlerini üznüksiz elektrik energiýasy nilen üznüksiz üpjün etmekligi ýola goýmagyň zerurlygyndan gelip çykýar. Pudagyň potensialyny ösdürmegiň bellenen sepgitleri türkmen elektrik

energiýasynyň eksportynyň marşrutlarynyň köp ugurly sistemasyny döretmäge täze mümkinçilikleri açýar. 2007-nji ýylda Täjigistan biziň ýurdumyzda öndürilýän elektrik energiýasyny import edýän 4-nji döwlet boldy. Onuň 2 mlrd KWt sagada golaýy, şeýle hem Owganystana, Eýrana, Türkiýä iberildi. Häzirki wagtda eksport Türkmenistanda öndürilýän elektrtik energiýasynyň 12%-inden hem gowragy boldy. Geljekde energetikler elektrik togunyň eksport iberilişini has hem artdyrmagy meýilleşdirýärler, şonuň ýalyda diňe bir goňşy döwletlere däl, eýsem, has uzakdaky sebitlere: Pakistana we Günbatar Ýewropa. Pudagy ösdürmegiň ähmiýet berilýän ugry – elektrik üpjünliginiň häzirki zaman içerki sistemasyny döretmek, ilkinji nobatda ýurduň çalt ösýän ykdysady toplumynyň we paýtagtyň we sebitleriň durkuny üýtgetmegiň uly möçberli maksatnamalaryny ýerine ýetirmegi hasaba almagy esasynda. Meselem, Aşgabatda 18 podstansiýa gurmak we howa elektrik liniýalaryny kabel seti bilen çalyşmak belenilýär.

2006-njy ýylyň ferwal aýynyň 13-ine döwletimiziň paýtagty Aşgabat şäheriniň eteginde täze ýylylyk elektrostansiýasynyň dabaraly açylyşy boldy. Elektrostansiýanyň iki turbinasynyň kuwwaty 254MWt sagada deň. Bu desgalar uzynlygy 874 km bolan Mary – Aşgabat – Balkanabat 220 kW elektrik geçiriji ulgamyna birleşdirildi. Marydan gelýän täze elektrik köpri, halkalaýyn elektrik geçiriji ulgam, şäheriň günortasyndaky elektrik stansiýa we täze podstansiýalar elektrik energiýasynyň berilýän möçberini artdyrrar. Şäheriň gurulýan täze böleginiň elektrik energiýasy ulgamynyň bökdençsiz işlemegi üçin oňaly şertleri döreder. Energetikleriň hasaplamalaryna görä, Aşgabatda elektrik energiýasynyň sarp edilýän möçberi 2009-njy ýylyň ahyrynda 700 megabatta golaý bolar. Aşgabat şäheriniň we Ahal welaýatynyň elektrik üpjünçiligini gowulandyrmak maksady bilen “Türkmenenergo” döwlet elektroenergetika

korporasiýasyna belenen kuwwaty 254 MWt bolan gaz turbinaly elektrik stansiýasynyň taslamasyny düzmek we ony ulanmaga doly taýýar edip gurmak barada halkara bäsleşiginiň tassyklan netijelerine laýyklykda goşulan baha üçin salgyt hasaba alynmada umumy bahasy 120 mln ýewro bolan şertnamany baglaşmaga ygtyýar berildi. Bu elektrik stansiýasy 2010-njy ýylyň fewral aýynda ulanylmaga berildi.

Täze Aşgabat elektrik stansiýasynyň ygtybarly we ýokary öndürijilikli işini tehnologiýa desgalarynyň tutuş toplumy üpjün eder. Taslamada kuwwatly nasoslar bilen üpjün edilen dizel ýangyjyny geçiriji ulgamy, elektrik stansiýa çenli, şeýle hem onuň çäginde demir ýollaryny gurmak göz önünde tutulýar. Mundan başga-da, her haýsy dizel ýangyjynyň 5 müň kub metrini saklamak üçin niýetlenen çekekleriň ikisini ýerleşdirmek, ýangyjy demir ýol sisternalaryndan ätiýaçlykdaky çeklere akdyrmak üçin niýetlenen nasos stansiýasyny gurmak belenenildi. Täze energetika merkezlerniň bökdençsiz işlemegini, şeýle hem näsazlyga garşy awtomatiki ulgam, telemehaniki we telesignalizasiýa ulgamy, gýşyna bolsa howa filtrlerniň doňmagyna garşy ulgam üpjün eder.

§37. Himiýa senagat toplumy.

Himiýa senagatynyň pudaklaýyn we meýdan-çäk düzümi. Himiýa senagat toplumy Türkmenistanyň senagatynyň umumy önüminiň 1,2 % (2009 ý.) berýär. Bu senagat çig mallaryň görnüşlerine, öndürilýän önümlere, kärhanalaryň tilsimat aýratynlyklaryna baglylykda 5 sany pudaga bölünýär: 1. Dag himiýa senagaty; 2. Esasy himiýa; 3. Nebit himiýa senagaty; 4. Durmuş himiýa senagaty; 5. Derman himiýa senagaty. Bu pudaklaryň ýerleşşi, olaryň energiýa, çig mal, zähmet ätiýaçlyklary bilen üpjünçiligine, taýýar önümleriň ýerleşdirilişine we önümçilik gatnaşyklaryna baglydyr.

Türkmenistanda himiýa senagatynyň döremegi we ösüşi 1924-nji ýylda Garabogazda natriý sulfatynyň gazylyp alynmagy bilen baglydyr. Ol ýerde döwletimizde uly “Garabogazsulfat” kombinatynyň döredilmegi netijesinde natriý sulfaty, glauber duzy, epsomit, bişofit öndürilýär. 2008-nji ýylda “Garabogazsulfat” önümçilik birleşigi ýokary hilli natriý sulfatynyň 17,6 müň tonnasyny öndürdi. Balkan welaýatynda 2008-nji ýylda tehnik ýoduň 430 tonnasy öndürildi. Munuň özi 2005-nji ýyl bilen deňeşdirilende 104,4% ýokarydyr.

Dag himiýasy . Dag himiýa senagaty kükürdiň, kaliniň, nahar we daş duzlaryň dürli görnüşlerini gazyp alýan, hem-de gaýtadan işleýän kärhanalary özüne birleşdirýär. Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji kükürt zawody 1928-nji ýylda akademik A.ÝE. Fersman tarapyndan ýolbaşçylyk edilen ekspedisiýanyň maslahat bermegi bilen Garagumyň jümmüşinde Derwezede gurlup, 1961-nji ýyla çenli işledi. Geçen asyryň 30-njy ýyllarynda Magdanlyda(öňki Gowurdak) kükürt, Hazarda (Çelekende) ýod öndürýän ilkinji kärhanalar işläp başlady.

Dag himiýa senagatynyň ähmiýetli magdanlarynyň biri hem mineral duzlardyr. Gazylyp alynýan daş we nahar duzlaryndan soda, hlor, aşgar, duz kislotasy öndürilýär. Daş duzy keramika, gön-deri, sabyn, metallurgiýa, elektroenergetika senagatlarynda, oba hojalygynda, medisnada giňden ulanylýar. 1895-nji ýyldan bäri Guwlymaýakda we Babahojada nahar duzy gazylyp alynypdyr. Nahar duzunyň baý gorlary Soltan Sanjarda, Ýeroýlanduzda, Garaşorda, Sarygamyşda, Uzboýuň gury hanalarynda, Köýten etrabynda (Öküzbolakda, Magdanlyda) bar.

Kaliý duzy oba hojalyk ekinleri üçin döküniň çig maly hökmünde ulanylýar. Onuň esasy gorlary Köýtendagda (Garlykda) Magdanlydan 35 kilometrlikde ýerleşýär. Bu ýerde

örän kuwwatly kombinat gurmaklyk göz öňüne tutulýar. Çig mala baý käniň binýadynda kaliý dökünlerini öndürýän täze senagat kärhanalarynyň döredilmegi ýurdumyzyň oňa bolan islegini doly üpjün eder. Ony daşary ýurtlara hem uly möçberlerde ibermäge-de mümkinçilik dörär.

Türkmenistanyň Ministrler kabinetiniň 2007-nji ýylyň Mart aýynda bolan soňky mejlisinde bu meselä aýratyn üns berildi.

Dag himiýa senagatynyň iri kärhanalarynyň biri S.A. Nyýazow adyndaky “Garabogazsulfat” önümçilik birleşigidir. Bu kärhana sulfat natriý, epsomit, bişofit, glauber duzlaryny öndürýär. Garaşsyzlyk ýyllaryndan başlap bu kärhanada “Ekstra” nahar duzuny, kaliý sulfatyny, magnini, granurirlenen natriý sulfatyny öndürmek ýola goýuldy.

“Guwlyduz” kombinaty ýurdumyzyň himiýa industriýasynyň möhüm pudaklarynyň biridir. Ol başga bir gymmatly önümi – dürli sortlardaky tehniki we nahar duzlaryny öndürmäge ýöriteleşdirilen. 2008-nji ýylda bu ýerde 29 müň tonnadan gowrak ýodlanan nahar duzy öndürildi. Munuň özi ýurdumyzyň ilatynyň bu önüme bolan islegini doly kanagatlandyrýar. Türkmenistan öz ilatyny ýodlanan nahar duzy bilen mugt üpjün edýän dünýäde ýeke-täk döwletdir. Mälim bolşy ýaly, şol duzuň ýokary hili 2005-nji ýylda Bütündünýä saglygy goraýyş guramasynyň abraýly halkara güwänamasy bilen bellendi. Ykdysady we tehnologiiki mümkinçilikler dörese geljekde nahar duzundan kaustik we kalsinirlenen soda önümçiligini gurnap bolar.

Esasy himiýa önümçiligi. Tebigy gazy gaýtadan işläp, azot dökünlerini, sintetik ammiagy, suwuklandyrylan gazy, fosforitden superfosfat dökünlerini, arassa kükürtden kükürt kislotasyny öndürmeklige ýöriteleşen kärhanalar esasy himiýa senagatyna degişlidir.

TÜRKMENISTANYŇ HIMIÝA SENAGATY

ŞERTLI BELGILER

ZAWODLAR		GAZYLÝP ALYNÝAN TEBIGYÝ BAÝLYKLAR	
	Himiýa zawodlary		Daz
	Neftiň galyndylaryny işleýän zawodlar		Neft
	Gazyň galyndylaryny işleýän zawodlar		Kökür
	Himiýa gijalarynyň galyndylaryny işleýän zawodlar		Neftiň dary
			Kökür dary
			Neftiň suwly
			Neft
			Brom
			Kökür
			Gurşun
			Sink
			Kükür süýsi
			Neft dary
			Çakylt
			Gips
			Yerimkäm patlajy
			Bertant
			Dökant
			Sement gijalary
			Kadriň gijalary

0 50 100 km

Soýuz döwründe Türkmenistanyň oba hojalygynda pagtaçylygyň ösmegi bilen baglanyşykly Türkmenabat(öňki Çärjew) şäherinde 1960 –njy ýylda superfosfat zawody işläp başlady. Zawod 1968-nji ýyla çenli ekinler üçin peýdaly maddalary az bolan ýönekeý superfosfat dökünini öndürýärdi. 1968-nji ýyldan başlap завод fiziki-himiki häsiýeti we ýokumly maddalaryň möçberi boýunça has oňat hilli ammonizirlenen superfosfat öndürmäge girişdi. Bu zawodda Magdanlydan getirilýän kükürtden kislota öndürilýärdi. Şeýlelikde завод ammonizirlenen superfosfat dökünini, kükürt kislotasyny, florly alýuminini, tehniki kislorody, polietilen plýokasyny öndürüp hojalygyň dürli pudaklaryna iberip başlady. Bu zawoda daşary döwletlerden çig mal getirmek üçin „Türkmenökün“ paýdarlar jemgyýetine 2007 –nji ýylyň ýanwary aýynda şertnamlar baglaşmaga rugsat edildi. Ýurdumyzda fosfor dökünlerini öndürmegiň infrastrukturasyny ösdürmegiň ýolunda bu möhüm ädim bolar.

Fosforitleriň ýerli gorlaryny özleşdirmek häzirki wagtda esasy meseleleriň biri bolup durýar. Fosfor dökünlerini öndürmegi artdyrmakda ýerli çig-mallara möhüm orun degişlidir. Olaryň kânleri, hususanda, Balkan welaýatynda Tüwergyr meýdançasynynda we Lebap welaýatynyň Pitnek sebitinde ýüze çykaryldy. Geologiya-gözleg işleriniň maglumatlaryny nazara alyp, şol kânleriň gorlaryny tassyklamak boýunça işler dowam etdirilýär. Şeýle hem ýerli çig maly baýlaşdyrmagyň we gaýtadan işlemegiň tehnologiýasy işlenilip taýýarlanylýar. Hünärmenleriň pikiriçe, ýerli önümçiligi nebiti we tebigy gazy gaýtadan işlemegiň hasabyna fosfor dökünleriniň zerur komponenti bolan kükürt bilen üpjün etmek mümkindir. Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanda nebitiň we gazyň ägirt uly gorlary bar. Türkmenbaşydaky Nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda kükürt öndürýän enjamyň gurulmagy bu ugurda ilkinji ädim boldy. Şol ýerden kükürt Türkmenabatdaky Türkmenistanyň Prezidenti

S.Nyýazow adyndaky himiýa kärhanasyna gelýär we gaýtadan işlenilýär. Ilki kükürt kislotasy işlenilip, soň bolsa fosfor döküni öndürmekde ulanylýar. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda ugurdaş nebit bilen gelýän tebigy gazyň hasabyna karbamid zawodyny gurmak niýet edilýär.

Oba hojalyk ekinlerini mineral dökün bilen üpjün etmek üçin Maryda 1976-njy ýylda azot dökünlerini öndürjek zawodyň gurluşygy başlanýar. Marynyň azot dökünlerini öndürýän zawody Mollaker ojaýyndan gelýän tebigy gazy ulanýar. Her ýylda ortaça 13 müň tonna golaý dökün öndüripdir.

Häzirki wagtda bu zawodyň durkuny täzelemeklige girişilýär. Himiýa senagatynda hyzmatdaşlyk etmek boýunça Türkmenistan bilen Hytaý Halk Respublikasynyň arasynda hökümetara ylalaşygynyň çäklerinde Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrliginde Mary şäherinde kuwwaty her ýylda 400 müň tonna önüm öndürmäge barabar bolan karbamid zawodyny gurmak we “Maryazot” önümçilik birleşiginde hereket edýänönümçilik desgalarynyň durkuny özgertmek boýunça uly ylalaşyga gol çekildi. Şu maksat bilen Hytaýyň işewür toparlarynyň wekilçilikli delegasiýasy Aşgabada gelip, ykdysady hyzmatdaşlygy berkitmäge we giňeltmäge gyzyklanma bildirdi. Uly möçberli taslama “CITIC GROUP” hytaý kompaniýasy tarapyndan amala aşyrylar. Ylalaşyga laýyklykda işleri maliýeleşdirmegiň 90 % Hytaý Halk Respublikasynyň Hökümeti tarapyndan berlen ýeňillikli karz serişdeleriniň hasabyna, galan 10 % bolsa buýrujynyň hususy serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylar. Buýrujy hökmünde ýapyk görnüşli “Türkmen dökün” Paýdarlar jemgyýeti çykyş edýär. Şonda alnan karz pul taýyn önümi dünýä bazarynda ýerlemekden alnan girdejileriň hasabyna üzlüşiler. Hytaýly hünärmenler bu wajyp ähmiýetli desgadaky ähli işleri 3,5 ýyldan soň tamamlarlar. Hytaýly hyzmatdaşlar

eýýäm bu şertnamany amala aşyrmak üçin 2007 –nji ýylyň başynda taýýarlyk işlerine girişdiler.

Häzirki wagtda ekinleriň hasyllylygyny artdyran dökünleriň çykarylyşyny artdyrmak “Türkmenökünhimiýa” Paýdarlar jemgyýetiniň işinde ileri tutulýan ugur bolup durýar. Şeýlelikde “Maryazot” önümçilik birleşiginiň ýanynda täze karbamid toplumy gurulýar. Bulardan başga-da häzirki wagtda hereket edýän önümçilikler we enjamlar bejerilip, döwrebaplaşdyrylandan soňra ammiak selitrasynyň çykarylýan möçberi ep-esli artdyrylar. Şeýlelikde, Türkmenistanyň himiýa senagaty täze önümçilik kuwwatlyklaryna eýe bolar. Ýurdumyzyň oba hojalygynyň ýokary hilli mineral dökünlere bolan islegi doly kanagatlandyrylar. Olary daşary ýurtlara çykarmak mümkinçiligi hem dörär.

Gepleşikleriň barşynda türkmen tarapy “CITIC GROUP” hytaý kompaniýasyny Lebap welaýatynda Garlyk şäherçesiniň golaýynda (Magdanlydan 35 kilometrlikde) önümçilik kuwwatlyklaryny gurmak boýunça yglan edilen halkara bäsleşigine gatnaşmaga çagyrdy. Bu teklibi uly gyzyklanma bilen kabul edip, hytaýly hünärmenler oňa ýakyn wagtlarda seretjekdiklerine ynandyrdylar.

Ýurdumyzyň ilatyny arassa agyz suwy bilen üpjün etmek maksady bilen, “Türkmenökünhimiýa” paýdarlar jemgyýetiniň kärhanalarynda – Türkmenabatdaky Türkmenistanyň Prezidenti S.A.Nyýazow adyndaky himiýa kärhanasynda we “Maryazot” önümçilik birleşiginde koagulyantyň täze görnüşi bolan demir sulfatyny öndürmek özleşdirildi. 2008–nji ýylda onuň 2 müň tonnadan gowragy öndürildi. Bu ýokary tehnologiýa preparata arassa agyz suwuny öndürýän täze zawodlarda we ýurdumyzyň beýleki senagat kärhanalarynda uly isleg bildirilýär.

2005 –nji ýylyň mart aýynyň 18 –inde Tejende kuwwaty 350 müň tonna deň bolan karbamid zawody işe girizildi. Bu

zawodda ammiak we karbamid öndüriji, suwy himiki taýdan taýýarlamak, suw üpjünçilik we lagym toplumlary bar. Zawod doly güýjüne girende 800 –e golaý adam işlär. Bu kärhananyň işe girizilmegi bilen döwletimizde azot dökünleriniň ýetmezçiligi aradan aýrylýar. Dökün öndürmek üçin Mary welaýatyndan çykarylýan tebigy gaz çig mal bolup hyzmat edýär. Zawodyň öndürýän döküniniň hili ýokarydyr. Zawodda Garagum derýanyň suwy ulanylyp, öndürilýän buguň energiýasyny tygşytly ulanmagyň hasabyna elektrik energiýany işläp çykarmaklyk meýilnamalaşdyrylýar. Şu niýet bilen zawodyň ýanynda kuwwatlylygy 18 MWT sagat bolan ýörüte elektrostansiýa gurlup, ol bir ýylda 144 müň MWT sagat elektrik energiýasyny öndürer. Bu öndürilýän elektroenergiýa zawodyň islegini doly kanagatlandyryp, oňa özbaşdak işlemäge mümkinçilik berýär. 2008-nji ýylda ýurdumyzyň himiýa industriýasynyň bu uly kärhanasy düzümünde 46,2 % azot bolan, ýokary derejede konsentirlenen karbamid döküniniň 318 müň tonnasyny öndürdi. Ol özüniň taslama kuwwatynyň 91 %-e deň. Dünýä tejribesiniň görkezişi ýaly, täze kärhana adatça işe girizilenden soň 2-3 ýylyň dowamynda taslama kuwwatyna ýetýär. 2009-njy ýylda „Türkmenkarbamid“ bir ýylda 350 müň tonna dökün öndürer we doly taslama kuwwatyna ýeter. Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda nebit arassalananda emele gelýän ugurdaş gazy peýdalanmak arkaly täze karbamid dökünini önürýän zawody gurmak niýet edilýär. Tejendäki karbamid zawodyň ýanynda ýene-de bir karbamid zawody gurmaklyk göz önünde tutulýar. Şu meýilnamalar durmuşa ornaşdyrylsa döwletimiziň oba zähmetkeşleriniň azot dökünine bolan islegi doly kanagatlandyrylar. Ony dünýä bazaryna çykarmaklyga mümkinçilik dörär.

Häzirki wagtda himiýa industriýasynyň esasy himiýa kärhanalary çalt ösýär. Ykdysadyýetiň bu pudagynyň geljegi uly. Ol sazlaşykly ösýän pudaklarynyň biridir. Mysal üçin,

2009 –njy ýylda Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrliginiň „Türkmenökün“ paýdarlar jemgyýetiniň kärhanalarynda tütüşlygyna alnanda 764 müň tonnadan gowrak mineral dökünler öndürildi. Bu 2005-nji ýyldaka garanyňda 17,4 % köpdür. Olaryň 587 müň tonnasy azot, 177 müň tonnasyndan gowragy fosfor dökünleridir. 2000 –nji ýylda bolsa jemi 100 müň tonna golaý mineral dökün öndürilipdi.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Magdanlyda kebşirleýiş elektrodларыny çykarýan zawod işe girizildi. Bu ýerde küzegärçilik, bezeg daşларыny ýasamak, kalsiý-karbidini, heki öndürmek hem ýola goýulan. Bu şäherde ýakyn ýyllarda kalsinirlen we kaustik soda, reňkleýji maddalary öndürmeklik göz önüne tutulýar. Balkanabatda, Hazarda, Monjuklyda ýod-brom senagat-kärhanalary bar. 2008-nji ýylda tehniki ýoduň 430 tonna golaýy öndürildi.

Nebit-himiýasy. Nebit arassalaýan zawodларыmyzda geljekde sintetiki smola öndürmeklik ýola goýulsa, ondan sintetiki süýümi öndürmek mümkin. Döwletimizde dokma senagatynyň ösýänligi sebäpli, geljekde pagta süýümi bilen sintetiki süýümi garyp has çeyе we berk matalary öndürmek bolar. Şu aýdylanlardan ugur alyp Türkmenbaşy we Seýdi nebit arassalaýjy zawodларыň geljegi has hem uly. Ol zawodlarda nebit we ugurdaş tebigy gazdan dürli himiki önümleri öndürip boljak.

Durmuş-himiýasy kärhanasy(zawody) Aşgabatda ýerleşýär. Bu ýerde plastmassadan gap-çanaklary, öýde ulanylýan enjamlary, polietilen önümleri öndürilýär. Plastmassa gap-çanaklary Aşgabat nebit maşyn gurluşyk zawody hem

taýýarlaýar. Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabynda häzirki zaman enjamlar bilen enjamlaşdyrylan polipropilen plýonkasyny öndürýän zawodyň gurluşygy häzir işläp duran turba zawodyň ýanynda gurmak göz önüne tutulýar.Yyllyk

kuwwatlylygy 21 müň tonna polipropilen plýonkasyny öndürer. Zawodyň gurluşygy Fransiýanyň DMT kompaniýasy tarapyndan amala aşyrylýar. Ol 2008 –nji ýylyň sentýabr aýynda işe giriziler. Bu zawod üçin çig maly Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň polipropilen önümleri ulanylar.

Türkmenistanyň derman-himiýa senagaty ýaş pudak hasaplanýar. Ýurdumyz dürli dermanlary ýasamak üçin gerek bolan ösümliklere örän baýdyr. Derman-himiýa senagatynyň ilkinji pudagy Aşgabatdaky Farmasewtika zawody hasaplanýar. Bu zawodda medisina köp ulanylýan dürli dermanlar ýasalýar. 1997-nji ýylda “Türkmenderman” döwlet ylmy-önümçilik birleşigi bilen Hindistanyň “Ajanta farm LTD” firmasy tarpyndan uly farmasewtika zawody Aşgabatda guruldy we ulanmaga berildi. Bu zawod ilkinji türkmen-hindi kärhanasy hasaplanýar. Zawodda ýerli çig mallardan analgetikler, antibiotikler, spazmalitikler we her hili dermanlar ýasalýar. Ýakyn ýyllarda medisina enjamlaryny öndürmek işi hem göz önüne tutulýar.

Türkmenabatdaky buýan köki zawodynda dermanlyk buýan toşaby öndürilýär. Geljekde bu ýerde dürli dermanlary öndürmek hem meýilleşdirilýär.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligiň “Türkmendermansenagat” önümçilik birleşiginiň düzümine girýän “Saglyk” derman zawody, “Tenekar”, “Türkmenderman Ajanta Farma Limited” bilelikdäki türkmen-hindi kärhanasy we S.A.Nyýazow adyndaky “Buýan” agrosenagat toplumu ýaly iri kärhanalar bar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedow ýaňy-ýakynda buýan köküniň ekstratyny taýýarlamak boýunça täze zawodyň gurulmagy barada görkezme berdi. Ýakyn wagtlarda Türkmenabat şäherinde şol zawodyň gurluşygyna girişiler.

Buýan köküne il içinde “Altyn kök” diýilýär. Ony medisina da dürli derman ýasamakda ulanýarlar. Ondan başga-da ony azyk, metallurgiýa, boýag senagat pudaklarynda hem peýdalanýarlar. Buýan köküniň ajaýyp şypa beriji häsiýetleriniň baryp gadym eýýämlardan bäri mälim bolandygyny bellemek ýerliklidir. Mysal üçin, hytaý we tibet lukmançylygynda bu ösümligi meşhur ženşene deňäpdirler. Buýan sagaldyş serişdeleriniň ählisiniň diýen ýaly düzümine giripdir. Adamzadyň köp kesellerden saplanmagynda giňden ulanylypdyr. Amyderýanyň ýakasynda buýan köküni taýýarlamak boýunça dünýäde iň uly önümçilik kärhanasy ýerleşýär. 2008-nji ýylda Türkmenabatdaky “Buýan” oba hojalyk senagat toplumy 4,5 müň tonna guradylan we ykjam bogulan buýan köküni taýýarladylar.

Ýyllyk kuwwatlylygy 1000 tonna ekstrat öndürmäge barabar bolan zawodyň işe girizilmegi bilen buýan köküniň gaýtadan işlenişiniň möçberi üç esse artar. Munuň özi içerki bazaryň isleglerini doly kanagatlandyrar. Dünýä bazarynda barha artýan islegden peýdalanýan derman serişdeleriniň eksportunyň möçberlerini hem ep-esli artdyrmaga mümkinçilik berer.

Ýurdumyzyň derman serişdeleri senagatynyň baş kärhanasy bolan “Saglyk” zawodynyň önümleri dünýäniň iň gowy ugurdaş serişdeleri bilen mynasyp bäsleşip bilýär. Türkmenistanlylar ýurdumyzyň dermanhana ulgamynyň üsti bilen ýaýradylýan we dermanlyk otlaryň dürli görnüşlerinden: waleriana, kalendula, dodakgüllü, itburun ýaly ösümlüklerden taýýarlanan şireleri dermanhanalarda satylýar. Dümewiň garşysyna netijeli serişde bolup hyzmat edýän, aýratyn hem gys möwsüminde uly islegden peýdalanýan sarymsak şiresine we beýleki köp sanly ösümlüklerden taýýarlanylýan derman serişdelerine indi mätäçlik ýok. Olaryň sagaldyş häsiýetleri geçmişiň beýik alymlarynyň we tebipleriniň işlerinde jikme-jik beýan edilipdir. Häzir zawodda täze derman serişdeleri- çerbiýe

şiresini synagdan geçirmek we öndürmek ýola goýuldy. Ol bokurdak agyrysynyň garşysyna ajaýyp serişde bolup hyzmat edýär.

Dürli medikamentleri, fotosuratlary, himiki reagentleri, sintetiki kauçugy öndürmekde tehniki ýod dünýäniň ösen döwletleriniň cenagat kärhanalary üçin zerur çig mal hasaplanýar. Ýoduň we bromyň Türkmenistanda baý gorlary bar. Nebitdag-Monjukly, Boýadag we Çeleken ýyly ýod-brom suwly ýataklarynyň hasabyna Balkanabat we Hazar zawodlary 2008 –nji ýylda 320 tonna önüm öndürdiler. 2010 –njy ýylda onuň möçberini 360 tonna ýetirmek göz önüne tutulýar.

Täze himiýa senagat pudaklary. Türkmenistanda täze himiýa senagat pudaklarynyň döremegi geljekde onuň organiki sintez toplumynyň döredilmegine mümkinçilik berýär. Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda öndürilýän polipropilen dänejikleri Ruhabat şäherçesiniň turba zowodynda ondan dürli turbalar ýasalýar. Öň belläp geçişimiz ýaly, bu ýerde polietilen plýönkasyny öndürýän завод hem gurulýar. Onuň esasynda geljekde plastmassa önümçiligini ýola göýüp bolar.

Sellýuloza-kagyz önümçiligi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy bilen, 2004-nji ýylyň maý aýynyň 21-nde Ahal welaýatynyň Ýaşlyk şäherçesinde Türkmenistanyň Kagyz önümçilik toplumu işlap başlady. Bu toplumyň işe girizilmegi bilen döwletimizde senagatyň täze pudagy “Kagyz-sellýuloza” senagaty emele geldi. Onuň Turkmenistan döwletimiz üçin ähmiýetini ilkinji Prezidentimiz şeýle belleýär: -“Dünýä derejesindäki, ýokary hilli kagyz öndürjek toplum Garaşsyzlygymyzyň şirin miweleriniň biri bolmak bilen, ata Watanymyzyň ykdysady kuwwatyny, halkymyzyň ruhy baýlygyny artdyrar. Goý, bu toplumyň önümleri medeniýet we metbugat işgärlerimiziň, ýazyjy-şahyrlarymyzyň ylhamyny joşduryp, halkymyzyň ata

Watana söýgüsini artdyrsyn, abadançylygymyzy pugtalandyrmaga hyzmat etsin!”. Kagyz önümçilik toplumynyň gurluşygyny we binagärçilik bezeglerini “GAP Insaat Ýatyrym we Dyş Tijariýet A.Ş.” türk firmasynyň hünärmenleri tarapyndan amala aşyryldy. Toplumyň önümçiliginde Awstriýadan, Germaniýadan, Fransiýadan, Italiýadan we Hindistandan getirilen häzirki zaman enjamlary oturdylypdyr. Oturdylan enjamlar häzirki döwrüň iň kämil enjamlary bolup, ähli işler kompýuterler arkaly dolandyrylýar. Toplumda işlejek hünärmenler, kärhana gurulýarka Türkiýada okadylypdyr. Önümçilik ekologik taýdan arassa hasaplanýar. Çig mal bolup topluma bugdaý samany hem-de pagta linti hyzmat edýär. Toplum ýylda 30 müň tonna kagyz öndürüp döwletimiziň kagyza bolan islegini doly ödeýär. Kärhana ofset kagyzlaryny, gaplama kagyzlaryny, durmuşda ulanylýan kagyzlaryň dürli görnüşlerini öndürýär.

Himiýa önümçiligi we daşky gurşawy goramak meselesi. Ýurdumyzda tebigaty goramaklyga döwlet derejesinde uly üns berilýär. Önki gurlan zawodlaryň, fabrikleriň durkuny täzelemeklige, täze gurulýanlarynyň arassaçylyk babatda dünýä ülnüne laýyk gelmegine ilkinji nobatda seredilýär. Bu ugurda döwlet möçberinde ylmy we tejribe ekspertleri işleýär. Ekspert agzalary guruljak projéktleri gözden geçirenlerinden we kärhananyň ekologik taýdan arassadygyna doly göz ýetirenlerinden soňra gurluşyga rugsat edilýär. Diýmek, diňe bir himiýa önümçiliginde däl, eýsem dürli senagat kärhanalary gurlanda-da ekologik taýdan arassalygyna göz ýetirilmese gurluşyk başlanmaýar.

§38. Türkmenistanyň metal işläp bejerýän we maşyngurluşygy senagaty

Türkmenistanda metal eretmekligiň özboluşly taryhy bar. Ata-babalarymyz 8-7 müň ýyl biziň eýýämimizdan öň mis,

7-6 müň ýyl ozal – gurşun, 6 müň ýyl öň – altyn, kümüş, 3 müň ýyl ozal – galaýy, sink, бүрүнç, 2 mün ýyl ozal demir magdanlaryndan her hili hojalyk (ekerançylyk we aw awlamak) gurallaryny, uruş üçin ýaraglary, dürli şaý-sepleri ýasamak bilen meşgullanypdyrlar. Şol gurallary, ýaraglary ýasamak üçin ussahanalaryň, jaýlaryň bolandygyny taryhy we arheologiki maglumatlar subut edýärler. Mary welaýatynda Goňurdepe şäherinden, Ahal welaýatynyň çäginde Göksüriden, Änewden tapylan demir eredilen peçleriň, ussahanalaryň galyndylary biziň aýdanymyza şaýatlyk edýär.

Geçmişin бүрүнç, mis, demir eýýamlarynda metallary, esasanam, demir eredip, metallurgiýa senedini ýola goýup, dürli oba hojalyk gurallaryny ýasapdyrlar. Söweş esbaplainy, bezeg şaý-seplerini ýasap bejermekde türkmen ussalarynyň Ýewropa ýurtlaryndaky kärdeşlerinden has öňde bolandygy arheologiýa gazuw-agtaryş maglumatlaryndan bellidir. Metallary eretmek, galyplara guýmak işinde oda çydamly toýun ojaklary ulanypdyrlar. Gyzgynlygy münlerçe gradusa ýetýän, güýçli howry emele getirmek üçin bolsa gandymdan taýýarlanan kömür ulanylypdyr. Garagum çölünüň bol biten gyrymsy agajy bolan gandym özüniň çeýe jygar gatylygy, dykzlygy, tyg ötmeýän berkligi bilen ähli özge daragtlardan tapawutlanýar. Türkmen äheňnirleri(demirçi ussalary) çöle çykyp sazak, sözen, esasanam jygar gandymlary ýygyp, üýşürüp çukur gazyp, içine gandymy örüp otlar ekenler. Gandym ody tutaşyp, köz bolup ýetjek derejesine baryp howurlanyp çoglanda onuň üstüni çäge bilen gömüpdirlir. Howasyny bermän söndüripdirler. Howry-közi mazaly öçüp sowansoň üstüni açyp kömre öwrülen kesindileri bölek-bölekläp halta salypdyrlar. Münlerçe graduslyk gyzgynlygy döredýän şeýle ýokary hilli türkmen kömrünüň islegi, hyrydary köp bolupdyr, gandym kömri goňşy ýurtlara äkidilip ýokary bahadan ýerlenipdir.

Köp alymlaryň ýazmagyna görä, metallurgiýanyň (metal eretmekligiň) ilkinji dörän merkezi Orta Aziýa bolup, soňra Eýrana, Kiçi Aziýa, Kawkaza, Hindistana, Ortaýer deňiz kenaryna we Ýewropa döwletlerine ýaýrapdyr. Änewde ýaşan ata-babalarymyz biziň eýýamimizdan öň 5-2 müň ýyllyklarda mis metaly eretmäni, taplamany, ony myşýak bilen goşup, soňra galaýy bilen eredip бүрүнч ýasamany başarypdyrlar. Myşýak goşulan бүрүнч metaly Orta Aziýada (şol sanda Türkmenistan) ekerançylyk, ýurduny goramak, binagärlik işlerinde giňden ulanylypdyr.

Demir eredýän we metal işläp bejerýän kärhanalar. Patyşa Russiýasy we Sowet häkimeti ýyllary içinde Türkmenistanda demir ýollaryň geçirilmegi bilen baglanyşykly Serdar(öňki Gyzylarbat) şäherinde ilkinji demir ýol wagonlary abatlaýan kärhana döredildi. Soňra sowet başýyllyklary döwründe giňeldildi. Türkmenbaşyda(öňki Krasnowodsk), Aşgabatda, Maryda iri parowoz depolary we ussahanalary işe girizilipdir. Aşgabatda kiçeňräk mehaniki zawod-ussahananyň esasynda Türkmenistana hyzmat eder ýaly metal işläp bejerýän „Krasnyý metallist“(häzirki „Demir“) zawody 1925 –nji ýylda işläp başlapdyr. Zawod häzir demir krowatlary, peçleri, demir gözenekleri, mekdepler, çagalar baglary üçin esasy durky demirden bolan stol-otyrgyçlary öndürýär. Aşgabadynyň gemir we Marynyň maşyn gurluşyk zawody alýumin gatyşykly çoýun gazanlary, çay gaýnadylyan kündükleri we dürli önümleri içki bazarlara çykarýarlar. Türkmenistanda ýeňil, ýük çekiji we dürli awtoulaglaryň sanynyň köpelmegi bilen ähli welaýat, hem-de etrap merkezlerinde olary abatlaýan ussahanalar, awtoremont zawodlar dürli maşynlary, öý hojalyk gurallaryny abatlaýarlar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap, bu pudagyň ösdürilmegine uly üns berildi. Maşyn gurluşyk we metal işleýän senagat kärhanalary döwletiň

hojalyk kärhanalarynyň we hususy hojalyklaryň islegini kanagatlandyrmagy amala aşyryp başladylar.

Maşyngurluşygy senagat pudagy. 1995-nji ýylda Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrliginiň düzüminde “Türkmenmaşyngurluşyk” konserni döredildi. Oňa döwletimizdäki has iri maşyn gurluşyk we metal işleýän senagat kärhanalary birikdirildi. Konserniň maşyn gurluşyk zawodlary elektrik geçiriji ulgamlaryň polat ugolniklerden edilen daýanç sütünlerini, kabel we elektrotehniki önümleri, Türkmenbaşy, Seýdi, Abadan, Mary elektrostansiýalary üçin gerekli enjamlary öndürýärler. Nebitgaz senagaty üçin gerek bolan 3-50 kub metr nebit saklaýjy çanlary, 25-40 kub metr göwrümlü bitum erediji polat gaplary, toýun palçygy garyjy we sirkulýasiýa ulgamlaryna gerekli enjamlary, tigirli we tigirsiz wagon-öýleri ýasaýarlar.

Maşyngurluşygy we metal işleýän senagat toplumynyň esasy kärhanalary Aşgabat we Mary şäherlerinde ýerleşýärler. Aşgabadyň “Neftemaş” zawody Sowet ýyllarynda nebit arassalaýjy zawodlar üçin diametri 6 metre çenli wentilýatorlary öndürýärdi. Ol wentilýatorlaryň gerek enjamlary Soýuzyň dürli şäherlerinden getirilýärdi. Taýýar önüm Özara Ykdysady Kömek sowetiniň şertnamalaryna baglylykda ösýän we käbir sosialistik döwletlere göýberilýärdi. Döwletimiz garaşsyzlygyny alandan soň ol ykdysady gatnaşyklar kesildi. Çig-mal gelmesi galdy. Şol sebäpli zawod garaşsyzlyk ýyllarynda nebit önümlerini saklamak üçin gaplary, gaz plitalaryny, gazanlary, plastmassa gap-gaçlary, laý-beton garyndylaryny bulaýan enjamlary öndürýär.

Aşgabatdan 30 km demirgazykda Owadandepede Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoluna golaý demir zawody gurlup, 2007 –nji ýylda ulanylmaga berildi. Zawod 2,5 gektar meýdany eýeläp, onda demir erediji, demir guýujy, dürli galyňlykdaky armaturalary we inilikdäki ugolnikleri öndüriji

bölmeleri işleýär. Zawod ýylda 160 müň tonna metal öndürmeklige niýetlenen.

Aşgabadýň azyk maşyn gurluşyk zawody hamyr ýugurýan, krem garyndysyny bulaýan maşynlary we pagta zawodlary, gurluşyk kombinatlary, hem-de beýleki senagat kärhanalary üçin gerekli enjamlary ýasaýar.

Aşgabadýň “Türkmenkabel” zawody elektrik geçiriji simleri, ýagtylyk beriji tehniki enjamlary, reduktorlary öndürýär, olary ýurduň içine we daşyna çykarýar.

Marynyň maşyn gurluşyk zawody oba we suw hojalygynda, elektrostansiýalarda ulanylýan dürli göwrümlü suw sorujylary(nasoslary) ýasaýar. Zawod ýakynda Ýekaterinburg şäherinden göwrümi 6 tonna polat we çöýün eredýän peji aldy. Bu peç sagatda 6300 kub metr suwy çykaryp bilýän suw sorujyny ýasamak üçin niýetlenen. Ukrainanyň Harkow stanok gurluşygy zawodyndan togalak diametri 560 mm, uzynlygy 4000 mm çenli togalak polady ýülmäp bilýän stanok satyn alnyp oturdylypdyr. Bu kärhanada geljekde sement zawodynyň peçlerinde daş owradyjy 100 tonna çenli polat şarlaryny ýasamak göz önüne tutulýar. Agregat zawody ýer sürmek, gazmak, çil çekmek üçin dürli gurallary öndürýär. Maryda dürli kysymly maşynlary abatlaýyş kärhanalar hem bar. Marynyň maşyn gurluşyk, Türkmenabadyň “Agromaş”, Aşgabadýň azyk maşyn gurluşyk zawodlary üçin Sankt-Peterburgdan metalyň düzümini barlaýan häzirkizaman spektrometr ДФС-71 satyn alyndy. Bu gerekli gurallary ýasalanda metalyň hilini barlamak üçin gerek.

Türkmenabat şäherindäki “Agromaş” zawody önki tejribe eksperimental abatlaýyş zawodyň esasynda döredilip, awtomobil we traktor dwigatellerini, traktor teleskalaryny abatlaýar. Bede gysyjy enjamlary, turbalary bölýän stanoklary öndürýär. Bu şäherdäki Tejribe abatlaýyş-mehaniki zawody dürli kysymly ekskowatorlary remont edýär. Bu ýerde kiçi

metallurgiýa peçleri ulanylyp, çoýun, polat eretmek we olardan gerekli enjamlary, şaýlary ýasamak ýola goýulan.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenabatda gurlan maşyn gurluşyk kärhanalarynyň biri hem elektron bloklar zawodydyr. Bu ýerde transformatorlar, magnit geçirijiler öndürilýär. Zawodda elektron sagatlary ýygnamak hem özleşdirilen.

Türkmenabadyň ýol-gurluşyk maşyn abatlaýyş zawody, Russiýa federasiýasynyň Perm şäherindäki "Motostroitel" önümçilik birleşiginiň "Kaskad" atly iri maşyn gurluşyk zawody bilen bilelikde uniwersal motobloklary ýasaýar. Türkmenabadyň "Kristal" zawodynda häzirki zaman tilsimatlaryny ulanyp gymmat bahaly daşlardan we altyndan bezeg şaý-seplerini öndürmek işi ýola goýuldy. Bu zawodda almaz timarlamak işi hem amala aşyrylýar.

Döwletimizde ilkinji pribor zawody Seýdi şäherinde gurulýar. Zawodyň gurluşygy Türkmenabatdaky „Geofizikpribor“ kiçi kärhanasynyň binýadynda amala aşyrylýar. Mundan başga-da, pribor gurluşygynyň täze merkezi Mary welaýatynyň Saparmyrat Türkmenbaýy şäherçesinde döredildi. Ol ýerde elektrik sçýotçikleri ýasalýar. Bu ýerde 1996-njy ýylda metallurgiýa zawody hem gurludy.

Ukrainanyň Lugansk şäheriniň "Energiýa" önümçilik birleşigi bilen bilelikde Daşoguz şäherinde turba ýüwürdiji (prokat) zawody guruldy. Daşogzyň motor-abatlaýyş zawodynda meýdanlara mineral dökünleri sepiji enjamlaryň ilkinji tapgyry taýýarlanylady. Ýerli oýlap tapyjylar şeýle tazelikleriň ençemesini döretdiler. Olaryň köpüsi önümçilige ornaşdyryldy we kärhana oňat girdeji getirýär.

Balkan welaýatynyň Serdar etrabyndaky ylmy-inžener söwda birleşigi däne we gök ekinlerini ekmek boýunça enjamlary öndürýär we synagdan geçirýär. Bu şäherde wagon-abatlaýyş işi ýola goýlan. Teplowozlar, ýük we ýolagçy

daşayan ulaglar Aşgabatda, Maryda, Türkmenabatda, Daşoguzda abatlanýýar.

Häzirki wagtda Ruhabat etrabynda turba zawody işleýär. Häzirki zamanyň talaplaryna laýyk gelyän bu kärhana bir ýylda 10 müň kilometrden gowrak dürli diametrli turbalary öndürmäge niýetlenendir. Zawody Türkiýäniň „Erku“ firmasy amala aşyrdy. Zawod polietilen, polipropilen, aýna süýümlü we içinden polat sim geçýän termoplastik turbalary öndürýär. Zawodda öndürilen önümler döwletimiziň hojalygynyň dürli pudaklarynda ulanylar. Ýurdymyzda ilkinji sapar öndürilýän polietilen turbalar ekerançylykda suwy has tygşytly ulanmaga mümkinçilik berer. Türkmenistany bagy-bossanlyga öwürmek syýasatyny amala aşyrmakda we ekilýän tokaý agaçlary, miweli baglary damja usuly bilen suwarmakda polietilen, hem-de beýleki turbalar giňden ulanylar.

Umuman, Türkmenistanyň maşyn gurluşyk we metal işleýän kärhanalary birinji nobatda, döwletiň içki isleglerini kanagatlandyrmak üçin niýetlenen. Ýöne ýakyn ýyllarda käbir maşyn gurluşyk önümleri dünýä bazaryna hem çykarylýar diýip umyt edýäris.

§39. Gurluşyk toplumu

Türkmenistanyň ähli welaýatlary gurluşyk çig mallara baý. Döwletimizde gurluşuga gerek bolan dürli çig mal ätiýaçlyklarynyň (sement öndürmek üçin daslara, heke, çagyl daşa, toýuna, gurluşyk we aýna çägesine) baý gorlary boýunça Balkan, Ahal, Mary, Lebap welaýatlary tapawutlanýarlar. Bular bilen deňeşdirende Daşoguz welaýaty dag daşlaryna (çagyla) garyp. Gurluşyga degişli galan çig mallar bu welaýatda hem bar.

Türkmenistan garaşsyzlygyny alandan soňra ykdysadyýetini ösdürmek üçin gurluşyk işlerine uly orun bermeli boldy. Türkmenistanda Soýuz döwründe gurluşyk işleri

örän haýal gidýärdi. Olary maliýeleşdirmek Merkezden çözülýärdi. Döwletimiz bazar ykdysadyýetine geçip başlandan gurluşyk işlerini ýaýbaňlandyrmaklyga uly üns berildi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda Aşgabatda we welaýat merkezlerinde medeniýet(myhmanhanalar, teatrlar, hassahanalar), senagat(dokma, azyk, nebit-himiýa, maşyn gurluşyk, metallurgiýa we beýlekiler) ymaratlaryň gurluşygy giňden ýaýbaňlandyryldy.

Etrap merkezlerinde azyk senagaty(däne üweýän degirmenler, çörek zawodlary, däne saklanylýan ammarlar) gurlup başlandy. Umuman alanda Türkmenistanyň ähli etraplarynda, welaýat merkezlerinde gurluşyk işleriniň ähmiýeti artyp başlady. Bu işler şu günki günlerde hem dowam edýär. Şeýlelikde, Türkmenistanyň meýdan-çägi uly gurluşyk meýdançasyna öwrüldi.

Aşgabatda we döwletimiziň beýleki şäherlerinde wagtlaýyn we tertipsiz gurlan jaýlar köpdi. Aşgabat şäherinde ol jaýlar 1948 –nji ýylda ýer yranmasyndan soňky gurlan jaýlardy. Ol jaýlarda ýaşaýyş şertleri ýaramazdy. Suw we lagym ulgamlary, belli-bir köçeleri hem ýokdy. Şol sebäpli Aşgabatda we beýleki şäherlerde köne wagtlaýyn jaýlaryň ýerine täze häzirki zaman jaýlary gurmaly diýlen netijä gelindi. Köne jaýlaryň ýerinde zawod-fabrikler we beýik, daşlary mermer bilen örtülen täze ymaratlar guruldy. Ýollar giňeldildi, olarda ikitaraplaýyn hereketler başlandy. Täze çüwdürimler guruldy. Taryhy şahslaryň ýadygärlikleri dikeldildi. Umuman dünýä ülnüne laýyk gelýän ymaratlar dikeldildi.

Gurluşyk toplumy ýerine ýetirýän işi boýunça 3 sany uly pudaga: 1. Gurluşyk üçin çig mallary öndürýän; 2. Gurluşyk alyp barýan kärhanalara; 3. Gurluşyga hyzmat edýän kärhanalara bölünýär. Bu pudaklaryň hemmesi biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Gurluşyk işlerini bellenen wagtynda alyp barmak, onuň özüne düşýän gymmatyny

arzanlatmak, çig mallaryň hiline we golaý ýerleşýänligine baglydyr. Gurluşyk işleri – çig mallaryň gazylyp alnyşyna we olaryň gurluşyk binalary gurmak üçin gerekli önümleriň taýýarlanylýşyna, hem-de olaryň hiline bagly bolýar. Şol sebäpli, gurluşyk işlerini alyp barmak üçin taýýar önümleri öndürýän birnäçe pudaklar: 1. Sement önümçiligi; 2. Demir-beton we demir-beton konstruksiýalaryny öndürýän kärhanalar; 3. Taýýar beton diwarlary we içki diwarlary gurar ýaly hekden, gipsden edilýän taýýar bloklar; 4. Diwaryň ýüzüni örtmek üçin bezeg plitalary öndürýän; 5. Asbestsement önümleri öndürýän kärhanalar; 6. Tebigy daşlary, çagyly, çägäni, toýuny, hek daşyny, heki gazyp alýan önümçilik; 7. Aýna önümçiligi; 8. Agaçdan we metaldan aýna-gapylary ýasaýan; 9. Farfor-faýans senagat kärhanalary işleýärler.

Sement önümçiligi. Bütündünýäde, şol sanda döwletimizde-de gurluşyk işlerini alyp barmak üçin iň gerekli çig mal sement hasaplanýar. 1940-njy ýylda Büzmeýinde(häzirki Abadan) sement zawodynyň gurluşygyna başlanylýp, uruşdan soň 1950-nji ýylyň aýagynda işe başlady. Garaşsyzlyk ýyllarynda sement zawodynyň durkuny täzelemek zerur bolup durýardy. Şol sebäpli bu zawod Kelete demir ýol duralgasynyň günortasyna, Köpetdag etegine baý çig mal çeşmesine ýakynlaşdyryldy. 2005 –nji ýylda işläp başlan Keletäniň sement zawody Merkezi Aziýada tapawutlanýan uly kärhanadyr. Onuň häzirki kuwwaty ýylda 1 million tonna semende barabardyr. Onuň önümçiligi entek giňeldilýär. Zawodda semendiň 400, 500, 600 belgili görnüşleri öndürilýär. 2020 – nji ýyla çenli semendiň öndürilişi 4 million tonna ýeter.

Ýurdumyzda sement önümçiliginiň barlygy zerarly demir-beton we beton konstruksiýalary öndürýän senagat kärhanasy – pudagy döredildi. Onuň kärhanalary Aşgabatda, Abadanda, Maryda, Türkmenabatda, Daşoguzda, Balkanabatda, Türkmenbaşyda, Tejende, Şatlykda gurlan.

Taýýar diwar önümleri öndürýän gurluşyk kärhanalary - diwar bloklaryny, bişirilen we silikat kerpiçleri, keramiki çerepisalary öndürýärler. Jaý gurluşygy üçin gerek bolan kerpiçleri öndürýän zawodlar ähli etraplarda, şäherlerde, welaýat merkezlerinde, käbir daýhan birleşiklerde bar. Abadan şäherinde 2002 –nji ýyldan bäri oda çydamly kerpiçleri öndürmek dowam edýär. Bu zawod her aýda 100 tonna golaý oda çydamly kerpiçleri öndürýär.

Diwaryň ýüzüni örtmek üçin bezeg plitalary öndürýän kärhanalar. Sowet başýyllyklary wagtynda diwaryň ýüzüni örtmek üçin taýýar plitalar Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda gýuşa alynýan ýerde öndürilýärdi. Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň 15 ýyllyk toýunyň öňisyrasynda Owadandepede mermer we granit öndürýän zawod ulanylmaga berildi. Zawodyň ýyllyk kuwwaty 205 müň inedördül metre barabar. Çig mal Türkmenbaşy we Magdanly şäherleriniň golaýynda ýerleşen kánlerden getirilýär. Zawod Aşgabat-Daşoguz demir we gara ýollaryň gyrasynda ýerleşýär. Mermerdir, granitden başga-da ýollary abadanlaşdyrmak üçin beton örtükler we bezeg daşlar hem öndürilýär.

Asbestsement önümleri öndürýän kärhanalar. Asbestsement önümlerinden şifer we asbest turbalar öndürilýär. Şifer önümçiligi Abadan şäherinde amala aşyrylýar. Turba öndürmeklik Baýramalyda we Abadan şäherlerinde ýola goýlan.

Tebigy daşlary, çagyly, hek daşyny, heki, aýna we gurluşyk çägesini, toýuny gazyp almaklyk soňky ýyllarda has ösen pudaklardyr. Tebigy daşlar we çagyl(Kelatada, Baharlyda, Abadanda, Gökdepede, Duşakda, Galaýmorda, Kelifde, Gubadagda, Akdaşda, Daşrabadda), hek daşy we hek(Köýtendagda, Köpetdagda, Gubadagda), aýna çägesi(Baharlyda), gurluşyk çägesi, toýun ähli welaýatlarda diýen ýaly gazylp alynýar.

Aýna önümçiligi. Döwletimizde iň irki gurlan gurluşyk kärhanalarynyň biri aýna zawody 1938 –nji ýyldan bäri işläp gelýär. 2007 –nji ýylyň ýanwar aýynyň 30-nda Türkmenistanyň Gurluşyk we gurluşyk materiallary senagaty ministrligi bilen Hytaý halk respublikasynyň kompaniýalarynyň konsorsiumynyň arasynda täze önümçilik desgasy- aýna kombinatyny ulanmaga doly taýýar edip gurmak baradaky şertnama gol çekildi. Baglaşylan şertnama laýyklykda bu desga 2009 –njy ýylyň fewral aýynda gurlup ulanylmaga tabşyryldy. Aşgabadýň aýna kombinaty her ýylda galyňlygy 4 mm bolan 5,8 million inedördül metrini, dürli çüýşe gaplarynyň 85 millionyny, aýna paketleriniň, reňkli örtükleriniň 300 müň inedördül metrini öndürer. Aýna önümçiligi üçin esasy çig mal bolan kwars çägesini baýlaşdyrýan, kuwwaty 100 müň tonna bolan fabrik hem önümçilik toplumynyň düzümine girer. Täze kärhananyň korpuslary paýtagtymyzyň demirgazyk bölegindäki sowma ýoluň golaýynda gurlar. Aýna önümçiligi üçin zerur bolan esasy serişdeleriň – çägäniň, dolomitiň, hekiň we natriý sulfatynyň gollary Türkmenistanda çaksizdir.

Agaçdan we metaldan aýna-gapylary ýasaýan önümçilik. Agaç işläp bejerýän kärhanalaryň döwletimizde dürli görnüşleri bar. Mebel öndürmeklik Aşgabat we Türkmenbaşy şäherlerinde amala aşyrylýar. Agaç byçgylamak, olardan her hili gurluşyk maksatlary üçin tagtalary, gurulýan jaýlar üçin aýna-gapylary öndürmek ähli welaýat merkezlerinde ýola goýlan. Alýumin goşulan her hili metallardan aýna penjirelerini, gapylary ýasamak uly şäherleriň hemmesinde döwlet edaralary we hususy kärhanalar tarapyndan ýasalýarlar.

Farfor-faýans senagat kärhanalary. Farfor-faýans önümçiligi Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje şäherçesinde we Balkanabat şäherinde ýerleşýär. Olar esasan öz ýurdumyzyň ilatynyň isleglerini kanagatlandyrýarlar.

Türkmenistandaky alnyp barylýan gurluşyk işlere daşary ýurt kompaniýalary işeňňir gatnaşýarlar. Ol kompaniýalar dünýä belli gurluşykçy kompaniýalar hasaplanylýar. Ol kompaniýalar Fransiýa, Türkiýä, Ukraina, Hytaý, Saud Arabystany we beýleki döwletlere degişlidir. Bu döwletleriň kompaniýalary Aşgabatda, welaýat we etrap merkezlerinde dürli gurluşyk işlerini amala aşyrýarlar.

Oba senagat toplumy

§40. Oba hojalygy – ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr.

Oba senagat toplumy döwletimiziň hojalygynyň esasy pudaklarynyň biri hasaplanýar. Ol özüne oba hojalygyny (ekerançylygy, maldarçylygy), oba hojalyk önümlerini işläp bejerýän senagat kärhanalaryny, suw hojalygyny birleşdirýär. Oba hojalygy agrosenagat toplumynyň (AST) esasy pudaklarynyň biridir. Oba hojalyk kärhanalary ilaty azyk önümleri, senagatyň dürli pudaklaryny bolsa çig mal bilen üpjün edýärler. Bu pudak ýurdumyzda öndürilýän jemi içerki önümiň 20% -ne golaýyny berýär.

Oba senagat toplumy özüniň emele gelişi, döreýşi, ösüş aýratynlyklary boýunça çylşyrymly ulgamy emele getirýär. Oba senagat toplum ulgamy bizde we dünýäniň ösen döwletleriň köpüsünde dört, käbirlerinde baş ugra bölünýär: Agrosenagat toplumynyň birinji ugry oba hojalyk pudaklarynyň göremegi, ösmegi we yzygider hereket etmegi üçin ýer, suw, agroklimat baýlyklar, işlemäge ukyply adamlar degişlidir. Maşynlary, zähmet gurallary, mineral dökünleri we ekinleri zyýan berijilerden goraýan himiki serişdeler, ýangyç-energiýa önümleri, obada gurluşyk etmek üçin gerek bolan enjamlary öndürýän kärhanalar girýärler. Bu toplumyň pudaklary önümçilik serişdelerini öndürýän senagat kärhanalaryndan zähmet gurallaryny, her hili mehanizmleri, maşynlary,

traktorlary, himiki dökünleri we serişdeleri alýarlar. Bu topara ýene-de oba gurluşygyny, obalarda ýol we melioratiw gurluşygyny amala aşyrýan kärhanalar degişli edilýär. Obasenagat toplумыň bu ugruna degişli senagat kärhanalary biziň döwletimizde bolmanlygy üçin ähli maşynlary, traktorlary olara gerekli şaýlary daşary döwletlerden getirýäris. Himiki dökünler özüimizde öndürilýär.

Agrosenagat toplумыň ikinji ugryna -oba hojalygyň esasyny düzýän iki sany pudagy: ekerançylyk, maldarçylyk we maldarçylyk pudaklary üçin ot-ým taýýarlaýan kärhanalar degişlidir. Bu ugura degişli pudaklar özüimizde ösdürilýär. Ilaty azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin ekerançylykda esasy üns däneçilige we pagtaçylyga berilýär. Döwletimizde maldarçylygy ösdürmek niýeti bilen “Türkmenmallary” assosiasiyasy döredildi. Daýhan birleşiklerdäki oba hojalyk mallary şol assosiasiya geçirildi.

Onuň üçünji ugruna -oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän ýeňil(pagta arassalaýjy we ýag zawodlar, dokma, tikin, deri, gön-aýakgap fabrikleri), azyk senagat(azyk-tagam, süýt, et, un-ýarma) pudaklary girizilýär. Bu uguryň pudaklary döwletimizde garaşsyzlyk ýyllarynda döredildi.

Dördünji ugura-oba hojalygy topluma hyzmat edýän kärhanalar(söwda, jemgyýetçilik iýmiti, oba hojalyk önümlerini taýýarlamak, maddy-tehniki üpjünçilik, taýýar önümleri ýerlemek bilen meşgullanýan kärhanalar degişli. Bu uguryň kärhanalary döwlet eýeçiliginde-dir.

Bäşinji ugury- oba hojalyk önümleri öndürmeklige gatnaşýan we öndüriji kärhanalara hyzmat edýän ulag, aragatnaşyk, durmuş hyzmaty we obada medeni çäreleri(ylm, bilim, medisina) amala aşyrýan pudaklar girýärler. Bular bir-birleri bilen önümçilik, medeniýet we jemgyýetçilik gatanaşyklary boýunça aýrylmaz baglanyşyklydyrlar.

Oba hojalygy - ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr.

Oba hojalyk esasan iki pudakdan durýar. Olaryň biri – ekerançylyk, beýlekisi – maldarçylyk. Bu pudaklar biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly. Ekerançylyk alnyp barylýan ýerlerde oba hojalyk mallary üçin ot-iým hem taýýarlanylýar. Maldarçylyk pudaklary öz gezeginde oba ilatyny et-süýt, ýeňil senagat pudaklaryny çig-mal bilen üpjün edýärler.

Türkmenistanda oba hojalygy ösdürmek üçin amatly agroklimat şertleri bar. Bu hakda kitabyň “Agroklimat baýlyklary” bölüminde seredip geçipdik. Oba hojalygyň ösmegi üçin döwletimizde köp ýyllaryň dowamynda amatly ykdysady we durmuş şertleri döredildi. Döwletimiz garaşsyzlygyny alandan soň, öňki “Kolhozlar”, döwlet eýeçiligindäki “Sowhozlar” daýhan birleşiklere öwrüldi. Garaşsyzlyk ýyllarynda olar gerekli tehniki serişdeler, himikatlar, dökünler, tohumlar bilen üpjün edildi. Daýhan birleşiklerde hem uly özgerişlikler bolup geçdi. Ýerler hakyky eýelerine gowşup başlady. Ýagny ýerler ilki kärendesine paýlandy. Soňra 3-4 ýylyň içinde oňat netije gazanan daýhanlara kärende ýerleri mülk edilip berildi. Kärendeçiler we mülkdarlar “Oba hyzmaty” assosiasiyasynyň kömeginden peýdalanýarlar. Olar bu kärhananyň hyzmatlarynyň (ýer sürüp, ekin ekip, dökün döküp berenine, ekiniň hatar aralaryny bejerenine, hasyl ýygnanyna we beýleki işlerine) özüne düşýän gymmatynyň ýarpy bahasyny töleýärler. Galan ýarpy bahasyny (Öň belleýşimiz ýaly) döwletiň hasabyna amala aşyrylýar. Maldarçylyk pudaklarynda ony ösdürýän hususy hojalyklar döwlet salgytlaryndan boşadylan. Diýmek, döwletimizde oba hojalygyň ekerançylyk we maldarçylyk pudaklaryny yzygiderli ösdürmek üçin tebigy, ykdysady we durmuş şertler bar.

Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy gurama girýän döwletleriň arasynda Türkmenistan oba hojalygyny ýuwaş-ýuwaşdan bazar ykdysadyýete geçirmeklik üçin dürli çäreleri

amal etdi. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde ýurdummyzyň ilatyny esasy sarp edilýän azyk önümleri bolan un, ýag, mesge, et, gant, çay bilen ýeterlik we arzan bahadan üpjün etmek üçin, mümkin bolan zatlar edildi. Ilat üçin şeýle arzan bahany saklamak niýeti bilen döwlet býujetinden 25 milliard manat pul göýberildi. Oba hojalyk kärhanalary gerekli zerur tehnika, dökün, tohum bilen üpjün edildi. Döwletimizde ýuwaş-ýuwaşdan obasenagat toplумы döredilip başlandy. Ýagny, ähli etraplarda diýen ýaly pagta arassalaýjy, egirme-dokma kärhanalaryň gurluşygyna başlamak üçin döwlet köp serişdeler göýberdi. Welaýatlarda, etraplarda ýeňil we azyk senagat kärhanalary döredilýär. Käbir öňde baryjy daýhan birleşiklerde: Türkmenistanyň gahrymany M.Sopyýew adyndaky we Türkmenistanyň gahrymany S.Rozmetow adyndaky daýhan birleşiklerde obasenagat kärhana toplumlary döredilýär. Bu daýhan birleşiklerde oba hojalyk önümleriniň köp görnüşlerini işleýän zawodlary, fabrikleri bar. Şular ýaly obasenagat kärhanalary beýleki daýhan birleşiklerde hem uzagyndan dörediler. Şeýlelikde, garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda oba hojalygynda uly özgertmeler amala aşyryldy.

Döwletimiziň meýdan-çäginde oba hojalygy ösdürmek üçin amatly tebigy şertleriň we baýlyklaryň(ýer-toprak, suw, mal bakmak üçin amatly öri meýdanlar) bar. Oňa döwlet tarapyndan hemaýat edilmegi tiz wagtyň içinde ilaty azyk önümleri bilen bol-elin üpjün etmeklige mümkinçilik döretdi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ilata galla önümleri ýetmezçilik etdi. Emma gysga wagtyň içinde dänelik ekinleriň meýdanlary artdyryldy. Ekilýän ekinleriň hasyllylygy köp hojalyklarda köpeldi. Şeýlelik-de, gysga wagtyň içinde ilatymyzy galla we beýleki azyk önümleri bilen üpjün etmekligiň hötdesinden gelindi. 2010-njy ýyla çenli ilata zerur gerek bolan azyk önümleri bilen doly üpjün etmeli diýlen maksatnama öňde goýulupdy. Häzirki güne çenli ilata zerur gerek bolan azyk önümleri öz döwletimizde öndürilýär.

Türkmenistanyň ähli etraplarynyň, welaýatlarynyň bazarlarynda gök, bakja we beýleki azyk önümleriniň ter görnüşlerine ýylyň dört paslynda hem gabat gelip bilýäris. Ol önümleriň hemmesi diýen ýaly öz ýurdumyzda öndürilýär.

2007-nji ýylyň mart aýynda Mary şäherinde geçirilen Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda Obasenagat toplumynyň pudaklaryny ösdürmegiň ýörelgeleri işlenilip düzüldi. Daýhanlary höweslendirmek boýunça möhüm kararlara gelindi. Bu ugurda öňde durýan meseleleriň çözgütleri aýdyň beýan edildi. Ýere, suwa eýeçilik etmek, aýawly garamak, oba hojalygyny tehnika bilen üpjün etmek meseleleri uly orun tutdy. Onuň ulanylyşynda jogapkärçiligi ýokarlandyrmak, tohum we dökün bilen üpjünçilik meselesi uly orun tapdy. Halk Maslahatynda “Daýhan hojalygy hakyndaky”(rejelenen görnüşi) Türkmenistanyň Kanuny, “Daýhan birleşikleri hakyndaky”(rejelenen görnüşi) Türkmenistanyň Kanuny, “Arçynlar hakyndaky” Türkmenistanyň Kanuny ýaly möhüm kanunçylyk namalary Kabul edildi.

Obasenagat toplумы üçin gerekli zähmet gurallary(traktorlar, olara gerekli şaýlar, ekskawatorlar, ýer tekizleýji, ýol bejeriji mehanizmler, ulaglaryň dürli görnüşleri), öň belleýşimiz ýaly, daşary döwletlerden getirilýär

§41. Ekerançylyk pudaklary.

Däneçilik toplумы.Ekerançylygyň we maldarçylygyň ösüşi obasenagat toplumynyň azyk we ýeňil senagat pudaklarynyň kärhanalaryna güýçli täsir edýär. Senagat kärhanalar bilen deňeşdirende oba hajalyk pudaklary tebigy şertlere we serişdelere (ýer, suw, agroklimat baýlyklara, tehnika we dökün bilen üpjünçilige) garaşly bolýar. Ýylyň gelşine görä tebigy şertler amatsyz bolsa oba hojalyk ekinlerinden garaşylýan hasyly alyp bolmaýar. Tebigy şertler, ýylyň gelşine

görä, amatly bolsa olaryň edýän işleri ugruna bolýar. Şol sebäpli dünýäniň köp döwletlerinde oba hojalyga döwlet hemaýat edýär. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap mydama oba hojalyk işgärlerine hemaýat edilýär. 2006-2009 – njy ýyllar aralygynda oba hojalyk işleri üçin 2000-den gowrak traktorlar we olara gerekli abzallar, ätiýaçlyk şaýlar satyn alyndy. Ýurdumyzda oba hojalygyň ösmegine pagtaçylyk, däneçilik, maldarçylyk boýunça ylmy barlag institutlaryň işgärleri öz goşantlaryny goşýarlar.

Oba hojalygyň geografiki ýerleşişine klimat şertleri güýçli täsir edýärler. Ekerançylygyň, maldarçylygyň ýerleşiş howa şertlere bagly. Bu pudaklaryň ýerleşişine howa şertleri bilen bir hatarda ykdasady-durmuş ýagdaýlar hem öz täsirini ýertirýärler. Oba hojalygyň ösmegine olaryň önümçilik serişdeleri bilen (maşynlar, traktorlar we olara gerekli enjamlar, ýeri sürýän, bejerýän, hasyllary ýygnaýan maşynlar we gurallar), elektrik energiýasy, himiki we organiki dökünler, suw bilen üpjünçiligi, oba hojalyk ylmynyň ösüş derejesi uly täsir edýärler. Oba hojalyk kärhanalaryň ýöriteleşmegine ilatyň taryhy tejribeleri, zähmet endikleri, sowatlylyk derejeleri hem öz täsirlerini ýetirýärler.

Garaşsyzlyk ýyllarynda oba hojalykda uly özgerişlikler bolup geçdi. Obalarda işeňňir adamlar üçin ýerler hususylaşdyrylýar, kärendesine berilýär. Ekerançylykda we maldarçylykda gowy netije gazanýanlardan mülkdarlar döreýärler. Şeýlelikde, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Täze oba” syýasatynda göz önünde tutan esasy meseleleri durmuşa ornaşdyrylýar.

Däneçilik. Garaşsyzlyk ýyllarynda ekerançylygyň geografiýasynda uly özgerişlikler bolup geçdi. Sowet häkimeti ýyllary içinde Türkmenistanda esasy ekin gowaça bolan bolsa, garaşsyzlyk ýyllarynda onuň ekilýän meýdany azaldylyp, däneli ekinleriň meýdany artdyryldy. 1990-njy ýylda bugdaý ekini 60 müň müň gektar ýeri eýeläp, ekin meýdanlaryň

düzümünde 5 göterimini tutan bolsa, onda 1991-2008- nji ýyllarda bugdaýyň ekilen meýdany 16 esseden hem gowrak artyp, 953 müň gektara deň boldy. 2008 –nji ýylda galla ekini üçin bir million gektardan gowrak ýer berilipdir. Şeýlelikde, welaýatlaryň, etraplaryň hemmesinde bugdaý ekmeklige girişildi. Sebäbi, döwletimiz öz halkyny öz hususy gallasy bilen üpjün etmeli boldy. Şonuň üçin onuň ekin meýdany ähli etraplarda, welaýatlarda giňeldildi. Netije-de, Türkmenistan gysga möhletň içinde öz halkyny hususy gallasy bilen doly üpjün etmegi başardy. Soýuz döwründe gök ekerançylyga, bagçylyga ýöriteleşdirilen Ahal welaýatynyň hojalyklarynda hem ekerançylygyň düzümi üýtgedildi. Öň köp möçberde gök-bakja ekinleri eken we miweçilik bilen meşgullanan Ahal welaýatyň Gökdepe, Baharly, Ruhabat, Ak bugdaý etraplarynda däneli ekinleriň meýdany artdyryldy.

Ekerançylyk oba hojalygyň esasy pudagy, özeni bolup, maldarçylygyň ösmegine uly kömek berýär. Mallaryň dürli görnüşlerini ot-ıým bilen üpjün edýär. Ekerançylykda-däneçilik, pagtaçylyk, gök ekerançylyk we bakjaçylyk, mal iýmiti otlary, miweçilik we üzümçilik, tokaý hojalygy pudaklar bar. Döwletimiziň garaşsyzlygyny alandan soňra ekerançylyk meýdanlaryň düzümi üýtgedildi. Ýurdumyzyň ilatyny özümizde öndürilýän şeker önümleri bilen üpjün etmek maksady bilen gant şugundyry ekilip başlandy. Türkmenistanyň ekerançylygy üçin öň mahsus bolmadyk ekinleriň biri gant şugundyryny ekmeklik Mary welaýatynyň hojalyklarynda ýola goýuldy. Soňky ýyllarda bu ekiniň ekilişi Lebap welaýatynyň hojalyklarynda hem ornaşdyryldy. Bu usul özüniň gowy netijelerini berdi. Ýakyn ýyllarda bu ekini ekmekligi Ahal we Daşoguz welaýatlarynyň hojalyklarynda hem ýola goýmaklyk göz önünde tutulýar.

Döwletimiz boýunça 2008-nji ýylda 1915,4 müň gektardan gowrak ýer suwarylyp ekildi. Bu san welaýatlar boýunça şeýleräk: Maryda-526,8 müň, Ahalda-497,8; Daşoguzda-

442,9; Lebapda-326,8; Balkanda-121,1 müň gektara barabar boldy. Ekilýän ekinleriň arasynda bugdaý, däneli we kösüklü ekinler - 950 müň gektar, gowaça-618 müň, ot-ýmlik ekinler - 306 müň gektara golaý, şaly-33 müň, gök ekinler-18 müň, arpa-11 müň, bakja ekinleri-8 müň ga., kartoşka-10 müň gektar ýeri eýeläpdir.

Ekin meýdanlary boýunça bugdaý döwletimizde esasy ekine öwrüldi. Welaýatlaryň içinde bugdaýy-dänelileri köpräk ekýäni Ahal welaýaty-271,6 müň gektar. Gynansak-da, entek bugdaýdan alynýan hasyl döwletimiz boýunça hem pes hasaplanýar. Bir gektardan döwletimiz boýunça 31,4 sentnere golaý hasyl alynýar. Ekerançylykda esasy mesele ekinleriň hasyllylygyny artdyrmak bolup durýar. 2004-nji ýylda däneli ekinlerden 2986,9 müň, 2006 –njy ýylda 3 mln 512 müň tonna, 2009-njy ýylda bolsa 1 million 8 müň tonna hasyl alyndy. Ilatymyzy hususy gallamyz bilen üpjün etmek üçin 1,6 million tonna däne ýeterlik bolýar. 2010-njy ýylda gallaçylar 1,4 million tonna däne ýygnamaklygy özlere borç edinýärler. Däneli ekinlere bugdaýdan başga-da arpa, dary, şaly, süle, jöwen, mekgejöwen girýärler. Bulardan başga-da döwletimizde kösükliler (nohut, mäs, künji, noýwa) hem ekilýar. Bu ekinler adam üçin azyk, senagat kärhanalary üçin çig mal, maldarçylyk pudaklaryna ot-ým bolup hyzmat edýärler. Saparmyrat Türkmenbasynyň “Galla” maksatnamasyna laýyklykda Türkmenistan öz gallasy bilen halkymyzy doly üpjün edýär. Indi bu maksatnamany ýerine ýetirmek üçin kösüklü ekinleriň hem meýdanyny we hasyllylygyny artdyrmak göz önünde tutulýar. Ekilýän meýdany boýunça ikinji orun gowaça degişli.

Daşoguz we Lebap welaýatlarynyň ýöriteleşen daýhan hojalyklarynda dänelilerden şaly hem ekýärler. 2008 –njy ýylda Daşoguz welaýatynda 27 müň gektar, Lebap welaýatynda 17 müň gektar ýere şaly ekildi. Şeýlelikde, Lebap welaýatynda ekilen şaly meýdanlardan 65 müň tonna, Daşoguz welaýaty boýunça 105 müň tonna hasyl ýygnaýdy. Şalynyň

ekilýän meýdanlaryny giňeltmeklige iki welaýatda-da mümkinçilikler bar.

Däneli ekinlerden ýygňalan hasylyň möçberi boýunça Ahal we Mary welaýatlary öňde barýarlar. Olardan alynýan hasyl(döwletimiz boýunça gektardan 35 sentner) dünýäniň beýleki döwletleri bilen deňeşdirerden pes. Bu ekinlere oňat ideg edilse, döwletiň satyn alyş nyrhy ýokarlandyrylsa onuň hasyllylygy we umumy ýygňalýan möçberi häzirkiden hem köpeler. Olaryň hasyllylygyny iki essä golaý artdyrmaklyga şertler bar. Eger şeýle edilse, ýagny bugdaýyň hasyllylygyny 70 sentnere ýetirip bolsa 950 müň gektar ýerden 6 mln tonna bugdaý hasylyny alyp bolar. Diýmek, şol ýagdaýda bugdaý ekilýän ýerleriň meýdanyny 2 esse azaldyp, onuň ýerine beýleki(mekgejowen, künji, günebakar we dürli ýag beriji) gök, bakja ekinleri ekmeklige ýerler boşajak. Ilatyň azyk howpsuzlygyny üpjün etmek üçin miweli baglaryň, gök-bakja, kösükli ekinleriň meýdanyny we alynýan hasyly artdyrmak zerur. 2010-njy ýyla çenli ýurdumyzyň ilatyny özümizde oňdurylýan azyk önümleri bilen doly üpjün etmek göz önüne tutulýar.

Pagtaçylyk toplumy. Türkmenistanyň oba hojalygynda gowaça esasy ekin hasaplanýar. Gowaça Türkmenistanyň çäginde gadymy döwürlerden bäri ekilýär. Ol oba hojalygyň möhüm girdejili pudagydyr. Pagtaçylyk pudagy obanyň işe ýaramly zähmet gurlaryny iş bilen üpjün edýär. Hojalygyň beýleki pudaklaryna garanda ol el zähmedi köp talap edýändigini bilen tapawutlanýar. Döwletimizde şäherlere garanda oba ilatynyň agdyklyk edýändigini göz önünde tutsak, onda pagtaçylygy ösdürmekligiň zerurdygy öz-özünden düşünlidir. Oba ýerlerinde pagtaçylygy, däneçiligi, gök-bakja ekerançylygy, miweçiligi, maldarçylygy, hususy hojalyklary ösdüräýmeseň ilat üçin iş ýerlerini döretmek aňsat mesele däl. Şonuň üçin, biziň günlerimizde oba hojalyk önümlerini doly işleýän senagat kärhanalaryny döretmeklik zerur hasaplanýar.

1 tonna pagtadan 320 kilogram(1 kg-dan 320 gramm) süýüm alynýar. Dünýä bazarynda bir kilogram pagta süýüminiň bahasy 1-1,5 dollar aralygynda satylýar. Eger ony sapak, mata, taýýar önüm görnüşinde dünýä bazaryna çykarylanda bahasy has hem gymmat geçýär. Şonuň üçin garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda pagta arassalaýjy, egirme-dokma, mata, ýa-da dokma kombinatlary gurlup başlandy.

Döwletimiziň ykdysadyýetini, medeniýetini we syýasatyny ösdürmekligiň 2020-nji ýyla çenli Milli Maksatnamasyna laýyklykda 40 müň tonna pagta öndürýän etraplarda dokma kombinatlaryny ähli toplumlary bilen gurmaklyga şert döreýär. Ýüzlerçe adamlara iş ýerleri açyljak. Şeýlelikde, dünýä bazaryna çig mal çykarman taýýar önüm edip çykaranda, onuň düşewüntililigi has hem ýokarlanýar. Alynjak ykdysady peýda obanyň ykdysadyýetini, medeniýetini, raýatlaryň bolsa maddy hal-ýagdaýyny ýokarlandyrar. Pagta öndürilýän ýerinde doly işlenilse, täze azyk senagat kärhanalary- ýag, sabyn önümçiligi hem döreýär. Bulardan başga-da maldarçylyk hojalyklarynyň mallary üçin gowaçanyň çigidiniň harpygy, maňzynyň ýagy alnandan soň galýan sary uny(künjarasy) ýokumly iýmit bolup hyzmat edýär.

Häzirki Garagum derýanyň gurluşygynyň başlamagy, Amyderýanyň suwunyň günorta sebitlere getirilmegi netijesinde boz ýatan ýerler özleşdirilip gowaçanyň meýdany giňeldildi. 1970-nji ýylda gowaça 397 müň gektarda ekilýärdi. Garaşsyzlyk ýyllaryna çenli ol esasy ekin bolmagynda galdy. 1990-njy ýylda onuň meýdany 623 müň gektara ýetirildi. Garaşsyzlyk ýyllaryna çenli bu ekin Daşoguz, Lebap, Mary, Ahal welaýatlarynda ekilen bolsa, Garagum derýanyň suwy eltileden soň Balkan welaýatynda hem ekilip başlandy. Soňky ýyllarda onuň meýdany azaldylyp däneli, kösükli ekinleriň, gant şugundyryň, miweli baglaryň meýdanlary artdyryldy.

2009-njy ýylda ekilen gowaça meýdany 618 müň gektara, ýa-da ähli ekilýän meýdanyň 32,3%-i oňa degişlidir. Obalarda ýaşayan we işleýän adamlaryň esasy bölegi, öň belläp geçişimiz ýaly pagtaçylykda zähmet çekýärler. Pagtaçylyk pudagara toplумы gowaçany ekmekden, hasyl almakdan tä ony taýýarlap kabul ediş nokatlara çenli bolan yzygiderli önümçiligi özüne birikdirýär.

Gowaçany ösdürip ýetişdirmek üçin gerek bolan tebigy mümkinçiliklere klimat şertler (howanyň ekin üçin peýdaly ýylylygy, aýazsyz günleriň sany, bulutsyz günler), toprak şertleri, suwarmak üçin ýaramly suwlar degişlidir. Gowaçany ekmek üçin şorlaşmadyk topragy saýlamaly bolýar. Gowaçanyň tiz we orta möhletde ýetişýän sortlaryny Demirgazyk Türkmenistanda (Daşoguz welaýaty) we Lebap welaýatynyň Birata etrabynda ekýärler. Giç ýetişýän (ýa-da ýüpek pagta) inçe süýümlü gowaça Ahal, Balkan, Mary, Lebap welaýatlary üçin häsiýetlidir. Gowaça, bilşimiz ýaly, ýylylygy söýýän ösümlik hasaplanýar. Ony ýere ýyly gidip, howanyň gyzgynlygy 10⁰-dan geçensoň, günorta sebitlerde Nowruz baýramyndan soň Aprel aýynyň 15-20-ne çenli, Lebap welaýatynyň Birata etrabynda we Daşoguz welaýatynda Aprel aýynyň 5-inden 30-y aralygynda ekilýär. Günorta etraplaryň käbirinde bugdaý hasyly ýygналандan soň mes toprakly ýerlere orta süýümlü gowaçanyň ekilýän wagtlary bolýar. Gowaça ýeterlik idedilende giç ekilse-de oňat hasyl berýär.

Gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmek. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Türkmenistanyň oba hojalyk işgärleriniň önünde goýlan esasy wezipeleriň biri, ýurdumyzyň raýatlaryny özümüzde öndürip boljak azyk önümleri bilen üpjün etmek meselesi durýardy. Şol önümleriň esasyalarynyň biri hem şeker we gant hasaplanýardy. Bu önümler öň esasan hem daşary döwletlerden getirilýärdi. Her bir maşgalada gündelik ulanylýan gant we şeker kada boýunça ýylyň dowamynda jan başyna 40-44 kg harçlanylýar. Bu azyk önümleri öz

ýurdumyzda öndürmek wezipesi goýuldy. 12 ýyl mundan ozal Mary welaýatynda gant zawodynyň gurluşygyna başlanyldy. Sonuň bilen ugurdaş senagatyň täze pudagyny çig mal bilen üpjün etmek meselesi ýüze çykýardy. Bu ekini ekmek üçin kärendeçileri we hünärmenleri taýýarlamak gerekdi. Olary maddy taýdan gyzyklandyrmak meselesi hem ýüze çykýardy. Bu ekini ekjek kärendeçilere döwlet tarapyndan köp ýeňillikler döredildi. Ýerlerini sürüp bermek, dökün, ekiljek şugundyra zyýan berjek mör-möjeklere garşy göreşmek üçin himiki serişdeler bilen üpjün etmek meseleleri oňyn çözüldi. Zawodyň gurluşygy 1998 –nji ýylda tamamlandy. Şondan soňra döwletimizde gant şugundrynyň ekilýän meýdanlaryny giňeltmek barada karar kabul edildi. Gant zawody we gant şugundryny ekýän hojalyklar 2001 –nji ýylda Türkmenistanyň Azyk senagaty Assosiasiýasyna degişli edildi. Şeýlelikde, ony ekýän hojalyklara gerek bolan mehanizmler we enjamlar berildi. Zawodyň käbir bölümleriniň tilsimatlary häzirki zaman enjamlary bilen çalşyryldy.

Gant şugundrynyň gowy tarapy bugdaýyň hasyly ýygňalan meýdanlarda ikinji ekin hökmünde ekilende-de, ondan oňat hasyl alyp bolýar. 2003-nji ýylda 18,5 müň tonnadan gowrak hasyl ýygňalyp, şondan 1150 tonna golaý şeker önürildi. 2009-njy ýylda bolsa gant şugundry ekilen 6 müň gektar ýerden 130 müň tonnadan gowrak hasyl alyndy. Munuň özi göz önüne tutulandan 10 müň tonna köpdür. 2008-nji ýylda gant şugundrynyň hasylyndan 4520 tonna gant öndürildi. Bu san 2004-nji ýyl bilen deňeşdirilende 3 esse köpdür. Gant şugundryna gowy ideg edilende onuň hasyllylygy her gektardan 300-450 sentnere çenli ýetýär.

Gant şugundry 2006 –njy ýyla çenli diňe Mary welaýatynda ekilýärdi. 2006-njy ýyldan başlap, Lebap we Ahal welaýatlarynda-da ekilip başlandy. Şol ýylda Mary welaýatynyň etraplarynyň 9-synda(Garagum, Baýramaly, Ýolöten, Türkmenkala, Oguzhan, Mary, Wekilbazar, Murgap,

Sakarçäge) kärendeçileriň 3700-e golaýy ”Maryşeker” paýdarlar jemgyýeti “Süýji kökleri” ösdürip ýetişdirmek üçin şertnama baglaşdylar. 2006-njy ýylda gant şugundyry aralyk ekin hökmünde ilkinji gezek Lebap welaýatynyň 5 etrabynda(Garaşsyzlyk, Galkynyş, Serdarabat, Saýat, Sakar etraplarynyň hersinde 400 gektar) kärendeçileriň we ýer eýeleriniň 1800-e golaýy gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmäge isleg bildirdiler. Ahal welaýatynyň Sarahs, Tejen we Altyn Asyr etraplarynyň kärendeçileri(jemi 1500 gektarda) aralyk ekin hökmünde gant şugundyrynyň bol hasylyny ösdürip ýetişdirdiler.

2008 –nji ýylda döwletimiz boýunça gant şugundyry ekilen meýdanlar 15 müň gektara golaýlady we onuň meýdany 2005 –nji ýyla garanda 2 esse artdy. 2009-njy ýylda şugundyr ekilen meýdanlardan 130 müň tonnadan gowrak hasyl ýygnaýdy. Bu 2005-nji ýyl bilen deňeşdirende 1,5 esse artyk diýmekdir. Ýygnaýan hasyldan 2009-njy ýylda “Maryşeker” zawodynda **18 müň tonna şeker** alyndy. Gant şugundyry işlenenden soň ýene-de 12 müň tonna melassa we jom ýaly goşmaça önümleri öndürmek göz önüne tutulýar. Olardan zawodda spirt öndürilýär.

Ekerançylygyň beýleki pudaklary. Türkmenistanyň tebigy şertleri onuň çäginde ir döwürlerden bäri dürli görnüşli gök, bakja, ot-ıymlik ekinleri, miweli agaçlary ekmeklige mümkinçilik döredipdir. Amyderýanyň jülgesinde toprak, howa şertlerine baglylykda ir döwürlerden bäri dürli däneli ekinler, şol sanda şaly, bakja ekinleri(Lebap gülabysy), dürli miweli agaçlar(Atamyrat nary) ekilipdir. Daşoguz welaýatynda ekilen şalynyň tüwüsi, güýz we gys gawuny, künji ýagy, dürli miweleri bilen ýurdumyza we goňşy döwletleriň ilatyna bellidir. Mary we Ahal welaýatlarynyň çäginde gadymy döwürlerden bäri gowaçanyň iki görnüşi, türkmeniň ak bugdaýy, garrygyz we waharman gawunlary, sogan we sarymsak, her hili üzüm miweleri boýunça şöhratlanýan

ülkelerdir. Sumbar we Etrek derýalaryň jülgelerinde şaly, dürli miweler(Etrek nary, zeýtun agajy we beýlekiler) ir wagtlardan bäri ösdürilip ýetişdirilipdir. Köpetdagyň, Köýtendagyň jülgelerinde miweli agaçlaryň dürli görnüşleri, olaryň çäginde pisse tokaýlary boýunça halk arasynda belli bolupdyrlar. Oazisleriň eteklerinde düňýä belli saryja goýunlary, arwana düýeleri, teke, ýomut bedewleri, türkmen alabaýlary bu sebitlerde ýaşan ata-babalarymyzyň irginsiz zähmedi netijesinde döredilipdir. Umuman alanda Türkmenistanyň çägi gadymy ekerançylygyň we maldarçylygyň watany hasaplanýar.

Türkmenistanyň ähli etraplarynda diýen ýaly gök we bakja ekinleri ekilýär. Gök we bakja önümleri ilatyň gündelik iýýän iýmitiniň düzüminde bar diýsek ýalňyşdygymyz bolmaz. Sebäbi, bu ekinler obalarda we şäherlerde az-owlak ýeri bolan hojalyklar olary ekýärler. Olary ilat ýylyň dört paslynda ter halynda, gyşyna konserwirlenen görnüşinde gündelik iýmit rasionynda ulanýar. Kada boýunça bir ýylda ilatyň jan başyna 164 kg gök we bakja önümleri zerurdyr. Şäherlerde we obalarda gök we bakja ekinleriň önümlerini öz öýlerinde gyş we ýaz aýlary iýer ýaly bankalara gaplamaýan hojalyklar az bolsa gerek.

Gök we bakja ekinlere pomidor, kelem, kartoşka, sogan, sarymsak, hyýar, käşir, şugundyr, burç, badamjan, garpyz, gawun, kädi, türpüň dürli görnüşleri, iýilýän her hili otlar (ysmanak, arpabadyýan, narpyz,...) girýärler. Atlary agzalan ekinleri hususy hojalyklar gyşyna ýyladyşhanada(teplisalarda) ekýärler. Soňra olaryň özlerinden artýan miwelerini bazarlara çykaryp satyp oňat girdeji alýarlar. Ýokarda atlary agzalan gök-bakja ekinleri ekmekligi ýöriteleşdirmek zerurdyr. Bu ekinler tehniki we däneliler bilen gezeleşdirilip ekilse, obalarda ekin dolanşygyny berjaý edip bolýar. Bu ekinleriň meýdany 2006-njy ýylda 36 müň gektardan gowrak boldy. Esasy bellemeli zat, ol hem bu ekinleri uly şäherleriň, şäherçeleriň golaýynda

ýerleşen daýhan birleşiklerde hususy hojalyklar köp ekýarlar we bazara çykarýarlar. Şeýlelikde, şol önümleri ilat elmydama bazardan satyn alyp bilýär. Döwlet möçberinde 2009-njy ýylda 966 müň tonnadan gowrak gök we bakja önümleri taýýarlanylady.

Döwletimizde gök we bakja önümlerini öndürmekde Ahal welaýaty beýleki ykdysady sebitlerden öňde barýar. Onuň esasy sebäpleriniň biri Köpetdag eteginde ilatyň esasy böleginiň, ýagny sarp edijiniň Aşgabat, Abadan şäherleriň ýerleşmegi, ekmek üçin amatly toprak-agroklimat şertleriň we önümleri ýerleşdirmek üçin bazarlaryň bolmagydyr. Ondan başga-da bu sebitde olary işläp bejerýän senagat kärhanalaryň bolmaklygy hem köp öndürilmegine sebäp bolýar.

Türkmenistanda ähli welaýatlarda gök we bakja ekinlerine ýöriteleşen, olary ylmy-tejribe taýdan öwrenýän, ösdürüp ýetişdirýän döwlet tohumçylyk hojalyklary we daýhan birleşikleri bar. Olardan başga-da bu ekinler ähli hususy hojalyklarda ekilýär diýen ýalydyr.

Türkmenistanyň Azyk senagaty assosiasiýasynyň Ruhabat etrabyndaky ilkinji senagat kärhanasyna "Ruhybelent" paýdarlar jemgyýetine her ýylda tomusky möwsümiň pomidor hasylynyň 60 müň tonnadan gowragy gelip gowuşýar we işlenilýär. Pomidoryň şonça möçberiniň 35 müň tonnadan gowragy Ahal welaýatynyň kärendeçi-gök ekerançylary tarapyndan taýýarlanylýar. Döredilen bu häzirki zaman obasenagat önümçilik toplumynda öndürilýän önümlere içerki we daşarky bazarda hem uly isleg bildirilýär. Şonuň üçin, önümiň öndürilişini artdyrmak maksady bilen 2009-njy ýylyň tomus möwsümde ýurdumyz boýunça pomidor ekilen meýdanlar 2 esse gowrak artdyryldy. Onuň meýdany 5 müň gektara golaýlady. Ýurdumyzyň miwe-gök önümçilik pudagynyň baýdak göterijisi bolan bu kärhana häzirki zaman awtomatlaşdyrylan enjamlar bilen upjün edildi. Iň täze

tehnologiýalar esasynda işleýär. Onuň önümçilik ulgamlary gije-gündüzde 1100 tonna gök önümleri gaýtadan işlemäge ukyplydyr. ”Ruhubelent” paýdarlar jemgyýeti bilen şertnama baglaşan kärendeçileriň we ýer eýeleriniň ählisi bilen tabşyran hasyly üçin gös-göni kabul ediş nokatlarynda, hereket edýän bazar nyrlary boýunça amala aşyryldy. “Ruhybelent” paýdarlar jemgyýeti kärhanasy üçin Mary we Daşoguz welaýatlarynda pomidor ekip, onuň hasylyny bu kärhana getirip tabşyrmaklyk ykdysady taýdan amatly bolmasa gerek. Sebäbi, pomidor uzak aralyklara daşalýan önüm däl. Şol sebäpli ol kärhana üçin gerek pomidorlary Ruhabat etrabynyň hojalyklarynda ekilse ýerine düşer.

Türkmenistanyň ekin meýdanlarynda pomidoryň belli golland sortlary- “Şasta”, “ÝUSI-82”, “Perfektpil”, “Riogrande” we beýleki görnüşleri ornaşdyryldy. Olaryň ählisi köpýyllik synaglardan geçirildi we Türkmenistanyň howa şertlerinde ýokary hasyllylygy, hem-de yssy howa durnuklylygy bilen tapawutlanýar.

Türkmenistanda ot-ýmlik ekinlerden esasy ekilýänleri mekgejöwen, jöwen, arpa, sudan oty, ýoronja we beýlekiler hasaplanýarlar. Atlary agzalan ekinler ähli welaýatlarda ekilýär diýen ýalydyr.

Gadym wagtlardan bäri türkmen daýhanlary oba hojalyk ekinlerini ekerançylyk meýdanlarda gezekleşdirip ekipdirler. Bu ekerançylyk tejribesi nesilden-nesile geçip biziň günlerimize çenli gelipdir. Sebäbi, ene ýer janly beden hökmünde ekinleriň gezekleşdirilip ekilenini oňat görýär. Ýer gurpdan gaçmaýar, horlanmaýar. Ekinler kesellere çydamly bolýarlar. Meýdany çäkli bolan mellek ýerlere-de hakyky daýhan ekýän ekinini gezekleşdirip ekýär.

Döwletimiz boýunça ot-ýmlik ekinlerden ýygňalan bedede az. 1980 –nji ýylda 2 million tonna, 2009 –njy ýylda 163 müň tonna bedede taýýarlanylady. Soňky ýyllarda bugdaý köp

ekilýänligi sebäpli mal iýmiti hökmünde saman ýygnaýar. Taýýarlanylýan ot-iýmleriň esasy bölegi hem hususy hojalyklarda jemlenen. Jemgyýetçilik hojalyklarda taýýarlanylýan ot-iýmler örän ujypsyz. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň kararlaryna laýyklykda döwletimizde 2007 –nji ýyldan oba hojalykda ekin dolanşygy ornaşdyrylyp başlanýar. Bu öz gezeginde obalarda ot-iým bolçulygyny döreder. Maldarçylygy ösdürmeklige uly ýol açylýar.

Türkmenistanda miweçilik we üzümdarçylyk. Miwe we üzüm önümleri, öň belläp geçişimiz ýaly, adamyň saglygy üçin örän zerur hasaplanýar. Türkmenistanda jan başyna ylmy esaslarda düzülen kadalar (norma) boýunça miwe-110 kilogramm, üzüm 25,5 kg. bolmaly. Miwe we üzüm önümleri senagat kärhanalary üçin hem çig mal bolup hyzmat edýär. Döwletimizde miweli baglardan alma, armut, garaly, şetdaly, saraly, ülje, alça, erik ähli etraplarda, welaýatlarda ösdürilip ýetişdirilýär. Olaryň esasy ekilýän ýeri hususy hojalyklar hasaplanylýar. Daýhan birleşikleriň köpüsinde soňky ýyllarda miweli agaçlar ünsden düşürildi. Olaryň öňki ekilen ýerleri käbir hojalyklarda seredilmänligi sebäpli hapa-haşal otlara basdyryldy. Miweli agaçlar üçin giň meýdanlary bölmezden olary şäherara ýollaryň, suwaryş ýlgamlaryň gyralaryna, ekin meýdanlaryň arasyna ekmäge ähli welaýatlarda, etraplarda, daýhan birleşiklerde mümkinçilikler bar. Miweli agaçlaryň dürli görnüşlerini ekmek üçin Ahal we beýleki welaýatlarda hem ýaramly ýerler . Köpetdag etegindäki düzlüklerde, çeşmeleriň boýlarynda miweli agaçlary ekmek üçin oňaly ýerler köp. Bu işleri gurnamaklyk we ýolbaşçylyk etmeklik yetmezçilik edýär.

Subtropiki miweli agaçlar (nar, injir, hurma, zeýtun, pisse, hoz, badam) Ahal, Balkan, Mary, Lebap welaýatlarda ösdürilýär. Olardan oňat hasyl hem aýarlar. Bu miweli agaçlary Daşoguz welaýatynda hem ösdürüp, ýetişdirip hasyl alyp bolýar. Emma, gysyna olary ýere gömmeli bolýar.

Ýogsam bu agaçlaryň baldaklary Demirgazyk Türkmenistanyň howa şertlerinde gysyna sowuga çydamayar. Olary gysyna ýere gömmeseň oňat hasyl bermeyärler. Baldaklaryny, şahalaryny sowuk urýar. Ýerde gar örtügi bolmasa köklerini hem sowuk urýan ýyllary bolýar. Soňky ýyllarda subtropik miweli agaçlardan limony üsti ýapyk ýörite gurnalan, guşyna ýyladylýan, tomsuna üsti açylýan ýylyhanalarda (teplisalarda) döwletimiziň hemme ýerlerinde (şäherlerde we obalarda) höwesgär adamlar ösdürip ýetişdirýärler. Hem-de oňat hasyl alýarlar. Şol sebäpli güýz, gyş, bahar aýlary ähli bazarlarda limona gabat gelip we satyn alyp bolýar.

Döwletimiziň meýdan çäklerinde miweli we ir-iýmişli baglaryň meýdany, olaryň hasyllylygy we jemi ýygnaýan hasylyň möçberi öňki ýyllara garanda köpeliýär. Emma ýokarda görkezilen kada boýunça hasaplasaň, ähli ilatymyzyň ter miwelere we üzüme bolan islegini kanagatlandyrmak üçin 945 müň tonna golaý önüm taýýarlamaly. Şol sebäpli, azyk howpsuzlygyny berjaý etmek üçin miweli agaçlaryň we üzümleň meýdanyny artdyrmagymyz zerurdyr. Maglumatlaryndan görnüşi ýaly soňky ýyllarda miweli baglaryň meýdany 1990-njy ýyl bilen deňeşdirende 9 müň gektar kemelipdir. Üzümçiligiň meýdany bolsa 7 müň gektar azalypdyr.

Ruhabat şäherçesinde işe girizilen turba zawodynyň öndürýän plastmassa turbalaryny ulanmak arkaly olary damja usuly bilen suwaryp ekiljek meýdanlaryny artdyrmaga mümkinçilik döreýär. Olaryň meýdanyny artdyrmak üçin Köpetdagyň içindäki jülgeler we etegindäki baýyrlyklar amatlydyr. Ol ýerlerde miweçilik boýunça ýöriteleşdirilen hojalyklary döretmek zerur. Miweli agaçlary we üzümleň idetmek günorta sebitlerimizde köp el zähmedini talap etmeýär. Olaryň hatar aralaryny mehanizmlerň kömegi bilen arassalap, bejerip bolýar.

Miweleriň arasynda, döwletimiziň hemme ýerinde diýen ýaly, güýz we gyş aýlary özümizde öndürilýän, alma ýetmezçilik edýär. Miwäniň bu görnüşiniň esasy bölegi daşary ýurtlardan getirilýär. Köpetdagda ekilýän alma(Gökdere almasy) halk içinde uly abraýdan peýdalanýar. Ol hili we tagamy boýunça daşary ýurtlardan getirilýän almalardan pes durmaýar. Gabygynyň ýukalygy, tagamynyň süýjüligi bilen tapawutlanýar. Döwletimizde gyş almalary ösdürip ýetişdirmekde Daşoguz welaýatynyň käbir hojalyklary tapawutlanýarlar. Şol ýerli alma agaçlaryň meýdanyny köpeltmeklige welaýatda mümkinçilikler bar.

Bilşimiz ýaly häzirki wagtda Köpetdag etegi düzlükde we beýleki sebitlerimizde tokaýçylygy ösdürmeklige uly üns berilýr. Emma ekilýän pürli agaçlaryň arasynda miweli agaçlary ekmeklige üns berilmeýär. Ekilýän pürli agaçlar biziň şertlerimizde 50-60 ýylda çapmaklyga, ýagny senagat we hojalyk zerurlyklary üçin ulanmaklyga ýaraýar. Şol tokaý agaçlaryň arasynda miwelileriň ýörüte 3-4 zolagyny gezekleşdirip hatar edip ekilende, olardan öndürilýän hasyl olary ekmek, idetmek üçin çykarylan çykdajylaryň öwezini 5-6 ýylyň içinde ödar diýip pikir edýäris.

Döwletimiz boýunça miweli baglaryň meýdany 1990-njy ýylda 52 müň gektar, 2009-njy ýylda 40 müň gektara golaýlady. Gynansak-da, soňky ýyllarda daýhan birleşiklerde miweli baglaryň meýdany ýylsaýyn azalýar. Emma, miweçiligi ösdürmeklige soňky ýyllarda mülkdarlar, hususy hojalyklar köp üns berýärler. Ýygnaýan hasylyň hem möçberi şolaryň hasabyna ýylsaýyn artýar. Olardan 1990-njy ýylda 47 müň tonna hasyl ýygnaýp, 2008-nji ýylda 140 müň tonna ýetirildi.

Miwe öndürmekde Daşoguz we Ahal welaýatlary önde barýarlar. Üzümden ýygnaýan hasyl boýunça Ahal welaýaty beýlekilerden has tapawutlanýar. Miweler köp ýerlerde ter görnüşinde iýilýär. Miweleriň galan bölegini senagat taýdan

işleýän kärhanalar gutulara (konserwa) gaplaýarlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň köp sanly konserw zawodlarynda miwelerden dürli hili konserwler öndürýärler. Eger-de, ýakyn ýyllarda miweli agaçlaryň ekilýän ýerlerini giňeltsek, olardan alynýan hasylyň möçberini artdyrsak, onda olaryň miwelerini goňşy döwletlerden getirmän, eýsem özümyzde öndürilen miweleri dürli görnüşlerde daşary döwletlere çykaryp bileris. Şeýle etmegi başarsak, gadym zamanlarda öz meýdan-çägimizde öndürilen miweleri dünýä bazarlaryna çykaran ata-babalarymyzyň ruhy şat bolardy.

§42. Türkmenistanyň maldarçylyk toplumy

Maldarçylyk – obasenagat toplumynyň, şol sanda, oba hojalygynyň möhüm we ekerançylyga garanda girdejili pudaklaryndan biri hasaplanýar. Maldarçylyk ekerançylyk bilen aýrylmaz baglanyşykly. Ekerançynlykda ekilen ähli ekinleriň galyndy otlary, däneleriniň harpygy oba hojalyk mallara iýmit bolýar. Maldarçylygynyň esasy pudaklaryndan dowardarçylyk, iri şahly maldarçylyk, doňuzdarçylyk, gylýalçylyk, düýedarçylyk, guşçylyk, ýüpekçilik, balaryçylyk, balykçylyk döwletimiz üçin häsiýetlidir. Maldarçylyk önümleri ilata iýmit(et, süýt, ýag, bal, ýumurtga), senagat kärhanalary üçin çig mal(ýüň, deri, et-süýt) bolup hyzmat edýärler.

Döwletimiziň meýdan-çäklerinde maldarçylygynyň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin ýaramly tebigy şertler bar. Onuň ähli welaýatlarynda dowardarçylygy, düýedarçylygy ösdürmek üçin orta hasylly öri meýdanlar bar. Merkezi we Günorta – Günübatar Garagumda dowardarçylygynyň ösmegi üçin amatly tebigy şertler ýeterlik. Bu sebitlerde gýşyna gazaply sowuk seýrek bolýar. Ätiýaçlyk ot-iým taýýarlamanda-da mallary gýşdan çykaryp bolýar. Emma, köp maldarçylyk hojalyklary ätiýaçlyk ot-iým taýýarlaýarlar. Güz paslynyň ilkinji ýagşy-ygally günlerinden soň Merkezi we Günüorta-Günübatar

Garagumda ýylak, gyrtyç, epelek ýaly otjumak ösümlikler gögerýärler. Olar güýz paslynyň ýyly günlerinde ösüp dowarlara örän ýokumly iýmit bolýarlar. Gök otdan garny doýýan dowarlar semreýärler. Şeýlelik-de, gyşdan oňat çykýarlar. Gyş aýlarynda ýerde gar ýataýanda-da, dowarlar we düýeler gyrymsy agaçlaryň pürleri bilen iýmitlenýärler. Düýedarçylygy ösdürmek üçin oňat öri meýdanlar suwarymly ekerançylyk meýdanlaryň aralarynda we daş-töwereginde ýandakly, selmeli, syrkyňly, şoraly, akbaşly ýerler az däl. Şolar ýaly ösümlikli ýerler düýeler üçin gowy öri meýdan bolup hyzmat edýär.

Döwletimizde maldarçylygy ösdürer ýaly oňat ykdysady-durmuş şertler bar. Daýhan birleşikleriniň köpüsinde mallary gyşda gijelerine saklar ýaly haşarlar ýeterlik. Olaryň dürli görnüşlerini öýlerde saklamaklyga hem mümkinçilikler bar. Olar üçin ýeterlik ot-iým taýýarlap bolýar.

Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan oba hojalygy, şol sanda maldarçylygy ösdürmek üçin 1993-nji ýylda “Täze Oba syýasaty” kabul edildi. Şol syýasatyň esasynda döwletimizde mallaryň baş sanyny we olardan alynýan önümleri artdyrmak maksady bilen, daýhanlar we maldarlar salgydyň ähli görnüşlerinden boşadyldy. Şeýlelikde, ýurdumyzda ähli etraplarda, welaýatlarda mallaryň baş sany we önümliligi artyp başlady.

Türkmenistanda maldarçylygyň dürli pudaklary “Türkmen mallary” assosiasiasynda, daýhan birleşiklerde, hususy eýeçilikde ösdürilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda hususy hojalyklarda saklanylýan mallaryň sany artyp başlady. Olara döwlet tarapyndan elmydama hemaýat edilýär. Mal saklaýan hojalyklar döwlet tarapyndan salgytdan boşadylýar.

Mal iýmiti otlar ekerançylyk alnyp barylýan etraplarda et we şüýt öndürmek üçin niýetlenip, öýlerde saklanylýan şahly gara mallar, dowarlar üçin esasy iýmit hasaplanýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda däneli ekinleriniň köp ekilmegi bilen,

hojalyklarda bugdaýyň samany köp ýygnalýar. Un üweýän kärhanalarda budaýdan galýan dänäniň harpygy, öýlerde saklanýan mallar üçin oňat iýmit bolup hyzmat edýär. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda obada ekerançylyk meýdanlarda ekin dolanşygyny girizmek hakda mesele goýuldy. Bu geljekde maldarçylygy ösdürmeklige uly mümkinçilikleri döredýär.

Daýhan birleşikleriň köpüsinde mekgejöwen - däne almak we mallara kerçäp bermek üçin (silos) niýetlenip ekilýär. Obalaryň köpüsinde mekgejöweniň dänesini mal iýmiti hökmünde taýýarlaýarlar we dürli görnüşde öý towuklary, ördekleri, hindi towuklary üçin iýmit edýärler.

Goýundarçylyk, düýedarçylyk üçin meýdanda gögerýän ýabany (ýandak, gamyş, topalak, çaýyr, suwoty) otjumak ösümlikleri we beýlekileri ot ýatyrýan mehanizmleriň kömegi bilen ýygýarlar. Olardan mallara gysyna berer ýaly bede taýýarlaýarlar. Türkmenistana maldarçylygyň ähli görnüşleri mahsus. Olaryň ösdürilmegine ähli daýhan birleşiklerde, etraplarda, welaýatlarda uly üns berilýär. Olaryň atçylyk, düýedarçylyk pudaklary soýuz döwründe harlandy. Doňuzdarçylyk pudagy ösdürildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda atçylyk, düýedarçylyk, dowardarçylyk pudaklar uly ösüşe eýe boldy. Ösen doňuzdarçylyk pudak dine şahsy hojalyklarda käbirlerinde saklanyp galdy.

Maldarçylyk pudaklaryň geografiýasy. Türkmenistanda dowarlaryň iki tohumy: garaköli we saryja goýunlar giň ýaýran. Asyrlar boýy Garagumyň jümmüsünde dowar bakan ata-babalarymyz çölün şertlerine uýgunlaşan goýun tohumlaryny ösdürip ýetişdiripdirler.

Saryja goýunlaryň tohumy goňşy döwletlere hem ýaýradylýpdyr. Meşhur teke, ýomut halylary saryja goýunlaryň ýüňünden dokalýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu goýunlaryň tohumyny köpeltmeklige döwletimizde uly üns

berilýär. Türkmenistanda halyçylyk pudaklaryň ösüşi dowardarçylygyň şu görnüşleriniň ösdürilmegi bilen bagly. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda halyçylyk ähli etraplarda, welaýatlarda ösdürilýär. Şonuň üçin ýurt derejesinde saryja goýunlaryň baş sanyny artdyrmak meselesi goýulýar. Bu goýunlar garaköli goýunlara garanda eti, ýüňi köp berýänligi bilen tapawutlanýar. Bu goýunlaryň diriligine agramy ýeterlik bakylanda 50-55 kg, goçlary-75 kg-a çenli ýetýär. Olardan ýylda 4,5-6 kg-a çenli ýüň alynýar. Olaryň bakylyan ýerleri Merkezi, Günorta-Gündogar Garagum we Köpetdag etegi düzlük ýerlerdir. Garaköli goýunlar döwletimiziň ähli etraplarynda bakylyar. Lebap welaýatynyň Köýtendag etrabynda goýundarçylykdan gowy netijeleri gazanmak üçin, geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda garaköl goýunlar bilen Gissar goýunlaryny çakyşdyrmak ýoly bilen, agramy 50 kilogramdan geçýän täze görnüşleri döredipdirler. Bu görnüşleri döretmeklik, olardan alynýan etiň möçberini artdyrmak üçin amala aşyrylypdyr. Gissar goýunlaryň ýüzlerçesi Ahal welaýatyň Baharly etrabynda getirilip merinos goýunlar bilen çakyşdyrmaklyk göz önüne tutulýar. Bu işleri “Türkmenmallary” assosiasiýasynyň ylmy-barlag institutynyň hünärmenleri amala aşyrýarlar.

Inçe ýüň berýän goýunlar we angor geçiliri Baharly, Magtymguly etraplarynyň daglyk böleklerinde bakylyar. Her goýundan ortaça 4,5-6 kg-a çenli ýüň alynýar. Olaryň diri agramy 50-55 kg. ýetýär. Şäher we oba ilatyny goýun eti bilen hususy hojalyklar üpjün edýärler. Goýunlardan başgadam döwletimiziň çäklerinde geçiler ähli ýerlerde, esasy bölegi daglyk we belentlik ýerlerde köp bakylyar. 2009-njy ýylda dowarlaryň sany 18 milliondan geçdi. 1970-nji ýylda olar 4489 mün sanydy. Şu gysga döwürde olaryň baş sany 4 essä golaý artdy. ”Türkmenmallary” assosiasiýasynda baryýogy 3 million töweregi dowar bar. Dowarlaryň 12450 müňi

(2009-njy ýylyň aýagy) hususy hojalyklarda saklanylýar. Olaryň sanyny artdyrmaklyga şahsy hojalyklarda uly üns berilýär. Şahsy hojalyklaryň mallary suwarymly ekerançylyk meýdanlaryň töwereklerinde, ekerançylyk meýdanlaryň arasynda galan çägeliklerde bakylýar. Jemgyýetçilik dowarlary bakmak üçin Merkezi, Üňüz aňyrsy Garagumda, Günorta-Gündogar Garagumda, Bathyz we Garabil belentliklerinde, Köpetdagyň, Köýtendagyň, Uly we Kiçi Balkanyň eteklerinde, Demirgazyk-Günbatar daglyk-baýyrylyk sebitlerde oňat öri meýdanlarymyz bar. Olaryň köp ýerleri guýylar bilen üpjün edilen.

Iri şahly mallary ösdürip ýetişdirmek. Iri şahly maldarçylyk hojalyk ähmiýetli pudak hasaplanýar. Mallaryň baş sany boýunça dowardarçylykdan soňra ikinji orunda durýar. Ony ösdürmeklige ýurdumyzda oňat mümkinçilikler bar. Welaýatlarda maldarçylygyň bu pudagy, öri meýdan ýoklugy sebäpli, daňyda bakylýar. Şonuň üçin şahly iri mallary saklamakda dürli hili otlar gerek bolýar. Güyz we gys aýlary, ekinleriň hasyly ýygnalandan soň, olary gowaça meýdanlaryň, baglaryň arasynda bakmak mümkinçiligi hem döreýär.

Döwletimiz Garaşsyzlygyny alaly bäre maldarçylygyň bu pudagyny ösdürmäge uly mümkinçilikler döredi. Ýörite mal saklaýan we bakýan maldarçylyk hojalyklary emele geldi. Olarda saklanylýan mallar esasan iki sany ugur: et we süýt öndürmek boýunça ýöriteleşýär. Olardan, oň belläp geçişimiz ýaly, döwlet mal saklany üçin salgyt alanok.

Türkmenistanda iri şahly mallaryň sany 1970-nji ýylda 444 müň, 1990-njy ýylda 829 müň, 2009 –njy ýylda – 2018,2 müň bolupdyr. Şol ýyllara degişlilikde – sygyglaryň sany: 186 müň, 331 müň, 967 müň başa ýetipdir. Sagylýan sygyrlardan alynýan süýdün möçberi 1997-nji ýylda 810 litr, 2001-nji ýylda

1610 litre barabar bolupdyr – dört ýylyň dowamynda alynýan süýdüş möçberi 2 esse artypdyr.

Garaşsyzlyk ýyllaryň içinde mallaryň baş sany esasan hem hususy hojalyklarda köpeldildi. Döwletimiz boýunça gara mallaryň esasy bölegi 90-95 % hususy hojalyklarda jemlenen. Hususy hojalyklarda olary saklamaga we baş sanyny köpeltmäge ähli mümkinçilikler bar. Mallary köpeltýän hojalyklaryň köpüsiniň kärende pagta, bugdaý, ot-ýmlik ekin, miweli bag ekilen ýerleri bar. Ekin meýdanlaryň içiniň haşal otlary, bugdaýyň samany, pagtadan alynýan sary un, çigidiň harpygy, bugdaýyň kepegi mallar üçin goşmaça ot-ým bolup hyzmat edýär. Daýhan hojalyklary oba hojalykda ekerançylygy we maldarçylygy utgaşdyryp ösdürýärler.

Düýedarçylyk. Maldarçylygyň beýleki pudaklaryna garanda düýedarçylyk ir döwürlerden bäri ykdysady taýdan has arzan pudak hasaplanýar. Olary öri meýdanlarda bakanyňda gys üçin ot-ým taýýarlamak zerurlygy ýok. Olar meýdan ýerde sazak, ojar, çerkez, gandym, siňren, ýowşan, syrkyn, gamyş, selme, akbaş, ýandak, ýylgyn, toraňny ýaly agaçlaryň, gyrymsylaryň pürlerini, ýapraklaryny, baldaklaryny iýip oňnut edýärler. Ýere gar, ýagys ýaganda-da olara ot yetmez diýilýän alada-dan bakýan adam dynç. Tomsuň günlerem 2-3 günläp, gysyna hepdeläp suw içmän gezip bilýän haýwan. Çölde saklananda olara ýörite haşar hem hökman däl. Düýeler orta şorlukdaky guýy suwlaryny hem içip bilýärler.

Beýleki mallardan tapawutlylykda düýe 18-20 aýa çenli sagdyrýar. Ol bir giji-gündiziň dowamynda 7-8 kg., ýylda-da 2500-3000 kg. süýt berip bilýär.

Türkmenistanda düýedarçylygy ösdürmeklige köp üns berilýär. 1970-nji ýylda Türkmenistanda 70,7 müň düýe bar ekeni. Şol düýeleriň 57,5% Ahal we Balkan welaýatlarynyň hojalyklarynda, 22,2% Mary, 10,9% Lebap, 9,4%-I Daşoguz welaýatynyň çäklerinde saklanypdyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda

olaryň sany has artdy. 1990-njy ýylda olaryň sany 100 müň töweregi bolan bolsa, 2001-nji ýylda 119 müňe, 2008 –nji ýylda 125 müňe ýetirildi. Ýöriteleşdirilen düýedarçylyk hojalyklary Mary, Ahal, Balkan welaýatlarynda ýerleşýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda düýedarçylygy ösdürmeklige hususy hojalyklar köp üns berýärler. Sebäbi maldarçylyk pudaklaryň arasynda ol düşewüntli hasaplanýar. Ony süýdi, çaly, ýüňi, eti üçin çöle golaý ýerleşen obalarda hususy hojalyklarda köp saklaýarlar. Maldarçylykda düýedarçylyk geljegi uly bolan pudakdyr.

Gylýalçylyk. Asyrlar dowamynda türkmen sähralarynda teke, ýomut atlary ösdürilip ýetişdirilipdir. Häzirki günlerde, aradan münlerçe ýyllar geçen hem bolsa, ozalkysy ýaly milli buýsanjyň aýratyn baýlygy bolmagynda galýar. Baryp Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinde Türkmenistanyň Prezidentiniň ýörite Permany bilen döredilen “Bedew” baýramçylygy her ýyl aprel aýynyň iň soňky dynç gününde bellenilýär.

Maldarçylyk pudaklarynyň arasynda gylýalçylyga sowet häkimeti ýyllary içinde üns berilmedi. Kolhozlarda we sowhozlarda olar ete tabşyrylyp sany örän azaldy. Türkmenistanda 1940-njy ýylda-70 müň, 1990-njy ýylda-19 müň, 2008 –nji ýylda 29,2 müň gylýal boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda gylýalçylygy ösdürmek üçin “Türkmen atlary” döwlet birleşigi döredildi. Türkmenistanda gylýallaryň ahal-teke, ýomut tohumlary köpeldilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda bu pudak täzedan janlandyryldy. Hususy hojalyklarda saklamaklyga doly rugsat edildi. Şeýlelikde, olaryň baş sany döwletimizde 30 müňe, Ahal welaýatda 6,1 müňe ýetirildi. Welaýatlaryň içinde gylýallaryň sany boýunça Sarahs (1424), Ruhabat (1115), Tejen (931), Baharly (566) etraplary öňde barýarlar. Welaýatda Ruhabat

etrapda ýurdumyzda ýeke-täk atçylyk zawody bar. Saparmyrat Türkmenbaşynyň aladasy bilen Aşgabatda 2 sany at çapyşyga tomaşa eder ýaly dünýä ülnüne laýyk gelýän aýlaw (ippodrom) guruldy. Bu at çapyşyk aýlawlary (ippodromlary) Türkmenistanyň milli baýramçylyklary geçirilýän günleri köp adamly bolýarlar. Oňa syn etmäge Aşgabatda ýaşaýan we işleýän daşary ýurt myhmanlary hem gatnaşýarlar. Soňky ýyllarda türkmen toýlarynda hem at çapyşyk ýaryşlary geçirilýär. Umuman, atçylyk türkmeniň ata-baba gowy görýän maldarçylyk pudagy hasaplanýar.

Türkmenleriň arasynda “ir bilen turanyňda ilki ataňy, soňra atyňy gör” diýlip ýöne ýere aýdylan bolmaly däl. Biziň ýurdumyzda atçylyga uly hormat, sarpa goýulýar. Şol sebäpli soňky ýyllarda welaýatlarda gylýallaryň sany artýar. Olaryň içinde Daşoguz welaýatynda 7,9 müň, Maryda 6,2 müň, Ahalda 6 müň, Balkanda 4,2 müň(2009) gylýal bar.

Guşçylyk. Ilaty ýokumly, ýokary kaloriýaly, ýeňil siňýän, berhiz hökmünde ulanylýan guş eti we ýumurtga bilen üpjün edýär. Guşçylygy türkmenler ýedi hazynanyň biri hasaplaýarlar. Döwletimizde guşçylygyň dürli ugurlaryny ösdürmeklige mümkinçilikler açyldy.

“Türkmenistanda towuk, ördek, gaz, bedene, käkilik, sülgün, hindi towugy soňky ýyllarda düýeguş ýaly guşlary köp möçberde ösdürip ýetişdirmäge oňaly şertler bar. Ýyly howa şertlerinde bizde towuklardan ýylda 200 töweregi ýumurtga alyp bolýar. Munuň özi guşçylyk bilen meşgullanýan islendik telekeçiniň ahyr netijede diňe girdeji görjekdigini aňladýar. Guş saklaýan hojalyklarymyz guşlaryň dürli, semregiç we uly hem-de köp ýumurtga berýän görnüşlerini ösdürip ýetişdirýärler. Guşlaryň düýeguş(Ak bugdaý etrabynda), hindi towugy ýaly göwresi uly, eti köp berýän, eti we ýumurtgasy derman hasaplanýan bedene görnüşlerini ähli etraplarda

hususy hojalyklar saklaýarlar. Olar Türkmenistanyň howa şertlerine çalt uýgunlaşýarlar. Gowy önüm berýärler.

Türkmenistanda 1991-nji ýylda hojalyklarda saklanylýan guşlaryň baş sany 6483 müň bolanlygyndan, 2009-njy ýylda 12907,3 müňe ýetirildi. Bularyň baş sany geljekde hem artar. Biziň günlerimizde Türkmenistanda 6 sany guşçylyk fabrigi (Aşgabat, Baýramaly, Daşoguz, Balkanabat, Saýat, Tejen), 5 sany ýöriteleşdirilen guşçylyk daýhan hojalyklary, 7 sany hojalygara guşçylyk kärhanalary, 300 sany guşçylyk fermalary bar. Olardan başga-da oba ilatynyň hususy hojalyklarynda hem guşçylyga uly üns berilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda däneçiligiň ösýänligi sebäpli, guşçylygyň dürli pudaklaryny ösdürmeklige uly mümkinçilikler döredi. Indi guşçylygyň durli pudaklary üçin ot-iým ýeterlik.

Ýüpekçilik. Ýüpekçilik Türkmenistanyň oba hojalygynyň ir döwürlerden bäre meşgullanylýan pudagy hasaplanylýar. Ýüpek gurçugynyň esasy iýmiti tut agajynyň ýapragy hasaplanýar. Türkmenistanda ýüpek gurçugynyň birnäçe görnüşleri ýaýrandyr. Ýüpek gurçugynyň tohumlary Aşgabatda, Maryda, Türkenabatda, Daşoguzda ýöriteleşdirilen zawodlardan alnan, janlandyrylan gurçuk tohumlaryndan gutylarda (bir guty 29 grama deň) idedijilere paýlanylýar. Ýüpek gurçuklaryny idetmeklik 40-42 gün dowam edýär. Şol aralykda bir guty ýüpek gurçugyny idetmek üçin 1000-1200 kilogram arassa tut ýapragy berilýär. Bir kilogram pile öndürmek üçin 18 kilogram tut ýapragy harçlanylýar. Bir hektar tut plantasiýasyndan 4-5 tonna ýaprak alynýar. Bir tonna gury pilden 4000 metr krepdeşin mata öndürilýär. 1 kg. gury pilden bolsa 4 metr mata dokap bolýar.

Ýüpek gurçugynyň tohumlaryny paýlamaklyk Ahal, Balkan, Mary, Lebap welaýatlarda mart aýynyň ortalarynda başlanýar. Daşoguz welaýatynda gurçuk tohumlarynyň beriliş möhleti Aprel aýynda, ýagny günorta sebitlere seredende 20-30

gün gijräkdir. Bu ýagdaý howa şertleri we tut agaçlarynyň ýapraklaşýy bilen baglanyşykly bolýar. Ýüpek gurçugy idedilýän wagty obalarda ekin ekilenden soňky döwre gabat gelýär. Oba hojalyk işlerine päsgelçiliksiz ony idedip bolýar. Günorta sebitlerde Daşoguz welaýata garanda ýüpek gurçugy bir aý öň idedilýär. Şol sebäpli pilesi hem bir aý ir tabşyrylýar.

1971-1975-nji ýyllarda Türkmenistanda ortaça ýylda 4000 tonna, 1981-1985-nji ýyllarda – 5000 tonna, 2006-njy ýylda 6,2 müň tonna pile öndürildi. Emma soňky ýyllarda näbelli sebäplere görä onuň öndürilişi azaldy. Şeýlelikde, tut agaçlaryň meýdany köpeldilse, bu öz gezeginde piläniň öndürilişini artdyrmaga mümkinçilik berer.

Balykçylyk. Balykçylyk ýurdymyzda köne hojalyk pudaklarynyň biri hasaplanýar. Hazar deňziniň kenarlarynda gadymy döwürlerden bäri balyk tutylandygyna taryhy maglumatlar şaýatlyk edýärler. 1925 –nji ýylyň Baýdak aýynda Hazar deňziň Türkmenistan kenarynda “Türkmenbalyk” döwlet trest-i döredilipdir. 30-njy ýyllardan başlap Esengulyda, Çekişlerde, Çelekende, Aýdakda, Gyzylsuwda, Awazada, Japarda, Garşyda we beýleki kenarýakalarda balyk tutujy hojalyklar döredilýär.

1965-nji ýyldan başlap Garagum derýasyny suwotylaryň basmagyndan goramak maksady bilen ak amuryň, tünňimaňlaýyň liçinkalarynyň 20 mln-a golaýy Murgap derýasyna, Hanhowuz suw howdanyna, kollektor-zeýkeşlere göýberildi.

Deňizden, köllerden, derýalardan tutulýan balyklar döwletimiziň azyk maksatnamasyny ýerine ýetirmäge uly ýardam edýär. Ýurdymyzda balykçylygy ösdürmek üçin döwletimiziň Hazar deňziniň Türkmenistana degişli çäklerinde, Sarygamyş we beýleki köllerde, Amyderýada, Tejen, Murgap, Çaragum, Türkmen derýalarynda, suw howdanlarynda balygyň uly ätiýaçlyklary bar. Balykçylyk hojalygy Balkan welaýatynyň

Türkmenbaşy, Esenguly, Mary welaýatynyň Ýolöten, Oguzhan, Ahal welaýatynyň Tejen, Altyn Asyr, Akbugdaý etraplarynda balyk saklaýjy - tutujy hojalyklar göredilen.

“Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmekligiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda balykçylyk hojalygy ösdürmeklige uly üns berilýär. Hazar deňziniň seýrek balyklarynyň goralyp saklanylmagyny we dowamly öndürilmegini berjaý etmek üçin Türkmenistanda Hazar deňziniň çäklerinde bekre balyklary emeli usulda köpeldilýän balyk hojalyklary döretmek hakynda mesele goýulýar. Ýokary hilli balyk önümleriniň öndürilýän möçberlerini artdyrmak niýeti bilen Hazarda bekre balygyny köpeldýän hojalygy döredildi. Türkmenistanyň Döwlet balyk hojalygy komiteti Balkan welaýatynda Gyýanlyda bekre balyklary emeli köpeldýän we balyk önümleri öndürilýän önümçilik toplumyny gurýar. Geljekde toplum – dünýäde deň-taýy bolmadyk täsin kärhana bolar. Şol ýerde bekre balyklaryny emeli “Işpilden – işbile çenli” usulda ösdürip ýetişdirmek, işpilleri we bekre balygynyň etini senagat taýdan işlemek, Hazar deňziniň balyk baýlyklarynyň üstüni ýetirmek üçin ýaşajyk bekre balyklaryny köpeltmek işleri utgaşykly alynyp barylýar. Gurulýan zawodyň 10 gektarlyk meýdanynda genetika banky, laboratoriyalar ýerleşdiriler. Toplumyň esasy çäkleri emeli şertlerde bekre balyklaryny ýetişdirmäge niýetlenen ýapyk howuzlar bölünip beriler. Belli bolşy ýaly bekre ýer ýüzünde balyklaryň iň gadymy görnüşleriniň biridir. Onuň dünýäde sanynyň azlygy sebäpli Gyzyt kitaba girizilen. Şol sebäpli Hazar deňzinde (Türkmen kenarýakalarynda) bekre balyklaryny köpeltmeklik göz önünde tutulýar. Şu maksat bilen bu kärhana taýýar edilen soň bekre balyklaryny köpeltmek maksady bilen ylmy-barlag işler hem geçiriler.

§43. Halkyň sarp edýän harytlary önümçiligi boýunça pudaklaryň toplumy

Halkyň sarp edýän harytlaryny öndürýän önümçilik toplumlaryna ýeňil we azyk senagat kärhanalary girýärler. Ýeňil senagat kärhanalaryň düzümine pagta arassalaýjy, pamyk, ýüplük egriji, mata dokaýan, matany reňkleýän, tikin, trikotaž, ýüň ýuwýän, ýüň egirýän we dokaýan, gön-aýakgap, haly, farfor-faýans, keçe önümçilikleri girýärler. Azyk senagat kärhanalary ilatyň gündelik ulanýan dürli iýmit önümlerini öndürýärler. Türkmenistanyň senagat kärhanalarynda öndürilýän senagat önümleriniň 24,6%-i (2009-njy ýyl) ýeňil senagat pudaklaryna degişlidir.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap döwlet derejesinde esasy üns berilen meseleleriň biri ýurdumyzda halkyň gündelik sarp edýän azyk we ýeňil senagat önümlerini öndürmek, hem-de olaryň bolçulygyny döretmek bolup durýardy. Şol maksat bilen ýurdumyzda birnäçe azyk we ýeňil senagat kärhanalary döredildi.

Ýeňil senagaty. Ýeňil senagat kärhanalary obasenagat toplumyň dowamy hasaplanýar. Bu pudagyň ilkinji kärhanalary pagta taýýarlaýyş nokatlarydyr. Bu kärhanalar gowaça ekilýän etraplarda ýerleşýärler. Pagta arassalaýjy nokatlaryň sany tabşyrylýan pagtanyň möçberine baglydyr.

Dokma senagatyna pagta arassalaýjy zawodlar, egirmedokma, mata dokaýan we reňkleýän fabrikalar girýärler. Pagtaçylyk pudagara toplumyň esasy pudaklarynyň biri pagta arassalaýjy senagat hasaplanýlar. Türkmenistandaky pagta arassalaýjy zawodlar pagtaçylyk etraplarda ýerleşýärler. Her bir zawoda ortaça 4-5 sany pagta taýýarlaýyş nokatlary berkidilen. Olar pagtany berkidilen zawodlaryna getirip tabşyrýarlar.

Pagta arassalaýjy zawodlaryň esasy öndürýäni pagta çigidi hasaplanýar. Pagta arassalaýjy zawodlarda pagtanyň bir

tonnasyndan 32-36% süýüm alynýar. Bir tonna pagta hasylyndan orta hasap bilen 3 müň metr mata alynýar. Ýurdumyz boýunça ýagyň ortaça çykymyny 17-19 % -den hasaplamaly edildi. “Ak altyny” öndürijiler bilen baglaşylan şertnama esasynda gowaça çigitlerini gaýtadan işläp taýýarlamagyň şu usulyň gyşarnyksyz berjaý edilmelidigi nygtaldy. Pagta arassalaýjy zawodlarda arassalanan pagta egirme-dokma fabrikler üçin zerur çig-mal bolup hyzmat edýär. Ondan esasan ýüplük öndürilýär. Belli-bir bölegini medisina pamygyny öndürmek, ýorgan-düşek tikmek, mebel ýasamaklyk üçin ulanýarlar. Egirme-dokma fabriklerde öndürilen ýüplük nah mata senagatynda esasy çig-mal hasaplanylýar. Olarda pagta süýüminden ýüplük, sapak öndürilýär. Nah mata kärhanalarynda pagta süýümi egirmek, sapak öndürmek, olardan mata dokamak, matalary reňklemek, gül basmak işleri amala aşyrylýar. Bu fabriklerde biýz, setin, içki geýimlik, köýneklik, polotensalyk, tüýjüme matalary öndürýärler. Pagta arassalaýjy zawodlarda arassalanan pagtanyň çigidinden tohumlyk çigit alyp galyp, galan çigitleri ýag zawodlarda pagta ýagy we sabyn öndürmek üçin ugradýarlar.

Garassyzlyk ýyllaryna çenli döwletimizde 30 sany pagta arassalaýjy zawod (Kaka, Tejen, Mary, Garagum, Baýramaly, Ýolöten, Murgap, Oguzhan, Türkmenabat, Galkynyş, Nyýazow şäherçesi, Sakar, Saýat, Farap, Halaç, Atamyrat, Kerkiçi, Hojambaz, Görogly, Gurbansoltan eje, Daşoguz, Deňizhan, Akdepe, Boldumsaz, Köneürgenç, S.Türkmenbaşı) hereket edýär.

Şol döwürde Tagtabazarda, Türkmengalada, Serdarda, Gubadagda, Sakarçägede, Göroglyda, Türkmenabatda, Babadaýhanda, S.A.Nyýazow adyndaky etrabyň Türkmenistanyň gahrymany Sadylla Rozmetow adyndaky daýhan birleşiginde, Oguzhanda, Baharlyda(Akdepe) we beýleki etraplarda täze pagta arassalaýjy zawodlar guruldy.

Sowet döwründe Türkmenistanda öndürilýän pagtanyň 97%-i Soýuzyň çägendäki dokma senagat kärhanalarynda işlenilýärdi. Şol sebäpli döwletimizde ýeňil senagatyň esasy pudagy dokma senagaty haýal ösüpdir. Dokma senagat kärhanalary Aşgabatda (S.A.Nyýazow adyndaky nah mata kombinaty, 8-nji Mart adyndaky ýüpek süýüminiň, ýüplük egirme, “ýüň” önümçilik birleşiginden), Maryda (egirme-dokma, ýüň ýuwýan, ýüň-boýag, egirme) fabriklerinden ybaratdy.

Ýurdumyzda “Açyk gapylar” syýasatynyň ýöredilmegi esasynda Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda ýeňil senagatyň köp kärhanalary guruldy we gurulýar. Türkiýäniň “Engin grupp” firmasy Mary welaýatynyň Wekilbazar etrabynda trikotaž we tehnik matalary dokaýan fabrigini gurýar. “Kotam inferpraýzes Limited” türk firmasy bilen bilelikde Gökdepede Atamyrat adyndaky dokma kombinatynyň ýüplük egiriji we mata dokaýjy fabrigi işe girizildi. 1994-nji ýylyň aprel aýynda düýbi tutulyp kombinat ýüplük egiriji, mata dokaýan, boýagçylyk we egin-eşik tikýän fabriklerden durýar. 1994-nji ýylda Tejen şäherinde Süleýman Demirel adyndaky ýüplük fabrikasy ulanmaga berildi. S.A.Nyýazow adyndaky(öňki Daşoguz) etrabyňyň Nowaýy adyndaky daýhan birleşiginde egirme fabrigi, Balkanabatda farfor zawody, Göroglyda, Türkmengalada ýüplük öndürýän fabrikler işe girizildi. Daşary ýurt firmalary tarapyndan Mary welaýatynda 15 sany halk hojalyk kärhanalary gurulýar. Mary şäherinde täze tikiň fabrigi ulanylmaga berildi.

1997 –nji ýylda Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabynda Gypjak obasynyň golaýynda türk hünärmenleriniň kömegi bilen jinsi mata kombinaty (dokma senagat toplumy) guruldy. Bu toplumda Türkmenistanda ilkinji gezek jinsi matalary dokaýar we taýýar egin-eşikler öndürilýär. Öndürilýän önümleriň esasy bölegi daşary döwletlere ABŞ-a we Günbatar Ýewropa döwletlerine çykarylýar. Türkiýäniň “Ekpar” firmasy

Gökdepe etrabynda ownuk mallaryň derilerini gaýtadan işleýän zawod gurup berdi.

Baýramaly şäheri hem dokma senagat merkezine öwrülýär. Bu şäherde tüýžümek matalary öndürmek boýunça fabrik ulanmaga berildi. 2005-nji ýylda Baýramalynyň dokma toplumynyň ikinji nobatdakysy işe girizildi. Italiýanyň, Ýaponiýanyň, Germaniýanyň, Türkiýäniň, Ispaniýanyň täze enjamlary bilen üpjün edilen bu kärhana ýylda 2900 tonna pagta süýümini gaýtadan işleýär. 2550 tonna nah ýüplügi almaga, 2500 tonna aşgarlanmadyk matany, 2325 tonna tüýjümek matany taýýarlamaga we taýýar önümleriň 10 million sanysyny öndürmäge mümkinçiligi bar.

Şol ýylda Wekilbazar etrabynda Türkmenistanyň Gahrymany Gurbansoltan eje adyndaky täze dokma fabrigi işe girizildi. Bu toplum özüne egirme, boýag, dokma we tikin fabriklerini birleşdirýär. Bu toplumda her ýylda pagta ýüplügiň 10220 tonnasyny gaýtadan işläp, 64 million inedördül metr ýokary hilli mata öndürilýär.

Halaç etrabyňyň J. Mähremow adyndaky daýhan birleşiginde nah-ýüplük fabrigi hem şol ýylda işe başlady. Desgada oba hünärmenleriniň 250–ä golaýy işe ýerleşdi. Kärhana ýylda 10 müň tonnadan gowrak pagta süýümini gaýtadan işläp, 9 müň tonnadan köpräk dürli ölçegdäki ýokary hilli ýüplük sapaklary öndürýär. Öndürilen önümler Germaniýa, ABŞ-a, Daniýa, Gollandiýa, Hindistana, Türkiýä we beýleki döwletlere eksport edilýär.

Türkmenabat şäherinde “Iýmit” türkmen-italýan aksioner jemgyýeti pagta egriji jabrigiň ikinji nobatdakysyny işe girizdi. Bu ýerde geljekde dokma, matany reňkleýän, jorap, trikotaž önümçiliklerini döretmek hem göz önünde tutulýar. Türkmenabat şäherinde S.Nyýazow adyndaky kärende ýaglyk fabrigi döredilip onuň öndürýän önümlerine höwes artýar. Bu

fabrika ýylda 1 milliondan gowrak ýaglyk we 2 million metre golaý köýneklik mata öndürýär.

2006 –njy ýylda Balkan welaýatynyň Magtymguly şäherçesinde tikin fabrigi, şol ýylda Türkmenabat şäherinde medisina pamygyny öndürýän fabrigiň birinji nobaty işe girizildi.

2006-njy ýylda Ruhabat şäherçesinde panbarhat matany öndürjek fabrigiň gurluşygyna başlanyldy. Bu mata biziň döwletimizde gelin-gyzlaryň gowy görýän matasy hasaplanýar. Ol matalar dünýäde 2-3 sany döwletde öndürilýär. Bu fabrika 2007-nji ýylda işe girizildi. 2007-nji ýylda Abadan şäherinde pagta egriji fabrik işe başlady.

Gön-deri we aýakgap senagaty. Bu Türkmenistanda täze döreýän senagat pudagy hasaplanýar. Soýuz döwründe aýakgap senagatyna degişli ýeke-täk kärhana Aşgabatda ýerleşýärdi. Ol hem diňe içki bazar, ýagny ýerli ilatyň isleglerini kanagatlandyrmak üçin işleýärdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Maryda gön-deri işläp bejerýän fabrika işe girizildi. Şol kärhanada ýurdumyzda ilkinji gezek gurluşyk üçin ýelim öndürilip başlandy. Bu senagaty ösdürmek üçin özümizde çig-mal ätiýaçlyklary ýeterlik. Şol fabrigiň esasynda indi Türkmenabatda, Maryda aýakgap fabrikleri işleýär. Olar hakyky we emeli derilerden aýallar, çagalar we uly adamlar üçin aýakgaplary öndürýärler.

Gökdepe etrabynda ownuk mallaryň derilerini gaýtadan işleýän zawod hereket edýär. Ýerli çig mallaryň hasabyna Türkmenistanda täze aýakgap fabriklerini gurmaklyga ygtyýar berildi. Bu işe şol ugurdan gowy başy çykýan daşary ýurt firmalary, kompaniýalary çekiler. Netije-de, ýakyn ýyllarda täze fabrikler döredilip halkymyzyň aýakgap önümlerine bolan isleglerini kanagatlandyrmaklyk göz önünde tutulýar. Şu aýdylýana mysal hökmünde, 2006 –njy ýylda Magtymguly etrap merkezinde aýakgap fabrigi işe girizildi. Fabrigiň ýyllyk

kuwwaty ortaça 500 müň jübüt aýakgaby tikmäge ýeterlikdir. Gön-deri we aýakgap senagaty ösdürmek üçin döwletimizde çig mallar ýeterlik.

Haly önümçiligi. Türkmen halysynyň mukaddesligi, nepisligi, gözelligi, durşuna uly sungat eseridigi barada ýazmadyk şahyr, taryhçy, syýahatçy ýok bolsa gerek. Onuň beýleki halklaryň çeperçilik eserlerinde gaýtalanmaýan nagşy, ýokary kämillik bilen dokalyşy ony döredijileriň ýokary ussatlygynyň derejesini, köp asyrlar boýy tejribesiniň netijesidigini görkezýändigine şübhe bolmasa gerek.

Türkmen halylaryny dokamaklyk Aşgabat, Mary, Bäharly, Gökdepe, Serdar, Balkanabat, Magtymguly, Bereket, Esenguly, Halaç, Atamyrat, Daşoguz fabriklerinde we olaryň etrap merkezlerinde ýerleşen bölümlerinde ýola goýlan.

Haly dokamak üçin saryja goýunlaryň ýüni ulanylýar. Marynyň ýün ýuwyýan fabrigi, Türkmenabadyň ýün egirmedokma fabrikleri haly senagatyny çig mal bilen üpjün edýärler. Türkmenistan boýunça halylaryň boýag meselesine uly üns berilýär. Türkmenistanyň ýerli ösümliklerinden boýag ýasamaklyga girişildi. Ýerli ösümliklerden alnan reňkler bilen boýalan ýüňlerden dokalan halylaryň reňkleri solmaýarlar. Ýyl geçdigiçe reňki açylýar. Şonuň üçin dünýä bazarynda şol halylar has gowy alynýar.

Fabrik halylaryny dokaýan uly kombinat Abadan şäherinde bolup, ol 1987-nji ýylda işe girizilipdi. 1997-nji ýylda 800 müň m², 2004-nji ýylda 2 million m²- e golaý halylar we haly önümleri öndürilipdir.

2008 –nji ýylyň güýzünde Esenguly etrabyň merkezinde täze haly fabrigi guruldy. Ol ýerde 1927-nji ýylda gurlan bir sany kiçiräk sehden ybarat bolan haly kärhanasy işleýär.

Keçe önümçiligi .Biziň döwletimizde amaly-bezeg sungatynyň mahsus pudagy keçe önümçiligi hasaplanýar.

eçeleriň dürli görnüşlerini öndürmekde gadymyýetde we biziň günlerimizde hem tapawutlanýar. Olardan gülli keçe, maşyn keçe, gara öýleri basyrmak üçin ulanylýan keçeler, çopanlar üçin oýluk keçeler, namazlyk keçeler öndürilýär. Aşgabat şäherimizde “ýüň” firmasy bolup, döwletimizde keçe önümçiligini birleşdirýär. Çarwaçylyk etraplarda öndürilýän keçeler ýokary hilliligi bilen tapawutlanýarlar.

Azyk senagaty. Azyk senagaty agrosenagat toplumyň esasy pudaklaryndan biri hasaplanylýar. Oňa döwletimizde öndürilýän senagat önümleriniň 2000-nji ýylda 13,8%, 2009-njy ýylda 20,4%-e golaýy degişli boldy. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda döwletimizde azyk önümleri ýetmezçilik edipdi. Azyk garaşsyzlygyny berjaý etmekde azyk senagaty kärhanalaryň ähmiýeti biçak ulydyr. Bu meseläni tiz çözmek maksady bilen döwletimizde birnäçe azyk senagaty kärhanalary guruldy.

Azyk senagat kärhanalary çig mal çeşmelerine baglylykda iki topara bölünýär: ösümlük azyk önümleri; maldarçylyk azyk önümleri. Oba hojalygynda ekilýän ekinleriň miwesini ilat terligine iýmit maksatlary üçin ulanýar. Miweli agaçlardan öndürilýän miweleriň käbirleri kakadylýar, guradylýar. Artyk öndürilen önümler köplenç halatlarda senagat taýdan gaýtadan işlenilip, olardan dürli hili azyk önümleri öndürilýär. Maldarçylyk pudaklaryndan alynýan önümler: et, süýt, ýüň, pile, bal we beýlekiler azyk, ýeňil senagat kärhanalarynda täzedan işlenilýär. Olary gaýtadan işläp dürli et, ýag, süýt önümleri(guta gaplanan etiň dürli görnüşleri, gaýmak, gatyk, peynir), mallaryň ýüňünden- ýüplik, mata, derisinden- gön-teletin, pileden -ýüpek sapak, mata öndürilýär.

1996 –njy ýylda azyk senagatynyň binýadynda Azyk senagaty assosiasıasy döredildi. Onuň işi döwletimizde öndürilýän ähli oba hojalyk önümleriniň azyk görnüşlerini gaýtadan işlemeklige gönükdirildi. Onuň kärhanalary dünýäniň

häzirki zaman enjamlary bilen üpjin edildi. Dünýä ülnülerine laýyk gelýän ýokary hilli, has tagamly azyk önümlerini ilata hödürlemekden ugur alyndy. Assosiasiýada kärhanalaryň 55-si, ýagny, et süýt, ýag kärhanalaryň 29-sy, gök-miwe önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalaryň 8-si, süýji-köke kärhanalarynyň 4-si, alkogolsyz içgiler boýunça 6-sy, çakyr boýunça 8-si bolup, olarda azyklaryň 350-den gowrak görnüşi oňdürilýär. Assosiasiýanyň Balkanda 3, Aşgabatda 7, Ahalda 12, Maryda 13, Lebapda 15, Daşoguzda 5 kärhanasy hereket edýär. Türkmenistan indi taýyar azyk önümlerini özünde öndürýän döwlete öwrüldi. Azyk önümleriň ençemesini indi Türkmenistan daşary döwletlere çykarýar.

Däne üweýän degirmenler döwletimiziň etraplarynyň hemmesinde hem bar. Çörek bişirýän zawodlar welaýat merkezlerinde ikiden-üçden, etrap merkezleriniň hemmesinde, şäherlerde we şäherçeleriň hemmesinde hem gurlan. Olar ilaty çörek önümleri bilen üpjin edýärler. Ol zawodlar çörekleriň dürli görnüşlerini öndürýärler. Un üweýän, çörek bişirýän hususy kärhanalar ähli etraplarda, şäherlerde işleýärler.

1930-njy ýylda Aşgabatda ilkinji konditer fabrigi gurulýar. 1948-nji ýylda ýer titremesi netijesinde weýran bolýar. Soňra 1949-njy ýylda täze fabrika gurulýar we süýji önümlerini öndürip başlaýar. Konditer önümleri Aşgabadyň “Gündogar” süýji fabriginde, Mary, Türkmenabat fabriklerinde öndürilýär. Un kombinatlaryň köpüsinde makaron önümçiligi ýola goýlan.

Türk hünärmenleriň kömegi bilen gurlan Aşgabadyň “Goşant” atly un we makaron önümleri zawodynda ýokary hilli un-makaron önümleri çykarylýar. Zawodda ABŞ-ň, Şweýsariýanyň, Italiýanyň, Germaniýanyň häzirki zaman enjamlary oturdylan. Ruhabat etrabyň Gypjak obasynda Gurbansoltan eje adyndaky çagalar iýmiti zawody işläp başlady. Bu завод dürli hili çagalar iýmitini öndürýär.

2007 –nji ýylda Türkmengala şäherçesinde täze un we unaş fabriginiň işe girizildi. Dünýäde giňden tanalýan öndürijilerden getirilen häzirkî zaman enjamlary bilen üpjün edilen. Her ýyl bu ýerde ýokary sortly unuň 40 müň tonnasy we unaş önümleriň 14 müň tonnasy öndüriler. Zawodda unaşyň 16 görnüşü taýýarlanylýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda konditer önümlerini öndürmeklik hususy hojalyklarda hem ýola goýulýar. Ol kärhanalar halka gerek bolan süýji-kökeleri, tortlaryň dürli görnüşlerini öndürýärler.

Et-süýt önümçiligi. 1929-njy ýylda ilkinji gezek Aşgabatda mal soýulýan döwlet gassaphanasy işe girizildi. 30-njy ýyllaryň başynda bu ýerde ilkinji et senagat kärhanasy döredildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Soýuz döwründen gelýän plan boýunça daýhan birleşikleriň döwlete et tabşyrylmasy ýatyryldy. Şol sebärlî döwletimizdäki Soýuz döwrüniň et kombinatlary ýapyldy. Olar Azyk senagaty assosiasiasynyň düzümine berildi.

Etrap merkezlerinde gaýmak we sary ýag almak üçin süýt önümleri işlenilýärdi. 1930-njy ýyllaryň ahyrynda käbir şäherlerde we etrap merkezlerinde doňdurma öndürilip başlandy. 1950-nji ýylda Balkanabatda suýt zawody, Türkmenabatda, Maryda, Aşgabatda, Daşoguzda, Atamyratda et kombinatlarynda kolbasa öndürýän bölümleri sowadyjy enjamlar bilen üpjün edildi. Öňki işleýän et-süýt kärhanalara täze enjamlar oturdyldy. 1961-nji ýylda Türkmenabatda täze et kombinaty işe berildi. Maryda hem et kombinaty guruldy. 1965-nji ýylda Aşgabatda süýdi gaýtadan işleýän süýt kombinaty, 1966-njy ýylda Tejende, Maryda kuwwatly süýt-ýag zawodlary, 1971-nji ýylda Tagtabazarda süýt zawody guruldy. Atamyrat şäherinde hem süýt zawodyň gurluşygyna başlandy. Ýolöten, Daşoguz, Baýramaly, Halaç, Köneürgenç şäherlerinde we şäherçelerinde süýdi gaýtadan işleýän

zawodlar işe girizildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu zawodlaryň hemmesiniň diýen ýaly durky täzelendi. Azyk assosiasıyasyna degişli edildi. Ak Bugdaý etrabyňyň “Täze-Durmuş” daýhan birleşiginde kiçi zawod gurlup süýtden peýnir, mesge öndürilip başlady. Azyk senagatynda täze pudaklar döredildi. Süýt alynýan önümleriniň görnüşleri giňeldi. Önümçilige süýdi gaýtadan işlemegiň täze usullary ornaşdyryldy. Çykarylan önümlerde süýt-belok konsentratlaryny, ir-iýmişleri we başga goşantlary goşup, dürli süýt önümlerini çykaryp başladylar. Häzir ilaty azyk önümleri bilen doly üpjün etmek ugrunda belli bir netijeler gazanylýar. Ýurdumyz boýunça mesgäniň 5 görnüşi, peýniriň 12 görnüşi, ýagy alynmadyk süýt önümleriniň 20-den gowrak görnüşleri öndürilýär.

Agyz suwy we alkogolsyz içgiler önümçiligi. Türkmenistanyň yssy howa şertlerinde çüýşelere gaplanan agyz suwunyň ähmiýeti, olaryň ýaşayyş üçin zerurdygy hemmelere mälim. Döwletimizde agyz suwuny, serbetli içgileri öndürýän zawodlaryň sany Garaşsyzlyk ýyllarynda köpeldi. Soýuz döwründe agyz suwy we şerbetli içgiler piwo zawodlarynda (Aşgabatda, Maryda, Türkmenabatda, Daşoguzda) öndürilýärdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda daşary ýurt firmalary bilen bilelikde Aşgabatda 2 zawod (“Altyn damja”, “Çeşme”), Maryda, Abadanda, Balkanabatda, Türkmenbaşyda, Türkmenabatda, Daşoguzda, Köneürgençde we Gurbansoltaneje etrabynda agyz suwy zawodlar guruldy. Bejeriş üçin niýetlenen we naharyň gapdalynda içilýän “Berzeňni” diýen suwy öndürmek boýunça ýöriteleşdirilen “Çeşme” zawodynyň öndürýän suwlaryny aşgabatlylar we onuň myhmanlary bilýän bolsalar gerek. Onuň önümi 1999-njy ýylda Madrid şäherinde geçirilen halkara sergisinde “Platina ýyldyzyna” mynasyp boldy. Zawod guýylaryň ikisinden suw alýar: agyz suwy Ýanbaşdan gelýär, mineral suwy bolsa Berzeňnidäki çeşmeden alynýar. Bu ýerde bir ýylda 350 müň

dekalitre barabar alkogolsyz içgiler we 720 müň dekalitre barabar mineral suw öndürilýär.

2005-nji ýylda Arçabilde agyz suwy zawody işe girizildi. Türkiýäniň we Italiýanyň öňdebaryjy şereketleriniň hazirki zaman ünlelere laýyk gelýän enjamlary oturdyldy. Zawoda suw guýmak üçin gerek bolan polietilenterefalat çüýşeler hem kärhananyň özünde öndürilýär. Cüýşe öndürýän 2 sany awtomatlaşdyrylan ulgam bolup, bir ýylda 80 million gap öndürmek üçin niýetlenilendir. Çykarylýan gaplaryň göwrümi 330, 350, 500 millilitre, 1 we 1,5 litre, şeýle-de zawod-da 19 litrlik gaplarda suw çykarýan ulgam oturdylypdyr. Zawodyň ýyllyk kuwwatlylygy 720 müň dekalitre barabar alkogolsyz içgileri we 2023 dekalitre barabar agyz suwuny öndürýär.

Ýakyn wagtda Balkan welaýatynda Magtymguly etrabynyň “Ýeňiş” daýhan birleşiginiň Kurujdeý obasynyň çägendäki Gargyly(Ýç çynar) dag çeşmesiniň suwy ulanylar. 60 metre golaý belentlikden çykýan dag çeşmesiniň suwunyň binýadynda guruljak zawodyň şu ýerde niýetlenilmegi ýöne ýerden däl. Himiýa institutynyň we “Gün” ylmy-önümçilik birleşiginiň hünärmenleriniň baha bermeklerine görä Gargylynyň suwy özüniň himiki düzümi boýunça içmäge örän ýaramlydyr. Zawodyň çaklanylýan kuwwatlylygy her sagatda 0,5-1,5 we 5 litrlik plastiki gaplarda 16 müň litre barabar suw öndürmäge mümkinçiligi bar. Mineral suwdan başgada bu zawodda dürli görnüşli (Türkmen-kola, Ýedigen) içgileri öndürmek göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň paýtagty gözəl Aşgabadynyň ilatyna edilýän jemagat-durmuş hyzmatlarynyň derejesini ýokarlandyrmak, paýtagtymyzyň ilatyny arassa agyz suwy bilen durnukly üpjün etmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti G.Berdimuhammedow Karara gol çekdi. Resminama laýyklykda Aşgabat şäheriniň häkimligine Aşgabat şäherinde agyz suwy zawodynyň taslamasyny düzmek we ony gurmak

barada “Polimeks Insaat Tahhut we Sanai Tijaret A. Ş.” türk firmasyna tabşyryldy. Desga 2008 –nji ýylyň oktýabr aýynda gurlup ulanyl maga berildi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň aladasy bilen Ruhabat etrabynda gök we miwe önümleri işläp bejerýän “Serdar” kärhanasynyň çykarýan taýýar içgilerine halkyň arasynda uly höwes bildirilýär. Esasan hem obalarda we şäherlerde geçirilýän toýlarda, ähli märekelerde “Serdar” kärhanasynyň öndürýän şerbetli içgileri içki bazarlarda, hususy dükanlarda höwes bilen satyn alynýar.

Balyk we konserwa önümçiligi. Döwletimiziň balykçylyk hojalyklary Hazar deňzinden, köllerden, suw howdanlardan, derýalardan tutulýan balyklary işläp bejerýärler. Türkmenistanda balyk tutmaklyk bilen Esenguly, Çekisler, Hazar, Gyzylsuw, Awaza obalarynyň, şäherçeleriniň, şäherleriniň hojalyklary meşgullanýarlar. Olaryň deňizden tutýan balyklary (kefâl, takgaz, çapak, kepir, gyzy, kilka) Türkmenbaşy şäherdäki balyk kombinatda işlenilýär. Dürli konserwa önümleri öndürilýär.

Döwletimiziň içerki suwlarynda: suw howdanlarda, derýalarda, köllerde hem balyk tutmaklyk ýola goýlan. Ol hojalyklar balyklary köpeltmek bilen hem meşgullanýarlar. Şol hojalyklar Tejende, Garagum derýasynyň boýlarynda, Amyderýada welaýat merkezlerine eltmek, balygy duzlamak, kakatmak ýaly işleri ýerine ýetirýärler. Umuman balykçylygy ösdürmeklige döwletimizde uly mümkinçilikler bar. 2009 –njy ýylda Türkmenistanyň içki suwlaryndan 20,7 müň tonna balyk tutuldy. 1997-nji ýylda döwletimizde 1 million, 2001-nji ýylda 1,7 million, 2009 –njy ýylda 1,5 mln sertli guty balyk konserwasy öndürildi.

Gök ekinleriň miwelerinden konserwa öndürmeklik döwletimiziň Garaşsyzlyk ýyllarynda has hem artýar. Mysal üçin 1990-njy ýylda döwletimizde 42 million şertli guty, 2009-

njy ýylda bolsa 226 mln şertli guty konserwa öndürildi, ýa-da onuň öndürilişi 15 ýylda 6 essä golaý artypdyr. Döwletimizde iň uly konserw zawodlary: Abadanda, Ruhabatda, Maryda, Daşogyzda, Türkmenabatda, M.Sopyýew adyndaky daýhan birleşiginde (Akbugdaý atraby), Jeýhun tomat konserw (Serdarabat etraby), Sakar (miwe önümleri zawody), Sandykgaçy (Pendi miwe-konserw), Tejen (tomat-konserw), Baharly (tomat-konserw), Baýramaly (tomat-konserw) şäherlerinde we şäherçelerinde ýerleşýärler.

Ýag senagaty. Azyk senagatynyň köne pudaklarynyň biri hasaplanýar. Baýramalynyň ýag kombinaty 1903-nji ýylda gurlup, pagta arassalaýjy, ýag çykarýan we sabyn gaýnadýan zawodlary özüne birikdirýär. Soňra ikinji завод Daşoguzyň ýag-ekspeller zawody 1942-nji ýylda ulanylmaga berilipdir. Türkmenabatdaky ýag zawody 1979-nji ýylda işläp başlapdyr. Bu kombinatlaryň we zawodlaryň Garaşsyzlyk ýyllarynda durky täzelendi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Balkan welaýatynyň Serdar etrabynda, Lebap welaýatynda Saparmyrat Nyýazow adyndaky etrabyň Amyderýa şäherçesinde täze ýag-ekstraksion zawodyň gurluşygy ýaýbaňlandyryldy. Ol завод Germaniýanyň häzirki zamanenjamlary bilen üpjün edilen. Ahal welaýatynyň Babadaýhan etrabynda hem pagta çigidini işleýän hususy ýag zawody işe girizildi. Ýag öndürmek üçin esasan gowaça çigidi ulanylýar. Soňky ýyllarda Daşoguzyň ýag-ekspeller zawodynda üzüm çigidinden we künjiden ýag öndürmeklik ýola goýlupdyr. Türkmenmillihasabat institutynyň maglumatlaryna görä döwletimizde 1997-nji ýylda 22,1 müň tonna, 2005-nji ýylda 45,5, 2008 –nji ýylda 52,4 müň tonna ösümlik ýagy we 3063 tonna mal ýagy öndürildi.

Duz önümçiligi. Nahar duzuny öndürmeklik Türkmenistanyň azyk senagatynyň köne pudaklarynyň biri hasaplanýar. Türkmenistanda nahar duzunyň ätiýaçylyklary

dürli ojaklarda bar. Şolardan häzir Guwly duz kânlerinden duz gazylyp alynýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda Guwlymaýagyň duz öndürýän zawodynda Merkezi Aziýada ýeke-täk ýodlanan nahar duzy alyjylara ugradylýar.

Çakyr senagaty. Türkmenistanda çakyr öndürilişiniň özboluşly taryhy bar. Taryhçylaryň ýazmagyna görä Gadymy Nusaýda, Merwde we beýleki ýerlerde ýerli üzümlerden çakyr öndürilipdir. Sowet häkimetri ýyllarynda, ýagny 1935-nji ýylda Gökdepede ilkinji üzümpçilik sowhozy döredilip, çakyr zawody gurlypdyr. Häzirki wagtda çakyr zawodlary Aşgabatda (Owdandepede), Abadanda, Türkmenabatda, Gökdepede, Sandykgaçyda, Ýolötende, Garabekewülde, Anewde, Ak Bugdaý etrabyňyň M.Sopyýew adyndaky daýhan birleşiginde işleýärler. Welaýatlarda, etraplarda üzümpçiligiň plantasiýalaryny köpeldip bolsa, ýene-de çakyr zawodlaryny gurmaklyga mümkinçilik döreyär. Türkmenistanda öndürilýän çakyrlyk dünýäniň dürli döwletlerinde geçirilýän Halkara sergilerde baýrakly orunlary eýeleýärler. Geljekde-de bu önümleri dünýäniň dürli döwletlerine çykarmaklyga ähli şertler bar. Owadan, göze gelşikli gaplara salnan "Altyn asyryň önümi" diýen ýazgylý türkmen milli azyk harytlary ýokary hilli tagamlylygy, ýokumlylygy we durumlylygy boýunça dünýä ünlüleriniň talaplaryny ödeýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmeniň datly üzümlerinden taýýarlanan ajaýyp çakyrlyk we beýleki güýçli içgiler halkara ýarmarkalarynda we bäsleşiklerinde altyn medallaryň 71-ne, kümüş medallaryň 47-sine, bürünç medallaryň 18-ne, Super Gran-pri baýragynyň 2-sine, Gran-pri baýragynyň 15-sine, platina ýyldyzynyň 2-sine, köp sanly diplomlara mynasyp boldylar.

§44. Türkmenistanyň ulaglar we aragatnaşyk ulgamynyň geografiýasy

Ulaglar ulgamynyň halk hojalygynyň ähmiýeti. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň hojalygynyň bazar

ykdysadyýetine geçýänligi sebäpli ulaglar ulgamynyň we aragatnaşyk serişdeleriniň ähmiýeti günsaýyn artýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň, medeniýetiniň ösüşini ulagsyz we aragatnaşyksyz göz önüne getirmek asla mümkin däl.

Türkmenistanyň Merkezi Aziýadaky geografiki ýerleşiş ýagdaýyna görä onuň meýdan-çäginde goňşy döwletler dürli hojalyk ýükleri daşýarlar. Howa ýollar arkaly ýolagçy gatnatmaklyk hem ýola goýlan. Türkmenistanyň amatly geografiki ýerleşişine baglylykda onuň üstünden aragatnaşyk ulgamlary hem geçýär. Bu döwletimiziň halkara derejesinde ägirt uly ulag we aragatnaşyk mümkinçiligine eýe bolmagynyň üçin edýär. Türkmenistanyň şeýle amatly ykdysady-geografik ýerleşmegi, goňşy döwletler bilen agzybirlikde-dostukly, parahatçylykly ýaşasmagy daşary döwletleriň ençemesinde uly gyzyklanma döredýär. Goňşy döwletleriň ýük we ýolagçy gatnatmaklarynda hiç-hili päsgelçilik ýok. Şol sebäpli Türkmenistanyň awtomobil, demir we howa ýollary halkara ýükleri, ýolagçylary gatnatmak üçin amatlydyr.

Halk hojalygynyň ähli pudaklarynyň ösdürilmegi we göwnejaý işlemegi köp babatda ulag ulgamynyň dogry hem-de sazlaşykly işlemegine baglydyr. Häzirki wagtda ulaglar maddy önümçiligiň iňňän möhüm pudaklarynyň biri bolup durýar. Çig mallary ulanyljak, öndürilen önümleriň sarp ediljek ýerlerine ulaglar eltýärler. Şeýlelikde, tutuşlygyna önüm öndürmek işine ulaglar gatnaşýarlar. Ulag we aragatnaşyk serişdeleri senagat, oba hojalyk pudaklarynyň we ýurdumyzyň ykdysady sebitleriniň arasyndaky arabaglanyşygyň üçin edýärler. Ulag we aragatnaşyk ulgamlary ykdysady, syýasy, medeni, durmuş meseleleri babatda halk hojalygynyň ähli pudaklaryny we ýurdumyzyň bir-birinden ençeme daşlykda ýerleşýän dürli welaýatlaryny, etraplaryny bir bütewi ýagdaýda baglanyşdyrýarlar.

Biziň döwletimizde ulaglar ulgamynyň ähli görnüşleri ösendir. Olar biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyrlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda olaryň köpüsiniň durky täzelendi. Ýurdumyzyň hojalyk ulgamy täze aragatnaşyk enjamlary we ulaglaryň dürli görnüşleri bilen üpjün edildi. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap Türkmenistanyň ykdysady we goranmak kuwwatyny artdyrmak we ony hemmetaraplaýyn ösdürmek üçin ulaglar ulgamyna uly ähmiýet berildi. Geografiki taýdan amatly ýagdaýda ýerleşen Türkmenistan we goňşy döwletler üçin ulaglaryň, hem-de göwnejaý ösen aragatnaşygyň ägirt uly ähmiýeti bar.

Ulag hyzmatlary önümiň özüne düşýän gymmatynyň 10-15% aralygyndaky işini ýerine ýetirýär diýip köp ykdysadçylar belleýärler. Ulag ulgamlarynyň döwletimizde ösüşiniň özboluşly taryhy bar. Olaryň ulgamy senagatyň, oba hojalygynyň, durmuş hyzmatynyň ösmegi bilen ugurdaş ösýärler. Ulaglar ulgamy Türkmenistanyň içki we daşky ýük gatnawynda uly ähmiýete eýedir. Ulag ulgamlarynyň hyzmatyndan peýdalanman, daşky, içki söwda we önümçilik gatnaşyklary amala aşyryp bolmaýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçýänligi sebäpli Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap döwletimizde ulaglar we aragatnaşyk ulgamlaryny ösdürmeklige uly üns berilip başlandy. Soýuz döwründe Türkmenistanyň ýollarynyň durkuny täzelemeklige we täze ýollary gurmaklyga düýbünden üns berilmedi. Bu işleri amala aşyrmak üçin serişdeler göýberilmedi. Aragatnaşygyň täze görnüşleri hojalyga we durmuşa ornaşdyrylmady. Şu gaýragoýulmasyz meseleleri aradan aýyrmak üçin Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap, döwletimizdäki ykdysady, maliýe kynçylyklara garamazdan täze ýollaryň gurluşygyna başlanyldy. Döwletimizde 2010-2020-nji ýyllara çenli Türkmenistany ykdysady, medeni, syýasy taýdan ösdürmekligiň Milli Maksatnamalarynda gara we demir ýollary, gaz, nebit we suw geçirijileri gurmaklyga

döwlet derejesinde uly üns berilýär. Gysga möhletniň içinde paýtagtymyzda, welaýat, etrap merkezlerinde gara ýollaryň durkuny täzelemeklige girişildi. Türkmenistanyň ilatly mesgenleri gysga wagtyň içinde gazlaşdyryldy. Garaşsyzlygyň gysga döwrüniň içinde Tejen - Sarahs –Maşat, Türkmenabat-Atamyrat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýollary guruldy.

Tejen-Sarahs-Maşat demir ýolunyň açylmagy bilen Türkmenistan we goňşy döwletler bu ulag ulgamy arkaly Eýrana, Pars aýlagy kenary döwletlere çykyp bilýärler. Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoluň işe girizilmegi bilen, Daşoguz welaýaty döwletimiziň hemme welaýatlary bilen demir ýol arkaly ykdysady gatnaşyklary amala aşyryp bilýär. Bu demir ýoluň üsti bilen Türkmenistan Gazagystana, Russiýa we Günübatar Ýewropa döwletlerine çykmaga mümkinçilik aldy.

Ulaglaryň pudaklarynyň geografiýasy. Türkmenistanyň çäginde hojalygyny ösdürmek üçin ulaglaryň zerur bolan ähli görnüşleri bar. Döwletimizde ulaglar ulgamynyň birnäçe pudaklary hereket edýärler. Olardan: demir ýol, gara ýol, howa, deňiz, derýa, nebit we gaz geçirijiler pudaklaryň hojalyk ähmiýetleri has ulydyr. Türkmenistanyň meýdan-çägininiň giňligi sebäpli olaryň gür toplumyny döretmek kyn. Şol sebäpli olar hojalyk taýdan in zerur ugurlara çekilýär.

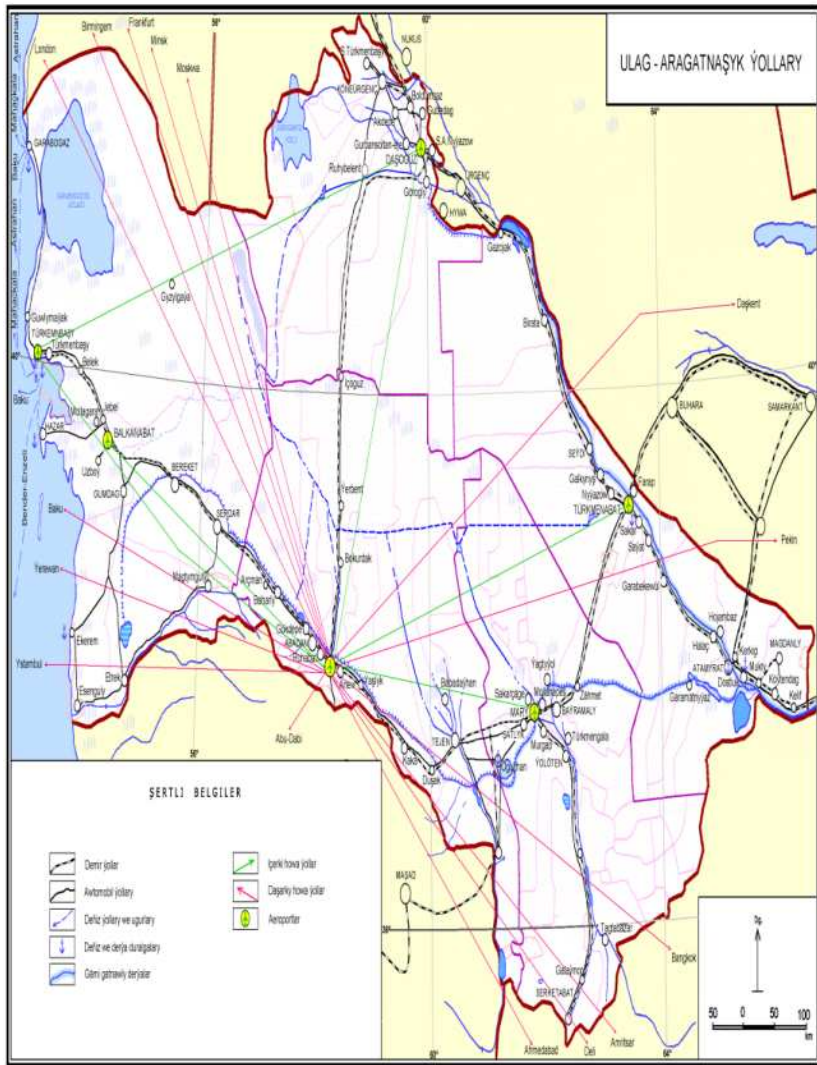
Demir ýol ulaglary. Patyşa Russiýasy ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda Merkezi Aziýany basyp almagyň niýetinde boldy. Olar ahyry Türküstan general-gubernatorlygyny döredip Orenburg şaherinden Daşkende çenli demir ýol gurmaly diýen netijä geldiler. Owgan meselesi boýunça Angliýa bilen Russiýanyň arasynda syýasy gatnaşyklaryň ýitileşmegi bilen demir ýoly gurmaklygy çaltlaşdyrmaly boldular. 1880-nji ýylyň Noyabr aýynyň 25-inde Mihaýlow (häzir S.Türkmenbaýy) aýlagynyň kenaryndan Zakaspi demir ýolunyň gurluşygy başlandy. Demir ýol 1886-njy ýylyň aýagyna ony

Amyderýanyň çep kenaryna çenli gurup gutarypdylar. 1886-njy ýylyň Dekabr aýynyň 3-ine ilkinji poýezd Çärjew(hazirki Türkmenabada) gelipdir. Soňra ýoly Samarkanda çenli dowam etmek zerurlygy ýüze çykýar.

1897-1898-nji ýyllarda uzynlygy (293 werst=310,58 km.) bolan Merw-Guşgy(Mary-Serhetabat) demir ýol sahasynyň gurluşygy başlanyp, 1898-nji ýylyň dekabry aýynyň 4-ne tamamlapdyrlar. Eýýäm 1896-1898-nji ýyllarda Zakaspiý demir ýoly boýunça Russiýanyň dokma senagaty üçin talap edilýan ähli pagtanyň tas üçden birini diýen ýaly daşamak üpjün edildi. Ondan öň Russiýa pagtany Amerikadan we Angliýadan satyn alýar ekeni.

1945-nji ýyldan başlap parowozlar teplovozlar bilen çalşyrylyp başlandy. Aşgabatda teplovoz depozy guruldy. Beýik Watançylyk urşundan soň, ýagny 1947-1955-nji ýyllarda uzynlygy 627 km. bolan Çärjew-Goňrat(Türkmenabat-Goňrat) demir ýolunyň gurluşygy tamamlanyp işe berildi.

Netijede, Daşoguz welaýaty respublikanyň beýleki welaýatlary bilen demir ýol arkaly birleşdi. Bu ýoluň gurluşygy ýene-de dowam etdirilip 1967-1972-nji ýyllarda Goňrat-Beýnew (410 km.) we 1979-njy ýylda Beýnew-Makat demir ýoly boýunça poýezdleriň hereketi başlandy. Bu ýoluň gurulmagy bilen Türkmenistan Çärjewiň (Türkmenabat) üsti bilen Moskwa gysga ýol bilen çykalga aldy. Ozalky Krasnowodsk-Çärjew-Daşkent-Orenburg-Moskwa demir ýolunyň ýerine Çärjew-Goňrat-Beýnew-Makat-Moskwa ýoly açylyp öňküsinden 702 km, diýmek Aşgabat-

Moskwa aralygyn wagty 14 sagat gysgaldy. Soňra dürli wagtlarda Nebitdag-Byşka, Mykry-Gowurdak, Tahiýadaş-Köneürgenç ýollary guruldy.

1992-nji ýylyň noyabr aýyň 19-nda Türkmenistan demir ýol uprawleniýesi(häzir ministrlik) döredildi. Döwletimiz özbaşdaklygyny gazanany bäri bitnäçe ugurlara demir ýollaryň gurluşygy başlandy. 1975-nji ýyldan bäri Transaziýa demir ýoluny gurmak hakda gürrüň gozgalýardy. Emma SSSR-iň syýasy ýagdaýlary ony gurmaklyga mümkinçilik bermedi. 1991-nji ýylda bu meselä ýene gaýdyp gelindi. Onuň Aşgabatda maslahaty geçirilip, 1992-nji ýylyň Ýanwary aýynda gurluşygy başlandy. Uzynlygy 132 km. bolan Tejen-Sarahs ýoly 1996-njy ýylda ulanylmaga berildi. Sarahs halkara stansiýasy 2,5 mln. tonna ýüki geçirip bilýär. Bu ýoluň gurulmagy bilen Stambul-Tähran-Maşat-Sarahs-Türkmenabat-Daşkent-Alma-Ata- Drujba-Urumçi-Pekin (10800 km) ýoldan dürli ýükler gatnatmaga mümkinçilik döredi. EKO – Halkara ykdysady guramasynyň çäginde ony Stambula çenli uzaltmak göz önünde tutulýar. Wagonlara, poýezdlere bökdençsizlik bolmaz ýaly Sarahsda uzynlygy 5 km bolan goşmaça demir ýol bölümi guryldy. Ol tranzit poýezdleri gözden geçirmek üçin edilen.

Aşgabatdan Köýtendaga demir ýol arkaly ýük äkidilende Özbegistanyň Kagan duralgasynyň üstünden äkidilýärdi. Türkmenistan şol ýükleriň bir tonnasyna 6-8 dollar töleýärdi. Atamyrat-Kerkiçi aralyga Amyderýanyň üstünden köpri gurulýar. Türkmenabat-Atamyrat (203 km) aralygyna demir ýol gurlup ulanylmaga berildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Köneürgenç-Saparmyrat Türkmenbaşy etraby aralygyna 1997-nji ýylda demir ýol eltilipdi. Ondan Kerneý känine hem çekmek göz önüne tutulýar.

Häzir Aşgabat-Garagum-Daşoguz (560 km) aralyga demir ýol iki tarapdan gurlup, 2006-njy ýylyň fewral aýynyň baýramçylyk günlerine ulanylmaga berildi. Şu demir ýollaryň gurulmagy döwletimiziň tebigy baýlyklaryny özleşdirmäge, ykdysadyýeti ösdürmäge, öndüriji güýçleri endigan ýerleşdirmäge kömek edýär. Bu demir ýoluň üsti bilen Russiýa, Gazagystana we Ýewropa döwletlerine göni çykalga açylýar. Şeýlede, Ýewropa we goňşy döwletler bu demir ýol arkaly Pars aýlagy döwletlere çykyp bilýärler. Türkmen-gazak gepleşikleriniň barşynda (2007, Ruhnama aýy, Aşgabat şäh.) Aktau-Türkmenbaşy aralygynda parom gatnawyny açmagyň hem-de Türkmenbaşy-Aktau-Atyrau-Astrahan gara ýolunyň dolulygyna durkuny täzelemegiň mümkinçilikleri ara alnyp maslahatlaşyldy. Bu taslamalaryň her biri Hazaryň kenar ýakasynda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek ugrunda edilýän ädimleriň başlangyjydyr.

Awtoulag ýollar. Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösmegi we halkyň hal ýagdaýynyň ýokarlanmagy bilen birlikde awtomobil ulaglary aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Ulaglaryň beýleki görnüşleri bilen bir hatarda awtomobil ulagy senagat we oba hojalyk önümleriniň dolanyşygyny üpjün edýär. Düýpli gurluşygyň hajatlaryny kanagatlandyrýar. Şäherlerde, oba ýerlerinde we halkara gatnawlarynda ýolagçylaryň we dürli ýükleriň gatnadylmagyny amala aşyrýar. Türkmenistanyň awtomobil ulaglary halk hojalygynyň pudagy hökmünde sowet häkimiýetiniň ýyllary içinde döredi. Garaşsyzlyk ýyllarynda uly ösüşe eýe boldy.

Türkmenistanda rewolýusiýadan öňki döwürde awtomobilleriň ýoklugy sebäpli awtomobil ýollar ýok diýen ýalydy. Aşgabatda diňe daşary ýurtda öndürilen awtomobilleriň üçüsi bardy. Olar hem hususy adamlara degişli eken.

Patyşa hökümeti özüniň syýasy we harby maksatlaryny göz önüne tutup, diňe serhetýaka sebitlerinde ýol gurluşygyny

geçiripdir. Merw-Guşgy, Tejen-Sarahs, Gyzyrlybat-Garrygala we Çekişler aralygyndaky gumak ýollar bolupdyr. 1887-1888-nji ýyllarda Aşgabatdan Persiýa bilen serhede çenli iň ýakyn aralygy birleşdirýän ýol çekilipdir. Howdan (pars) şossesi diýen ady alan bu ýol pars häkimiýetleri tarapyndan Maşada çenli gurlupdyr. Russiýanyň Persiýa bilen söwda gatnaşyklary üçin möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

1924-nji ýylda Türkmenistan SSR-i döredileninden soň respublikanyň hökümeti tarapyndan Aşgabatda “Respublikan awtoulaglary” paýdarlar jemgyýeti emele geldi. Şonuň binýadynda bolsa 1927-nji ýylda “Awtosenagatsöwda” paýdarlar jemgyýetiniň Türkmenistan bölümi döredilidir. 1930-njy ýylda “Awtosenagatsöwda” paýdarlar jemgyýetiniň binýadynda Bütinsoýuz “Soýuztrans” awtoulaglar guramasynyň Türkmenistan bölümi döredilipdir. Aşgabatdaky, Çärjewdäki (Türkmenabatdaky) we Gyzyrlybatdaky(Serdardaky) awtokolonnalar şonuň düzümine girizilipdir.

Awtomobil ulaglarynyň ösdürilmegi Garagum çölüniň genji-hazynalaryny özleşdirip başlamaga mümkinçilik dörettdi. 1933-nji ýylda Moskwa-Garagum çöli- Moskwa aralygynda taryhy awtomobil ýörişiniň geçirilmegi respublikamyzyň çöllük sebitleriniň tebigy baýlyklaryny özleşdirmek babatda iş ýüzünde uly ähmiýete eýe boldy. Netijede Sowet ýurdunyň dürli kysymly maşynlary çöllük şertlerde synagdan geçirilipdir.

Türkmenistanyň awtomobil ulaglary Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda ägirt uly işleri bitirdi. Gazanylan beýik Ýeňişe mynasyp goşandyny goşdy. Ulaglaryň beýleki görnüşleri ýaly, awtomobil ulaglary ulgamy hem öz işini harby şertlerde çalt üýtgedip guramagyň hötdesinden geldi. Şonda awtomobil ulaglarynyň ep-esli bölegi harby birikmeleriniň garamagyna berildi. Uruşdan soňky ýyllarda respublikamyzyň ykdysadyýeti çalt depginlerde ösdi. Awtomobil ulaglary arkaly ýolagçy

gatnadylyşynyň we ýükleriň daşalyşynyň möçberleri ep-esli artdy. 1958-nji ýylda Türkmenistanda awtomobil transporty ministrlygi döredildi. Awtomobil parky has artyp başlady. Şol ýyllardan başlap welaýatlardan etrap merkezlerine gara(asfalt) ýollar çekilip başlandy. Welaýat merkezlerinde asfalt öndürýän zawodlar guruldy. Şeýlelikde, Daşoguz welaýatynda: Daşoguz-Gurbansoltaneje(Ýylanly)-Akdepe(Leninsk), Daşoguz-Boldumsaz(Kalininsk)-Köneürgenç, Daşoguz-Gubadag awtomobil ýollaryny asfaltlamaga başladylar.

Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda 1965-nji ýyldan başlap trolleýbus gatnawy ýola goýuldy. 1960-1970-nji ýyllar aralygynda Aşgabat-Serdar- Bereket-Gumdag, Aşgabat-Tejen-Mary-Türkmenabat-Atamyrat, Balkanabat-Belek-Türkmenbaşy, Jebel-Hazar, Änew-Kaka-Tejen, Tejen-Howuzhan, Dänew-Seýdi, Murgap-Ýölöten-Sandykgaçy, Kerkiçi- Hojambaz-Beşir we beýleki ýollar guruldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatlaryň, etraplaryň, daýhan birleşikleriniň we olaryň ähli obalaryna asfaltlanan awtomobil ýollary çekildi. Şäherleriň içindäki ýollar dünýä durkuna laýyk getirilýär. Aşgabat- Arçman aralygyna ikitaraplaýyn ýol çekildi. Bu ýoly Türkmenbaşy şäherine ýetirmek meýilnamalaşdyrylýar. Biziň günlerimizde Aşgabat – Farap aralygyna iki taraplaýyn gatnawly ýoluň gurluşygy dowam edýär. Aşgabat – Garagum –Daşoguz aralygyna has giňeldilen ýol çekilýär. Onuň eýýäm 300 kilometrden köprägi guruldy. Bu ikitaraplaýyn ýoly 2010-njy ýylda gutarmak göz önüne tutulýar. Bu gurulýan ýollaryň döwletimiz üçin ykdysady ähmiýeti bolman, eýsem halkara ähmiýeti has hem uludyr. Bu ýollar arkaly döwletimizde dürli ýükler gatnadylýar. Daşary döwletlerden getirilýän üstaşyr ýükler hem köp gatnadylýar. Bu ýollaryň diňe bir ýük gatnatmakda däl, eýsem ýolagçy gatnatmakda hem ähmiýeti uludyr.

Ulaglaryň beýleki görnüşleriniň geografiýasy. **Howa ulagy.** Türkmenistanda ilkinji howa ulagy 1927-nji ýylda peýda boldy. Ol Dörtgüliň we Täze Ürgenjiň üsti bilen Türkmenabady Daşoguz bilen birleşdirdi. 1928-nji ýylda şol ugurda yzygiderli uçuşlar amala aşyrylyp başlandy. Germaniýadan satyn alnan dört orunly Ýu-13 ýolagçy uçary we SSSR-de öndürilen K-4 uçary uçuş geçirýärdi. Şol mahal Türkmenabadyň awiaotrýadynda bary-ýogy 8 uçar bardy. 1932-nji ýylda Türkmenistanyň raýat howa flotuna täze gurluşdaky SSSR-de öndürilen ýolagçy uçarlarynyň köp sanlysy gelip gowuşdy. Bular alty orunlyk K-5 we on iki orunlyk ANT-9 uçarlarydyr. 1932-nji ýylda Aşgabat şäherinde aerodrom guruldy. 1934-nji ýylyň ahyrynda bolsa biri PO-2 uçarlaryndan, beýlekisi bolsa halk hojalyk ýüklerini daşamak üçin dört orunly TB-3 uçarlaryndan ybarat iki sany awiabolüm döredildi. 1934-nji ýyldan başlap PO-2 uçarlaryň kömegi bilen Kükürt zawodyndan (Derweze) kükürt daşalyp başlandy. Ol ýere TB-3 uçarlary her hili senagat enjamlaryny getirýärdi. 1935-nji ýylda Garagum çölüniň üsti bilen täze Aşgabat-Daşoguz howa ýol ugruny özleşdirdiler.

Beýik Watançylyk urşunyň ilkinji günlerinde Türkmenistanyň raýat awiasiyasy müdirliginiň awiasürijileri fronta meýletinlik bilen gidip, Watanymyzyň garaşsyzlygyny gahrymançylyk bilen goradylar. 1944-nji ýylda Türkmenistanda ilkinji LI-2 uçarlary peýda boldy. Olar Bakuwyň, Astrahanyň we Wolgogradyň üsti bilen Aşgabatdan Moskwa ýolagçylary gatnatmagy hem-de poçtany daşamagy amala aşyrdylar. 1946-njy ýylda SSSR-iň we respublikamyzyň howa ýollarynda täze IL-12, IL-14, An-2, ÝaK-12 uçarlary uçup başlady.

Geçen asyryň ellinji ýyllarynyň ortalarynda awiasiyada tehniki rewolýusiýa amala aşyryldy. Uçarlarda porşenli dwigatelleriň ornuna kuwwatly hem-de ýeňil reaktiw

dwigatelleri bilen çalşyryldy. TU-134, TU-154, IL-62 ýaly täze uçarlar peýda boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýat merkezlerinde we paýtagtda ýerleşýän aeroportlaryň durky täzelendi. Aşgabatda gurluşygy taşlanan Halkara aeroportiň gurluşygy Garaşsyzlyk ýyllarynda tamamlanyp ulanylmaga berildi. Şeýlelikde, ol halkara duralgasyna öwrüldi. Ýurdumyzdaky aeroportlar häzirki zaman nawigasion enjamlary bilen üpjün edildi. Has kämilleşen, dünýä ülnüne laýyk gelýän “Boing” uçarlary satyn alyndy. Türkmenistan döwleti indi dünýäniň köp döwletleri bilen özbaşdak aragatnaşyk saklaýar. Paýtagtymyz Aşgabatdan Ýewropa, Amerika, Aziýa ýurtlaryna uçarlar yzygider gatnaýarlar. Aşgabadýň üstünden dünýäniň dürli döwletleriniň uçarlary gonup geçýärler.

Deňiz ulaglarynyň ösüşi Zakaspi demir ýolunyň döredilmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. 1896-njy ýylda Krasnowodsk aýlagyna demir ýol çekileninden soň bu ýerdäki öňki berkitme galasy möhüm deňiz portuna öwrüldi. Şol portuň üsti bilen Ýewropa, Russiýasynyň Orta Aziýa bilen barha giňeýän ulaglar aragatnaşyklary amala aşyrylýardy.

Türkmenistanda sowet häkimiýetiniň berkarar edilmegi bilen onuň halk hojalygynda ulaglary ösdürmek meselesi orta atyldy. Deňiz ulaglary Beýik Watançylyk urşunyň barşynda möhüm ähmiýete eýe boldy. Sowet goşunlarynyň yza çekilýän kynçylykly döwründe Donbasyň kömür şahtalarynyň, Demirgazyk Kawkazyň nebit promyselleriniň enjamlary, Harkowyň traktor zawodynyň stanoklary we ýurdumyzyň sökülip aýrylan beýleki kärhanalary Krasnowodsk portunyň üsti bilen gündogara geçirildi. Türkmenistan uruşdan soňky ýyllarda halk hojalygynda täze üstünlikleri gazandy. Krasnowodsk porty respublikamyzyň iň iri porty bolmak bilen, 1946-njy ýylda özüniň 50 ýyllygyny belläp geçdi. 1957-nji ýylda Krasnowodsk burnagynyň üstünden kanal çekildi, munuň

özi porta gämilerin aralaşmagyny has gowulandyrdy. Ýük dolanşygy we ýolagçy gatnadylyşy ýylsaýyn artyp başlady.

1962-nji ýyldan başlap Türkmenbaşy -Baku aralygynda parom gatnawy ýola goýuldy. Onuň ilkinji gatnawy 1962-nji ýylyň noýabr aýynyň 22-inde işe başlap, ikinji tapgyry 1964-nji ýylda işe girizildi. Parom gatnawy ýük gatnawy ösdürmekde uly ähmiýete eýe boldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenbaşy deňiz portunyň durky täzelendi. Täze gämiler satyn alyndy. Bu deňiz portuň üsti bilen üstaşyr ýükler hem gatnadylýar. Umuman bu deňiz port Türkmenistanyň deňiz derwezesi hasaplanýar.

Türkmenistanyň derýa ulaglary Amyderýada, Garagum derýada ýük we ýolagçy gatnatmaklygy amala aşyrmakdan ybaratdyr. Türkmenistanyň deňiz, derýa ulaglaryna “Türkmendeňizderýa ýollary” mudürligi ýolbaşçylyk edýär. Orta Aziýada in uly derýalaryň biri bolan Amyderýa gadymy wagtlardan bäri Hindistandan, Täjigistandan we Owganystandan Horezm jülgesiniň sebitlerine tarap suw ýoly bolup hyzmat edýär.

Beýik Watançylyk urşy Amyderýanyň ýükleriniň daşalyşynyň ugruny üýtgetdi. Eger öňler derýanyň aşak akymларыndan pagta soň demir ýolda wagonlara ýüklemek üçin Türkmenabada daşalardy. Indi pagtany tersine derýanyň aşaky akymларыna we Aral deňziniň üsti bilen ýurduň jümmüşlerine alyp gitmeli boldy. Sebäbi, Orta Aziýa demir ýoly arkaly köplenç harby ýükler gatnadylýardy. 1942-nji ýylda Amyderýada ýüzüş geçirmegiň taryhynyň бүтин dowamynda ilkinji gezek derýanyň hanasyny birsyhly üýtgedip durýandygyna garamazdan, gämiler gyşyna-da gabalan ýagdaýa düşmән ýüzüş etdiler.

Uruş gutarandan soň Amyderýa gämiçiligi Aral gämiçiligi bilen birleşdirildi. Munuň özi Türkmenistanyň derýa flotunyň tehniki binýadyny bir ýere jemlemäge we

pugtalandyrmaga mümkinçilik berdi. Derýadan deňize we deňizden derýa ýükleriň daşalyşyny gurnamagy gowulandyrdy. Beýik Watançylyk urşundan soň Türkmenabat-Goňrat demir ýolunyň gurulmagy bilen gatnadylýan ýükler, indi demir ýol arkaly gatnadylyp başlanýar. Oňa garamazdan 1950-1960-njy ýyllarda Amyderýada ýük daşalyşy 2 esse artdy. 1960-1970-nji ýyllarda hem ýük dolanşygy köpeldi. 1970-nji ýylda derýa ulaglary 91 sany özi ýöreyän gämileri bolup ýük göterijiligi has artdy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Amyderýanyň floty güýçlendirildi. Gatnadylýan ýükleriň möçberi köpeldi.

Geçen asyryň 60-70 –ýyllarynda Garagum derýanyň gurulmagy bilen Başsakadan Zähmede çenli gämi gatnawy ýola goýuldy. Bu aralykda gurluşyk çig mallary, senagat we oba hojalyk harytlary gatnadylýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda täze gämiler satyn alyndy. 2007-nji ýyldan başlap Zähmetden Başsaka tarap gämilerde ýolagçy hem gatnatmak ýola goýuldy.

Nebit – gaz, suw turba geçirijiler. 1950-nji ýyllardan başap Türkmenistanda nebit-gaz senagatynyň ösmegi bilen turbageçiriji ulaglar döredi. Türkmenistanda nebit we gaz ilki Günbatar Türkmenistanda çykarylyp başlandy. Nebit Gumdagda, Çelekende, Ekeremde, Goturdepede, Barsagelmezde, Burunda, Hazar deňzinde Jdanow bankasynda(Jygalybeg) we beýleki ýerlerde çykarylyp başlanýar. Ilkinji nebit geçirijisi uzynlygy 40 km bolan Gumdag-Byşka aralygyna gurulýar. Soňra ol ýerden demir ýol arkaly Türkmenbaşa, nebit arassalaýjy zawoda äkidilipdir. 1947-nji ýylda Byşka-Türkmenbaşy aralyga (uzynlygy 178 km) uly nebit geçiriji guruldy. Şondan 1949-njy ýylyň maý aýynyň 1-ne nebit arassalaýjy zawoda çig mal getirilipdir. Gumdagda nebitiň köp çykarylyp başlanmagy bilen nebit geçirijiniň güýji ýetmänligi sebäpli demir ýol arkaly hem gatnadylýar. Soňra Byşkadan Türkmenbaşa uly nebit geçiriji 1953-nji ýylda gurlup gutarylýar. 1959-njy ýylda Hazar-Belek aralyga nebit geçiriji çekilipdir. Goturdepede nebit köp çykarylyp başlandan soň

Goturdepe-Belek aralyga nebit geçiriji gurulýar. Netijede 1960-njy ýylda Türkmenistanda nebit geçirijiniň uzynlygy 345 km bolan bolsa, 1970-nji ýylda 627,5 km-e barypdyr, diýmek 1,8 esse ösüpdir.

1952-1968-nji ýyllarda Byşka-Nebitdag (30 km), Azizbekow-Hazar-Garagel, Gumdag-Balkanabat(47km), Goturdepe-Belek-Türkmenbaşy(168 km), Goturdepe-Hazar (58 km), Belek-Balkanabat (71 km), Barsagelmez-Byşka gurulyp, ählisiniň uzynlygy 824 km boldy. 1970-nji ýylda uzynlygy 396 km Maý-Aşgabat-Abadan gaz geçiriji gurlup Aşgabada we Abadana tebigy gaz getirildi. Sakar-Türkmenabat-Dänew-54km; Mollaker-Mary (Azot dökünleri zawody) –108 km; Samandepi-Mübärek- 100 km; Garaçöp-Guşgy-15 km gaz geçirijiler ulanylmaga berildi.

Ýurdyň dündogarynda Ojak we Naýyp gaz ýataklarynyň açylmagy bilen has uly gaz geçirijisi guruldy. Oňa Orta-Aziýa-Merkez gaz geçirijisi diýip atlandyrylyp onuň gurluşygy 1967-nji ýylda tamamlandy. Onuň ikinji şahasy 1970-nji ýylda işe girizildi. Onuň çig maly bolup Kükürtli, Ojak, Naýyp ýataklary hyzmat edýärdi. Şeýlelikde olaryň uzynlygy: 1-nji nobatdakysy-1087 km bolup Ojakdan başlanýar. 2-nji şahasy-1159 km, 3-njisi – 2530 km bolup Gumdagdan başlanýar. Orta Aziýa-Merkeziň 4-nji şahasy –2644 km, ol Şatlykdan başlanýar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmen gaz gözleýjileri 17 sany iri gaz ýatakalryny açdylar. Ol ýataklar Lebap, Mary, Daşoguz welaýatlarynda Beşir, Garaşsyzlyk, Bitaraplyk, Pirguýy, Seýrap, Zorkak, Sarygum gaz ýataklarydyr. Häzirki wagtda Türkmenistanda ähli obalara, şäherlere, şäherçelere tebigy gaz çekildi. Tebigy gaz halka mugt berilýär. Bu öz gezeginde tebigy ösümlik, tokay baýlyklary goramaga şert döredýär. Bazar ykdysadyýetine geçiş

döwründe halkyň maddy hal-ýagdaýyny gowylandyrmaga kömek edýär.

Aragatnaşyk ulgamynyň geografiýasy. Türkmenistanda aragatnaşyk toplumynyň düýbi sowet häkimeti ýyllary içinde tutuldy. Geçen asyryň 50-60 –njy ýyllaryndan başlap ähli etraplara, daýhan birleşiklere radio, aragatnaşyk(poçta, telegraf, telefon) ulgamlary çekilip başlandy. Şäherlerde, şäherçelerde, obalarda döredilen aragatnaşyk merkezlerinde ilaty ýurdumyzda çykarylýan gündelik, hepdelik, aýlyk metbugat neşirleri(gazet, jurnallar) bilen üpjün edýärdiler. 80 – 90 –njy ýyllarda şäher, oba ilat mesgenlerine köpçülikleýin telefon çekilip ugraldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda hojalygymyzyň bazar ykdysadyýetine geçip başlamagy bilen aragatnaşyk ulgamyna döwlet möçberinde uly üns berildi. Ýurdumyzda aragatnaşygy ösdürmeklige Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaýy elmydama üns merkezinde saklady. Bu ulgamyň kärhanalary häzirki zaman täze tehnikasy we tehnologiýasy bilen üpjün edildi. Sanlyja ýyllaryň dowamynda döwletimizde ýüzlerçe telefon, telegraf stansiýalary peýda boldy. Häzir telefonly raýatlaryň öýleriniň sany el telefonlary hasap etmände milliona golaýlaýar. Aşgabat şäheri welaýat merkezleri bilen optiki-süýümlü ulgamlar bilen birleşdirilen. Kosmos hemralarynyň kömegi bilen amala aşyrylýan aragatnaşyk ulgamlaryndan ilat köpçüligi peýdalanýar. Türkmenistanyň şäherleriniň köpüsiniň ilaty kosmos hemralarynyň kömegi arkaly dünýäniň köp dowletleriniň 600-e golaý teleekranlarynda görkezilýän gepleşiklere tomaşa edýärler. Aşgabat şäher telestudiýasy 4 sany teleýaýlym boýunça gepleşikleri amala aşyrýar. Aşgabatda täze telebaşnya gurmaklyk göz önünde tutulýar.

Aşgabat şäheriniň we welaýat merkezleriniň köp kärhanalary internet ulgamy bilen baglanyşykly. Döwletimizde

döredilen hususy kärhanalaryň köpüsi internet ulgamynyň hyzmatyndan peýdalanýar. 2007 –nji ýylyň mart aýynda Hormatly Prezidentimiz G.Berdimuhammedow Türkmenistanda internet tehnologiýasynyň ösdürilmegine ak ýol açdy. Türkmenistanda internet-kafeniň döredilmeginiň we onuň ulgamynyň hemişe giňeldilmeginiň zerurdygyny belledi. Bu işleri amala aşyrmak “Türkmentelekom” döwlet elektroaragatnaşyk kompaniýasynyň üstüne ýüklenildi. Bu kompaniýa “Türkmenonlaýn” taslamasy boýunça döwletimiziň ähli welaýatlarynda, şäherlerinde täze merkezleri döretdi. Şu mynasybetli 2007 –nji ýylyň Garaşsyzlyk baýramynyň öňüsyrasynda telekommunikasiýa tehnologiýasy boýunça “Türkmentel- 2007” Halkara sergisi geçirildi.

Türkmenistanyň hojalyk pudaklarynyň ösmegi bilen ulaglar we aragatnaşyk ulgamlarynyň ugurdaş, hem-de baglanyşykly ösmekligine garaşylýar. Sebäbi bu ulgamlar bir-birleri bilen aýrylmaz baglanyşykly. Senagatyň, oba hojalygyň, durmuş hyzmaty gullugyň esasy işleri ulaglar we aragatnaşyk ulgamlaryň üsti bilen amala aşyrylýar. 2010-2020-nji ýyllara çenli döwletimizde täze demir ýollaryň gurulmagyna garaşylýar. Ýakyn geljekde Hazar deňziň gundogar kenary boýunça demir ýoluň gurluşygyna başlanylýar. Öň belleýşimiz ýaly bu demir ýol Ýewropa döwletlerini, Russiýany, Gazagystany, Merkezi Aziýanyň beýleki döwletlerini Eýran, Türkiýe, Arap ýurtlary bilen baglanyşdyrýar. Bu halkara ähmiýetli ýoluň gurulmagy sebitdäki döwletleriň ykdysadyýetini ösdürer. Syýasy gatnaşyklary häzirkä garanda has kämilleşdirer we durnuklylyga getirer.

Ýurdumyzyň gündogarynda Köýtendag sebitlerini özleşdirmek bilen baglanyşykly Kerkiçi-Atamyrat aralygynda Amyderýanyň üstünden demir yol we awtomobil geçer ýaly köpri gurulýar. Soňluk bilen Atamyrat-Tagtabazar-Sehetabat-Sarahs, Tejen-Babadaýhan, Balkanabat-Gyzylgaýa-Köneürgenç, Bereket-Gyzylgaýa-Uzen(Gazagystan) aralyklara

halkalaýn demir we awtomobil ýollary gurmak meýilnamalaşdyrylýar.

Kitabyň tebigy baýlyklar bölüminden belli bolşy ýaly döwletimiziň çäklerinde tebigy baýlyklaryň dürli görnüşleri bar. Olar ýuwaş-ýuwaşdan özleşdirilse hökmany suratda gara we demir ýollar, turbageçirijiler, suwgeçirijiler çekiler.

Gara we demir ýollardan başga-da ýurdumyzda derýa-deňiz ulaglaryň ösdürilmegine garaşylýar. Hazar ýakasy döwletler bilen ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklaryň gowulanýanlygy sebäpli, ýakyn ýyllarda deňiz gämileri arkaly ýolagçy gatnadylmagy amala aşyrylar. Amyderýa we Garagum derýalary boýunça ýük we ýolagçy gatnadylyşy häzirkiden has gowulanar. Täze gämiler satyn alnar.

Gara ýollaryň gurluşygy dünýä ülnülerine doly laýyk getiriler. Şeýlelikde, ol ýollardan halkara ýükleriň gatnadylyşy häzirkiden has artar. Döwletimiziň awtomobil parky kämilleşýär. Has kämil awtobuslar, ýük, ýeňil maşynlary satyn alynýar. Hususy hojalyklarda-da Ýaponiýanyň, Germaniýanyň, GO Koreýanyň, ABŞ-nyň we dünýäniň belli awtomobil kompaniýalarynyň oňdurýan ýolagçy gatnadýan we ýük daşýan awtoulaglaryň sany köpeliýär.

Ýurdumyzyň howa ulaglar ulgamy täze awialaýnerler(Boingiň durli kysymlary bilen) üpjün ediliýär. Dünýäniň dürli ýurtlaryna täze awiareýsler açylýar. Ýolagçy we ýük gatnadylyşy ýylsaýyn artýar.

Aragatnaşyk ulgamynda hem uly özgerişlere garaşylýar. Sebäbi bu pudak dünýä möçberinde çalt ösýän pudaklara girýär. Döwletimizde ýaşaýan ähli raýatlaryň öýleri telefonly bolar. Ösen döwletlerdäki ýaly şäherleriň köçeleriniň ugrunda döwletimiziň we dünýäniň islendik şäherleri bilen gepleşip bolýan telefon-awtomatlar gurlar. Häzirki günlerde-de, Prezidentimiziň atalyk aladasy bilen ýokary okuw jaýlaryň,

ylmy edaralaryň, ministrlikleriň hemmesinde diýen ýaly internet otaglary döredildi. Geljekde internet ulgamyndan peýdalanjak raýatlaryň sany köpeler.

§45. Durmuş hyzmaty toplumynyň georgafıasy

Döwletimiziň hojalygynyň bazar ykdysadyýetine geçýän döwründe ilat maddy kynçylyk çekmez ýaly, bütin ýurdumyzyň halkyna döwlet derejesinde ýeňillikler edilýär. Ilatyň gündelik sarp edýän harytlarynyň bahasy döwlet eýeçiligindäki dükanlarda köp ýyllardan bäri üýtgöwsiz saklanylýar. Şäherlerimizde, şäherçelerimizde döwlet jaýlarynda ýaşayan raýatlarymyz köp ýyllaryň dowamynda otaglary üçin ujypsyz töleg töleýärler. Ulanýan tebigy gazy, elektrik energiýasy üçin olardan töleg alynmaýar. Şu ýeňillikler oba ilatyna hem degişlidir. Öň belläp geçişimiz ýaly obada ilatyň saklaýan mallary üçin salgyt ýatyryldy. Dayhanlaryň ekýän ýeri we ulanýan suwy üçin hem salgyt az möçberde alynýar. Döwlet tarapyndan edilýän bu ýeňillikler ilatymyzyň durmuş hal-ýagdaýyny gowulandyrmaklyga uly itergi berýär.

Ýurdumyzyň ýaşayjylary üçin döredilen öňki ýeňillikleriň üstüni ýetirýän ýene bir çözgüt 2007-nji ýylda lagym ulgamyndan (kanalizasiýa) peýdalanmak ýaly jemagat hyzmatlary üçin alynýan tölegleriň ýatyrylmagydyr. Bu hyzmatlary ýerine etirmek bilen baglanyşykly çykdaýjylary Döwlet býujetiniň hasabyna tölemeli etdi. Döwletimizde şäher gurluşygyna, şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň abadançylygyna, olaryň durmuş-medeni ugurlarynyň ösdürilmegine uly üns berilýär. Ilatyň ýaşayyş jaý şertleriniň gowulandyrylmagyna, döwrüň talabyna laýyk gelýän mekdepleriň, çagalar baglaryň, saglyk öýleriň, sport meýdançalaryň gurluşygyna elmydama döwlet derejesinde seredilýär.

2007-nji ýyldan başlap Türkmenistanyň “Durmuş üpjünçiligi hakynda” Bütewi Kanunynyň durmuşa

ornaşdyrylmagy netijesinde döwletimiz boýunça pensiýa alýanlaryň sany 40%, döwlet kömegini alýanlaryň sany 55% artdy. Raýatlaryň alýan pensiýalarynyň, kömek pullaryňň möçberi ep-esli köpeldildi. Çagaly enelere berilýän kömek pullar dikeldildi. Umuman alanyňda döwlet býujetiniň ähli çykdajylarynyň 70,7 göterimi ýurduň jemgyýetçilik we durmuş hajatlary üçin harç edilýär.

Durmuş hyzmaty gullugy, onuň düzümi we ösüsi.

Dünýäniň ähli döwletlerinde hojalyk iki topara bölünýär. Olaryň biri maddy önümçilik, beýlekisi önüm öndürmeýän, emma ilata hyzmat edýän kärhanalaryň toplumy. Bu toparlar aýry hem bolsalar bir-birine güýçli täsir edýärler. Islendik kärhanada önüm öndürileni bilen iş gutarmaýar. Öndürilen önümi sarp edijä gowşurmaklyk işiň gutarnykly basgançagy hasaplanýar. Harydy ýerlemegi, önüm öndüren däl-de, gulluk toplumynda işleýän işgärler amala aşyrýarlar. Hyzmat – bu zähmediň aýratyn isleg bildirilýän gymmatyny aňladýar. Ol haryt, ýa-da zat hökmünde kabul edilmän, eýsem ýerine ýetirilen iş hökmünde kabul edilýär.

Maddy önümçilikde hyzmat ulaglaryň, aragatnaşygyň, söwdanyň, jemgyýetçilik iýimitiniň, oba hojalyk önümlerini taýýarlamaklygyň, maddy-tehniki üpjünçiligiň kömegi bilen amala aşyrylýar. Önüm öndürmeýän hojalyk pudaklarynda ähli bölümler hyzmaty ýerine ýetirmeklige gatnaşýarlar.

Halk hojalygyň iki toparynyň (maddy önümçilik we önüm öndürmeýän) özara önümçilik gatnaşygy esasynda özboluşly işleri ýerine ýetirýän “hyzmat ediş gullugy” döreýär. Onuň çylşyrymly, köp şahaly pudaklary bar. Şol pudaklar tehniki we beýleki serişdeler bilen üpjün bolmasa önümçilik kärhanalary ösüp bilmez. “Hyzmat ediş gullugy” önümçiligiň we ilatyň geografiýasyna güýçli täsir edip bilýär.

Dünýäniň ähli ýurtlarynyň şäherlerinde we obalarynda “Hyzmat ediş gullugy-nyň” işi oňat ýola goýlan bolsa, ol ýerlerde täze senagat kärhanalary emele gelýär. Sebäbi, täze

gurulýan senagat kärhanalary hyzmat ediş kärhanalarynyň işiinden peýdalansa olaryň şol kärhanalary gurmak üçin çykdaýjalary bolmaýar. Olaryň işçileri şäherde, ýa-da şäherçede işleýän “Hyzmat ediş gullugyň” kärhanalarynyň hyzmatyndan peýdalanyň bilýärler. Şolar ýaly şäherlerde, şäherçelerde işçiler kärhanalarda durnukly we ymykly işleýärler. Işden gitme-çykma meselesi aňsat ýüze çykmaýar.

Hyzmat ediş gullugy öwrenip, olary ýerine ýetirýän işleri boýunça birnäçe toparlara bölýärler:

1.Ýaşayyş jaý hyzmaty-işleýän raýatlara hemme taraplaýyn amatly (elektrik energiýaly, suwly, gazly, kanalizasiýaly, içi ýyladylýan, telefonly, hojalyk hapalary äkdilýän) ýaşayyş jaý bermek;

2.Ilata durmuş üpjünçiligi boýunça hyzmat etmek-ýaşy gaýdyşan, maýyp- müjrip adamlara, ýetim-hossarsyz çagalara hyzmat edýän öýler, pensiýa üpjünçiligi, durmuş salgytlary ýygnaýan edaralar;

3.Ownuk satuw- söwda we jemgyýeçilik iýmiti, bir-biriniň yetmezini ýetirýän kärhanalar;

4.Durmuş hyzmaty edaralary:-köp sanly pudakly edaralar. Olarda ilki “Önümçilik” kärhanalary, bir wagtyň özünde olar hyzmat ediş gulluga we maddy önümçilige hem girýärler: raýatlara eşik tikýän atelýeler; aýakgap, kellä geýilýän telpekleri, beýleki gaplary, mebeli remont edýän, gurnaýan, ýasaýan; hojalykda ulanylýan tehnikanyň, priborlaryň ussahanasy; kwartirany bejerýän ussahanalar. Şu toparda aýratyn belleniýän ugur: raýatlaryň hususy gigiýenasy bilen baglanyşykly (hammam, geýim ýuwulýan, himiki arassalaýyş, dellekhanalar, kosmetiki öýler), öýe hyzmat edýän edaralar (polyň ýüzüni ýülmemek, ýuwmak, aýnalary ýuwmak), hususy ulaglara hyzmat etmek (awtoserwisler, benzozaprawkalar), prokata gap-gaç, düşek, maşyn, hojalyk enjamlary bermek; surathanalar, öwlüýälerde adam ýogalanda hyzmat ediş,

krematoriýalar; raýatlaryň maýa goýumlaryna(Banklar, kassalar) hyzmat etmeklik.

5.Medeni-durmuş hyzmaty-poçta, telegraf, telefon-awtomatlar, halkara we şäherara gepleşik geçirilýän ýerler, sorag-jogap býurolary, sport kärhanalary, turist merkezleri, kempingler, moteller, pansionatlar, dynç alyş öýler we ş.m.

6.Medeni-dynç alyş hyzmaty-raýatlaryň işden boş wagtlary tomaşa edýän kärhanalary: kinoteatr, teatrlar, konsert berýän we sergi zallary, sirkler, muzeýler, stadionlar, suwa düşülýän basseýinler, klublar, medeniýet öýleri, okalgalar; Şu gulluga ýene-de çaphanalary hem degişli edýärler: jurnal, gazet, kitap çykarýan çaphanalar, radio, telewideniýe, kitap, gazet, jurnal söwdasy.

7.Çagalary okatmak we terbiýe bermek: çagalar ýaslisi, baglary, umumy bilim berýän mekdepler, şol sanda sazçylyk, sport we beýleki mekdepleri, ýaşlar öýleri, lagerleri, ýaş tehnikleriň öýleri, naturalistler öýi we başgalar:

8.Medisina hyzmaty-ambulatoriýalar, saglygy dikeldiş öýleri (poliklinikalar), keselhanalar, klinikalar, kärhanalardaky medpunktlar, feldşer-akuşer punktlary, dispanserler, tiz kömek stansiýalary, eneleri we çagalary goraýyş ulgam (çaga dogrulyan öýler, aýallar konsultasiýalary, poliklinikalarda suýt beryän aşhanalar), sanatoriýa-kurort edaralary, profilaktoriýalar, sanitar gullugy (sanepidstansiýalar, dezinfeksiýa ediji punktlar we başgalar), aptekalar;

9. Halkyň howpsyzlygyny, öý goşlaryny goraýan gulluk (polisiýanyň ýörite bölümi hyzmat edýär, obalarda, şäherlerde sud, prokuratura bölümleri, ýangyndan goraýjylar).

10. Passažir ulaglary-diňe bir wagt utmak üçin däl, eýsem ilatyň dürli islegleriini kanagalandyrmak üçin hyzmat (hyzmatlary etmek-poçta hyzmaty, öýe medisina hyzmaty, tehniki hyzmat, awtolawkalar, awtoklublar we başgalar).

Şu seredilen toparlaryň ýerleşiş kanunalaýyklyklary bar. Olar ilatyň jemlenen ýerleriine gönüden-göni garaşly bolýarlar.

Esasy maksat ilata hyzmat etmek. Hyzmat ediş gullugyň ähli kärhanalaryna biilelikde “Durmuş infrastrukturasyny” hem diýilýär.

Döwletiň ykdysadyýetiiniň, medeniýetiniň, durmuş ýagdaýynyň ösmeginde hyzmat ediş gullugyň ähmiýeti örän uly. Döwletimiziň çäginde önümçiligiň ösmegine ylym, bilim, sungat edaralaryň uly täsiri bar. Türkmenistandaky bar bolan ylmy edaralar senagat, oba hojalyk, ulag, aragatnaşyk, durmuş hyzmaty kärhanalaryň işleriniň guralyşyna, ösüşine özleriniň goşantlaryny goşýarlar. Bilim edaralary(mekdepler, çagalar baglary, ýokary mekdepler we beýlekiler) ýaşlara bilim, terbiýe bermekde uly işleri amala aşyrýarlar.

Hyzmat ediş edaralaryň döredilmegi önümçiligi artdyrmaklyga, öndürilen senagat we oba hojalyk önümleri çalt ýerleşdirmäge, ýagny sarp edijä gowuşmagyna ýaramly täsir edýär. Bu işleri ýerine ýetirmekde söwda kärhanalarynyň bitirýän işleri bellemäge mynasypdyr. Taýýar önümleri alyjylara ýetirmekde döwlet we hususy söwda kärhanalary uly işleri amala aşyrýarlar.

Hyzmat ediş gulluk doly berjaý edilende işçileriň işe bolan höwesi güýçlenýär. İşçi, daýhanlaryň arasynda işe ýarawsyzlyk ep-esli kemelýär. Işgärleriň zähmet öndürijiligi ýokarlanýar. Işgärlere edilýän medeni, medisina, medeni-durmuş, medeni—dynç alyş hyzmatlary gowulanýar. Mekdep, çagalar bagynyň işleri gowy ýola goýlanda zenan işgärleriň işden soň öý işlerini etmäge, dynç almaga mümkinçilikleri artýar. Hyzmat edijä gullugyň gowy işlemegi döwlete ep-esli girdeji getirýär. Sebäbi döwletde we hususy hojalyklarda öndürilen önümleri öz wagtynda içki we daşky bazarlara çykarylsa haryt alyş-çalşygy çalt ýerine ýetirilýär. Döwlete daşky-ykdysady gatnaşyklardan, turizmden köp girdeji gelýär. Döwletiň ykdysady taýdan ösmegi durmuş hyzmaty amala aşyrýan kärhanalaryň ösmegine getirýär. Döwletiň raýatlarynyň milli girdejsiniň artmagy hyzmat ediş gullugyň kärhanalarynyň

sanynyň artmagyna, hyzmat ediş derejesiniň ýokarlanmagyna sebäp bolýar. Umuman, islendik döwletde hyzmat ediş gulluk dogry ýöredilse, olaryň işi dogry guralsa, ondan diňe ykdysady girdeýji gelýär.

Dunýaniň ykdysady taýdan ösen döwletlerinde durmuş hyzmaty gullugynda zähmede ukyply ilatyň esasy bölegi zähmet çekýär. Döwletiň umumy içerki önüminiň ep-esli bölegini berýär.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyk ýyllarynda hyzmat ediş kärhanalaryň işiniň guralyşyna, ösdürilmegine döwlet derejesinde uly üns berilýär. Döwletiň garamagyndaky durmuş hyzmaty kärhanalary hususylaşdyryldy. Şol sebäpli obalarda , şäherçelerde, şäherlerde ilata dürli hili hyzmatlary amala aşyran hususy kärhanalar işleýärler.

Ylym, bilim pudagynda, medisnada uly özgertmelere garaşylýar. Täze ýokary okuw mekdepleri döredilýär. Öňden bar bolan ýokary okuw mekdepleri üçin täze ymaratlar gurulýar. Olar gerekli okuw kitaplar, enjamlar bilen üpjün edilýär. Ýurdumyzda mekdepleriň on ýyla, ýokary okuw mekdeplerde okuwlaryň baş ýyla geçirilmegi bütündünýä okuw ülnüne gabat gelýär.

Halkymyza edilýän medisina hyzmatyny gowulandyrmak maksady bilen ähli welaýatlarda „Ene mähri“, raýatlaryň kesellerini anyklaýyş merkezleri gurulýar. Etraplarda häzirki zamanyň talabyna laýyk gelýän hassahanalary gurmaklyk meýilnamalaşdyrylýar.

Welaýat merkezleriň hemmesinde döwrüň talabyna laýyk gelýän medeniýet köşkleri, teatrlar gurulýar. Şäherleriň hemmesinde diýen ýaly häzirki döwre mynasyp ýaşaýyş jaýlary, sport meýdançalary, stadionlar ulanylmaga berilýär. Zähmetkeş halk dynç alar ýaly döwletimizde bar bolan dynç alyş öýleriň, pansionatlaryň durky täzelenýär.

§46. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy

Ýurduň dünýä hojalygyna birikmegi, daşary ykdysady gatnaşyklaryň çuňlaşmagy, halkara zähmet bölüşiginiň artykmaçlyklaryndan netijeli peýdalanmak-garaşsyz döwletiň berkemeginiň esasydyr.

Türkmenistan ykdysady taýdan ösen döwletdir, onuň ägirt uly energetiki serişdeleri bar hem-de şu babatda dünýäniň dürli ýurtlary bilen öz daşary ykdysady gatnaşyklaryny işjeňleşdirmegiň möhümdigine oňat düşüňär.

Häzir biz 80-den gowrak döwlet bilen daşary söwda gatnaşyklaryny amala aşyrýarys. Ýurdumyzyň daşary söwda dolanyşygy 2009-njy ýylda 13,4 milliard amerikan dollaryna barabar boldy, ozi-de eksportyň möçberi importyň möçberinden iki esse hem köp artdy.

Häzir Türkmenistan “açyk gapylar” syýasatyny ýöredýär, milli kanunçylygyny dünýä standartlaryna laýyklykda kämilleşdirýär hem-de nebit-gaz pudagynda, saglygy goraýyşda, bilim ulgamynda oba hojalygynda, syýahatçylykda we beýleki ugurlarda düýpli reformalary amala aşyrmaga başlady. Ýurdumyzda ýokary derejede ösen döwlet üçin senagatyň ileri tutulýan häzirki zaman oudaklary bolan nebiti we gazy gaýtadan işleýän, dokma, derman senagaty, azyk, gurluşyk industriýasy pudaklary döredildi.

Daşary ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmekde Türkmenistan öz hemişelik Bitaraplygynyň halkara-hukuk derejesini örän möhüm şert hasaplaýar.

Ýurdumyzyň geoykdysady taýdan amatly ýerleşýändiginden başga-da, syýasy durnuklylyk, yzygiderli durmuş-ykdysady ösüş, telekeçilere we kompaniýalara berilýän ençeme ýeňillikler we artykmaçlyklar, amatly maýa goýum ýagdaýyny döredýän ygtybarl hukuk binýady hem-de maýa goýumlarynyň ygtybarlygyny we netijeliligini üpjün edýän

beýleki şertler Türkmenistanyň ykdysadyýetine daşary ýurt maýasyny goýamaga möhüm şertler bolup durýar. Şonuň bilen birlikde häzirki wagtda ýurduň ykdysadyýetinde daşary ýurt maýa goýumlaryny paýy 17% golaýlaýar.

1991-nji ýyla çenli Türkmenistan daşary söwdada özbaşdaklyga eýe dälidi. Türkmen harytlaryny we çig maly ibermek öňki Soýuzyň daşary söwdä guramalarynyň üsti bilen amala aşyrylýardy we belli bir jogapkärçiliksiz häsiýete eýedi. Ýurtdan her ýylda äkidilýän altyn pula geçýän in gymmatly harytlaryň-gazyň, nebitiň, pagtanyň möçberi ABŞ-nuň 15 mlrd. dollary bahalanýardy, şunuň bilen birlikde Türkmenistan çykadjylara ödemeýän- karz pula ýaşaýan respublikalaryň hatarynda durýardy.

Diňe garaşsyzlygy alnandan soň Türkmenistan özbaşdak daşary söwdä syýasatyny ýöredip başlady we özüniň daşary ýurda haryt çykarmak kuwwatyny ýurduň ösmeginiň bähbidine ulanyp ugrady.

Şu günki gün dünýäniň 85 ýurdy- Demirgazyk we Günorta Amerikanyň, Ýewropanyň, Afrikanyň, Ýakyn Gündogaryň, Günorta-Gündogar Aziýanyň döwletleri, GDA ýurtlary bolup galýar, olar ýurduň daşary söwdä dolanyşygynyň ýarpysyny tutýar.

Özbaşdaklyk gazanylandan soň ýurda daşary yurt maýasyny hem-de dürli döwletleriň, halkara gaznalaryň we banklaryň karz pullaryny işjeň çekmek üçin şertler döredildi.

Türkmenistan amatly geografiki ýerleşşi nukdaýnazardan Ýewropany Merkezi Aziýa, Hytaý, Ýaponiýa bilen birleşdirilýän köp bolmadyk döwletleriň biridir.

Ýewropa bileleşigi we başga-da birnäçe döwletler Kawkazyň üstaşyry kuwwatly merkezi-aziýa däliziniň ösmegine gyzyklanýarlar. Onuň esasy çatryklary- Almaty-Aşgabat-Türkmenbaşy-Baku-Poti-Batumydyr. Bu ulgamda Türkmenbaşy Merkezi Aziýa bilen Ýewropanyň arasyny baglanşdyrýan zynjyryň esasy halkasydyr. Mundan başga-da bu

gämi duralgasynyň üsti bilen Wolga-Don derýa ulgamyna-da gös-göni ýol açyp bolýar.

Türkmenistanyň tutýan ýerini şeýle-de Beýik ýüpek ýoluny häzirki zaman görnüşinde dikelden möhüm Ýewro-Aziýa demirýoly kesip geçýär.

1992-nji ýyldan 2009-njy ýylyň aýagyna çenli Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygy ABŞ-nyň 28 mlrd. dollaryna golaý boldy, şol sanda daşarylany-15,3 mlrd-dan-da srtyk getirileni -12,5 mlrd.

Soňky ýyllarda daşary çykarmaklygyň ösmegi daşarky bazarlarda kuwwat (energiýa) çig malyna amatly baha ýagdaýynyň bolmagy, şeýle-de tebigy gazyň iberilişiniň möçberiniň artmagy bilen (onuň paýy ýurduň daşary ýurda çykaryşynyň ýarpysyny düzýär) şertlendirildi. Gaz, işlenmedik nebit, nebit önümleri, pagta süýümi- esasy daşary ýurda çykarylýan önümlerdir. 2009-njy ýylda olaryň paýy daşary çykarylyşyň umumy möçberiniň 86%-ni tutdy.

Garaşsyzlyk ýyllary ýurduň ýurduň ykdysadyýetinde gerimli gurluş özgertmeleri bilen meşgur boldy, bu bolsa önümçilik-tehniki maksatly harytlaryň daşary çykaryş möçberlerini artdyrmagy talap etdi. Mysal üçin, eger 1991-nji ýylda daşarda getirilýänlerde maşyn hem abzallaryň paýy bary-ýogy 5% bolan bolsa, onda 2006-njy ýylda- ýarysyna ýakyn boldy. Bu gaz, dokma senagaty hem-de oba hojalyk ulgamy üçin getirilýän abzallaryň artmagy bilen baglydyr.

Garaşsyzlygyny gazanandan soň ýurtda halkara ýürekleri daşamak düzgüni şjeň ösüp başlady. Bähbitli geografiki ýerleşşi, syýasy durnuklylyk daşary ýurtly hyzmatdaşlaryň Türkmenistanyň amatly üstaşry ýer hökmünde gyzyklanmagyny kesgitledi. Şu günki günde halkara ýürekleri daşamagyň umumy göwrümünde üstaşry yük daşamagyň paýyna 80% gowragy düşýär.

Ýurduň tebigy, howa we bejeriş-sagaldyş baýlyklarynyň ýakymly utgaşmagy, şeýle-de halkyň taryhy, milli we medeni

mirasynyň baýlygy Garaşsyz Türkmenistanda halkara syýahatçylygyny ösdürmek üçin giň mümkinçilikleri döredýär.

Türkmenistanyň tutýan ýerinde iň gadymy taryhy – Parfýanlaryň, Seljuklaryň höküm süren döwrüne degişli ýadygärlikler, tebigatyň ýeke-täk tapylgysyz ýadygärlikleri-Garlyk gowaklary, dinozawrlaryň Dag üsti tekiz belentligi we başgalar ýerleşýär. Ýurduň tutýan ýerleriniň üstünden meşgur Beýik ýüpek ýoly geçipdir.

Bu gün Türkmenistanda halkara syýahatçylyk myhmanhana hyzmatyndan, syýahatçylyk-köpçülikleýin tomaşaly gezelenç işlerinden, gazaňly humar oýunlaryndan ybarat döwlet we hususy kärhanalar toplumynyň milli ykdysadyýetiniň çalt ösýän bölümdir.

Halkara syýahatçylyk ugurlarynyň merkezinde ýerleşip, Türkmenistan dünýäniň 50-den gowrak, şol sanda ABŞ, Fransiýa, Germaniýa, Türkiýe, Eýran, ä we başga ýurtlaryň syýahatçylaryny özüne çekýär. 2007-nji ýylyň maý aýynda Türkmenistanyň Prezidenti Hazar deňziniň kenarynda “Awaza” halkara syýahatçylyk zolagyny döretmek barada karar kabul etdi. Bu bolsa geljekde ýurdumyzda ykdysadyýetiň girdeýjili, möhüm pudagy bolan syýahatçylygy mundane beýläk-de ösdürmeklige badalga bolar.

Umuman daşary söwdada emele gelen ýagdaý döwletiň durnukly töleglere ukyplydygyna we ugurda oňaýly niýetleriň bardygyna şaýatlyk edýär.

2020-nji ýyla çenli döwürde daşary-ykdysady işleri ösdürmegiň Baş ugry hemişeki hyzmatdaşlar bilen janypkeşlikde işleşmäge, şeýle-de täzeleri bilen gatnaşyk açmaga görnükdiriler. Türkmenistanyň daşary söwda dolanşygy 2010-njy ýyla çenli bolsa 120 mlrd dollaryna barabar bolar.

Ýurduň hormatly Prezidentiniň kesgitlän milli ileri tutulýan işleri, “açyk gapylar” syýasaty, özara bähbitli hyzmatdaşluk, ýurtlaryň we halklaryň arkalaşygynyň täze

nusgasyny döretmek- Türkmenistanyň dünýähojalyk gatnaşyklaryna mundane beýläk-de üstünlikli birikmeginiň düýp esas goýujy şertleridir.

Ýurduň ýangyç çig malynyň halkara bazarlaryna işjeň çykmagy, gazyň we ýangyç-energetiki toplumyň daşary ýurda çykarylyşyny güýçli derejede artdyrmagy Türkmenistanyň 2020-nji ýyla çenli daşary ýkdysady gatnaşyklaryň oşmeginde esasy alamatlary bolar.

Ýurduň daşary ýurda çykaryş esasynyň mundane beýläk ösmegini nebit, nebit önümleri, tebigy gaz, elektrik kuwwaty, pagta süýümi, galla, dokma we himiýa senagatynyň önümleri bilen üpjünçiligiň derejesi kesgitläär. Getirilýän nebit önümleriniň uly bölegi öz önümçiligimiziň usuly esasynda alnan benzin we çalynýan ýaglar bilen çalşyrylar.

VIII BAP

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady sebitleri

§47. Türkmenistanyň durmuş- ykdysady sebitlere bölünişi

Durmuş-ykdysady etraplaşdyryşyň ýörelgeleri. Ýurduň ykdysady we durmuş taýdan ösüşini, hojalygyň territorial ýerleşişini aýry-aýry bölekler boýunça öwrenmek, şol esasyda onuň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarmak, ösüşiniň geljekki ähmiýet berilýän ugurlaryny kesgitlemek iňňän zerur bolup durýar. Bu ugurda ýurdy durmuş-ykdysady sebitlere bölmegiň ähmiýeti uly. Döwletiň çäginde durmuş-ykdysady sebitlere bölmek – bu ykdysady we durmuş geografiýanyň esasy ylmy ugurlarynyň biridir.

Ýurduň dürli bölekleri biri-birinden tebigy we ykdysady şertleri boýunça tapawutlanýarlar. Olaryň birinde ykdysadyýet baý we köpdürli tebigy baýlyklaryň esasynda döreýän bolsa, beýlekilerinde oba hojalygy ösdürýär. Bir territoriýada pagta

ösdürmek bilen gaz senagaty utgaşdyrylýar. Käbir ýerlerde gazyp alma senagaty kurort we dynç alyş pudagy ösdürilýär.

Bir ýa-da birnäçe görnüşli önüm öndürmäge, hyzmatyň belli bir ugurlaryny ýerine ýetirmäge ýöriteleşmek bilen her bir territoriýa olar bilen ýurduň beýleki sebitlerini üpjün edýär, ýerine bolsa özüne ýetmeýän zatlary alýar. Şeýlelikde zähmetiň netijesiniň alyş-çalşygy bolup geçýär. Ýurduň aýry-aýry territoriýalarynyň arasynda zähmetiň şeýle bölünişine geografik ýa-da territorial bölünişi diýilýär. Žähmetiň geografik bölünişigi aýry-aýry territoriýalaryň hojalyk ýöriteleşişini aňladýar, bu bolsa ýurda jemgyýetçilik zähmetini tygşytlamaga, onuň öndürijiligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Territoriýanyň ýöriteleşiş taryhy taýdan döreýär we uzak wagtlap saklanýar. Hojalygyň ösüşine baglylykda ýöriteleşiş üýtgap biler. Meselem, Günorta Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti geçen asyryň 70-nji ýyllarynda tebigy gazyň uly gorlarynyň açylmagy bilen gaz çykaryş, elektroenergetika, mineral dökünleri öndürmäge ýöriteleşýär.

Zähmetiň geografik bölünişiniň netijesinde biri-birinden öz hojalyk ýöriteleşiş boýunça tepawutlanýan durmuş-ykdysady sebitler (etraplar) döreýär.

Ykdysady etrap (sebit) – bu beýlekilerden hojalyk ýöriteleşiş, ykdysadyýetiň toplumlaýyn ösüş aýratynlyklary, özboluşly geografik ýerleşiş, tebigy we zähmet baýlyklary bilen tapawutlanýan territoriýalardyr.

Islendik etrabyň emele gelmegine köp sanly faktorlar, görkezijiler täsir edýär. Şol faktorlaryň kanunalaýyklykda hereket edişini olaryň täsir ediş derejesini, hakykata laýykdygyny ykdysady etraplaşdyryş ylmynyň nazaryýeti öwrenýär. Şol etrap emele getiriji faktorlary üç topara bölmek bolar.

1. Etraby emele getiriji ykdysady faktorlar. Bu faktorlar etraplaryň emele gelmeginde, olaryň ösmeginde, araçäklerini, düzümini kesgitlemekde esasy orun tutýarlar. Olara ýerlerde

zähmetiň dürli çäkler derejesinde geografik bölünişi, sebitiň ykdysady-geografik ýerleşşi, ulag we aragatnaşyk ulgamynyň ýeten derejesi, sosial-durmuş sektorynyň ösüşi, ykdysady sebitiň önümçilik kärhanalarynyň etrap, welaýat we döwlet derejesinde ýöriteleşen önümleri öndürmegi, ykdysady sebitiň ösen senagat merkeziniň emele gelmegi, onuň töwereginde jelenen pudaklaryň ösmegine kämmileşmagine edýän täsiri, ykdysady sebitiň döwletiň dolandyryş-çäk bölünişi bilan gabat gelmegi, ykdysady sebitiň geljekki ösüş mümkinçilikleri we ş.m. Olaryň arasynda esasy orun hojalygyň ýöriteleşşi, hojalygynyň kompleksleýin ösüşidir.

2. Etrap emele getiriji faktorlaryň ikinji topary tebigy şertleriň we baýlyklaryň etrapda paýlanylyşy we olaryň bu ýerde hojalygyň ýöriteleşişine we kompleksleýin ösüşine edýän täsiri bilen baglanyşyklydyr.

3. Etrap emele getiriji sosial faktorlar. Bu topara ilatyň sany, düzümi, zähmet baýlyklary bilen üpjünlik, hyzmat ediş ulgamy, ösüşi, adamlaryň maddy hal ýagdaýy we ş.m. degişlidir.

Ýokarda garalan faktorlaryň arasynda zähmet bölünişi we ýöriteleşiş etrap emele gelmeginde aýgytlaýjy orun eýeleýär. Türkmenistanda her bir welaýatyň özboluşly zähmet bölünişigi bar. Meselem: Ahal welaýaty tebigy gaz çykarmaklyga, pagtaçylyga we däneçilige ýöriteleşýär. Balkan welaýatynyň hojalygynyda nebit we gaz senagaty, nebit-himiýa, maldarçylyk esasy orun tutýar. Daşoguz welaýatynyň ykdysadyýetinde oba hojalygy we oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän pudaklar tapawutlanýar. Lebap welaýatynda nebit-gaz senagaty, azyk we ýeňil senagaty pudaklary, ekerançylyk pudaklary hojalygyň ýöriteleşiş ugurlary hasaplanýar. Mary welaýatynda gaz çykaryş, elektroenergetika, himiýa senagaty, pagtaçylyk, däneçilik we dowardarçylyk ugurlary has ösendir.

Ykdysady sebitleriň ýöriteleşiji 3 sany görkeziji boýunça kesgitleýärlär:

1.Ykdysady sebitleriň ýöriteleşen pudagynyň şol ykdysady sebitiň umumy önümünde tutýan orny (udel agramy) kabul edilen kada laýyklykda ýöriteleşen (öndürilýän) önüm ähli öndürilýän önümiň 50 %-inden ýokary bolmaly.

2.Ykdysady sebitiň ýöriteleşen pudagynyň öndürýän önüminiň belli bir bölegi beýleki sebitlere, döwletlere çykarylmalýdyr. Haryt häsiýetli bolmalydyr. Eger ýöriteleşen önüm ykdysady sebitiň daşyna çykarylmasa, ol ykdysady sebit diňe ýerli ähmiýetli (lokal) ykdysady sebit bolýar.

3.Ykdysady sebitiň ýöriteleşen pudagynyň önüminiň jan başyna düşüş derejesi beýleki ykdysady sebitleriňkiden ýokary bolmalydyr.

Ýurdumyzyň welaýatlarynyň (durmuş-ykdysady sebitleriniň) senagat önümçiligi boýunça ýöriteleşişini –nji tablisadan aýdyň görmek bolýar.

3-nji tablisa

Türkmenistanyň welaýatlary boýunça senagat önümleriniň öndürilişiniň pudaklaýyn düzümi, %-de (2009-njy ýyl)

	Aşgabat	W e l a ý a t l a r				
		Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary
Ähli senagat	100	100	100	100	100	100
Şol sanda: Elektrik energetikasy	11,0	0,6	0,9	-	1,4	2,5
Ýangyç	-	65,6	82,1	-	29,8	35,2
Şondan: Nebit çykarýan	-	-	63,9	-	0,5	-

Nebiti gaýtadan işliýän	-	-	18,2	-	1,6	-
Gaz çykarýan	-	67,4	-	-	27,7	35,2
Maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän	13,8	0,2	1,6	1,9	0,8	1,4
Gurluşyk enjamlary senagaty	0,7	2,6	0,4	2,8	1,3	0,8
Aýna we forfor-faýans	0,4	-	0,001	-	-	-
Ýeňil	33,5	17	6,1	31,2	19,1	22,5
Şol sanda: Dokma	7,8	16,6	3,0	18,3	14,9	14,5
Tikin	24,1	3,5	3,1	12,9	4,1	7,9
Gön, sütükli deri we aýakgap	1,6	-	-	0,01	0,1	0,1
Azyk	32,9	13,8	7,5	62,2	43,9	35,5
Şondan: Azyk-tagam	26,1	11,6	4,3	46,4	38,1	31
Et we süýt	2,0	0,4	1,9	4,5	1,5	1,4
Balyk	-	0,03	0,7	1,0	0,03	0,02
Däne üweýän we ýarma	4,8	1,8	0,6	10,3	4,3	3,1
Beýleki ler	4,6	0,1	0,2	1,7	0,5	0,2

Ykdysady etrabyň emele gelmeginde möhüm şertleriň biri-de onuň ýurtda hereket edýän dolandyryş-çäk bölünişiniň ýörelgelerinden ugur alynmagydyr. Durmuş-ykdysady etrabyň

düzümine girýän taksanomiki birlikler dolandyrysý ulgamy tarapyndan edara edilýär. Munuň özi durmuş-ykdysady etraplaşdyrma bilen dolandyrysý-çäk bölünişiniň bir bitewi sistemadygyny subut edýär.

Ýokarda görkezilen faktorlaryň täsiri netijesinde häzirk wagtda Türkmenistanyň çäginde 5 durmuş ykdysady sebiti bölmek bolýar: Günübatar Türkmenistan, Ahal etek, Günüorta Türkmenistan, Gündogar Türkmenistan, Demirgazyk Türkmenistan sebitleri. Ykdysady sebitleriň ady şol ýerleriň geografiki ýerleşşi bilen baglanyşyklydyr. Ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheri öz ykdysady we sosial potensialy boýunça beýleki şäherlerden has tapawutlanýar. Şonuň üçin ol aýratyn subýekt hökmünde seredilýär.

§48. Günübatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti

(Balkan welaýaty)

Geografik ýerleşşi. Günübatar Türkmenistan durmuş ykdysady sebiti Türkmenistanyň günübatarynda ýerleşýän, meýdany boýunça iň uly welaýatdyr. Ol demirgazykda Gazagystan, Garagalpagystan, demirgazyk-gündogarda – Daşoguz welaýaty, gündogarda – Ahal welaýaty we günortada Eýran, günübatarda Hazar deňzi bilen araçäkleşýär. Meýdany 138,5 müň km² bolup, Türkmenistanyň territoriýasynyň 28,6%-ini tutýar. Merkezi Balkanabat şäheri. Sebitiň düzümine 6 etrap (Türkmenbaşy, Bereket, Serdar, Magtymguly, Etrek, Esenguly), 7 şäher (Balkanabat, Türkmenbaşy, Hazar, Gumdag, Serdar, Bereket, Garabogaz) 16 şäherçe, 40 geňeşlik girýär.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Welaýatyň ýer üstüniň gurluşy çylşyrymlydyr. Onuň çäginde Günübatar Köpetdagyň gerişleri, Etrek, Sumbar jülgeleri, Maşat-Misserian düzlügi, Uly we Kiçi Balkan daglary, Üstýurduň çüňkleri, Türkmenbaşy platosy, Gyzyлгаýa, Tuwergyr, Hazarýaka pesligi ýerleşýär.

Geologik gurluşy bilen baglylykda, welaýatyň meýdany dürli-dürli gazylyp alynýan baýlyklara baýdyr. Günbatar Köpetdagda az möçberde gurşun, sink, mis, simap, Uly Balkanda demirleşen gatlajyklar gabat gelýär. Mineral himiki çig mallardan barit, fosforit, ýod-bromly suwlar (Hazar ýarym adasynda, Boýadagda, Monjuklyda, Gögerendagda, Garadaşly meýdanynda, Goturdepede, Gumdagda), nahar duzy (Baharhojada, Guwly kölünde, Garaşorda, Günbatar Uzboýda), mirabilit, natriý sulfat, bişofit, epsomit, glauber duzy (Garabogazkölde), gurluşyk materiallary (gýüşa daşy – Türkmenbaşy şäherçesiniň golaýynda, Omaratada), bentonit (Oglanlyda), daş kömür (Ýagmanda, Gyzyлгаýada), goňur kömür (Çaýyrylda), dürli mineral düzümlü läbikler (Mollagarada, Akpatlawukda, Gökpatlawukda, Çekiçlerde), mineral suwlar (Parhaýda) we başgalar bar.

Ýurdumyzyň nebit we ugurdaş çykýan tebigy gaz gorlarynyň esasy bölegi Günbatar Türkmenistanda Hazar kenarýaka sebitinde we deňziň suw ýalpaklygynda jemlenendir. Welaýatyň çägendäki esasy nebit ýataklaryna Goturdepe, Barsagelmez, Ekerem, Gumdag, Kelkör, Burun, Guýujyk, Gögerendag, Keýmir, Ördekli, Çekişler, Günbatar Hazar, Dagajyk Gamyşlyja, Şatut, Akpatlawuk, deňziň ýalpaklygynda Jygalybeg, Diýarbekir, Jeýtun, Magtymguly, Öwez kânleri deňşlidir.

Balkan welaýatynda tebigy gazyň we nebit bilen ugurdaş çykýan gazlaryň ep-esli gorlarynyň bardygy bellidir. Häzir tebigy gaz Gyzylgum, Ördekli, Körpeje, Tamdyrly, Gündogar Çeleken, Günorta Bugdaýly, Günorta Gurruk, Atasary, Ýolaşan, Çekişler, Garadepe, Sabyr, Gündogar Hümmet ýataklaryndan çykarylýar.

Klimaty. Balkan welaýatynyň çört-kesik kontinental klimaty bar. Ýöne welaýatyň geografik ýerleşşi we ýer üstüniň gurluşy bilen baglanyşykly onuň klimatynda içki territorial aýratynlyklary duýulýar. Welaýatyň Etrek we Sumbar

derýalarynyň jülgeleri üçin gurak subtropiki klimat häsiýetli bolup, bu etraplar klimatyň maýylygy we çyglylygy boýunça beýleki ýerlerden tapawutlanýar. Hazar ýarym adasynda we günorta-günbataryndaky kenarýaka etraplarda klimata deňziň täsiri uludyr. Howanyň ortaça ýyllyk temperaturasy Türkmenbaşyda $+15,8^0$ -a, Hazarda $+14,9^0$ -a, Etrekde $+17,1^0$ -a deňdir. Gorkut aýynyň ortaça temperaturasy bolsa hemme ýerde bir meňzeşräk bolup, Türkmenbaşyda $+28,7^0$, Esengulyda $+28,7^0$, Etrekde $+28,9^0$ -a deňdir. Ýanwary aýynyň ortaça temperaturasy bolsa Türkmenbaşyda $+2,4^0$ -a, Etrekde $+4,8^0$ -a barabar. Atmosfera ygallaryň mukdary kenarýaka sebitlerde 100-120 mm bolanlygyndan, Etrek we Sumbar jülgelerine tarap gitdigiňçe 300 mm-e çenli artýar. Welaýatyň demirgazyk we merkezi çöllük etraplarynda ygalyň mukdary has-da azdyr. Vegetasion döwrüň dowamlylygy welaýatyň çäklerinde dürli-dürlüdür. Dag eteginde ýerleşýän Bereket, Serdar etraplarynda Garagym çölüniň täsiriniň uly bolmagy sebäpli tomsy yssy, güýzi gurak, ýazy ygally, gysy bolsa gysga bolýar. Temperaturanyň $+10^0$ -dan ýokary geçýän günleriniň sany 250-260-a ýetýär. Aýazsyz günleriň sany gurak subtropiki etraplarda has-da köpdür. Mysal üçin, Esenguluda 275, Etrekde 271 güne deňdir.

Suw baýlyklary. Balkan welaýaty suw baýlyklaryna garypdyr. Köpetdagyň dag çeşmelerini we derýajyklaryny, Etrek derýasyny, Ýasga süýji suwly ýatagyny hasap etmeseň, welaýatda başga süýji suwly akarlar ýokdur. Welaýatyň köp etraplary üçin şor köller, köne hanalar (Uzboý), wagtlaýyn akarlar (sil suwlary) häsiýetlidir. Welaýatyň ilatynyň we hojalygynyň suw üpjünçilik ýagdaýlaryny gowulandyrmak maksatlary üçin Garabogaz, Esenguly şäherçelerinde, Türkmenbaşy şäherinde deňiz suwuny süýjediji enjamlar işleýär. Soňky ýyllarda Etrek, Esenguly etraplarynyň suw üpjünçilik ýagdaýlaryny gowulandyrmak üçin Etrek derýasynyň joşýan döwründäki artykmaç suwlary ýygnaýan

Çat, Mämmetguly, Gyzylaý ýaly suw howdanlary guruldy. Garagum derýasynyň IV nobatdaky gurluşyklary tamamlanandan soňra, Amyderýanyň suwy Balkan welaýatyna bardy. Häzirki wagtda Serdar we Bereket etraplarynda täze ýerleriň uly möçberi özleşdirildi, ilatyň we senagatyň hajatlary üçin suw üpjünlik ýagdaýy gowulandy.

Ýer we toprak baýlyklary. Suw ýetmezçiligi Balkan welaýatynda ekerançylygyň ösmegini kynlaşdyrýan esasy faktorlaryň biridir. Bu bolsa ýurdumyzyň beýleki sebitlerine garanda welaýatda ekerançylyk ýerleriniň möçberiniň az bolmagyna getirýär. Şonuň üçin-de ýerleriň esasy bölegi öri meýdany hökmünde peýdalanylýar. Welaýatda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany bolsa 130 müň gektara golaýlaýar.

Durmuş-ykdysady sebitiň toprak örtügi dürlüligi bilen tapawutlanýar. Toprak örtügi daglyk etraplary üçin dag küljümek, dag mele, dag çemen topraklary häsiýetli bolsa, düzlük etraplary (ylaýta-da, Köpetdagyň, Uly we Kiçi Balkanyň etekleri, Maşat-Misserian düzlügi) üçin takyrlar, takyr görnüşli, melementil-goňur, mele, çägesow topraklar, Türkmenbaşy we beýleki platolar üçin çägeli-daşly topraklar, derýa kenarlary üçin bolsa çemen topraklary häsiýetlidir. Takyr görnüşli, melementil, mele topraklar we takyrlar welaýatyň ekerançylyga ýaramly esasy ýer goruny düzýär. Welaýatyň köp ýerlerini (Etrek derýasynyň jülgesiniň, Hazarýaka pesliginiň, Türkmenbaşy platosynyň, Aşaky Uzboýuň köp ýerleriniň) şorluklar we çägeli meýdanlar tutýar.

Ösümlik we haýwanat dünýäsi. Welaýatda dag we çöllük etraplara mahsus bolan ösümlik dünýäsi bar. Türkmenbaşy platosy, Ustýurt, Tüwergyr, Gaplaňgyr ýaly gyrlar üçin boýurgan, ýowşan, kyrkbogun häsiýetlidir. Yzgarly oýlarda ojar, çägesow etraplarda ýylak, ak ýowşan, ak sazak, şorluklarda garak, Günbatar Köpetdagda ýasy ýaprakly we gyrymsy agaçlar, Uly we Kiçi Balkanda ýarym gyrymsy

agaçlar (düýegýran, garatiken, ýowşan) we başgalar bitýär. Etrek, Sumbar we Çendir derýalarynyň jülgeleri üçin tokaýlar we gurak sähra görnüşli ösümlükler häsiýetlidir. Merkezi (Peslik) Garagumda çöl ösümlükleriniň 315-den gowrak görnüşi gabat gelýär. Medeni zonada miweli agaçlar, subtropiki etraplarda hoz, nar, badam, injir, üzüm, zeýtun agaçlary giňden ýaýrandyr.

Welaýatyň haýwanat dünýäsi düz we dag haýwanlaryndan ybatardyr. Welaýatyň çäklerinde gemrijilerden: alakalar, syçanlar; süýrenijilerden: ýylanlar (oklyýylan, gömülgen, lors, kepjebaş), zemzen we hažzyklar; goşa toýnaklylardan: ýekegapan, keýik, dag goçy; ýyrtyjylardan: möjek, tilki, şagal; guşlaryň dürli görnüşleri giň ýaýrandyr. Hazar deňzi balyga we deňiz haýwanlaryna baýdyr. Deňizde balyklaryň 80-den gowrak görnüşi bolup, olaryň ýarysyndan gowragy önümçilik ähmiýetlidir.

Balkan welaýaty dynç alyş we saglygy dikeldiş ähmiýetli tebigy baýlyklara baýdyr. Hazar deňziniň jana şypa beriji deňiz howasy we suwy, Mollagaranyň kesel bejeriş ähmiýetli palçygy, Günbatar Köpetdagyň jana ýakymly we tämiz klimatly geljekde syýahatçylygy hem-de kesel bejeriş we dynç alyş ulgamyny ösdürmegiň wajyp etraplaryna öwrüler.

Ilaty. Günbatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitiniň beýleki sebitlere garanda meýdany uly bolsa-da, ilatynyň sany azdyr. Onuň esasy sebäbi welaýatyň çäginde ýerüsti hemişelik akarlaryň (derýalaryň) ýoklugydyr. 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ine welaýatyň ilaty 421,2 müň adama barabar boldy (Türkmenistanyň ilatynyň 7,9 %-i). Bütün ýurdumyzda bolşy ýaly, ilat, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna artýar. Garaşsyzlygyň 18 ýylynda welaýatyň ilaty 16,4 % artdy.

Balkan welaýaty ýurdumyz boýunça iň selçeň ilatlaşan sebit hasaplanýar. Ilatyň ortaça gürlüginde 1 kw km-e 3 adam düşýär. Ähli ilatyň 77,4 %-i şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýar.

Oba ilatynyň sany 95,1 müň adama deňdir. Olar 40 geňşligiň düzümine girýän 136 obada ýaşaýarlar. Şäherler, şäherçeler we obalar, esasan, ulag ýollarynyň ugrunda ýerleşýär. Soňky ýyllarda nebit-gaz ýataklarynyň işjeň özleşdirilmegi, şeýle-de welaýatyň çägene Garagum derýasynyň gelmegi bilen Serdar we Bereket etraplarynda täze boz ýerleriň açylmagy netijesinde ilatyň ýerleşişinde özgerişler bolup geçýär. Welaýatyň ilatynyň esasy bölegi senagatyň pudaklarynda işleýärler.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Günbatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň çäginde zähmet bölünişiginde senagatyň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Hojalygynyň düzüminde ýangyç (nebit we gaz çykarmak), himiýa, nebit himiýa, gurluşyk materiallary senagat pudaklary, maldarçylyk ýöriteleşiş ugurlary hasaplanýar. Häzirki wagtda welaýatda Garagum derýasynyň zolagynda pagtaçylyk we däneçilik pudaklaryny, Hazar deňziniň kenarynda syýahatçylyk pudagyny ösdürmek uly ähmiýete eýe bolýar.

Senagaty. Balkan welaýaty ýurdumyzda senagat taýdan iň ösen sebitdir. Ýangyjyň, mineral himiýa çig malynyň esasynda welaýatyň senagat önümçiligi barha ösýär. Welaýat ýurdumyzda öndürilýän senagat önümleriniň 23,9 %-ini berýär. Onuň çäginde ýurdumyzda çykarylýan nebitiň 90,5 %-i, tebigy gazyň 14 %-i, balyk we beýleki deňiz önümleriniň 94 % -i , haly we haly önümleriniň 20,7 %-i, elektrik energiýasynyň 20,1 % - i öndürilýär.

Senagat pudaklarynyň arasynda esasy orny nebit-gaz toplумы tutýar. Welaýatda 9njy ýylda 9,3 mln tonna nebit, 9,2 mlrd m³ tebigy gaz, 1,7 mln t benzin, 1,6 mln t golaý dizel ýangyjy öndürildi.

Maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän senagat pudagy ir döwürlerde gurlan Serdar şäherindäki wagon-abatlaýyş, Gyzylsuwdaky, Türkmenbaşydaky gämi- abatlaýyş,

Balkanabadyň nebit enjamlaryny abatlaýan zawodlaryndan ybaratdyr. Şäherlerinde we etrap merkezlerinde dürli maşynlary abatlaýyş merkezleri işleýär.

Welaýatyň möhüm senagat pudaklarynyň biri nebit-himiýasydyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodynyň doly durky täzelendi. Bu ýerde zawodlar toplumy emele geldi. Benziniň ekologik taýdan arassa täze görnüşleri, maşynlaryň motorlary üçin çalgý ýagy, polipropilen öndürilip başlandy. Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyna nebit Wyşka-Balkanabat, Gumdag-Balkanabat, Goturdepe-Belek - Türkmenbaşy, Goturdepe-Hazar, Körpeje-Gumdag-Balkanabat nebit geçirijileriniň kömegi bilen getirilýär.

Tebigy gazdan Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda kir ýuwujy serişdeler öndürilýär. Bu ýerde suwuk gaz we çalgý ýagyny öndürýän zawod işe girizildi. Ýurdumyzda iň uly senagat kärhanasy hasaplanýan bu toplum doly işe girizilende onuň önümçilik kuwwaty 10 mln tonna ýeter.

Balkan welaýatynda nebit, tebigy gaz we nebit bilen ugurdaş çykýan gaz çykarylýan ýataklaryň onlarçasy bar. Sebitde täze ýataklaryň özleşdirilmeginiň we öňki hereket edýänleriniň durkunyň täzelenmeginiň hasabyna nebitiň we gazyň çykarylyşy barha artýar. “Nebit-gaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda welaýatyň çäginde gury ýerde we deňizde 30-a golaý nebit we gaz ýataklaryny özleşdirmek bellenilýär.

1997-nji ýylda uzynlygy 140 km bolan Körpeje-Gurtguýy (Eýran) gaz geçirijisiniň gurluşygy tamamlandy. Ol garaşsyzlyk ýyllary içinde daşary döwletlere gurlan ilkinji gaz geçiriji hasaplanýlar.

Welaýatyň çägendäki nebitli we gazly ýataklar diňe bir döwlet ähmiýetli bolman, eýsem bütündünýä ähmiýetlidir. Şol sebäpli türkmen tebigy gazyny Hazarýaka ugry boýunça täze

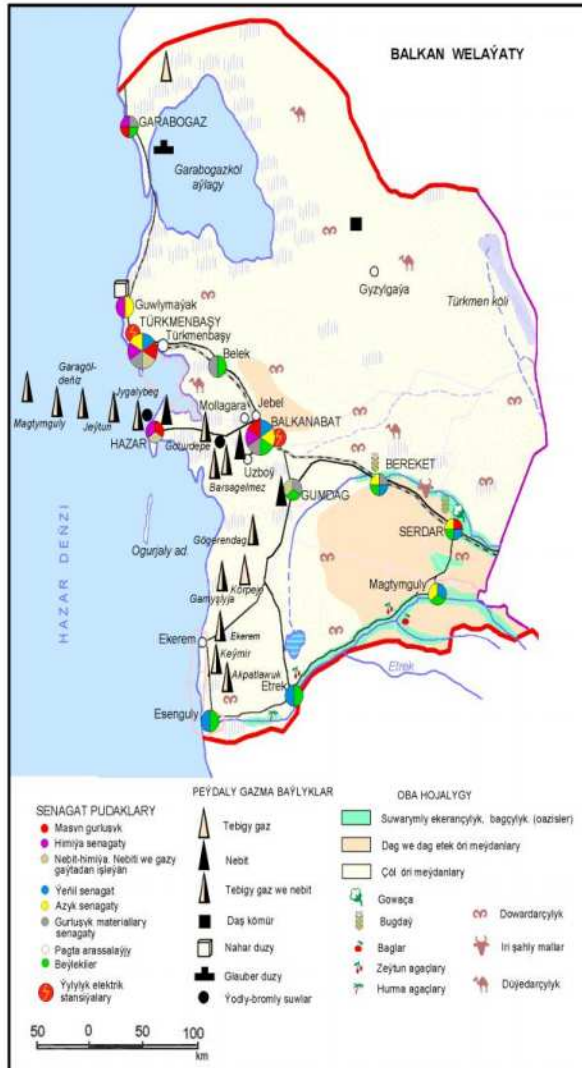
guruljak gaz geçiriji arkaly Gazagystanyň, Russiýanyň üsti bilen dünýä bazaryna çykarmak barada taslamany durmuşa geçirmek göz önünde tutulýar.

Nebit-gaz senagatynyň esasynda Balkan welaýatynda *energetika* pudagynyň geljegi uludyr. Welaýatda gaz bilen işleýän Balkanabat DES-i, mazut bilen işleýän Türkmenbaşy YES-lary, nebit arassalaýan zawodlar toplumynda ugurdaş gaz bilen işleýän elektrik stansiýalary, Günorta Gamyşlyjada gurlan gaz turbinaly elektrostansiýalary bar. Welaýatyň energetika ulgamy döwletimiziň ýeketäk energetik ulgamyna birleşdirildi. Onuň üsti bilen Eýrana, Türkiýä elektrik energiýasy iberilýär.

Himiýa kärhanalardan Balkan welaýatynyň Hazar şäherinde tehniki uglerod zawody we nebit bilen ugurdaş çykýan tebigy gazdan rezin senagaty üçin gurum öndürilýär. Ýod-bromly suwlaryň esasynda Hazarda, Balkanabatda, Monjuklyda ýod-brom zawodlary işleýär. Himiýa senagatynyň esasy merkezleriniň biri Garabogaz şäheridir. Garabogazsulfat önümçilik birleşiginde sulfat-natriý, Guwlymaýakda nahar duzy çykarylýar. 2009-njy ýylda welaýatda 18 müň t golaý sulfat-natriý, 430 t golaý tehniki ýod öndürildi.

Günbatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitinde ýeňil senagaty pudagynyň dürli kärhanalary işleýär. Serdar şäherinde pagta arassalaýjy zawody, ýüplük fabrigi, Balkanabatda jorap-trikotaž fabrigi, Magtymguly şäherçesinde tikin we aýakgap fabrikleri, etrap merkezleriniň ählisinde haly dokalýan fabrikler we olaryň bölümleri bar.

Soňky ýyllarda welaýatda azyk senagaty uly ösüşe eýe bolýar. Balkan welaýatynyň ilatynyň maldarçylyga uly üns bermegi bu sebitde et-süýt senagatynyň ösmegine mümkinçilik berýär.

Balkanabat, Türkmenbaşy şäherlerinde et kombinatlary, Balkanabat, Hazar şäherlerinde süýt zawodlary işleýär. Serdar şäherinde ýag zawody, Etrek şäherçesinde zeýtun ýagyny öndürýän kärhana ýerleşýär. Türkmenbaşy şäherindäki balyk-konserw zawody döwlet ähmiýetlidir. Kärhanada Hazar deňziniň balyk gurlarynyň hasabyna dürli balyk konserwalary we beýleki önümleri öndürilýär.

Oba senagat toplumy. Ulaglar ulgamy. Balkan welaýatyň tebigy şertleri we baýlyklary oba hojalygyň dürli pudaklaryny ösdürmeklige mümkinçilik berýär. Welaýatda oba hojalygynyň esasan-da ekerançylygyň ösüşini kynlaşdyrýan faktor suw ýetmezçiligidir. Türkmenistanyň suwarymly ýerlerinden ýylyň dowamynda 4,5-8 kub kilometr zeý suwy dürli ýerlere zyňlýar: Lebap welaýatda Amyderýa, Mary we Ahal welaýatlarda Garagum çöle akdyrylýar. Şol zeý suwlary jemläp Balkan welaýatynyň demirgazyk-gündogarynda ýerleşen Gökleňguýy, ýa-da Garaşor oýluga akdyrmak göz önüne tutulýar. Garaşor çökeltligiň uzynlygy 100 km, ini ortara 10 km, çuňlugy deňiz derejesinden-25 m pesde ýerleşýär. Bu şorluga ýylda 10 kub kilometr suw akdyrylar. Türkmen kölüniň gurulmagy bilen geljekde ýerleriň şorlaşmak, ekologiki meseleleri, guşçulygy ösdürmek we Balkan welaýatynyň suw bilen baglanyşykly tebigy baýlyklaryny özleşdirmeklige mümkinçilik döreýär.

Welaýatyň oba hojalygynda ekerançylyk, maldarçylyk, subtropiki ekinleri ösdürmek bilen meşgullanýarlar. Bereket we Serdar etraplarynda gowaça, bugdaý, gök önüm, bakja, ot-ıymlik ekinler ösdürilip ýetişdirilýär. Magtymguly, Esenguly, Etrek etraplarynda miweçilik, subtropik ekerançylyk alnyp barylýar. Suw meselesi çözülse bu etraplarda subtropik ekerançylygy we miweçiligi ösdürmeklige amatly şertler bar. Bu meseläni çözmek üçin ol etraplara Garagum derýanyň suwuny eltme zerur. Etrek, Sumbar derýalarynda gurlan suw

howdanlaryň durkuny täzelemek we täze suw howdanlaryny gurmak göz önünde tutulýar.

Serdar, Türkmenbaşy, Magtymguly, Esenguly, Etrek, Bereket etraplarynda ekerançylyk bilen ugurdaş maldarçylyk pudaklary (goýundarçylyk, düýedarçylyk, gylýalçylyk, guşçylyk, iri şahly maldarçylyk) hem ösdürilýär. Türkmenbaşy, Esenguly, Etrek etraplary, esasan, maldarçylyk pudaklary boýnça ýöriteleşýärler.

Welaýatda suwarymly ekerançylyk Bereket, Serdar, Esenguly, Etrek, Magtymguly etraplarda alnyp barylýar. Bu etraplarda esasy ekinlerden biri bugdaý hasaplanýar. Gowaça Serdar, Bereket etraplarda ekilýär. Şol etraplarda gök-bakja ekerançylygy, miweçilik hem ösendir. 2009-njy ýylda welaýatyň çägendäki ekerançylyk ýerleri 121,1 müň gektara barabar boldy. Şondan 79 müň gektar ýere däneliler, 25 müň gektara – gowaça, 1 müň gektar ýere gök ekinler ekilipdir. 2006-njy ýylda welaýat boýunça 352 müň t golaý bugdaý hasyly ýygnaýdy.

Welaýatyň oba hojalygynda maldarçylyk pudaklary ösendir. Onuň ýer gorunuň düzüminde öri meýdanlar agdyklyk edýärler. 2009-njy ýylda gara mallaryň sany 254 müň, dowlarlaryň sany 2,5 mln-a golaý, düýeleriň baş sany 44 müňe golaý boldy.

Ulaglar ulgamy. Balkan welaýatynyň hojalygynyň dürli pudaklarynyň ösmegi üçin amatly ulag we aragatnaşyk ulgamlary hereket edýär. Iri şäherleri Türkmenbaşy-Türkmenabat demir ýoly birikdirýär. Etrap merkezlerine we obalaryň köpüsine gara ýollar çekilen. Ähli şäherler, şäherçeler, etrap merkezleri, obalar aragatnaşyk ulgamlarynyň hyzmatyndan peýdalanýarlar.

Welaýatyň ulaglar ulgamynyň döwletimiziň beýleki welaýatlary bilen deňeşdirende özboluşly aýratynlyklary bar. Nebit we ugurdaş gaz çykýan ýerlerden turbageçirijiler arkaly Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna

eltilýär. Garagum derýadan we Ýasga ýerasty köller toplumyndan Balkanabada, Hazara, Türkmenbaşa, şäherçelere we obalara suwgeçirijiler eltilen. Şäherler, obalar, şäherçeler tebigy gaz we elektrik energiýasy bilen üpjün edilen. Welaýatyň içindäki etraplara, şäherçelere, obalara gara ýollar barýar. Serdar, Bereket, Balkanabat, Jebel, Türkmenbaşy aralygynda demir ýol gatnawy ýola goýlan. Bu demir we gara ýollar arkaly eltilen ýükler deňiz ulaglaryň kömegi bilen goňşy döwletlere çykarylýar. Olardan dürli ýükler döwletimize getirilýär. Türkmenbaşy, Balkanabat şäherleri Türkmenistanyň beýleki welaýatlary we Aşgabat bilen howa, demir, gara ýollary arkaly baglanyşykly. 2009-njy ýylyň ahyrynda welaýatda ulaglar bilen daşalan ýolagçylaryň sany 106,1 mln adama, daşalan ýükleriň möçberi 74,5 mln tonna barabar bolupdyr.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Balkan welaýatynyň durmuş taýdan ösüşi bütin ýurdumyzda bolşy ýaly barha ýaýbaňlanýar. Hyzmat ediş ulgamy hem giňden ösdürilýär. Häzirki wagtda welaýatda 140-a golaý mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary hereket edýar we olarda 17 müňe golaý çaga terbiýelenýär. Welaýatda 144 mekdep bolup, olarda okaýan okuwçylaryň sany 68 müňe golaýdyr. Mekdeplerde işleýän mugallymlaryň sany bolsa 4 müňden gowrakdyr.

Welaýatda saglyk öýleriniň 5-isi, hassahanalaryň 19-usy hereket edýär. Olarda 2 müňe golaý näsaga seretmek mümkinçiligi döredilendir. Welaýatda maşgala lukmanlarynyň 263-üsi, maşgala şepagat uýalarynyň bolsa 436-sy işleýär.

Welaýatyň geljekki ösüşi. Milli maksatnamanyň çäklerinde Balkan welaýatynda oba ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek maksady bilen 8,8 trln manatlyk düýpli maýa goýumlary goýlar. Şoňa baglylykda welaýatda mekdebe çenli çagalar edaralarynyň 6680 orunlyk 52-si, orta mekdepleriň 8070 orunlyk 21 mekdep, 11 sany medeniýet öýi, 13175 orunlyk 37 sany sport mekdepleri, 22 sany sport

desgalary, 1950 km suw geçirijileri, 529 sany dik guýulary, 1077,5 km lagym geçirijileri, 962,7 km awtomobil ýollary, 2214 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 1761 km elektrik geçirijileri we desgalary hem-de 1814 km telefon ulgamy gurlar.

§49. Aşgabat şäheri—Merkezi Aziýada uly syýasy we ykdysady merkezdir.

Aşgabat şäheriniň ilaty. Önümçilik pudaklary. Aşgabat – Garaşsyz, Baky bitarap Türkmenistanyň paýtagt şäheri, ýurdumyzyň syýasy, ykdysady, ylym-bilim we medeni merkezidir. Şäher garaşsyzlyk ýyllarynda düýpgöter ösüp, Merkezi Aziýanyň uly syýasy – ykdysady merkezleriniň birine öwrüldi.

Aşgabat Köpetdag etegindäki düzlükde we Garagum çölüniň oňa ýanaşýan böleginde, deňiz derejesinden 214-240 metr belentlikde, demirgazyk giňligiň $37^{\circ} 31'$ gündogar uzaklygyň $57^{\circ} 31'$ ýerleşýär. Şäheriň meýdany dag etekden çöllüğe tarap kem-kemden peselýär.

Aşgabat şäheri ykdysady – geografik jähtden amatly ýerde ýerleşýär. Ol ýurdumyzyň dürli sebitlerini birleşdirýän ulag ýollarynyň çatrygydyr. Bu ýerden Türkmenbaşy – Türkmenabat, Aşgabat-Daşoguz demir we gara ýollary geçýär. Halkara aeroporti arkaly Aşgabat dünýäniň dürli döwletlerini birleşdirýän howa ýollarynyň çatrygy hasaplanýar. Bu bolsa şäheriň durmuş-ykdysady merkez hökmünde ösmegine uly ýardam edýär.

Şäheriň çöller zonasynyň günortasynda ýerleşýänligi sebäpli, klimaty gurak subtropik häsiýetlidir. Howanyň ortaça ýyllyk kadasy $16,3^{\circ}$ –a deň. Türkmenbaşy aýynyň ortaça temperaturasy $+0,8^{\circ}$, Gorkut aýynda $+30,5^{\circ}$, absolyüt maksimumy bolsa $+48^{\circ}$ -a ýetýär. Sowuk däl döwrüň

dowamlylygy 232 güne barabar. Köp ýyllar boýunça ortaça ygalyň möçberi 257 mm –e deňdir.

Aşgabat şäheriň suw üpjünligi Garagum derýasynyň, Köpetdagdan akyp gelyän uly bolmadyk çeşmeleriň we ýerasty suwlaryň hasabyna amala aşyrylýar. Şäheriň ýerleşýän ýeriniň mele topragy ýokary hasyllylygy bilen tapawutlanýar. Bu bolsa onuň çäginde we töwereginde dürli ekinleri we agaçlary ösdürip yetiştirmäge mümkinçilik berýär.

Şol sebäpli ony durmuş-ykdysady geografiýanyň hünärmenleri aýratyn durmuş-ykdysady sebit hökmünde seredýärler.

Agabat şäheri gadymy ýüpek ýolunyň ugrunda, galalaryň ýerleşen ýerinde emele gelipdir. Aşgabadyň häzirki ornunda bolan köne gala Parfiýa patşalygynyň gülläp ösen döwrüne, ýagny biziň eýýamymyzdan öňki 300-nji ýyllara degişlidir. 1881-nji ýylda ozalky Ashabat obasynyň ýerleşen ýerinde ruslaryň harby berkitmesi döredilipdir. Zakaspi oblastiň söwda-senagat, harby işleri şu ýerde jemlenip, goňşy döwletler bilen ykdysady gatnaşyklar ýola goýulýar. Şäher ýuwaş-ýuwasdan ösüp başlaýar. 1924-1991-nji ýyllar aralygynda Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasynyň paýtagty bolýar. Şol ýyllarda şäherde uly bolmadyk senagat kärhanalary peýda bolýar. 1948-nji ýylda bolan aýylganç ýer yranmasynda şäheriň бүтінлеý diýen ýaly weýran bolmagyna getiripdir. Soňra Aşgabat şäheri täzedan dikeldildi.

Häzirki wagtda Aşgabat öz ösüşiniň täze döwrüni başdan geçirýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda paýtagtymyzy ösdürmek barada döwlet syýasaty ýöredilip gelinýär. Şonuň netijesinde, Aşgabat örän gysga döwrüň içinde üçünji müňýyllygyň ajaýyp şäherine öwrüldi.

Aşgabat ilatynyň sany boýunça ýurdumyzyň iň uly şäheridir. 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ne 600 müň adamdan geçdi. Bu bolsa ýurdumyzyň ilatynyň 11,1%-ne barabar. 1897-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň

maglumatlaryna görä şäherde 19,4 müň adam ýaşapdyr. Soňky 110 ýylyň içinde onuň ilaty 30 esse artdy.

Aşgabat ýurdumyzyň iň köp milletli şäheridir. Bu ýerde ilatyň esasy bölegini tutýan türkmenler bilen birlikde ruslar, tatarlar, ermeniler, azerbeýjanlar, ukrainler uly etniki toparlary emele getirýärler.

Şäheriň tutýan meýdany 47 müň gektara deňdir. Onuň düzümine 5 sany dolandyryş-çäk etraby birleşdirýär (Azatlyk, Köpetdag, S.A.Nyýazow adyndaky, Çandybil, Arçabil) dünýä ülnüne gabat gelýän we Aşgabady hakyky paýtagt şäherine öwürýän ymaratlaryň gurulýan – döwri. Aşgabadyň häzirki zaman keşbine, gurulýan ymaratlara, seýilgählere, ýollara dumly-duşdan gelýän myhmanlar haýran galýarlar. Bu ymaratlar, elbetde, Garaşsyzlygyň ilkinji miweleri. Sowet ýyllarynda daşy mermer bilen bezelen ýekeje-de ymarat ýokdy diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Garaşsyzlygyň 15 ýylynda şol usulda salnan we mermere bezelen jaýlar näçe diýseň bar. Şäheriň paýtagt ýagdaýy onuň önümçiligine, medeni ugurlaryna berk täsir edýär. Şäherde daşky gurşawy hapalaýan kärhanalar ýok. Şäher uly ulaglar çatrygy. Bu ýerden döwletimiziň ähli welaýatlaryna gara, demir we howa ýollary gidýär. Şäheriň içindäki ýollaryň durky täzelenýär. Soýuz döwründe ýollaryň gyrasyna tikenli agaçlar bilen çaýyr ekilen bolsa, indi her hili bezeg berýän (palma, serwi, sosna, arça we beýlekiler) agaçlar bilen bir hatarda, dürli hili güller oturdylýar. Döwletimiziň beýleki şäherleri hem paýtagtdan göreldä alýarlar. Olar hem gün-günden abatlaşýar, gözelleşýär.

Bitarap Türkmenistanyň paýtagty hökmünde Aşgabat şäheriň ähmiýeti. Şäheriň düzüminde 5 sany etrap (Prezident S.A.Nyýazow adyndaky, Arçabil, Azatlyk, Köpetdag, Çandybil) bar. Şäher döwletimizde ýeke-täk ykdysady taýdan ösen, syýasy, döwleti dolandyryş merkez hasaplanýar. Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatyny amala aşyran merkezidir. Şu nukdaý-nazardan alnan-da Aşgabadyň halkara

ähmiýeti örän ulydyr. Bu şäherde Owganystan meselesi bilen baglanyşykly birnäçe ylalaşdyryjy gepleşikler geçirilipdi. Aşgabatda Birleşen Milletler Guramasynyň Halkara guramalarynyň maslahatlary, dünýä derejede wajyp meseleleri çözmek bilen baglanyşykly maslahatlary hem geçirilýär. Umuman Türkmenistan, ýa-da bu şäher Merkezi Aziýa, Ýakyn we Orta Gündogar sebitlerde ylalaşdyryjy merkez hasaplanýar.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Aşgabat şäherinde 1948-nji ýyl ýer yranmasýndan soňky gyssagara gurlan wagtlaýyn jaýlaryň ýerine häzirkî zaman arhitekturasynyň talaplaryna laýyk gelýän beýik ymaratlar gurmaklyga uly üns berildi. Soýuz döwründe onuň beýleki paýtagt şäherleri bilen deňeşdirende Aşgabat olaryň welaýat merkezleri-çe ýokdy. Şäheriň demir ýoldan demirgazyk böleginde wagtlaýyn salnan, tertipsiz jaýlar köpdi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýolbaşçylygynda şäheriň abadançylygyna, arassaçylygyna uly üns berilip başlandy. Şäheriň köçelerini giňeltmeklige girişildi. Olaryň asfalt örtükleri tazelendi. Köçeleriň çatryklarynda sowma ýollar guruldy. Uly köçelerden köp ýolagçylaryň geçýän ýerlerinde ýerasty geçelgeler gurlup, içinde dürli dükanlar işe girizildi. Täze gurlan ymaratlaryň daş-töwereginde seýilgähler, köp sanly çüwdürimler ulanylmaga berildi. Gurulýan täze ýaşaýyş jaýlar dünýä talabyna laýyk gelýär. İçinde ähli zerurlyklar(sowadyjylar, jaýlary gyzdyryjylar, hojalyga zerur zatlaryň hemmesi) döredilen. Jaýlaryň aşagynda her bir hojalyk üçin maşyn goýar ýaly garaj bilen üpjün edilen. Şäheriň köçeleriniň arassaçylygyna uly üns berilýär. Köçeleriň gyralaryna pasyillar boýunça dürli güller ekilýär. Täze gurulýan ýaşaýyş, edara we kärhana jaýlaryň daşyna ak mermer daşlary tutulýar. Köne zawod-fabrikler şäheriň daşyna çykarylýar. Şäheriň ekologik ýagdaýyna uly üns berilýär. Şäheriň günorta tarapynda Gara Altyn, Azatlyk, Arkaç, Mirap, Was, Rahat, Aziýa, Ahal, Nebitçi,Çandybil, Grand Türkmen, Köpetdag, Ak

Altyn, Daýanç, Mizan, Demirýolçy, Serdar, Nusaý, Jeýhun, Kuwwat, Altyn suw, Parjiýa, Ýedigen myhmanhanalary ulanylmaga berildi. Gysga wagtyň içinde mekdebe çenli çagalar edaralary, umumy bilim berýän mekdepler, hassahanalar, aragatnaşyk toplumary, ýokary okuw jaýlary, Prezident köşgi we Prezident meýdançasý, Köpetdag stadiony, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Olimpiýa stadiony, Serdaryň saglyk ýoly (1 we 2-nji nobatdakysy), Aşgabadyň halkara aeroporty, Ruhyýet köşgi we başgada birnäçe ymaratlar guruldy.

Aşgabat şäheri döwletimiziň iri senagat merkezi hasaplanýar. Şäherde “Aşneftemaş” kärende zawody, azyk maşyn gurluşyk, “Türkmenkabel” elektrotehniki önümler, “Türkmenenergo remont”, “Metallist” gaz abzallary zawodlary maşyn gurluşyk kärhanalary hasaplanylýar. 1997-nji ýylda demir-beton şpallary öndürmek boýunça zawod, 1998-nji ýylda derman serişdelerini öndürmek boýunça zawod işe girizildi. S.A.Nyýazow adyndaky dokma toplumu, Türkmenbaşy tekstil ulgamy, ýüpek kelepçäji fabrigi, “Türkmenhaly” önümçilik birleşigi, “Ýün” firmasy, galantereýä, “Bahar” tikiň, “Jahan” trikotaž önümçilik birleşikleri, jorap-trikotaž, “Aşgabataýakgap” fabrikleri ýeňil senagatyň esasy kärhanalarydyr. Türkmenistanyň Dokma senagat ministrliginiň tabşyrygy bilen Türkiýäniň „Folkestone Holdings Ink.“ firmasy Aşgabatda Bitarap Türkmenistan şaýolynyň ugrunda, Saparmyrat Türkmenbaşy Halkara aýeroportuna gidilýän çatryga golaý ýerde Türkmenistanda uly häzirki zaman dokma toplumyny gurýar. Onuň tutýan meýdany 45 gektara deňdir. Ol meýdanda toplumy dolandyryjy edara, söwda merkezi, işgärler üçin ýaşaýyş jaý, çagalar bagy, kafe, restoran, önümçilik jaýlary ýerleşýär. Toplumyň birinji nobatdaký gurluşygy 2007-nji ýylyň Baýdak baýramçylygyna ulanylmaga berildi. Bu toplumda 3000 adam zähmet çeker. Dokma toplumyň birinji nobaty işe girizilende bir ýylda 5 müň tonna golaý reňklen

seçekli matalary, 19 mln sany taýýar önümleri, ikinji nobaty işe girizilenden soňra 39 mln inedördül metr reňklenmedik, 68 mln inedördül metr reňklenen matany we 20 mln sany taýýar dokma önümleri öndürer.

Şäherde S.A.Nyýazow adyndaky aýna kombinaty, öý-gurluşyk kombinaty, agaç işleýän, mebel we poligrafiýa, durmuş himiýa senagat kärhanalary bar.

Şäher ýeňil we azyk senagat pudaklary boýunça ýöriteleşen. Aşgabat-azyk senagatyň ösen merkezi hasaplanýar. Bu ýerde çakyr (arak) zawody, süýt kombinaty, “Aşgabatçörek”, “Galla önümleri” önümçilik birleşikleri, piwo, agyz suwlary, “Gündogar” konditer, “Goşant” atly makaron fabrikleri işleýär. Şäherde çörek zawodlaryň birnäçesi bar. Bu senagat kärhanalary şäher boýunça ilatyň gündelik sarp edýän senagat önümleriniň has möhüm görnüşlerini öndürýärler.

Aşgabadyň ýaşaýjylaryna durmuş hyzmaty gullugy göwnejaý alnyp barylýar. Şäherde döwlet we hususylaşdyrylan söwda merkezleri, naharhanalar, çayhanalar, suw, doňdurma satýlan nokatlar, tikin tikýän, geýim ýuwyň we arassalaýan kärhanalar, hojalyk jaýlaryň durkuny täzeleýän, öý goşlaryny, gurallaryny, öýdäki tehnik serişdeleri bejerýän kärhanalar halka hyzmat edýärler. Şäheriň islendik etrabynda halka ter gök önümleri satýan bazarlar bar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabatda birnäçe banklar, birleşikler, kompaniýalar, biržalar, konsernler, aksioner jemgyýetleri, birleşikleri döredildi. Olar şäherdäki we döwletiň welaýatlaryndaky senagat, oba hojalyk, ulag kärhanalaryň bazar ykdysadyýetine geçmegine uly kömek edýärler.

Aşgabat ylmyň we medeniýetiň uly merkezi. Bu ýerde Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti, S.A.Nyýazow adyndaky Oba hojalyk uniwersiteti, Türkmen politehniki instituty, Türkmen halk hojalyk instituty, Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky harby

instituty, Türkmenistanyň Prezidenti Goşun generaly S.A. Nyýazow adyndaky Türkmenistanyň polisiýa akademiýasy, Türkmen milli konserwatoriýasy, Türkmen döwlet çeperçilik akademiýasy, D. Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri instituty, Türkmen döwlet ulag we aragatnaşyk instituty, Türkmen döwlet lukmançylyk instituty, Halkara türkmen-türk uniwersiteti, Türkmen milli sport we syýahatçylyk instituty, Türkmen döwlet medeniýet instituty we başga-da birnäçe institutlar, kolležler, liseýler, ýöriteleşdirilen okuw mekdepleri bar. Aşgabatda D. Azady adyndaky döwlet kitaphana, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary geňeşiň Merkezi ylmy kitaphanasy, birnäçe muzeyler, sergi jaýlary halka hyzmat edýärler. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary geňeşiň ýanynda birnäçe ylmy-barlag institutlary bar. Olarda işleýän alymlar we hünärmenler hojalygyň dürli ugurlary boýunça ylmy-tejribe eşleri amala aşyrýarlar.

Aşgabat şäheri dünýäniň köp döwletleri bilen ykdysady, medeni, syýasy aragatnaşygy saklaýar. Aşgabatda dünýä döwletleriniň köpüsiniň resmi ilçihanalary ýerleşýär. Olaryň kömegi bilen ikitaraplaýyn wajyp meseleler çözülýär.

Aşgabadyň senagat kärhanalarynyň önümlerini: hamyr ýugurýan, krem ýaýýan maşynlaryny we enjamlaryny, nebit nasoslaryny, elektrik kabelleri, aýna we aýna önümlerini, gaz plitalary, elektrotehniki, azyk we ýeňil senagat önümlerini daşary ýurtlaryň köpüsine çykarýarlar. Aşgabat hem öz gezeginde ol döwletlerden: Russiýa federasiýasyndan tokaý agaçlaryny, dürli mehanizmleri, maşynlary; Ukrainadan polat, konditer önümleri; Gazagystandan çöýün; Eýrandan, Awstriýadan, Germaniýadan, Türkiýeden awtobuslary, ýeňil maşynlary, ýük awtomobilleri we dürli önümleri alýar.

Aşgabat şäherine ösen ulaglar toplumy häsiýetli. Şäheriň ýaşaýyş jaý mikroraýonlaryny şäheriň merkezi we Köşi obasy, demirgazygynda Arzuw şäherçesini günorta bölegi blen

baglanyşdyrýan trolleýbus gatnawy bar. Şäherde 40-dan gowrak awtobus marşrutlary ilata hyzmat edýär. Şäherde kiçi awtobuslaryň marşrut taksileri, olardan başga-da hususy taksi-maşynlar ilata durmuş hyzmatyny amala aşyrýarlar.

Aşgabat şäheri abadanlaşýar, hakyky paýtagt şähere öwrülýär. Onuň daşyna 200 kilometrden gowrak aýlaw ýoluň gurluşugu tamamlanyp barýar. Onuň meýdan-çäginde täze häzirkî zaman kadalaryna gabat gelýän ymaratlar (Yokary okuw mekdepleri, administratiw jaýlar, beýikligi 160 metr boljak telediň, hassahanalar, ýaşaýyş jaýlar we dürli gurluşyklar) gurulýar. Öň belleýşimiz ýaly Aşgabat şäheri ekologik taýdan arassa şäherleriň biri bolmagynda galar.

§50. Ahal durmuş-ykdysady sebiti (Ahal welaýaty)

Tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty. Geografik ýerleşisi. Ahal welaýaty ýurdumyzyň günortasynda, Köpetdagyň gündogar we merkezi böleklerine ýanaşýan territoriýada ýerleşýär. Welaýat demirgazykda – Daşoguz, demirgazyk-gündogarda – Lebap, günbatarda – Balkan, gündogarda bolsa Mary welaýatlary bilen araçäkleşýär. Welaýatyň günortasy döwlet araçägi arkaly Eýran, günorta-gündogarynda Owganystan bilen araçäkleşýär. Welaýatyň tutýan meýdany 97,16 müň km²-e deňdir. Onuň düzümine 9 etrap: Ruhabat, Ak bugdaý, Baharly, Gökdepe, Kaka, Babadaýhan, Sarahs, Tejen, Altyn Asyr; 5 şäher: Abadan, Tejen, Gökdepe, Baharly, Änew; 15 şäherçe we 104 geňeslik girýär.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Ahal welaýaty ýer üstüniň gurluşy boýunça günortadan demirgazyga tarap, esasan, üç bölege (daglyk, dag etegi düzlük we peslik) bölünýär. Olardan peslik bölegi (Merkezi Garagum) welaýatyň meýdanynyň köp ýerini tutup, ol gadymy Amyderýa

ulgamynyň getirintgilerinden düzülendir. Ol öz düzümine günorta-gündogarda Tejen derýasynyň deltasyndaky mes toprakly ýerleri, demirgazykda Üňüz aňyrsyndaky Garagumuň bir bölegini alýar. Garagum çöli günortada medeni landşaftly dag etegi düzlügi bilen sepleşýär. Bu çölüň hojalyk ähmiýeti uludyr. Ol welaýatyň esasy öri meýdany bolup hyzmat edýär. Ondan başga-da çölde tebigy gazyň, nebitiň we aýna önümçiligi üçin çig malyň gorlary bar. Dag etek düzlügi Köpetdag gerşine parallel ugurda günorta-gündogardan, demirgazyk-günbatara uzalýar, ony baýyrlyklar we Köpetdagdan gözbaşyny alýan çäýlaryň hanalary we deltalary düzýär. Onda akar suwlaryň, mes toprakly ýerleriň barlygy sebäpli welaýatyň esasy ekerançylyk zolagyna öwürüldi. Türkmen-Horasan dag ulgamynyň demirgazyk şahasy bolan Köpetdag üç sany gerişden (Kesearkaç, Merkezi we Günorta gerişler) ybaratdyr. Ahal welaýatyna onuň gündogar we merkezi bölekleri degişlidir.

Ahal welaýatynyň territoriýasy tebigy gaza, nebite baý hasaplanýar. Sarahs we Tejen etraplarynyň çäginde, Merkezi Garagumda tebigy gazyň uly gorlary bar. Döwletabat we Tejen ýurduymyzdaky uly gaz ýataklaryna degişlidir. Welaýatyň çöllük böleginde tebigy gazyň uly gorlary Şyh, Toprjulba, Toparjulba, Çemmerli, Goýun, Kyrkguýy, Atasary kânlerinde ýüze çykaryldy. Soňky ýyllarda bu sebitdäki Ýylakly, Gutlyaýak, Mydar ýataklarynda nebitiň baý gorlarynyň bardygy anyklanyldy.

Bu durmuş-ykdysady sebit gazylyp alynýan baýlyklardan gurluşyk materiallaryna hem baýdyr. Aýratyn hem kwars çägesiniň, toýnuň, hek we çäge daşlarynyň, dolomitiň, çagyl materiallarynyň gorlary uludyr. Olaryň senagat merkezlerine ýakyn ýerleşmegi welaýatda aýna, demir-beton, sement önümçiliklerini ýola goýmaga mümkinçilik döredýär. Kwars çägesiniň, gipsiň, hek daşynyň – Baharlyda, dolomitiň – Keletede we Kaka etrabynda, çagyl daşlarynyň –

Gowşutda, Kakada, Duşakda kwars çägesiniň Babadurmazda baý gorylary bar. Olaryň köpüsi hojalyk hajatlary üçin peýdalanylýar.

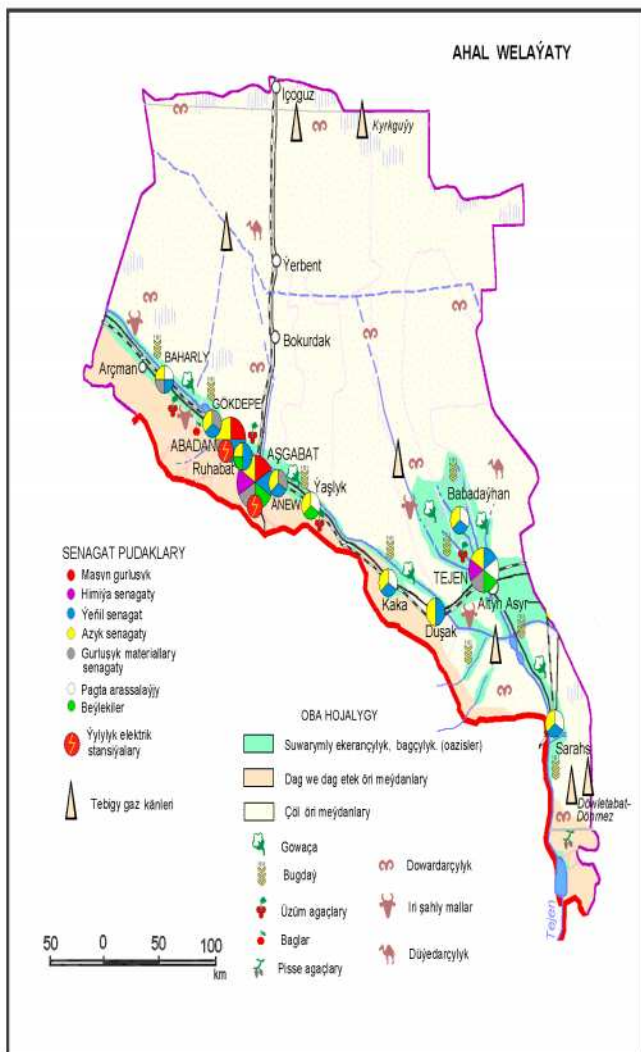
Klimaty. Welaýatyň klimaty çürt-kesik kontinental bolup, oňa tomsuň yssy, gyşyna bolsa sowuk bolmagy, howanyň çyglylygynyň pesligi, atmosfera ygallarynyň azlygy häsiýetlidir. Demirgazykdan gelýän arktiki sowuk, Atlantik okeanyndan we Ortaýer deňzinden gelýän mylaýym deňiz howa massalary özboluşly klimatyň döremegine täsir edýär. Merkezi Aziýada hem-de Eýranyň çäginde döreýän gurak howa massalarynyň täsiri hem uludyr. Bu howa massalary welaýatyň çäginde ýerli klimat emele getiriji faktorlaryň täsirine düşüp, bir-birinden tapawutly bolan iki klimatik sebitini (daglyk we çöllük) emele getirýärler. Welaýatyň esasy ilatly mesgenleri daglyk klimatik sebitinde ýerleşýär. Bu sebitlerde howanyň temperaturasynyň uly tapawudy duýulýar. Daglyk ýerlerde ortaça ýyllyk temperatura $+10,1^0$, Ýanwary aýynyňky $-1,8^0$ (Haýratbatda $-4,1^0$), Gorkut aýynyňky $+21,3^0$ bolýan bolsa, çöllük ýerlerde ortaça ýyllyk temperatura $+15,8^0$, Ýanwary aýynyňky $+0,4^0$ (Bokurdakda), Gorkut aýynyňky $+31,3^0$ -a (Zäklide) barabardyr. Aýazsyz döwrüň dowamlylygy çölde 230 güne, daglyk ýerlerde bolsa 190 güne ýetýär. Howanyň temperaturasynyň şeýle ýagdaýy, welaýatda ýylylygy halaýan ekinleri gök we bakja ekinlerini, aýratyn-da inçe süýümlü gowaçany ösdürip yetiştirmeklik üçin oňat şert döredýär. Ahal welaýatynda ýagýan ygalyň ýyllyk mukdary ujypsyz bolup, çöllük etraplarda 100-150 mm-e, daglyk ýerlerde bolsa 250-400 mm-e barabardyr. Ýylda ýagýan ygalyň 50-60%-i güýz we gyş pasyllarynda düşýär. Şonuň üçin ekerançylyk emeli suwaryş usulyny talap edýär. Düme ekerançylygy diňe dag ýapgytlarynda we belentliklerde az mukdarda alnyp barylýar.

Suw baýlyklary. Welaýatyň suw üpjünçiligi Garagum derýasy, Tejen derýasy, Köpetdagdan gözbaşyny alýan çaylar,

skwažinalar we kãrizler arkaly amala aşyrylýar. Garagum derýasy welaýatyň çäginden gündogardan günbatara 307 km aralykda kesip geçýär. Ol welaýatyň suw üpjünçiliginiň gowulanmagyna düýpli täsir etdi. Derýanyň suwuny rejeli peýdalanmak maksady bilen onuň boýunda göwrümi 750 mln m^3 bolan Hanhowuz, Aşgabadýň eteginde – Gurtly (49,5 mln m^3) we Gündogar (6,3 mln m^3), Gökdepe etrabyňyň çäginde göwrümi 550 mln m^3 bolan Köpetdag suw howdanlary guruldy. Olardan iň ähmiýetlisi Hanhowuz suw howdanydyr. Ol Mary we Ahal welaýatlarynda 400 müň hektardan gowrak ekin meýdanyny suwarmaklyga mümkinçilik berýär. Tejen derýasynyň welaýatyň Sarahs we Tejen etraplaryny suw bilen üpjün etmekde ähmiýeti uludyr. 2005-nji ýylda onuň boýunda Türkmenistanyň we Eýranyň bilelikde peýdalanmak maksady bilen Dostluk suw howdany guruldy.

Ýer we toprak baýlyklary. Ahal welaýaty uly ýer baýlyklaryna eýedir. Ähli meýdanynyň 74%-i oba hojalygynnda peýdalanylýar. Şonuň 87%-i öri meýdanlarydyr. Welaýatyň ekerançylyk ýerleriniň umumy möçberi 544,2 müň hektara barabar. Geljekde özleşdirmäge ýaramly ýerler günbatar we merkezi Köpetdag etegi düzlüginde, Gäwers düzlüginde 1,2 mln hektara ýetýär. Ahal welaýatynyň çäginde esasy ýaýran toprak görnüşlerinden goňur (dagda), mele çemen topraklary, şorluklary bellemek bolar. Eger düme ekerançylygy alnyp barylýan ýerlerde goňur topraklar ýaýran bolsa, suwarymly ekerançylyk ýerlerini aglaba mele topraklar tutýar. Çemen topraklary gözbaşyny Köpetdagdan alýan çaýlaryň, ýaplaryň boýunda ýaýrandyr we suwarymly ekerançylykda uly orun tutýar. Takýrlar, esasan, çöllük ýerlerde ýaýrandyr.

Ösümlük we haýwanat dünýäsi. Welaýatyň tebigy şertlerine baglylykda ösümlük örtügi dürli-dürlüdür. Ösümlük görnüşlerine dag jülğeleri we akarlaryň boýlary has baýdyr. Daglyk ýerlerde arça, çynar, türkmen kerkawy, dagdan we hoz

agaçlary, nar we böwürslen ösýän bolsa, çaýlaryň we ýaplaryň boýlarynda söwüt, toraňňy, igde we beýleki agaçlar ösýär. Dag etegindäki baýyrlyklarda, esasan, birýyllyk we köpýyllyk otlar ösýär. Has köp ýaýran otlara ýowşan, garaýylak, arpagan, goňurbaş we başgalar degişlidir. Çölde, esasan, yssa çydamly

gyrymsy agaçlar (sözen, çerkez, gandym, borjak, çeti, çogan) we otlar (selin, ýylak, gyrtyç, siňren, ýepelek) ýaýrandyr.

Welaýatyň özboluşly haýwanat dünýäsi bardyr. Bu ýerde Türkmenistana mahsus bolan çöl haýwanlary, guşlar we mör-möjekler gabat gelýär. Daglyk etraplarda ýekegapan, aýrak, dag tekese duşýan bolsa, düzlükde möjek, tilki, towşan, köwük we başgalar bar. Süýrenijilerden: pyşdyl, zemzen, gökdamak, biý, alahöwren, göklors, kepjebaş, galkanburun; gemrijiilerden: gum alakasy, ýalman, syçan; guşlardan: kākilik, togdary, bagyrtlak, guloty, bürgüt we başgalar bellidir.

Ilaty. Ahal welaýatynyň çäginde 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ine çenli 807,2 müň adamyň ýaşaýanlygy hasaba alyndy (ýurdumyzyň ilatynyň 14,9%-i). Ilatyň ortaça ýyllyk ösüş depgini 2,4 %-e barabardyr. Soňky 18 ýylyň içinde welaýatyň ilaty 367 müň adam artdy.

Ilatyň sanynyň artmagy, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna bolup geçýär. Maşgalada köpçagalylyk meýilleriniň saklanyp galmagy bilen bir hatarda, ýaşlaryň we ýaşulularyň bir hojalyk bolup ýaşamaklary, adaty bolşy ýaly, giň gerim alýar. Bu ýagdaýlar welaýatda çaga dogluşynyň ýokary derejede saklanyp galmagyna oňyn täsir edýär.

Ahal welaýaty oba hojalyk önümçiliginiň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Önümçiligiň meýdan-çäk gurluşy we beýleki faktorlar welaýatda 540,2 müň adamyň , ýa-da ilatyň 67,1 %-iniň oba ýerlerinde, 267,4 müň adamyň (32,9%) bolsa şäherlerde we şäherçelerde jemlenmegine getirýär. Oba ilaty welaýatyň çäginde ýerleşýän 104 geňeşlige degişli 292

obada, şäher ilaty bolsa 5 şäherde we 12 şäherçede jemlenendir. Welaýatdaky etraplar ilatynyň sany boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Ruhabat, Baharly, Tejen etraplarynyň ilatynyň sany 100 müň adamdan geçýär.

Welaýatyň çäginde ilat örän biendigan ýerleşýär. Ilatyň ortaça gürlügi umumy meýdan-çäk boýunça 1 km^2 – e 8,3 adama deňdir. Ýöne ilatyň esasy bölegi Köpetdag etegi düzlüginde, Tejen oazisinde, Garagum derýasynyň zolagyndaky işlenilip bejerilýän ýerlerde ýaşaýar. Ol ýerlerde ilatyň gürlügi has ýokary bolup, tersine welaýatyň Garagum çölüne ýanaşýan uly böleginde, şeýle-de Köpetdag dag ulgamynyň çäklerinde ortaça gürlük örän pesdir. Etraplaryň medeni zolaklarynda ilatyň gürlügi 1 km^2 200-300 adama çenli ýetýär. Aşgabat şäheriniň we beýleki şäherleriň töweregindäki zolaklarda bu görkeziji 500-600 adama çenli artýar.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Maddy önümçiligiň esasy pudaklary bolan senagatyň we oba hojalygynyň giň gerimde ösdürilmegi welaýatda ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyna, olaryň iş bilen üpjünçilik meselesiniň oňyn çözülmegine, azyk we beýleki taýýar senagat önümleri bilen üpjünlik derejesiniň artmagyna uly itergi berýär. Welaýatyň hojalygy köp ugurly bolup, onda gaz senagaty, himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk senagat pudaklary, däneçilik we pagtaçylyk, miweçilik we üzümçilik esasy ýöriteleşiş pudaklary hasaplanýar. Şol pudaklaryň öndürýän önümleriniň köpüsi boýunça welaýat ýurdumyzda görnükli orun eýeleýär.

Senagaty. Ahal welaýaty ýurdumyzda senagat önümçiliginiň iň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Senagat üçin mineral çig mallaryň dürli görnüşleriniň uly gorlarynyň bolmagy, oba hojalyk çig malynyň öndürilişiniň artmagy, zähmet baýlyklary, demir ýol we awtomobil ýollary bilen üpjünligi, şeýle-de ýurdumyzyň esasy senagat merkezi Aşgabat şäheriniň welaýatyň çäginde ýerleşmegi bu ýerde senagat

önümçiliginiň ösmegine getirdi. Ýurdumyzda öndürilýän senagat önümleriniň öndürilişiniň umumy möçberinde welaýatyň paýy 21 %-den geçýär.

Ahal welaýatynyň senagat önümçiliginiň düzüminde ýangyç-energetika toplумы esasy orun tutýar. Jemi senagat önüminiň 48,3 %-i bu toplумыň paýyna düşýär. Önümiň möçberi boýunça ýeňil senagaty (22,6 %), azyk senagat pudaklary (21,6 %) hem tapawutlanýar.

Welaýatyň etraplary boýunça senagat önümçiliginiň gerimi we pudaklaýyn düzümi birmeňzeş däl. Öndürilýän ähli senagat önüminiň 72,2 %-i (tebigy gazy çykarmagyň hasabyna) Sarahs etrabynyň paýyna düşýär. Ýöne, Abadan şäherinde, Ruhabat we Baharly etraplarynda senagat önümçiligi köp ugurlydyr. Şeýle-de bu etraplarda soňky ýyllarda senagatyň ösüş bady has ýokary. Onuň esasy sebäbi, bu ýerlerde täze senagat kärhanalarynyň gurulmagy bolup durýar.

Ýokarda belenilişi ýaly, Ahal welaýatynyň senagatynyň düzüminde ýangyç-energetika pudaklary aýratyn orny tutýar. Bir tarapdan welaýatyň çäginde bu toplумыň ösdürilmegi üçin uly mümkinçilikler bar (tebigy gazyň we nebitiň uly gorlary, sarp edijilere baglylykda amatly geografik ýerleşiş, toplумы ösdürmek üçin maýa goýumlarynyň möçberiniň artdyrylmagy we ş.m). Ikinji tarapdan, bu pudaklar ilatyň iş orunlary bilen üpjün bolmagyna, şeýlelikde olaryň ýaşayyş-durmuş şertleriniň ýokarlanmagyna, täze ilatly mesgenleriň, hojalyk desgalarynyň, durmuş we önümçilik infrastrukturasynyň döremegine oňyn täsir edýär.

Ahal welaýatynyň meýdan-çäginde mawy ýangyjyň ummasyz gorlary jemlenendir. Häzirki güne çenli welaýatyň meýdan-çäginde tebigy gazyň we nebitiň 30-dan gowrak anyklanan ýataklary ýüze çykaryldy. Olaryň bir bölegi häzirki wagtda peýdalanylýar. Sarahs etrabynyň çäginde ýerleşýän Döwletabat ýurdumyzda iň uly gaz kânleriniň biri hasaplanýar. Welaýatda tebigy gazyň çykarylyşy 2009-njy ýylda 24,9 mlrd

m³-e ýetdi. Çykarylýan gaz kondensatynyň möçberi-de ýyl saýyn artýar (88,3 müň tonna). “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasyna laýyklykda Ahal welaýatynda ýangyç-energetika toplumyny ösdürmek boýunça uly wezipeler goýulýar. Geljekde Merkezi Garagumda we Sarahs etrabynyň çäginde tebigy gazy suwuklandyryýan desgalar, nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar işe giriziler.

Welaýatyň senagat önümçiliginde elektroenergetika pudagynyň ähmiýeti-de barha artýar. Ýurdumyzda öndürilýän elektrik togunyň 5,0 %-i onuň paýyna düşýär. 2009-njy ýylda 1637,0 mln KWt elektrik energiýasy öndürildi. Welaýatyň çäginde 2 sany ýylylyk elektrik stansiýasy işleýär. Abadan şäherindäki gaz turbinaly elektrik stansiýasynyň durky täzelenip, kuwwatlylygy artdyryldy. 2006- -njy ýylyň başynda Aşgabat şäheriniň günortasynda şäheriň we welaýatyň ilatly mesgenleriniň we önümçilik desgalarynyň elektrik energiýasy bilen üpjünligini gowulandyrmak we elektrik togunyň eksportyny artdyrmak maksady bilen gaz turbinaly ýylylyk elektrik stansiýasy gurlup işe girizildi.

Ahal welaýatynyň çäginde dürli mineral gurluşyk materiallarynyň, ýagny sement, aýna çig malynyň, dolomitniň, çagyl-çäge garyndysynyň, gurluşyk daşlarynyň we hek daşynyň uly kânleri ýerleşýär. Olar gurluşyk materiallary senagatyny ösdürmek üçin esas bolup durýar. Gurluşyk materiallary senagatynyň ösdürilmegine itergi berýän faktorlaryň biri-de welaýatyň çäginde ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheriniň ýerleşmegidir. Garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat şäheri we onuň töweregindäki ilatly ýerler hakyky gurluşyk meýdançasyna öwrüldi. Elbetde bu ýerde uly möçberde alnyp barylýan gurluşyk işleri dürli görnüşdäki gurluşyk materiallaryň önümçiligini giňeltmekligi talap edýär.

Ýurdumyzda öndürilýän sementiň 100%-iniň, gurluşyk kerpijiniň 35%-iniň, ýygnama demir beton gurnamalaryň we

önümleriň 30,9%-iniň, magdan däl gurluşyk materiallaryň 68,8%-iniň Ahal welaýatynda öndürilýändigini bu pudagyň ähmiýetiniň has uludygyny görkezýär.

Welaýatyň çäginde gurluşyk materiallaryny öndürýän 24 kärhana ýerleşýär. Olaryň esasy bölegi Abadan şäherinde, Baharly we Ruhabat etraplarynda jemlenendir. Döwletimizde ilkinji mermer zawody Owadan Depede işe girizildi.

Ýurdumyzyň halk hojalygynyň demir we demir önümleri bilen üpjünligini gowulandyrmak maksady bilen, lomuň (metallolom) esasynda işleýän metallalurgiýa zawody Ruhabat etrabynyň demirgazygynda “Owadan Depe” sebitinde gurulýar.

Himiýa senagaty Ahal welaýatynda garaşsyzlyk ýyllarynda ösdürilip başlanyldy. Onuň esasy kärhanalary 2004-nji ýylda işe girizilen Tejenin karbamid zawody, Ýaşlyk şäherçesindeki kagyz kombinaty we Ruhabat etrabynynda gurlup işe girizilen “Suw önümleri” önümçilik birleşigidir. Karbamid zawody ýurdumyzyň oba hojalygyny azot dökünleri bilen üpjün etmek maksady bilen guruldy. 2009-njy ýylda kärhanada 340 müň tonna karbamid öndürildi. Geljekde kärhananyň önümçilik kuwwatyny artdyrmagyň hasabyna önümiň bir bölegini daşary bazarlara çykarmak göz önünde tutulýar.

Ýaşlyk şäherçesinde dünýä ülnülerine laýyk gelyän kagyz önümlerini öndürýän kärhana işleýär. Ol gowaça galyndylaryny we däne ýygnalandan soňra galýan samany çig mal hökmünde gaýtadan işleýär. Kärhananyň kuwwatlylygy ýylda 30 mün tonna ýokary hilli kagyz öndürmek. Häzirki wagtda bu ýerde öndürilýän ýokary hilli kagyz önümleri ýurdumyzyň içeri bazaryny doldurýar.

Ýurdumyzyň suw hojalyk we kommunal hojalyk kärhanalaryny plassmas turbalar bilen üpjün etmek maksady bilen gurlan “Suw önümleri” önümçilik birleşigi häzirki zaman enjamlary bilen abzallaşdyrylan.

Ýeňil senagaty özünde 21 kärhanany birleşdirýär. 2009-njy ýylda pudagyň kärhanalarynda 38,6 müň t pagta süýümi, 71,2 mln m² nah matalar, 10972 mln sany örülen önümler, 266 müň m² haly we haly önümleri öndürildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda pudagy ösdürmekde örän uly özgerişlikler gazanyldy. Öz ýerli çig malymyza esaslanýan, dünýä ülnülerine laýyk gelýän, ýokary tehnologiýaly dokma kärhalary guruldy (Baharly etrabyndaky pagta egriji fabrigi, Gökdepe etrabyndaky dokma toplumy, Kaka etrabyndaky örme-tikin fabrigi, pagta egriji fabrigi, Ruhabat etrabynda Nyýazow adyndaky jinsi matalar fabrigi, S.Türkmenbaşy adyndaky dokma fabrigi, Tejen şäherindäki pagta egriji fabrigi).

Düzümine 23 kärhanany birleşdirýän azyk senagat pudagy Garaşsyzlygymyzyň gysga döwründe uly ösüşe eýe boldy. Ýurdumyzda azyk howpsuzlygyny üpjün etmek babatynda maksatnamalaryň çäklerinde kärhanalaryň onlarçasy işe girizildi. Häzirki günün talaplaryna laýyk gelýän galla önümleri kombinatlary (Änew, Kaka şäherçelerinde, Tejen şäherinde), Ruhabat etrabyndaky çagalar iýmiti zawody, “Serdar” tomat zawody we başgalar munuň aýdyň mysalydyr.

Ahal welaýaty üzümçiligiň, miweçiligiň ösen sebiti hasaplanylýar. Şoňa baglylykda ýurdumyzda çakyr önümlerini we humarly içgileri öndürýän kärhanalaryň 9-dan 5-isi onuň çäginde ýerleşýär: ”Gökdepe” (Gökdepe etraby), “Zahmet”, “Owadan Depe”, “Jülge” (Ruhabat etraby), “Änew” (Ak Bugdaý etraby). Çakyr zawodlarynda 40-dan gowrak görnüşdäki çakyr önümleri öndürilýär

Oba hojalygy. Ahal welaýatynda oba hojalygy ykdysadyýetiň esasy pudaklarynyň biridir. Şonuň üçin-de welaýatyň çäginde ilatyň esasy bölegi oba ýerlerinde ýaşaýarlar. Degişlilikde ykdysadyýetiň pudaklarynda işleýän ilatyň 60 % töweregi oba hojalyk önümçiliginde meşgullanýar.

Häzirki Ahal welaýatynyň territoriýasynyň dünýäde iň gadymy ekerançylyk sebitleriniň biridigini köp taryhçylar we

arheologlar ykrar edýärler. Taryhy maglumatlara görä Köpetdag etegindäki düzlük dünýäde ilkinji emele gelen gadymy ekerançylyk we maldarçylyk merkezleriniň biri hasaplanýar. Bu ýerlerde dünýä edebiýatynda Jeýtun medeniýeti, Änew medeniýeti, Göksüýri medeniýeti ady bilen belli bolan ekerançylyk – senetçilik merkezleri döräpdir. Şol irki ykdysady-medeni merkezleriniň dörän döwürlerini taryhçylar biziň eýýamymyzdan öňki 5-6 müň ýyllyga degişli edýärler. Ekerançylyk Ahal welaýatynda Bamy-Mäne aralygynda we Tejenin golaýynda Göksüýride has ösüpdir. Bu ýerlerde ýaşan ata-babalarymyz ýerlerini dagdan gelýän ýagyş sil suwlarynyň hasabyna ekipdirler. Olar diňe bir ýagyş suwunyň gelen ýerine ekin ekmän, eýsem, emeli suwaryş arkaly hem ekerançylygy ösdüripdirler. Şeýlelikde, bu ýerlerde oturymly ekerançylyk-maldarçylyk medeniýeti döräpdir.

Ata-babalarymyzyň gadymy döwürlerden bäri peýdalanan mes toprakly meýdanlarynda, olaryň hojalygy ýöretmek boýunça toplan baý tejribeleriniň esasynda oba hojalyk önümçiligi biziň günlerimizde has kämilleşdi we uly önümçilik pudagyna öwrüldi. Tebigy şertler welaýatda ilatyň azyk we beýleki önümler bilen üpjün bolmagyna, ykdysadyýetimizi mundan beýläk-de ösdürmäge uly ýardam edýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatda oba hojalygynyň ekerançylyk pudaklarynda uly özgerişlikler bolup geçdi. Welaýatyň ähli ekin meýdanlarynyň möçberi 544,2 müň hektara barabar. Soňky ýyllarda däneli ekinleriň meýdany artdyryldy. 2009-njy ýylda onuň möçberi 275 müň hektardan geçdi.

Gowaça ekilýän ýerleriň möçberi-de köpeldi. Bu, esasan, Soýuz döwründe gök önüm, bakja ekinleri boýunça ýöriteleşen Ruhabat, Ak bugdaý, Gökdepe, Baharly etraplarynda mese-mälim artdy. Onuň meýdany 2009-njy ýylda 120 müň hektara golaýlady.

Döwletimizde öndürilýän dänäniň üçden birine golaýyny, pagtanyň bolsa 16,6%-ini Ahal welaýaty berýär. Welaýatyň hojalyklarynda gök we bakja ekerançylygy, miweçilik we üzümçilik hem ösdürilýär. 2009-njy ýylda welaýat boýunça öndürilen bakja ekinleriniň we kartoşkanyň 93 % - i hususy hojalyklaryň paýyna düşýär. Şonuň üçin-de bu ekinleriň hasyllylygy-da ýylsaýyn artýar.

Ahal welaýatynda maldarçylygyň ösüşi ekerançylygyň geografiýasy we öri meýdanlar bilen baglanyşykly. Welaýatyň oazis böleginde gara mallary ösdürip ýetişdirmek guşçulyk, gylýalçylyk, ýüpekçilik ösdürilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda däneçiligiň meýdanynyň artdyrylmagy maldarçylygyň ösmegine uly itergi berdi. Welaýatyň hojalyklarynda däneli ekinleriň (bugdaýyň, arpanyň, mekgejöweniň) meýdanynyň we hasyllylygynyň artdyrylmagy mallaryň baş sanynyň hem-de önümliliginiň artmagyna getirdi. Soňky ýyllarda maldarçylyk hususy hojalyklarda çalt depginler bilen ösdürilýär.

Welaýatda dowardarçylygy ösdürmeklige oňat mümkinçilikler bar. Demirgazygynda Garagum çöli, günortasynda Köpetdag etegi düzlük we baýyryklar, daglar bolup, olaryň öri meýdanlarynyň hasyllylygy ýokarydyr. Ýurdumyzdaky dowarlaryň 23,4%-i (4241,3 müň baş sany) Ahal welaýatynyň paýyna düşýär.

Welaýatda gara mallaryň sany 2009-njy ýylda 271 müňe golaýlady. Mallaryň baş sany boýunça Sarahs, Tejen, Babadaýhan, Baharly, Ak bugdaý, Ruhabat etraplary tapawutlanýarlar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatda düýedarçylygy, gylýalçylygy ösdürmeklige hem uly üns berilýär. Olaryň baş sany ýylsaýyn köpeliýär. 2009-njy ýylda Ahal welaýatynda 41,3 müň baş sany düýe we 6,5 müň baş sany gylýal bardy. Ahal welaýaty dünýä ýüzünde ahal-teke atlarynyň ýeke-täk watany hasaplanýar. Soňky ýyllarda bu pudak uly ösüşe eýe boldy.

Ulaglar ulgamy. Welaýatyň durmuş – ykdysady taýdan ösmeginde ulaglar ulgamynyň, ýagny ulag ýollarynyň we ulaglaryň dürli görnüşleriniň işiniň guralyşynyň uly ähmiýeti bardyr. Ahal welaýatynda hem ýurdumyzda bolşy ýaly, kämil ulaglar ulgamy döredildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda ulaglaryň geografiýasynda uly özgerişler bolup geçdi.

Ilatyň ýerleşişiniň häzirkî meýdan-çäk şekiliniň emele gelmegi köp derejede demir ýollaryň geçmegi bilen baglanyşyklydyr. Welaýatyň gür ilatlaşan dag etek düzlügi boýunça günbatardan gündogarlygyna uzaboýuna Türkmenbaşy-Aşgabat-Mary-Türkmenabat demir ýoly geçýär. Ol ýurdumyzyň esasy ýük we ýolagçy gatnawynyň möhüm damary bolup durýar. Ýoluň geçýän zolagynda welaýatyň esasy senagat merkezleri, oba hojalyk etraplary ýerleşýär, täze oturymly ilatly mesgenler döreýär. 1996--njy ýylda uzynlygy 132 km bolan Tejen-Sarabs demir işe berildi. Sarabsda 2,5 mln t ýüki geçirip bilýän halkara menzili guruldy. Tranzit demir ýolunyň gurulmagy bilen ýurdumyzyň halkara gatnaşyklaryny has-da giňeltmek mümkinçiligi artdy. Ýoluň boýunda täze ilatly mesgenler döredi, ilatyň durmuş – ykdysady şertleri gowulandy.

2006-njy ýylda Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýolunyň dabaraly açylyşy boldy. Ýoluň uzynlygy 560 km bolup, onuň ýarysyna golaýy Ahal welaýatynyň meýdan-çäginde geçýär. Bu bolsa welaýatyň demirgazyk çöllük böleginiň durmuş-ykdysady taýdan ösdürilmegine uly itergi berer. Demir ýoluň geçmegi bilen bu ýerleriň hojalyk taýdan özleşdirilmegi uly gerime eýe bolar. Türkmen kölüniň gurulmagy hem-de bu gurlan demir ýolunyň bolmagy ilatyň çalt artmagyna (esasan içerki migrasiýanyň hasabyna), täze oturymly ilatly mesgenleriň döremegine ýol açýar. Geljekde welaýatyň bu bölegi senagat we oba hojalyk taýdan ösen sebite öwürüler.

Ahal welaýatynyň hojalyk toplumynyň we ilatynyň ösmeginde awtomobil ulaglarynyň täsiri hem örän uludyr. Welaýatyň çäginde ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheriniň ýerleşmegi awtomobil ýollary bilen üpjünligiň gowy bolmagyna ýardam edýär. Welaýatyň ähli etraplary, şäher we oba ilatly mesgenleri gara ýollar bilen birleşdirilendir.

Ulaglar ulgamynyň ähmiýetini häsiýetlendirýän esasy görkezijilere ýolagçy we ýük daşalyşynyň möçberi degişlidir. Welaýatda şäherleriň, beýleki ilatly mesgenleriň we etraplaryň arasynda daşalýan ýüküň we gatnadylýan ýolagçylaryň esasy bölegi awtomobil ulaglary arkaly amala aşyrylýar.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatyň durmuş taýdan ösüşi uly sepgitlere ýetdi. Welaýatda durmuş maksatly desgalaryň uly toplumu hereket edýär. Häzirki wagtda welaýatda 100-den gowrak mekdebe çenli edaralarynda 17 müň çaga terbiýelenýär. Welaýatda ýerleşýän mekdepleriň sany 239-a barabar bolup, olarda okaýan okuwçylaryň sany 147,7 müň adama deňdir. Welaýatda hassahanalaryň 15 sanysy hereket edýär, olarda 356 maşgala lukmanlary we 729 maşgala şepagat uýalary işleýär. Ahal welaýatynda 1,5 müň we ondan hem köp orunlyk münberi bolan 4 stadion, 126 sport jaýlary, 3 ýüzülyän howuz halka hyzmat edýär. Welaýatyň çäklerinde 3 muzeý we 1 teatr hereket edýär.

Welaýatyň ilatynyň ulag we aragatnaşyk serişdeleri, gaz, suw we elektrik energiýasyny geçirijiler bilen üpjünligi hem ýylsaýyn gowulanýar.

Welaýatyň ykdysady-durmuş ösüşiniň geljegi. Döwletimizde ygylan edilen uzak möhletleýin maksatnamalaryň çäklerinde Ahal welaýatyny durmuş- ykdysady taýdan ösdürmek babatda uly wezipeler goýulýar. Geljekde baý nebit we gaz gorlarynyň esasynda welaýatda ýangyç senagaty uly ösüşe eýe bolar. Şonuň esasynda onuň çäginde nebiti gaýtadan işleýän zawod, iki sany gazy suwuklandyryýan kärhana gurlar.

Her bir etrapda ýeňil we azyk senagatynyň kärhanalaryny işe girizmek bellenilýär.

Milli maksatnamanyň çäklerinde Ahal welaýatynda obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek maksady bilen 16 371.8 mlrd manatlyk serişdeler harçlanylýar. Şoňa baglylykda 2008-2020-nji ýyllarda welaýatyň etraplarynda 98 sany 13555 orunlyk mekdebe çenli çagalar edaralary, 30 sany 16602 orunlyk orta mekdepleri, 77 sany medeniýet öýleri, 40 sany 14 mün orunlyk sport mekdepleri, 32 sany sport desgalary, 3123 km suw geçirijileri, 324 sany dik guýulary, 1763 km lagym geçirijileri, 6301 km awtomobil ýollary, 2713 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 3935 km elektrik geçirijileri we desgalary, 1917,9 km telefon ulgamy gurlar.

§51. Günorta Türkmenistan (Murgap) durmuş-ykdysady sebiti (Mary welaýaty)

Geografik ýerleşisi. Günorta Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň günorta-gündogarynda ýerleşip, territoriýasynyň ululygy 86,6 mün km²-e deňdir. Welaýat Türkmenistanyň ähli meýdanynyň 17,8%-ini tutýar. Welaýatyň düzümine 12 etrap (Mary, Murgap, Wekilbazar, Sakarçäge, Baýramaly, Garagum, Türkmençala, Ýolöten, Tagtabazar, Serhetabat, Oguzhan, Altyn Sähra), 5 şäher (Mary, Baýramaly, Ýolöten, Serhetabat, Şatlyk), 14 şäherçe we 149 geňeşlik girýär.

Mary welaýaty Türkmenistanyň beýleki welaýatlaryna garanda iň günortada ýerleşýän welaýatdyr. Diýmek, ol tebigatyň eçilen ýagtylygyna we ýylylygyna baýdyr. Garagum derýasynyň we Murgap derýasynyň bol suwunyň esasynda bu ýerde dürli ekin ekip, hasyl alyp bolýar. Bu sebit diňe

Türkmenistanyň beýleki welaýatlarynyň däl, eýsem, Merkezi Aziýa döwletleriniň we Russiýanyň Hindistana, Owganystana, Eýrana, Arap ýurtlaryna Türkiýa, Kawkaza çykalgasynyň üstünde ýerleşýär. Belki bu amatly ýerleşiş gadymy Merwiň hem pajarlap ösmegine itergi berendir. Onuň çägin Aşgabat-Türkmenabat gara we demir ýollary kesip geçýär.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Mary welaýaty çöl zonasynnda ýerleşýän Murgap oazisini öz içine alýar. Welaýatyň meýdan-çägi günortadan demirgazyga (Paropamiz daglarynyň eteklerinden Merkezi Garaguma çenli) 500 km hem-de gündogardan günbatara (Garabil belentliginden Tejen oazisine çenli) 470 km çemesinde uzalyp gidýär. Mary welaýatynyň demirgazyk bölegini Garagum çöli tutup, onda ulgam-ulgam bolup gidýän çäge depeleri agdyklyk edýär. Welaýatyň merkezi böleginde Murgap derýasynyň delta çökündilerinden emele gelen düzlükler bardyr. Welaýatyň günortasynda, Murgap derýasynyň günbatarynda Bathyz belentligi, derýanyň gündogarynda bolsa Garabil belentligi ýerleşýär. Olaryň relýefi üçin üsti tekizleşen uly baýyryklar häsiýetlidir. Umuman, welaýatyň territoriýasyny ýer üstüniň gurluşy we tebigy şertleri boýunça üç bölege bölmek bolar. 1) Murgap derýasynyň jülgesindäki we deltasyndaky düzlükler hem-de Garagum derýasynyň zolagyndaky oazisler. Bu ýerler, esasan, ekerançylyk üçin peýdalanylýar; 2) Merkezi we Günorta-Gündogar Garagum. Esasan, öri meýdany hökmünde peýdalanylýan bu sebitde tebigy gaz çykarylýar; 3) Bathyz we Garabil belentlikleri. Bu belentlikler, esasan, öri meýdanlary hökmünde peýdalanylýar.

Mary welaýatynyň ýerasty baýlyklarynyň iň esasylaryna tebigy gaz bilen gurluşyk materiallary degişlidir. Ýurdumyzyň çägendäki tebigy gaz gorlarynyň agramly bölegi şu welaýatyň paýyna düşýär. Sebäbi, bu sebit tutuşlygyna diýen ýaly nebit we gaz babatda geljegi uly bolan meýdan-çäkdir. Bu ýerde Amyderýa nebit-gazly welaýatynyň bir bölegi bolan nebit-

gazly Murgap we Serhetabat etraplary ýerleşýär. Onuň çäginde Şatlyk, Maý, Garaçöp, Islim, Günorta Ýolöten, Osman, Garabil, Alaja, Şeraply, Kelleli, Ýylanly, Döwletabat gaz kânleri bar. Ýeroýlanduz kölündäki çökündi görnüşli nahar duzy ýerli hajatlar üçin peýdalanylýar. Welaýatda gurluşyk materiallarynyň (hek we çäge daşlarynyň, toýnuň, çaglyň, mergeliň we ş.m.) uly gorlary Guşgy, Galaýmor, Saryýazy we Morgunowka sebitlerinde jemlenendir. Bathyz belentliginde Zülpikar etrabynda alýumini çig malynyň uly gorlary ýüze çykaryldy. Bu bolsa geljekde alýuminiý önümçiligini ýola goýmaga mümkinçilik berer.

Klimaty. Welaýatyň klimaty çürt-kesik kontinental bolup, onuň territoriýasy Türkmenistan boýunça güneşe baý sebit hasaplanýar. Tomsy yssy we gurak bolup, ýylyň ortaça temperaturasy Murgap oazisinde $+28-29^{\circ}$ -a deňdir. Gyşy, köplenç, mylaýym, ýumşak howaly bolup, Ýanwary aýynyň ortaça temperaturasy -2° , $+2^{\circ}$ aralygynda saklanýar. Ortaça ýyllyk temperatura Maryda $+16,1^{\circ}$ -a barabardyr. Howanyň temperaturasynyň absolýut maksimumy $+48^{\circ}$ (Mary) bolup, absolýut minimumy -33° -a (Serhetabat) barabardyr. Ýylyň dowamynda temperaturasy $+10^{\circ}$ -dan ýokary bolan günleriň sany Murgap oazisinde 235 güne ýetýär. Ýylyň dowamynda düşýän ygalyň ortaça mukdary welaýatyň demirgazyk böleginde 115 mm çemesi bolup, günortasynda 265 mm-e ýetýär. Wagtal-wagtal, aýratyn-da tomus aýlarynda, günortandan epgek ýeller öwürýär. Umuman, welaýatyň klimat şertleri gowaçanyň inçe süýümlü görnüşlerini, däne ekinlerini, bakja, miwe, üzüm we beýleki ekinleri ekmek üçin örän ýaramlydyr.

Suw baýlyklary. Welaýatyň ekin meýdanlary, esasan, Garagum derýasyndan suwlulandyrylýar. Onuň çäklerinde kanalyň uzynlygy 350 km-e ýetýär. Welaýatyň meýdanyny suwlulandyrmakda Murgap derýasynyň ähmiýeti hem uludyr.

Murgap derýasy, esasan, gar we ýagyş suwlaryndan suwlulanyp, ol ýaz paslynda joşýar.

Ýylyň dowamynda endigan akmaýan suwlaryň möçberini kadalaşdyrmak maksady bilen Murgap derýasynda 6 sany emeli suw howdany (Daşköpri, Saryýazy, Kolhoz bent, Ýolöten, Ýokary we Aşaky Hindiguş suw howdanlary) guruldy. Garagum derýasynyň ugrunda bolsa Hanhowuz suw howdany ýerleşýär. Murgap derýasynyň suwy ekerançylyk hajatlary üçin doly sap edilýär. Welaýatyň çöllüklerinde maldarçylyk üçin guýy we kak suwlary peýdalanylýar.

Ýer-toprak baýlyklary. Mary welaýatynyň tutýan meýdany 87,15 mün km²-e deňdir. Şonuň 6,4 mln hektary oba hojalygynda peýdalanylýan ýerlerdir. 2006-njy ýylda welaýatyň ekin meýdanlarynyň umumy möçberi 525 mün hektardan geçdi. Esasy ekerançylyk meýdanlary Murgap derýasynyň jülgesinde we Garagum derýasynyň geçýän ugrundaky zolakda ýerleşýär. Geljekde ekerançylyk üçin özleşdirmäge ýaramly ýerleriň möçberi 2,2 mln hektardan hem köpdür. Welaýatyň çäginde Bathyz, esasan-da Garabil belentliklerinde, Garagum çölünde öri meýdanlaryň 4,2 mln hektary ýerleşýär. Bu bolsa dowardaçylygy we düýedarçylygy ösdürmäge mümkinçilik berýär.

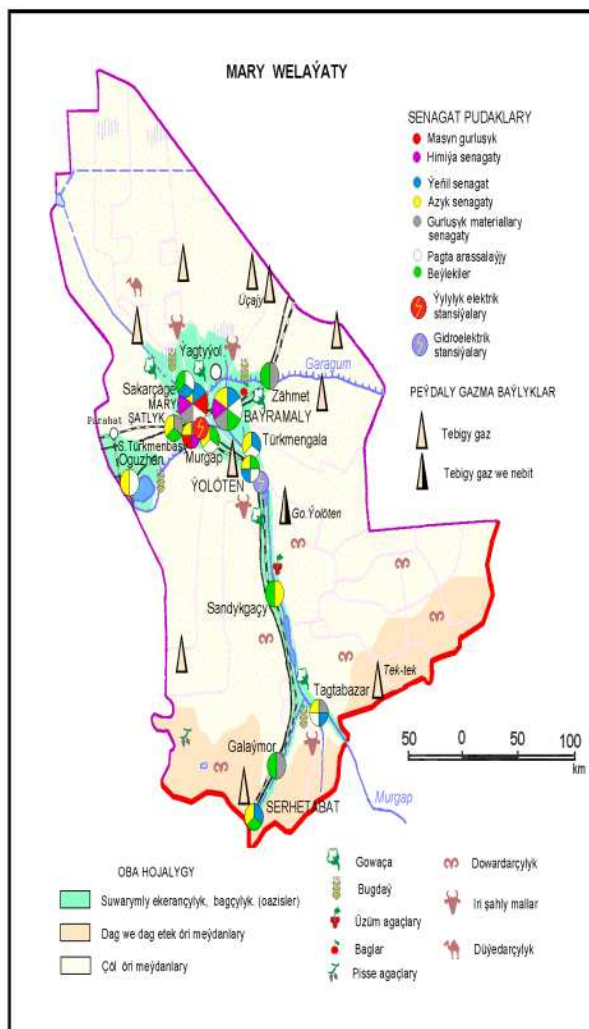
Murgap derýasynyň deltasyndaky we jülgesindäki suwarylýan allýuwial düzlüklerde galyň (0,5-3m) çökündi gatlagy bolan suwarymly oazis topraklary, çemenlik-batgalyk, takyr görnüşli we şorlaşan topraklar hem-de şorluklar agdyklyk edýär. Derýanyň häzirki deltalarynyň çäginde çemen topraklar hem uly meýdany tutýar. Murgap oazisiniň demirgazyk bölegini takyr görnüşli topraklar tutýar. Şeýle hem takyrlar hem-de takyr görnüşli topraklar Garagum derýasynyň zolagyndaky özleşdirilen we özleşdirilmeli ýerleriň 30%-ine barabardyr.

Ösümlik we haywanat dünýäsi. Welaýatyň çägeli çöllük böleginde ak we gara sazak, çerkez, gandym, sözen ýaly

gyrymsy agaçlar, çägeliklerde selin, ýylak we gyrtýç ýaly efemerler hem-de efemeroidler bitýär. Bathyzyň, Garabiliň eteklerinde hem-de eňňitlerinde arpagan bilen ýylakdan ybarat bolan ösümlik örtügi has gür hem-de ösgündir. Baýyrlyklaryň etegindäki düzlüklerde ýowşanlyk meýdanlar ep-esli orun tutýar. Bathyzda gür bolmadyk pisse tokaýlary hem-de seýrek duş gelýän ösümlikleriň 60 görnüşi bardyr. Murgap derýasynyň çaylymlarynda toraňňy tokaýlygy, hyşalyk hem-de gamyşlyk ýerler köpdür. Haşal otlardan çayyr, peçek, topalak, gamyş, ýandak, selme, semzek we akbaş ýaly ösümlikler ýaýrandyr. Çemen toprakly ýerlerde, esasan, gamyş, çetir ýaly yzgary halaýan ösümlikler ösýär. Kanallaryň boýlarynda söwüt (tal), tut, garagaç we igde ýaly agaçlar ösdürilýär.

Welaýatyň çäginde bitýän dermanlyk otlara üzärlik, göýül, çakjagunduz, çopantelpik we beýlekiler degişlidir. Olardan melhem taýýarlananda, terligine ýa-da gaýnadyp, tüsseledip peýdalanýarlar.

Mary welaýatynda çöl haýwanlary agdyklyk edýär. Toýnakly haýwanlardan iň köp ýaýrany keýikdir. Bathyz goraghanasynda gulan we dag goçy (aýrak) duş gelýär. Murgap derýasynyň ýakasyndaky jeňňelliklerde hem-de Serhetabat sebitlerinde ýekegapan bar. Ýyrtýjy haýwanlardan şagal, tilki, möjek, köwük (ýabany pişik), garagulak we alajagözen gabat gelýär. Welaýatyň territoriýasynda seýrek duş gelýän haýwanlardan syrtlan (Bathyz bilen Garabilde), duş gelýär. Welaýatyň hemme ýerinde towşana gabat gelmek bolýar. Oazislerde we dag eteklerinde oklukirpi hem ýaşaýar. Guşlardan bagyrtlak, gylguýruk, geçiguş, torgaý, hüýpüpik, gök garga, alahekge, gyrgy, baýguş, ördek, tekejjyllyk we beýleki guşlar ýaşaýar. Süýrenijilerden hažžyklar hem-de ýylanlaryň dürli görnüşleri duş gelýär. Zäherli ýylanlardan kepjebaş bilen göklors, zähersiz ýylanlardan ýurdumyzda diňe Murgap jülgesinde duşýan garagaýçak ýylan ýaşaýar.

Ilaty. Mary welaýaty ilatynyň sany boýunça ýurdumyzda iň uly durmuş-ykdysady sebitdir. 2009-njy ýylyň ýanwar aýnyň 1-indäki maglumatlara görä welaýatda 1270,1 müň adam ýaşaýar (Türkmenistanyň ilatynyň 23,4 %-i). Welaýatyň ilaty tebigy köpelişiň hasabyna artýar. Soňky 16 ýylyň içinde onuň sany 344 müň adam artdy. Mary welaýaty ilatynyň umumy sanynda şäher ilatynyň azlygy bilen tapawutlanýar (jemi ilatyň 22,8 %-i). Şäher ilaty 5 şäherde we 14 şäherçede jemlenendir. Welaýatda oba ilatynyň sany 980,8 müň adama, ýagny welaýatyň ilatynyň 78,2 %-ine barabardyr. Welaýatyň çäginde 149 geňeşlik we 363 oba bar.

Günorta Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitiniň çäginde dürli milletler ýaşaýar. Ilatyň 90%-den gowragyny türkmenler tutýar. Welaýatyň günortasynda ýerleşýän Garagum, Türkmençala, Baýramaly, Ýolöten etraplarynda buluçlar uly etniki toparý emele getirýärler. Olar welaýatyň ilatynyň 6,4%-ini düzýär. Şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýan beýleki milletlerden ruslar, tatarlar, ermeniler, azerbäýjanlar, özbekler köp sanlydyr.

Welaýatda ýurdumyzyň beýleki ýerlerinde bolşy ýaly ilat, esasan, suw desgalarynyň, demir we gara ýollarynyň boýlarynda, oba hojalygynyň, aýratynda, zähmeti köp talap edýän pudaklaryň ýerleşen etraplarynda jemlenendir. Welaýat boýunça ilatyň ortaça gürlüğü 1 km²-e 14,5 adamdan düşýär. Ýöne bu san ilatyň gürlegini doly häsiýetlendirmeyär. Şonuň üçin-de ilatyň gürlegi adamlaryň hakyky ýaşaýan çägene görä çykarylsa hakykata ýakyn bolýar. Adamlaryň gündelik ýaşaýan hem-de zähmet çekýän çägi hökmünde oba hojalyk ekerançylyk ýerlerini almak bolar. Bu ýerde welaýatyň ähli ilatynyň tas 95 %-i jemlenendir we 1 km² ýere 286 adam düşýär.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Welaýatyň häzirki meýdan-çäginde irki döwürlerden başlap ösen

ekerançylyk, maldarçylyk we senetçilik medeniýeti bolupdyr. Murgap derýasynyň jülgesinde ekerançylyk medeniýeti goňşy ölkelerdäkiden has tapawutlanypdyr. Bu ýerde suwarymly ekerançylyk şol döwür üçin has kämil gidrotehniki desgalary gurmak bilen ýöredilipdir. Senetçilikde hem baý tejribeler toplanypdyr. Munuň şeýledigini gadymy Merwde geçirilen gazuw-agtaryş işleri, arheologiki tapyndylar doly subut edýärler.

Patyşa Russiýasy döwründe welaýatyň çäginde pagtaçylyk esasy önümçilik ugry bolupdyr. 1886-njy ýylda Mara demir ýolunyň gelmegi bilen ilkinji senagat kärhanalary peýda boldy. Soýuz döwründe welaýatyň şäherlerinde esasan oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalar guruldy. Welaýatyň ykdysadyýeti ýurdumyzyň garaşsyzlyk ýyllarynda uly ösüşe eýe boldy. Gysga döwrüň içinde onlarça senagat kärhanalary guruldy, tebigy gaz kânleri özleşdirildi.

Häzirki wagtda Mary welaýaty ýurdumyzda ykdysady taýdan çalt ösýän sebitleriň biridir. Onuň ykdysadyýeti köp ugurlydyr. Türkmenistanyň senagat önüminiň 23,1 %-i welaýatyň paýyna düşýär. Ýurdumyzda öndürilýän elektrik energiýasynyň 74,1 %-i, mineral dökünleriň 55,1 %-i, ösümlik ýagynyň 36,9 %-i, çorek we galla önümleriniň 27,7 %-i, pagta süýüminiň 27,5 %-i, haly we haly önümleriniň 25,7% - i, çykarylýan tebigy gazyň 25,8 %-i Mary welaýatyna degişlidir.

Senagat önümçiligi. Welaýatyň senagatynyň esasy tebigy gazy çykarmak, elektroenergetika, himiýa, maşýngurluşygy, ýeňil we azyk senagat pudaklary düzýär.

Gaz senagaty welaýatyň ykdysadyýetiniň esasy ugurlarynyň biridir. Welaýatyň çäginde 20-den gowrak gaz kâni özleşdirilýär. 2006-njy ýylda çykarylýan tebigy gazyň möçberi 23,8 mlrd m³ –e, gaz kondensatynyň möçberi bolsa 13,5 müň tonna deň boldy. Gazyň esasy bölegi Döwletabat-Dönmez ýatagyndan çykarylýar. Häzirki wagtda tebigy gazyň örän uly ýataklary bolan Ýolöten we Osman kânleri senagat

taýdan özleşdirilýär. Çykarylýan gazyň hasabyna Mary GRES-i we Türkmen azot dökünleri zawody işleýär. 2009-njy ýylda bu elektrik stansiýasynda 8154,4 mln kWt.s elektrik energiýasy, himiýa kärhanasynda bolsa 92,5 müň tonna azot dökünleri öndürildi.

Welaýatyň maşygurluşygy kärhanalarynda merkezden daşlaşýan güýç esasynda işleýän sorujylar, suw sorujylary, oba hojalyk tehnikalary üçin ätiýaçlyk şaýlar öndürilýär.

Soňky ýyllarda Mary welaýatynda ýerli oba hojalyk çig malyňy gaýtadan işleýän ýeňil we azyk senagatynyň onlarça döwrebap kärhanalary guruldy. 2009-njy ýylda öndürilen pagta süýüminiň möçberi 65,8 müň tonna, nah matalar 31,7 mln m² – a barabar boldy. Senagat kärhanalarynyň esasy bölegi Mary, Baýramaly şaherlerinde jemlenendir. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasyna laýyklykda welaýatyň her bir etrabynda dokma fabriklerini, azyk senagat kärhanalaryny, Tagtabazar etrabyňyň çäginde Zülpikar we Zäkli ýataklaryndaky alýuminiý magdanlarynyň hasabyna alýuminiý erediji we işläp bejerýän zawody gurmaklyk göz önünde tutulýar. Bu bolsa welaýatyň senagatynyň ösmegine uly täsir eder.

Oba hojalygy. Oba hojalygy welaýatyň ykdysadyýetiniň öňdebaryjy pudagydyr. Önümçilikde zähmet çekýän ilatyň 61%-ine golaýy bu pudak bilen meşgullanýar. Welaýatda pagtaçylyk, däneçilik, gara mallary ösdürip yetiştirmek, dowardarçylyk we ýüpekçilik esasy pudaklardyr. Welaýat ýurdumyzda pagta we däne öndürmek boýunça uly sebitleriň biri hasaplanýar. Bu ýerde klimat şertlerine baglylykda pagtanyň gymmat bahaly inçe süýümlü görnüşleri ösdürilip yetiştirilýär. Ekin meýdanlarynyň umumy möçberi 524,7 müň hektara (ýurdumyzyň ähli ekerançylyk ýerleriniň 26,0 %-i) ýetýär. 2000-2009-njy ýyllarda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 103 müň ga (24,4 %) artdy. Ähli ekin meýdanlarynyň

246,1 müň gektarynda däneli, 180 müň gektarynda bolsa gowaça ekilýär. 2009-njy ýylda welaýatyň hojalyklarynda 957,7 müň tonna däne, 236,4 müň tonna pagta öndürildi. Soňky ýyllarda gök we bakja ekinleriniň tutýan meýdany hem artýar. Ýygnaýan gök we bakja önümleriniň, kartoşkanyň esasy bölegi hususy hojalyklarda öndürilýär. Ekin meýdanlarynyň möçberi, däne we pagta öndürmek boýunça Murgap, Sakarçäge, Wekilbazar, Baýramaly, Mary we Garagum etraplary iri hojalyklar hasaplanýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Mary welaýatynda gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmek ýola goýuldy. 2009-njy ýylda bu ekininiň tutýan meýdany 35 mün gektara ýetdi. Öndürilen şugundyryň möçberi bolsa 200 müň tonnadan geçýär. Häzirki wagtda “Maryşeker” paýdarlar jemgyýeti gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmegi we gaýtadan işlemegi özünde jemleýär.

Welaýatda maldarçylygy ösdürmek üçin tebigy we ykdysady mümkinçilikler uludyr. Mary welaýatynyň Garagum çölündäki we Bathyz-Garabil belentliklerindäki öri meýdanlarynda dowardarçylyk ösdürilýär. Tagtabazar etrabynyň çäginde, Garabil belentliginde ýerleşýän öri meýdanlary dowardarçylygyň esasy mesgeni hasaplanýar. Bu ýerde welaýatyň Murgap derýasynyň deltasynda ýerleşýän etraplar üçin öri meýdanlary paýlanylýp berlen. Welaýat dowarlaryň sany boýunça ýurdumyzda öňdäki orny eýeleýär. Hojalyklardaky ähli dowarlaryň umumy sany 2009-njy ýylda 6 mln baş sana golaý boldy (Türkmenistandaky ähli dowarlaryň 32,7 %-i). Dowarlaryň sany boýunça Tagtabazar, Serhetabat, Ýolöten, Baýramaly etraplary tapawutlanýar. Bu etra

Durmuş-ykdysady sebitiň ekerançylyk hojalyklarynda maldarçylygyň beýleki pudaklaryny ösdürmeklige hem uly üns berilýär. Welaýatda gara mallaryň sany 458 müň başa, düýeler 18,5 müň başa, gylýallar 6,4 müň başa, guşlaryň sany bolsa 4520 müňe ýetýär. Soňky ýyllarda hususy hojalyklardaky mallaryň sany has-da artdy.

Mary welaýatynda maldarçylyk önümleriniň öndürlişi ýylsaýyn artýar. Sebitde 2009-njy ýylda 69,3 müň tonna et, 486,2 müň tonna süýt, 232,2 mln sany ýumurtga, 13,6 müň tonna ýüň öndürildi. Olaryň agramly bölegi hususy hojalyklara degişlidir.

Ulaglar ulgamy. Welaýatyň çäginde ulag ýollarynyň gür tory döredilen. Ähli etraplar we şäherler welaýat merkezi bilen we özara awtomobil ýollary bilen birleşdirilendir. Welaýatyň çäginde Aşgabat-Türkmenabat, Mary-Serhetabat demir we gara ýollary geçýär. Amyderýadan-Zähmet-Oguzhan aralygyna Garagum derýasynda gämi gatnawy amala aşyrylýar. Mary şäherinden ýurduň paýtagty Aşgabat we beýleki welaýat merkezleri bilen howa ulaglary arkaly aragatnaşyk üpjün edilýär. 2007-nji ýylda Marydaky aeroportuň durky täzelendi. Häzirki wagtda Mary-Türkmenabat, Mary-Aşgabat awtomobil ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar. Bu bolsa geljekde welaýatyň ulag aragatnaşyk mümkinçiliginiň artmagyna ýardam eder.

Welaýatda aragatnaşyk ulgamy hem barha ösdürilýär. Şäherler we etraplar häzirkizaman aragatnaşyk serişdeleri bilen doly üpjün edilýär.

Welaýatyň durmus taýdan ösüsi. Mary welaýatynda durmuş-medeni ähmiýetli edaralaryň giň ulgamy hereket edýär. Häzirki wagtda welaýatda 145 sany mekdebe çenli edaralary işleýär. Olarda 25 müňe golaý çaga terbiýe alýar. Welaýatda 374 sany orta mekdep bolup, olardaky okuwçylaryň sany 240 müňe golaýdyr. Mary welaýatynda 20 sany hassahana hereket edýär, olardaky orunlaryň sany 1073-e barabardyr. Şolarda maşgala lukmanlarynyň 611-i, maşgala şepagat uýalarynyň 1360-sy işleýärler.

Mary welaýatynda 1,5 müň we ondan hem köp orunlyk münberi bolan stadionlaryň 6 sanysy, türgenleşik geçirilýän meýdançalaryň 276 sanysy halka hyzmat edýär. Welaýatyň çäklerinde 5 sany muzeý we 1 teatr işleýär.

Welaýatyň ösüşiniň geljegi. Milli maksatnamanyň çäklerinde Mary welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça uly wezipeler goýulýar. Geljekde bu ýerde tebigy gazyň çykarylşyny has-da artdyrmak we nebiti çykarmaklygy ýola goýmak, nebiti we gazy gaýtadan işleýän kärhanalary gurmak, alýuminiý önümçiligini döretmek, her bir etrapda dokma we azyk senagat kärhanalary gurmak göz önünde tutulýar.

“Türkmenistanyň şäherlerini, etrap merkezlerini ösdürmegiň 2020--nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda Mary welaýatynda 16,2 trln manatlyk serişdeleri ulanmak göz önünde tutulýar. Şoňa laýyklykda bu ýerde 15060 orunlyk 104 sany mekdebe çenli çagalar edaralary, 56792 orunlyk 103 sany orta mekdep, 27 sany medeniýet öýleri, 16050 orunlyk 45 sany sport mekdebi, 32 sany sport desgalary, 7114 km suw geçirijileri, 52 sany dik guýulary, 70 km lagym geçirijileri, 6930 km awtomobil ýollary, 2546,5 km gazlaşdyryş desgalaryny we geçirijileri, 1979 km elektrik geçirijilerini we desgalaryny, 4751 km telefon ulgamy gurlar.

§52. Gündogar Türkmenistan ykdysady-durmuş sebiti (Lebap welaýaty).

Geografik ýerleşşi. Gündogar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti demirgazyk-gündogarda we gündogarda Özbegistanyň Kaşgaderýa, Surhanderýa, Buhara we Horezm oblastlary hem-de demirgazyk-günbatarda Daşoguz we Ahal welaýatlary, günorta-günbatarda Mary welaýaty, günortada Owganystan bilen araçäkleşýär. Welaýatyň meýdany 93,8 müň km². Welaýatda 5 şäher (Türkmenabat, Seýdi, Atamyrat, Magdanly, Gazojak), 14 etrap (Garabekewül, Birata, Garaşsyzlyk, Atamyrat, Sakar, Saýat, Farap, Halaç, Hojambaz,

Köýtendag, Serdarabat, Galkynyş, Beýik Türkmenbaşy, Döwletli), 26 şäherçe, 124 oba geňşligi, 284 oba bar. Welaýatyň merkezi Türkmenabat şäheri.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Lebap welaýaty ýurdumyzyň gündogar we günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Welaýatyň meýdanynyň 75%--inden gowragyny Garagum çöli tutýar. Amyderýanyň sag kenarynda welaýatyň çäklerine Gyzylgum çölüniň günbatary aralaşýar we Sandykly çägeligi girýär. Welaýatyň günorta-gündogarynda Gowurdak we Köýtendag dag ulgamlary bar.

Lebap welaýatynyň çäginde mineral ýangyjyň, himiýa çig malynyň, reňkli metal magdanlarynyň dürli görnüşleri ýaýrandyr. Gazylyp alynýan peýdaly baýlyklardan tebigy gaz, nebit, kükürt, kaliý, nahar duzy, kömür we gurluşyk materiallary bar. Bu ýerdäki tebigy gaz känlerine: Ojak, Naýyp, Kükürtli, Goşabulak, Samandep, Ýaşyldepe, Farap, Sakar ýataklary degişlidir. Amyderýanyň sag kenaryndaky Ýaşyldepe sebiti ýurdumyzyň tebigy gaz babatda geljegi uly ýeri hasaplanýar. Welaýatyň çäginde Gowurdakda-kükürdiň uly gorlary bar. Kaliý we nahar duzlary Gowurdak-Garlyk sebitlerinde, goňur kömür Köýtendagda, gurluşyk materiallary Mukruda, Göwurdakda we Birata etrabynda jemlenendir.

Klimaty. Welaýatyň klimaty kontinental, gyşy gysga, tomsy dowamly hem-de yssy, otnositel çyglylygy örän aşak, bulutly günleriň sany az. Lebap welaýatynyň meýdan-çäginin köp böleginde ygallaryň düşüşi gaty ujypsyz. Ýyllyk ygalyň mukdary welaýatyň aýry-aýry etraplarynda şeýle: Köýtendagda – 402mm, Atamyratda-205 mm, Türkmenabatda 148 mm, Biratada-108 mm. Aýazsyz günleriň sany demirgazykdan günorta tarap artýar. Ol Biratada -202 gün, Türkmenabatda-224 gün we Atamyratda-247 gün. Klimat şertleri dürli oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmäge ýaramlydyr.

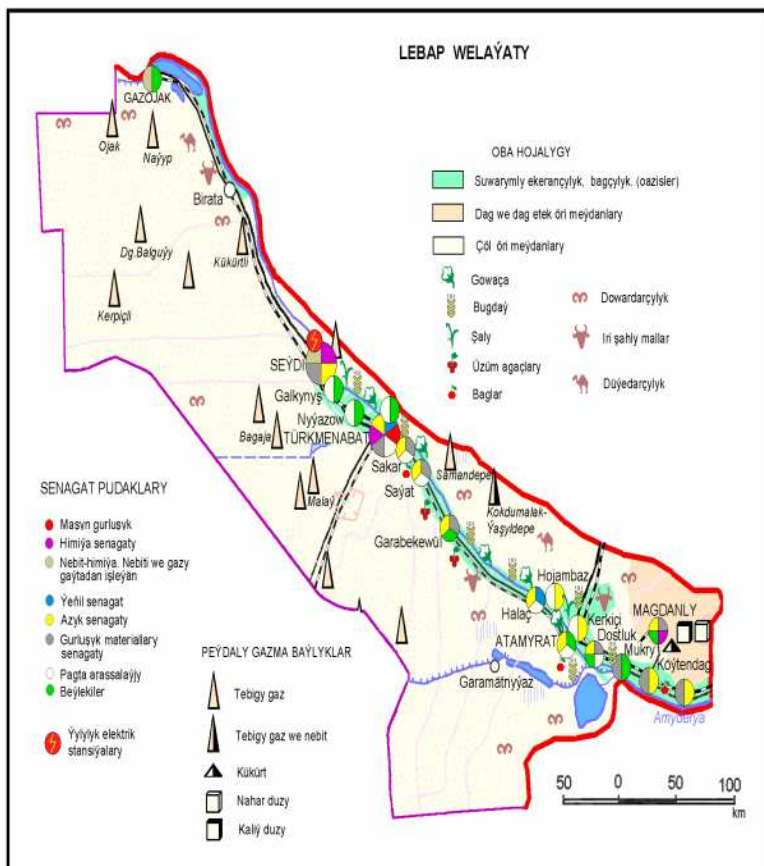
Suw baýlyklary. Welaýatyň çäginde Merkezi Aziýanyň iň uly derýasy bolan Amyderýa akyp geçýär, onuň orta akymy

(810 km) welaýata degişlidir. Lebap welaýatynyň hojalygy üçin Amyderýanyň ägirt uly ähmiýeti bar. Ol suwaryş çeşmesi, suw ulag ýoly bolup hyzmat edýär, agyz suwy üçin, hem-de senagat kärhanalarynda giňden ulanylýar. Welaýatyň günorta-gündogarynda, Köýtendag etrabyňyň çäginde Köýten derýajygy bolup, ol tutuşlygyna suwarymly ekerançylykda peýdalanylýar.

Welaýatda uly bolmadyk köljagazlaryň birnäçesi bar. Olaryň hemmesi diýen ýaly Amyderýanyň jülgesinde we Garagum derýasynyň ugrunda ýerleşýär.

Ýer-toprak baýlyklary. Lebap welaýaty ýer baýlyklarynyň çäkliligi bilen häsiýetlendirilýär. Amyderýanyň jülgesindäki ekerançylyga ýaramly yerleriň hemmesi oba hojalyk aýlanyşygyna girizilen. Geljekde özleşdirmäge ýaramly yerler Amyderýanyň sag tarapynda Köýtendag etegindäki Tallymerjen we Ýylanagyz düzlüklerinde, Zeýit suw howdanynyň günortasyndaky Gülüstan düzlüğünde bar. Welaýatyň ähli yeriniň 7,8 mln gektary oba hojalygynda peýdalanylýar. Onuň 90,2 %-i öri meýdanlarydyr. Oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany bolsa 340 müň gektara golaýdyr. Lebap welaýatynyň çäklerinde mele, suwarymly-allýuwial, takyr görnüşli we şor topraklar ýaýrandyr.

Ösümlük we haýwanat dünýäsi. Welaýatyň territoriýasynda çöl ösümlüklerinden sazak, gandym, sözen, efemerler (ýylak) agdyklyk edýär. Derýa ýakasyndaky jeňňellerde toraňňy, gamyş we hyşa ösýär. Çöl ösümlükleri, aýratyn-da ýylak öri meýdan maldarçylygy üçin örän ähmiýetlidir. Amyderýanyň jülgesinde senagat taýdan ähmiýetli bolan buýan ösümligi uly meýdanlary tutýar. Onuň esasynda buýan kökünden dermanlyk serişdeleri öndürýän kärhana işleýär.

Gündogar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitiniň çäginde süýdemdirijilerden: şagal, möjek, keyik; süýrenijilerden: ýylanlar (okýylan, gömülgen, alahöwren), zemzen, hažžyk; gemrijilerden: syçan, alaka; guşlardan: garga, sülgün we başgalar bar.

Türkmenabat şäherinden 70 km günorta-günbatarda Repetek çäge-çöl goraghanasy ýerleşýär. Ol 1912 ýylda döredildi, onuň meýdany 34 600 gektara barabar. Repetek ýurdumyzyň çöl tebigatyny goraýan we öwrenýän goraghanadyr. Şeýle-de Amyderýanyň jülgesinde Amyderýa goraghanasy we Köýtendag ulgamynda Köýtendag goraghanasy hereket edýär.

Ilaty. Lebap welaýatynda 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-indäki maglumatlara görä 1 mln 133,9 müň adam ýaşaýar. Bu ýurdumyzyň ilatynyň 21 %-ine barabardyr. Bütin ýurdumyzda bolşy ýaly welaýatyň ilaty tebigy köpelişiň hasabyna artýar. Soňky 16 ýylyň içinde ilatyň sany 20,4 % artdy. Ähli ilatyň 453,5 müň adam şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýar. Welaýatyň şäher ilaty 5 şäherde we 26 şäherçede jemlenendir. Oba ilatynyň sany 680,4 müň adam bolup, 124 geňeşligiň düzümine girýän 484 sany obada ýaşaýar.

Welaýatda ilatyň ortaça gürlügi 1 kw km-de 12,1 adama deňdir. Ýöne ilatyň esasy bölegi Amyderýanyň jülgesinde ýerleşýän oazis böleginde jemlenendir. Bu zolakda ilatyň gürlügi 1 kw km 50-60 adama yetýär. Welaýatyň uly bölegini tutýan Garagum çölünde, Amyderýanyň sag tarapynda ýerleşýän Gyzylgum we Sandykly çöllerinde ilat örän selçen ýaýrandyr. Şäherler, şäherçeler we obalar, esasan, Amyderýanyň boýunda we suwaryş kanallarynyň ugrunda, şeýle-de demir we gara ýollaryň boýlarynda ýerleşýär. Soňky ýyllarda nebit we gaz känleriniň özleşdirilmegi, Köýtendagyň eteginde ýerleşen Ýylanagyz we Amyderýanyň sag kenarynda

Zeyit suw howdanynyň günortasynda täze ýerleriň oba hojalyk dolanyşygyna girizilmegi bilen ilatyň ýerleşişinde uly özgerişler bolup geçýär. Täze oturymly obalar we işçi şäherçeleri döreýär. Täze özleşdirilýän ýerleriň durmuş-ykdysady taýdan ösüşini çaltlandyrmak maksady bilen 2007-nji ýylyň awgust aýynda Amyderýanyň sag tarapyndaky Tallymerjen düzlüginde täze Döwletli etraby döredildi.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Lebap welaýaty ýurdumyzyň uly senagat oba hojalyk önümçilikli sebitleriň biridir. Ýurdumyzda gazylyp alynýan kükürdiň, öndürilýän kükürt kislotasynyň, fosfor dökünleriniň, ýüň we ýüpek matalarynyň, buýan kökünüň, trikotaž önümleriniň hemmesi, mal ýagynyň 66%-i, süýt önümleriniň 37,5%-i, et önümleriniň 33,8%-i, ösümlik ýagynyň, şüýji-köke önümleriniň, gök we miwe konserwa önümleriniň, pagta süýüminiň agramly bölegi Lebap welaýatynyň paýyna düşýär.

Welaýatyň senagat önümçiliginde nebit-gaz, nebiti gaýtadan işleýän himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk senagat pudaklary esasy orun tutýar. Oba hojalygy bolsa pagtaçylyga, däneçilige, maldarçylyga we ýüpekçilige ýöriteleşýär. Welaýatyň mineral çig-mal, ýer-suw baýlyk mümkinçilikleri, zähmet baýlyklary bilen üpjünçilik ýagdaýy ykdysadyýetiň durnukly ösüşiniň girewidir.

Senagat önümçiligi. Ýurdumyzyň senagat önümçiliginiň düzüminde Lebap welaýaty 15,4 %-i düzýär. Welaýatyň senagatynyň öňdebaryjy pudagy gaz senagatydyr. Tebigy gazy çykarmakda Mary welaýatyndan soň ýurdumyzda ikinji orny eýeleýär. Welaýatyň çäginde uly möçberde kondensat we düzüminde kükürt bolan tebigy gazyň uly gorlary Gazojak, Kükürtli, Naýyp, Samandep, Malaý we beýleki kânleri ýerleşýärler. Amyderýanyň sag kenarynda Ýaşyldepe gaz ýatagynyň geljegi has hem uludyr. Bu ýerden çykarylýan gaz Seýdi şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna iberilýär. Gazy senagat taýdan gaýtadan işlemek

üçin Ýaşyldepede gazy suwuklandyryjy kuwwatly desga guruldy. Onuň 2007-nji ýylda ulanylmaga berilmegi bilen ýylda 50 müň tonna suwuklandyrylan gaz, 200 müň tonna gaz kondensatyny öndürmäge mümkinçilik berýär. 2009-njy ýylda welaýatyň çäginde 7,0 mlrd m³ tebigy gaz, 750 müň tonna nebit çykarylady. Hytaý Halk Respublikasyna geçiriljek gaz geçirijisi öz gözbaşyny Ýaşyldepeden alyp gider. Gazy suwuklandyryjy desgalar Naýypda we Bagajada işleýärler. Bularyň ählisi Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan senagat kärhanalarydyr.

Seýdi şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawod 1978-nji ýylda guruldy. Kärhanada nebiti gaýtadan işlemek bilen birlikde gaz kondensatyny gaýtadan işläp, dürli himiýa önümleri öndürilýär. Geljekde kärhananyň durkuny täzelemegiň hasabyna onuň kuwwatlylygyny has-da artdyrmak göz önünde tutulýar.

Elektroenergetika pudagy Türkmenabat we Seýdi şäherlerindäki ýylylyk elektrik stansiýalaryny öz içine alýar. 2009-njy ýylda bu kärhanalarda 332 mln KWt.s elektrik energiýasy öndürildi.

Lebap welaýatynda himiýa senagat toplumynyň döremegi Köýtendagyň kükürt, kaliý, daş duzlary we Türkmenabadyň mineral dökünleri kombinaty bilen baglanyşyklydyr. Bu himiýa kärhanasynda her ýylda 20 müň tonna golaý fosfor dökünleri öndürilýär. Geljekde Garlyk kâninde kaliý dökünlerini öndürýän häzirki zaman kärhanasy işe giriziler.

Amyderýanyň jülgesinde buýan ösümliginiň uly meýdanlarda ösdürilip ýetişdirilmegi buýan kökünüň esasynda dürli derman serişdelerini öndürýän kärhananyň çig mal bilen doly üpjün edilmegine esas berýär. Häzir Türkmenabat şäherinde hytaýly hyzmatdaşlaryň kömegi bilen ýylda 1000 tonna buýan kökünü işleýän häzirki zaman kärhanasy gurulýar.

Gurluşyk materiallary senagatynyň ösmegi üçin welaýatda uly mümkinçilikler bar. Häzirki wagtda Magdanlyda

gips, Amyderýanyň sag kenarynda Kelifde tebigy daş we toýun gazylyp alnýar. Şu çig mallaryň esasynda demir-beton, kerpiç we beýleki gurluşyk önümlerini öndürýän kärhanalar işleýärler.

Welaýatyň ykdysadyýetinde ýeňil we azyk senagaty pudaklarynyň ähmiýeti hem uludyr. Bu ýerde öndürilýän oba hojalyk çig malynyň (pagta süýümi, pile, ýüň, et, süýt we ş.m.) esasynda welaýatyň şäherlerinde we şäherçelerinde ýeňil we azyk senagat kärhanalary işleýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatda birnäçe häzirki zaman dokma we azyk önümlerini öndürýän kärhanalar peýda boldy. Häzirki wagtda Türkmenabat şäherinde ýyllyk kuwwatlylygy 17,7 müň tonna bolan nah ýüplüginini öndürýän kärhana gurulýar. Geljekde welaýatyň her bir şäherinde we etrap merkezlerinde ýeňil we azyk senagaty kärhanalaryny gurmak meýilnamalaşdyrylýar.

Oba hojalygy. Oba hojalygy welaýatyň esasy önümçilik pudaklarynyň biridir. Welaýatyň ilatynyň ykdysady taýdan işjeň böleginiň 54,5%-i ekerançylyk we maldarçylyk pudaklary bilen meşgullanýar. Oba hojalygynyň esasy ugry ekerançylykdyr. 2009-njy ýylda welaýatda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 337,4 müň gektara barabar boldy. Soňky 6 ýylyň içinde onuň möçberi 71,6 müň gektar artdy. Ekerançylykda pagtaçylyk we däneçilik esasy ýöriteleşiş pudaklarydyr. Ähli ekilýän ýerleriň 50 % -e golaýyna däneli ekinler, 53,3 %-ine (180 müň ga) gowaça ekilýär. Welaýat däne we pagta öndürmek boýunça ýurdumyzda öňdäki orunlarda durýar. 2009-njy ýylda 637 müň tonna däne, 257,5 müň tonna pagta öndürildi.

Ekin meýdanlarynyň, öndürilýän oba hojalyk önümleriniň möçberi boýunça Serdarabat, Atamyrat, Köýtendag etraplary uly hojalyklar hasaplanýar. Şaly, gök we bakja önümlerini öndürmek hem welaýatyň oba hojalygynyň ähmiýetli ugurlary bolup durýar. Ýylanagyz we Tallymerjen düzlüklerinde özleşdirilýän ýerleriň esasynda Döwletli

etrabynyň döredilmegi welaýatyň oba hojalygynyň has hem ösmegine itergi berer.

Lebap welaýaty maldarçylygynyň hem ösen sebitleriniň biridir. Medeni zonalarda däneçiligiň we mallar üçin ot-ıymlik ekinleriň ösdürilip ýetişdirilmegi, Köýtendag etegindäki, Gülüstan düzlügindäki, şeýle-de Amyderýanyň iki tarapynda ýerleşýän çölleriň öri meýdanlary dowardarçylygy ösdürmäge uly mümkinçilik berýär. Bu ýerde gara mallary ösdürip ýetşirmeklik, dowardarçylyk, guşçulyk esasy pudaklar hasaplanýar. 2009-njy ýylyň maglumatlaryna görä welaýatyň hojalyklarynda 230 müň baş gara mal, 2034,0 müň baş dowar, 8,9 müň baş düýe, 4,8 müň baş gylýal, 2742,2 müň sany guş idedilýär. Welaýatda maldarçylyk önümleriniň öndürilişi hem barha artýar. 2009-njy ýylda welaýat boýunça 68,7 müň tonna et, 504,6 müň tonna süýt, 158 mln sany ýumurtga, 7,9 müň tonna ýün öndürildi. Mallaryň baş sanynyň we öndürilen maldarçylyk önümleriniň esasy bölegi hususy hojalyklardadyr. Ekerançylyk meýdanlarynyň mallaryň baş sanynyň, öndürilýän oba hojalyk önümleriniň möçberi boýunça Serdarabat, Köýtendag, Hojambaz, Beýik Türkmenbaşy hem-de Atamyrat adyndaky etraplary has iri etraplar hasaplanýar.

Ulaglar ulgamy. Welaýatyň çäginde ulag ýollarynyň gür tory hereket edýär. Onuň çägi bilen Aşgabat-Türkmenabat-Atamyrat demir ýoly we gara ýoly geçýär. Türkmenabat şäheri bilen ähli etraplar we daýhan birleşikler, obalar gara ýollar arkaly baglanyşyklydyr. Amyderýanyň sag kenary Türkmenabat şäheriniň ýanynda panton köpri bilen baglanyşdyrylýar. Şolar ýaly köprüler Garabekewül we Atamyrat etraplarynda hem hereket edýärler. Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän etraplar bilen ulag aragatnaşyklaryny gowulandyrmak maksady bilen Atamyrat-Kerkiçi aralygynda Amyderýanyň üstünden polat we gara ýollary birleşdirjek köpriniň gurluşygy güýçli depginlerde alnyp barylýar. Bu köpriniň gurulmagy diňe bir ýurduň gündogar sebiti üçin däl,

eýsem, tutuş Türkmenistanyň ykdysady ösüşi üçin hem örän uly ähmiýeti bardyr.

Häzirki wagtda Farap-Mary awtomobil ýolunyň gurluşygy hem alnyp barylýar. Bu bolsa welaýatyň ulag aragatnaşygynyň has-da gowulanmagyna mümkinçilik berer.

Welaýatyň durmuş-ykdysady taýdan ösüşi. Gündogar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti sosial taýdan çalt ösýän welaýatlaryň biridir. Häzirki wagtda welaýatyň şäherlerinde we obalarynda medeni-durmuş maksatly edaralaryň uly toplумы hereket edýär. Welaýatda 216 sany mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary işleýär. Şol edaralarda 36 müňden gowrak çaga terbiýelenýär. Orta mekdepleriň 358-sinde okaýan okuwçylaryň sany 213 müňe golaýdyr.

Häzirki wagtda Lebap welaýatynda 25 sany hassahana bar. Olarda maşgala lukmanlarynyň 847-si, maşgala şepagat uýalarynyň 1116-sy işleýärler. Welaýatda 6 sany stadion we 210 sany sport jaýlary halka hyzmat edýär. Welaýatyň çäklerinde 4 sany muzey we 1 teatr hereket edýär.

Welaýatyň geljekki ösüşi. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynyň çäklerinde Lebap welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň anyk wezipeleri bellenilýär. Ykdysadyýetde mineral çig mal baýlyklaryny (nebit, gaz, himiýa çig maly) çykarmak we gaýtadan işlemek ileri tutulýan ugur bolmagyna galar. Oba hojalygynda täze ýerleri özleşdirmegiň we ekinleriň hasyllylygyny artdyrmagyň hasabyna pagta we däne öndürmegi artdyrmak göz önünde tutulýar. Bu babatda welaýatyň çäginde döredilen Döwletli etraby aýdyň mysal bolup biler. Amyderýanyň üstünden polat we gara ýollar köprüsiniň gurulmagy Köýtendagyň etegindäki mineral baýlyklary işjeň özleşdirmäge, Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän etraplaryň durmuş-ykdysady taýdan ösüşini çaltlandyrmaga mümkinçilik berer.

Geljekki döwürde welaýatda sosial obýektleri we inženerçilik infrastrukturasyňy ösdürmeklige 15,3 trln manatlyk düýpli maýa goýumlary gönükdirmek meýilleşdirilýär. Şoňa baglylykda welaýatyň etraplarynda 18025 orunlyk 121 sany mekdebe çenli çagalar edaralary, 85 sany orta mekdep, 27 sany medeniýet öýleri, 45 sany sport mekdepleri, 17 sany sport desgalary, 904 km suw geçirijileri, 186 sany dik guýulary, 896,5 km lagym geçirijileri, 3660 km awtomobil ýollary, 2354 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 2831 km elektrik geçirijilerini we desgalary, 4735,5 km telefon ulgamyny gurmak göz önünde tutulýar.

§ 53. Demirgazyk Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti (Daşoguz welaýaty)

Geografik ýerleşiş. Demirgazyk Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň demirgazygynda, Amyderýanyň gadymy derýa aýagy tekiz düzlükde ýerleşýär. Onuň tebigy çäkleri: demirgazykda Üstýurt gyrlary, günortada Üňüz, günbatarda Göklenğuýy çöketlikleri bilen araçäkleşýär. Daşoguz welaýaty demirgazykda Garagalpagyztan, gündogarda – Özbegistanyň Horezm oblasti, günbatarda – Balkan, günortada – Ahal, günorta-gündogarda Lebap welaýatlary bilen serhetleşýär. Onuň geografik ýerleşiş hojalygy osdürmek üçin amatlydyr. Welaýatyň çäklerinden Türkmenabat-Goňrat demir ýolunyň, we awtomobil ýollarynyň geçmegi, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýol we awtomobil ýollary arkaly ýurdumyzyň günorta sebitleri bilen birleşmegi geografik ýerleşişiniň ähmiýetini has-da ýokarlandyrýar.

Welaýatyň meýdany 73,43 müň km²-e (Türkmenistanyň çäginin – - 15.2 %-ine) deňdir. Onuň düzümine 2 şäher (Daşoguz, Köneürgenç), 9 etrap (Saparmyrat

Türkmenbaşy, Köneürgenç, Akdepe, Gurbansoltan eje, Boldumsaz, Gubadag, Görogly, S.A.Nyýazow, Ruhybelent), 8 şäherçe, 140 geňelik we 653 oba ilatly mesgenleri girýär. Welaýatyň dolandyryş merkezi Daşoguz şäheridir.

Ýer üstiňiň gurluşy we gazma baýlyklary. Welaýatyň ýer üsti Amyderýanyň delta düzlüğinden, Üňüz aňyrsyndaky Garagumuň çägeliklerinden, çöketliklerden, gadymy gury derýa hanalaryndan we belentliklerden ybaratdyr.

Döwletimizň beýleki welaýatlary bilen deňeşdireniňde demirgazyk durmuş – ykdysady sebiti gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý däldir. Onuň territoriýasynda dürli gurluşyk materiallarynyň (Gubadagda mermer we granit, Üstýurtda gips, hek we çäge daşy) gorlary bardyr. Käbir ýerlerde alebastryň we gipsiň ýerine ulanylýan gipsli toýunlar, kerpiç we keramiki önümleri taýýarlamakda ulanylýan toýun duş gelýär. Köneürgenç etrabynda selitranyň, Düzgyrda, Gökçäge kölünde we Döwdagyň hem-de Derýalygyň ugrundaky käbir köllerde nahar duzunyň gorlary bar.

Nebit we gazyň gorlary barada aýdylanda bolsa, bu ýerde uglewodorod çig malynyň ýygnaşmagy üçin amatly geologik şertleriň bardygyny bellemek gerek. Soňky ýyllarda geologik gözleg işleriniň geçirilmegi bilen welaýatyň çäginde Sarygamyş kölüniň töwereklerinde we Üňüz aňyrsy Garagumda (Tärimgaýa, Çalçulba, Böwrüdeşik, Ojak) tebigy gazyň uly gorlary tapyldy. Geljekde hem bu sebitde nebit we gaz kânleriniň açylmagynyň mümkinçiligi uludyr.

Klimat şertleri. Ýurdumyzyň beýleki sebitlerine garanda has demirgazykda ýerleşendigine görä, bu sebitiň klimaty oňositel sowukdyr. Ýanwary aýynyň ortaça temperaturasy $-5,5^{\circ}$ -dan (Daşoguzda), -7° (Köneürgençde) aralygynda üýtgäp durýar. Temperaturanyň absolýut minimumy kä ýyllarda -44° – a çenli sowaýar. Tomsy yssy hem gurak. Gorkut aýynyň ortaça temperaturasy $+25^{\circ}$, $+27^{\circ}$, absolýut maksimumy bolsa $+43^{\circ}$, $+44^{\circ}$ – a ýetýär. Aýazsyz

döwrüň dowamlylygy ýurdumyzyň günorta etraplaryna garanda 20-30 gün gysga we wegatasion döwür 184-207 gün (Gubadag, Nyýazow etraplarynda) çemesidir. Günorta Türkmenistan bilen deňeşdirende bu ýerde güýz ir, ýaz bolsa 15-20 gün giç başlanýar. Welaýatyň territoriýasy Türkmenistanda atmosfera ygallarynyň iň az ýagýan ýeridir (86-98 mm çemesi). Ygalyň esasy bölegi ýazyna we gyşyna ýagýar. Otnositel sowuk bolmagyna garamazdan, durmuş- ykdysady sebitiň klimatik şertleri gowaçanyň orta süýümlü görnüşlerini, bugdaýy, şalyny, gök we bakja ekinlerini ösdürip ýetişdirmek üçin amatlydyr.

Suw baýlyklary. Amyderýanyň delta düzlügi (welaýatyň meýdanynyň esasy bölegi şu düzlükde ýerleşýär) adamzadyň irki medeni-hojalyk ojaklarynyň biri hasaplanýar. Ony taryhy maglumatlar we arheologiki tapyndylar subut edýärler. Ilat irki döwürlerden ýaşaýyş üçin ýaramly bolan Amyderýanyň we beýleki suw çeşmeleriniň boýlarynda mesgen tutupdyrlar. Taryhyň бүтін dowamynda Amyderýa gadymy Daşoguz halkynyň esasy ýaşaýyş çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Häzirki wagtda Daşoguz welaýatynyň suwaryş ulgamy, esasan, Amyderýadan gözbaşyny alyp gaýdýan Şawat, Gazawat, Gylyçnyýazbaý, Hanýap, Kyrkgyz, Şamyrat ýaly kanallardan ybaratdyr. Welaýatyň hojalyklarynyň suw üpçünligini gowulandyrmak maksady bilen 1999-njy ýylda Düýeboýun kanalynyň Daşoguz şahasynyň gurluşygy tamamlandy, ol Türkmen derýasy diýip atlandyryldy. Onuň uzynlygy 180 km-e barabardyr. Täze suw desgasyň welaýatyň hojalygyndaky ähmiýeti barha artýar. Derýanyň geçýän zonasyn da täze ýerler özleşdirildi, obalar döredi.

Demirgazyk durmuş-ykdysady sebitiň çäginde ilatyň agyz suw üpjünçiligi esasy meseleleriň biridir. Welaýatyň ekologik taýdan çylşyrymly bolan Aralyň zonasyn da ýerleşmegi onuň ýer üsti suw çeşmeleriniň hapalanmagyna

getirýär. Şu ýagdaýda ýerasty suwlary peýdalanmak uly ähmiýete eýedir.

Daşoguz welaýatynda ýerasty suwlaryň ýüze çykarylan ýataklaryň sany 15-e ýetýär. Olardaky suwuň gorlary gije-gündizde 265,4 müň m³ barabardyr. Maksatly suw alnyşy bolsa 20%-den geçmeýär. Bu bolsa geljekde welaýatyň ilatyny kadaly agyz suwy bilen üpjün etmek meselesini çözmäge mümkinçilik berer.

Ilaty arassa agyz suwy bilen üpjün etmek üçin welaýat merkezi Daşoguz şäherinde suwy arassalaýan desga, Saparmyrat Türkmenbaýy, Gurbansoltan eje etraplarynda agyz suwy zawodlary işe girizildi. Bu bolsa ilatyň ekologik taýdan arassa agyz suwy bilen üpjünçiligini ep-esli gowulandyrdy.

Ýer-toprak baýlyklary. Daşoguz welaýatynyň umumy meýdany 7343,1 müň gektara barabar. Ýerleriň 7 mln gektara golaýy öri meýdany hökmünde peýdalanylýar. Welaýatda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 480,4 müň gektara deňdir (döwletiň ähli ekin meýdanlarynyň 23,8%-i). Daşoguz welaýaty boýunça bir adama ortaça 0,41 gektar ekerançylyk ýeri düşýär. Soňky 6 ýylyň dowamynda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 125,3 müň gektar artdy.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Daşoguz welaýatynyň ekerançylyk ýerleriniň 26,1% artmagy ýurdumyzda işlenip düzülen we Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan üstünlikli durmuşa geçirilýän Maksatnamalaryň ýerine ýetirilişiniň netijesidir. Ol bolsa Garaşsyzlyga eýe bolanymyz bári ýurtda oba hojalyk pudagyny has-da ösdürmäge we azyk howpsuzlygyny üpjün etmäge ýardam etdi.

Welaýatyň sürümli ýerleriniň 76 %-i medeni zolakda, 24 %-i bolsa uzakdaky ýaýlalarda ýerleşýär. Ýaýlaldaky ekin meýdanlarynyň ilatyň oturymly zolagyndan uzakda ýerleşýänligi sebäpli adamlary, tehnikany hem-de ýetişdirilen hasyly daşamakda goşmaça çykdaýjylary talap edýär. Şonuň üçin hem gadymy Şasenem düzlüginde özbaşdak daýhan

hojalyklaryny döretmek we ilaty oturymly ýaşamak üçin bu ýerlere çekmek maksady bilen Prezidentimiz Ruhubelent etrabyny döretmek barada karar kabul etdi.

Klimatik şertlere, relýefiň häsiýetine, ýer üstüni düzýän jynslarynyň düzümine, ýerasty suwlaryň çuňlugyna baglylykda welaýatyň toprak örtügi dürli-dürlidir. Onuň çäginde, esasan, takyr, suwarymly takyr, çemen, suwarymly çemen topraklar, şorluklar, çägeli- -çölly topraklar ýaýrandyr. Tretik galyndy belentliklerde bolsa mele-goňur topraklar ýaýrandyr. Welaýatyň ýer gorunyň esasy bölegini takyr görnüşli topraklar tutýar.

Ösümlik we haýwanat dünýäsi. Welaýatyň tebigy ösümlik örtügi adamyň ýüzlerçe ýyllap dowam edip gelýän hojalyk işi netijesinde güýçli özgeripdir. Ozalky tokaýlaryň, çemenlikleriň ornunda medeni landşaftlar peýda bolupdyr. Häzirki wagtda welaýatyň territoriýasynda derýa boýlarynda hem-de gadymy derýa hanalarynda tokaý-çemen, şorluklarda galofit ösümlikler häsiýetlidir. Üňüz aňyrsyndaky Garagumda we oazis içindäki çägelerde gurakçylyga çydamly ot we gyrymsy ösümlikler ösýär. Tretik galyndy belentliklerde gyrymsy kserofit, medeni

zonada medeni ösümlikler ösýär. Welaýatyň çäginde 200-den gowrak ösümlik görnüşleri duş gelýär. Olardan çägeliklere sazak, gandym, çerkez we ýylak häsiýetlidir. Şorluklarda hem-de şorsow ýerlerde akbaş, syrkyň, garak ösýär. Takyrsow topraklarda boýurgun we köwreýik, medeni zolakda ýandak we buýan, kölleriň kenarlarynda gamyş, ýeken ýaly ösümlikleri maldarçylykda we hojalyk hajatlary üçin ulanylýar.

Çöl we oazis landşaftlarynyň tebigatynyň birmeňzeş dälidiği sebäpli, olaryň haýwanat dünýäsi hem tapawutlydyr. Süýdemdirijilerden çölde we oazisde gemrijiler (alaka, syçanlaryň dürli görnüşi, atýalman), çöl towşany; ýyrtyjylardan: tilki, şagal, möjek, köwük duş gelýär. Guşlaryň

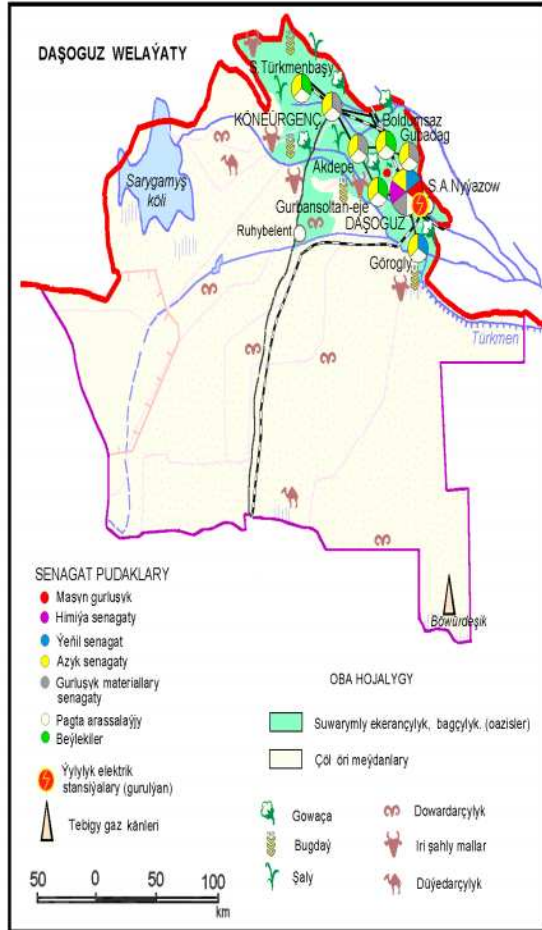
diňe oazisinde 100 görnüşi bar. Süýrenijilerden suwulganlaryň dürli görnüşleri, zemzen, ýylanlar we pyşdyllar duşýar. Derýa boýundaky we gadymy gury hanalaryň ugrundaky tokaýlarda

ýekegapan, sülgün duş gelyär. Suwaryş kanallary, köller we zeýkeşler balyklaryň dürli görnüşlerine (kepir, lakga, süwen, ak amur, tüňňimaňlaý) baýdyr.

Ilaty.Daşoguz welaýatynda 2009-nji ýylyň ýanwar aýynyň 1-indäki maglumata görä 1171,3 müňden gowrak adam ýaşaýar. Bu bolsa бүтін ýurdumyzyň ilatynyň 21,7%-ine barabardyr. Soňky 50 ýylyň dowamynda welaýatyň ilaty 915,4 müň adam ýa-da 4,6 esse artdy. Ilatyň ortaça ýyllyk ösüş depgini 2,4%-e deňdir. Ilat, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna artýar.

Welaýatda hemişelik ilatyň düzüminde zenanlaryň sany 588,1 müň adama deň bolup, ol ähli ilatyň 50,2%-ini tutýar. Bu ýagdaý şäher we oba ýerlerinde birmeňzeşdir.

Daşoguz welaýatynda häzirki wagtda 40-dan gowrak milletleriň wekilleri ýaşaýar. 1995-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä welaýatyň ilatynyň 63 %-ini türkmenler düzýär. Oba ýerlerinde bu görkeziji 68,4%-e ýetýär. Şol döwürdäki maglumatlara görä özbek milleti ilatyň 30,1%-ini, gazaklar bolsa 3,6%-ini düzýärdi. Şäher ýerlerinde ýewropa milletleriniň wekilleriniň sany birneme ýokarydyr.

Daşoguz welaýaty oba hojalyk önümçiliginiň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Bu bolsa ilatyň 61 %-den gowragynyň oba ýerlerinde jemlenmegine getirýär. Ilatyň 39 %-i bolsa şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýarlar. Oba ilaty welaýatyň çäginde ýerleşýän 140 geňeşligiň düzümine girýän 653 oba mesgenlerinde ýaşaýar. Welaýatda obalaryň sany köp bolsa-da, olar ýaşajylyaryň sany boýunça beýleki welaýatlardaky obalardan has kiçidir. Şäher ilaty bolsa 2 şäher we 8 şäherçede jemlenendir. Welaýatda bar bolan 9 etrap ilatyň sany boýunça düýpli tapawutlanýar. Köneürgenç, Gurbansoltan eje, S.Türkmenbaşy hem-de S.A.Nyýazow adyndaky etraplarda ilatyň umumy sany has ýokarydyr.

Welaýatyň çäginde ilat örän biendigan ýerleşýär. Ilatyň ortaça gürlüğü umumy territoriýa boýunça 1km²-e 15,9 adam düşýär, bu görkeziji boýunça ol ýurdumyzda öňdäki orunda durýar. Ýöne ilatyň esasy bölegi Amyderýanyň delta düzlüginde jemlenendir. Bu sebitde ilatyň gürlüğü has ýokary bolup, tersine welaýatyň Garagum çölüne ýanaşýan böleginde ilat örän seýrek ýaşaýar. Ertaplaryň medeni zolaklarynda ilatyň gürlüğü 1km² 200-300 adama çenli ýetýär. Daşoguz we Könetürgenç şäherleriniň töwereginde ilatyň gürlüğü birneme ýokarydyr.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Demirgazyk durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň ykdysadyýetinde görnükli orun eýeleýär. Onuň durmuş-ykdysady taýdan ösüşi garaşsyzlyk ýyllarynda has hem ýokary boldy. Daşoguz welaýaty zähmetiň geografik bölünişinde, esasan, oba hojalyk önümçiligine, şeýle-de oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän senagat pudaklaryna ýöriteleşýär.

Senagat önümçiligi. Ýurdumyzyň beýleki welaýatlaryna garanyňda Daşoguz welaýaty üçin senagat önümçiliginiň ösüşiniň bir-az pes derejesi häsiýetlidir. Ýurdumyzda öndürilýän ähli senagat önüminiň 6,8 %-i onuň paýyna düşýär.

Ýöne garaşsyzlyk ýyllarynda bu möhüm pudagy ösdürmäge uly ähmiýet berlip başlandy.

Demirgazyk durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzda öndürilýän pagta süýüminiň 27,2%-ini, jorap önümleriniň 23,9%-ini, gurluşyk kerpijiniň 14 %-ini, mesge ýagynyň 26,7%-ini, arassalanmadyk ösümlük ýaglarynyň 30,7%-ini, süýt önümleriniň 22,2%-ini berýär (2009 ý).

Senagatyň düzüminde ýeňil we azyk pudaklary esasy orun tutýar. Oba hojalyk çig malynyň öndürilişiniň artmagy, zähmet baýlyklary, demir ýol we awtomobil ýollary bilen üpjünligiň gowulanmagy şol pudaklaryň ösmegine getirdi. Welaýtda öndürilen ähli senagat önüminiň 43,9%-i ýeňil, 52%-i bolsa azyk senagat pudagynyň paýyna düşýär.

Ýeňil senagatynda kärhanalaryň esasy bölegi pagta arassalaýjy kärhanalardyr. Welaýatyň etrap merkezleriniň 6-synda pagtany gaýtadan işleýän zawodlary bar. Daşoguz şäherindäki haly we tikin fabrikleri hem şu pudaga degişlidir. Häzirki wagtda Daşoguz şäherinde kuwwatlylygy 14,5 müň tonna nah ýüplüginde öndürýän dokma kombinaty gurulýar. Milli maksatnama laýyklykda etraplaryň her birinde dokma kärhanasyny gurmak göz önünde tutulýar.

Azyk senagaty öndürilýän önümiň umumy möçberi boýunça esasy orun eýeleýär. Onuň esasy sebäbi welaýatda bu pudak üçin ýeterlik mukdarda çig malyň öndürilýänligidir. Bu pudagyň esasy kärhanalary Daşoguz şäherindäki ýag-ekspeller zawody, konditer fabrigi, tomat- -konserwa zawody, Daşoguz we Köneürgenç şäherlerindäki un-degirmen toplumlary hasaplanýar. Olardan başga-da welaýatyň şäherlerinde we şäherçelerinde azyk senagatyna degişli 100-den gowrak kärhanalar işleýär. Şu günki gün Görogly şäherçesinde bolsa kuwwatlylygy ýylda 50 müň tonna bolan un üweýän fabrigiň gurluşygy alnyp barylýar. Geljekde ýerli oba hojalyk çig malynyň hasabyna welaýatda ýene-de onlarça häzirki zaman kärhanalary gurlar.

Daşoguz welaýatynyň ilatly mesgenleriniň we önümçilik desgalarynyň elektrik energiýasy bilen üpjünligini gowulandyrmak maksady bilen 2007-nji ýylda Daşoguz şäherinde häzirki zaman kämil tehnologiýaly gaz trubina elektrik stansiýasy işe girizildi. Toplumda her biriniň kuwwatlylygy 127,1 MWt bolan iki sany gaz trubinasyny işleýär.

Welaýatyň dürli ýerlerinde gurluşyk materiallarynyň kânleri özleşdirilýär. Bu bolsa gurluşyk, şol sanda ýol gurluşyk işlerini ýaýbaňlandyrmaga mümkinçilik berýär. Häzir welaýatyň çäginde çagyl, toýun we beýleki gurluşyk materiallaryny çykarýan 3 sany kärhana, Daşoguz şäherinde öý-gurluşyk we demir-beton önümleri kombinatlary işleýär. Etrap merkezlerinde we obalarda kerpiç zawodlarynyň jemi 14-si işleýär.

Geljekde maddy önümçiligiň in möhüm pudagy bolan senagat önümçiligi giň gerimde ösdüriler. Bu bolsa welaýatda ilatyň maddy hal ýagdaýynyň ýokarlanmagyna, olaryň iş bilen üpjünçilik meseleleriniň oňyn çözülmegine, azyk we beýleki taýýar senagat önümleri bilen üpjünçilik derejesiniň atrmagyna uly itergi berer. Taze mineral çig mal kânleriniň özleşdirilmegi bolsa ilatyň territoriýa boýunça ýerleşişiniň üýtgemegine, ýagny ýerleriň ilatlaşmagyna täsir eder.

Oba hojalyk önümçiligi. Demirgazyk durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň oba hojalyk taýdan ösen sebitleriniň biridir. Daşoguz welaýaty ýurdumyzda öndürilýän dänäniň 24,2% -ini, pagtanyň 34,5%-ini, etiň 42,3%-ini, süýdiň 37,4%-ini berýär. Welaýatyň hojalyklary, esasan, däneçilige, pagtaçylyga, gök-bakja ekerançylyga, iri şahly mallary ösdürüp ýetşdirmeklige, dowardarçylyga ýöriteleşýär. Bu pudaklaryň ösdürilmegi welaýatyň taryhy ösüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Häzirki Daşoguz welaýatynyň territoriýasynyň dünýäde in gadymy ekerançylyk sebitleriniň biridigini köp taryhçylar we arheologlar ykrar edýärler. Biziň ata-babalarymyz emeli suwaryş arkaly ekerançylygy

ösdüripdirler. Şeýlelikde, bu ýerlerde oturymly ekerançylyk-maldarçylyk medeniýeti döräpdir.

Daşoguz welaýatynda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 480,4 müň gektara barabardyr. Onuň 168,5 müň gektaryny däneli, 180 müň gektaryny gowaça ekinleri tutýar. 2009-njy ýylda welaýatda 595 müň tonna däne, 209 müň tonna pagta hasyly ýygnaýdy. Klimatik şertlere baglylykda bu ýerde pagtanyň orta süýümlü görnüşleri ösdürilip ýetişdirilýär. Oba hojalyk önümlerini öndürmekde Gurbansoltan eje adyndaky, Köneürgenç, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky, Görogly etraplary iri hojalyklar hasaplanýar.

Soňky ýyllarda Daşoguz welaýatynda gök we bakja ekinlerini ösdürip ýetişdirmegiň ähmiýeti artýar. Ýurdumyzyň beýleki welaýatlaryny gök önümler, bakja, kartoşka bilen üpjün etmekde welaýatyň orny uludyr. 2009-njy ýylda welaýatda 115 müň tonna gök önüm, 72 müň tonna bakja, 67 müň tonna kartoşka öndürildi. Bellemeli zat, şol önümleriň esasy böleginiň hususy hojalyklarda öndürilýänligidir. Şasenem düzlügindeki özleşdirilýän ýerlerde täze Ruhybelent etrabynyň döredilmegi geljekde ekerançylykda uly ösüşleriň gazanylmagyna mümkinçilik berer.

Daşoguz welaýaty maldarçylygyň ösen sebitleriniň biridir. 2009-njy ýylyň maglumatlaryna görä welaýatyň hojalyklarynda gara mallaryň 895,2 müň baş (Türkmenistandaky ähli gara mallaryň 42%-ine golaýy), dowlarlaryň 2727,3 mln baş, düýeleriň 15,5 müň baş, gylýallaryň 8,1 müň baş, guşlaryň 3277,8 mln sany bar. Mallaryň baş sany boýunça Akdepe, Köneürgenç, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky etrap hem-de Görogly etraplary has tapawutlanýar.

Maldarçylyk önümlerini öndürmekde hem Daşoguz welaýaty ýurdumyzda iri sebitleriň biri hasaplanýar. 2009-njy ýylda 98,4 müň tonna et, 797 müň tonna (tutuş ýurdumyzda öndürilen süýdün 31%-ne golaýy) süýt, 180 mln sany

ýumurtga, 5 müň tonna ýuwulmadyk ýüň öndürildi. Maldarçylyk önümleriniň esasy bölegini hususy hojalyklar berýär.

Ulaglar ulgamy. Soýuz döwründe bu sebit ýurdumyzyň beýleki ýerleri bilen Türkmenabat-Goňrat demir ýoly, Aşgabat – Daşoguz howa ýollary arkaly birikdirilen bolsa, garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoly işe girizildi. Häzirki wagtda sebitiň ulag ýagdaýyny gowulandyrmak üçin Aşgabat-Garagum-Daşoguz gara ýolunyň durky täzelenýär. Onuň döwletimiz we ykdysady sebit üçin bähbidi uly bolar. Welaýat merkezinden ähli etraplara, etrap merkezlerinden ähli obalara diýen ýaly gara ýolar gurlan. Welaýat merkezi howa ulagy arkaly ähli welaýatlar we Aşgabat şäheri bilen baglaşdyrylan.

Ekologik ýagdaýy. Welaýatda çylşyrymly ekologik ýagdaýyň döremegi Aral deňziniň suwunyň azalmagy bilen baglanyşyklydyr. Soýuz döwründe Merkezi Aziýa döwletlerinde, şol sanda Türkmenistanda pagta meýdanlarynyň möçberiniň artdyrylmagy bilen Amyderýa we Syrderýadan ekerançylyk maksatlary üçin köp suw alyndy. Şol sebäpli Aral deňzine barýan suwuň möçberi azaldy. Netijede Aral deňziniň suwunyň derejesi ýylsaýyn peseldi, deňziň guran düýbünden ýel bilen ýokary göterilýän tozanlaryň belli bir möçberi Daşoguz welaýatynyň çäginde, ekerançylyk meýdanlaryna düşýärdi. Şeýlelikde, welaýatyň ekin meýdanlary şorlaşýardy. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatyň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmak üçin köp işler amala aşyryldy. Halkyň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak babatda çäreler görüldi.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Daşoguz welaýatynda hem bütin ýurdumyzda bolşy ýaly garaşsyzlyk ýyllarynda ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny ýokarlandyrmakda, medeni we durmuş hyzmatlary bilen üpjünligini gowulandyrmakda uly sepgitlere ýetildi. Häzirki wagtda welaýatyň çäginde söwda, durmuş hyzmaty kärhanalarynyň,

durmuş- -medeni edaralarynyň uly toplumy hereket edýär. Ilatyň hyzmatlar bilen üpjünligi gün-günden artýar. Durmuş-medeni toplumyň edaralaryndan häzirki wagtda welaýatda 97 sany mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary bolup, olarda 17,2 müň çaga terbiýelenýär. Welaýatda ýerleşýän orta mekdepleriň sany 507 barabar. Welaýatyň orta mekdeplerinde 17,6 müň mugallym işleýär. Bu ýerdäki hassahanalaryň sany 20-den geçýär, olarda 1215 ýokary bilimli lukmanlar işleýär.

Welaýatyň ösüşiniň geljegi. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda Daşoguz welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň hem uly sepgitleri belenilýär. Geljekde oba hojalyk önümçiligi, has takygy pagtaçylyk we däneçilik welaýatyň ykdysadyýetiniň esasy ýöriteleşiş ugry bolmagyna galar. Öndürilýän oba hojalyk çig malynyň hasabyna ýeňil we azyk senagatyny mundan beýläk-de ösdürmek göz önünde tutulýar. Welaýatyň şäherlerinde we şäherçelerinde oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän häzirki zaman kärhanalarynyň onlarçasý işe giriziler. Welaýatyň çäginde nebit-gaz ýataklaryny gözlemek boýunça döwlet tarapyndan uly möçberde maýa goýumlary we taslamalar belenilýär.

Oba ýerleriniň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmaklyga gönükdirilen, 2007-nji ýylda kabul edilen maksatnamanyň çäklerinde Daşoguz welaýatynda oba ýerleriniň ilatynyň durmuş hal-ýagdaýyny gowulandyrmaklyga 15,8 trln manatlyk serişdeler harçlanar. Şoňa baglylykda welaýatda 8140 orunlyk 53 sany mekdebe çenli çagalar edaralary, 35246 orunlyk 89 orta mekdep, 73 sany medeniýet öýleri, 45 sany sport mekdebi, 24 sany sport desgalary, 5589 km suw geçirijileri, 1052 sany dik guýulary, 1027 km lagym geçirijileri, 3432 km awtomobil ýollary, 2767 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 3575 km elektrik geçirijilerini we desgalaryny, 3918 km telefon ulgamyny gurlar.

§54. Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň geljegi

Türkmenistanyň garaşsyzlyk, bitaraplyk, syýasy durnuklylyk şertlerinde gülläp ösmegi, onuň Ýer ýüzünde abraýynyň artmagy, ykdysady we durmuşy ilerlemeler, jemgyýetiň medeni we ruhy taýdan täzelenmegi üçin giň mümkinçilikler açdy.

Türkmenistanda garaşsyzlygy berkitmäge ýardam edýän ägirt uly syýasy, hukuk we ykdysady özgertmeler amala aşyrylýar. Munuň özi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedowyň alyp barýan sazlaşykly syýasy, ykdysady, durmuş we ruhy özgertmeleri, milletiň agzybirligini pugtalandyrmak, halkyň hal-ýagdaýyny yzygiderli gowulandyrmak boýunça edýän aladasynyň netijesinde mümkin bolýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň täze Galkynyşlar we beýik özgerişler döwründe durmuşa geçirýän durmuş-ykdysady özgertmeleri “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynyň, “Bilim”, “Saglyk” maksatnamalarynyň, „Daş-töweregi goramak hereketleriniň Milli meýilnamasynyň (DTGHMM)”, “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin” maksatnamasynyň çäklerinde amala aşyrylýar.

“Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamanyň yzygiderli durmuşa geçirilmegi Türkmenistana hil taýdan täze döwürüne gadam basmaga mümkinçilik berýär. Türkmenistan dünýäniň iň ösen ýurtlarynyň hataryna goşulýar, beýleki döwletler bilen onuň özara ykdysady gatnaşyklarynyň gerimi barha giňelýär.

Milli maksatnama Türkmenistany ilatyň ýokary ýaşaýyş derejesini üpjün edýän, durmuş-ykdysady ösüşiň esasy

görkezijileri boýunça dünýä derejesinde ösen ýurda öwürmäge gönükdirilen. Şoňa laýyklykda:

I. Türkmenistany dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek, ykdysady ösüşiň we zähmet öndürijiliginiň ýokary depginleriniň, täze tehnologiýalary we önümçilikleri ornaşdyrmagyň hasabyna ykdysady garaşsyzlygy gorap saklamak.

II. Bir adama düşýän jemi önümiň öndürilişini yzygiderli ösdürmek.

III. Maýa goýum işjenligine ýokarlandyrmak we önümçilik-tehniki maksatly binalaryň gurluşygyny artdyrmak ileri tutulýan ugurlar hökmünde kesgitlenilýär.

Öňde goýlan bu wezipeleriň çözülmegi Türkmenistanyň ilatynyň ýaşayyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çenli ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer we türkmen halkynyň bagtly durmuşyny üpjün eder.

Şu wezipeleri çözmek üçin Türkmenistanda kuwwatly ykdysady, tebigy we aň-bilim mümkinçilikler bardyr. 2020-nji ýyla çenli Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasatynda raýatlaryň girdeji almaklary üçin amatly şertleri we deň mümkinçilikleri döretmegi, girdejileriň esasy çeşmeleriniň ýokarlanmagyny we ilatyň ýaşayyş derejesini dünýä derejesine ýetirmegi göz önünde tutýan ugry saklanyp galar. Türkmenistanyň bazar özgertmeleri, telekeçiligi ösdürmek ýoly bilen mundan beýläk hem ösüşi we amatly maýa goýum ýagdaýy köp babatda muňa ýardam eder.

Jemi öndürilen önümiň bir adama düşýän möçberi 2020-nji ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 8,3 esse artar. Bu ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň depginli ösmeginiň hasabyna gazanylar. Jemi öndürilýän önüm 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 28,4 esse artar.

Geljekde ýurdumyzyň ykdysadyýetini has-da ösdürmek we türkmen halkynyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak maksady bilen 2006-njy ýylda “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny

ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin” maksatnamasy kabul edildi. Şoňa laýyklykda 2030-njy ýyla çenli nebitiň çykarylyşy 110 mln. tonna, gazyň çykarylyşy bolsa 250 mlrd. kub metre ýetiriler. Elektrik energiýasynyň öndürilişi Türkmenistanyň isleglerini doly kanagatlandyrmaga, şeýle hem, Eýrana, Türkiýä, Owganystana, Päkistana we Merkezi Aziýa ýurtlaryna iberilişini artdyrmaga mümkinçilik berer.

Uly çig mal mümkinçilikleri bolan himiýa, maşyn gurluşygy, gurluşyk materiallaryny öndürýän, dokma, azyk senagaty pudaklary hem uly ösüşe eýe bolar.

Oba hojalygynyň ösüşi ilatyň azyk önümlerine, senagatyň çig mala bolan isleglerini doly kanagatlandyrmaga we daşary ýurtlara haryt çykarmak mümkinçilikleri giňeltmäge gönükdiriler.

Türkmen kölüni, täze suw howdanlaryny gurmagyň öňki suw howdanlaryny giňeltmegiň hasabyna ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak göz önünde tutulýar.

2020-nji ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde bugdaýyň öndürilişi 2,9 esse, pagtanyň öndürilişi 4,9 esse artar. Şol döwürde gara mallaryň baş sany 3,1 esse, dowarlaryň sany 3,6 esse artar.

Ýurduň ulaglar ulgamy 2020-nji ýylda ýurduň milli girdejisiniň başdan bir bölegini tutar. Demir ýollaryň we gara ýollaryň gurluşygy, olaryň durkuny täzelemek dowam etdiriler, içerki we halkara gatnawlarda täze demir ýol ugurlary ulanylmaga berler. Häzirki wagtda halkara ähmiýetli Demirgazyk-Günorta (Gazagystan-Türkmenistan-Eýran) transmilli demir ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar.

Aragatnaşygyň hili dünýä ülnüleriniň derejesi ýeter. Aragatnaşyk serişdelerini saýlap almaga giň mümkinçilikler döär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek boýunça maksatnamasy durmuşa geçiriler.

Ýurdumyzyň geljekki ösüş döwründe raýatlarynyň durmuş goraglylygyny üpjün etmek baş wezipe bolar. Türkmenistanyň ilatynyň elektrik energiýasy, gaz, suw we duz bilen mugt üpjün edilmeginiň möhleti 2030-njy ýyla çenli uzaldyldy.

Oba hojalygynyň ösüşini düýpgöter özgertmek, oba ýaşajylyarynyň durmuş derejesini ýokary götermek maksady bilen “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy kabul edildi.

Milli maksatnamanyň esasy maksatlary Türkmenistanyň oba we kiçi şäherleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini düýpli ýokarlandyrmakdan; oba ilatly nokatlaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň sosial ösüşini we inženerçilik infrastrukturasyny özgertmekden ybaratdyr.

Milli maksatnamada:

- agrosenagat önümçiligi bilen meşgullanýan ilatyň real girdeýjilerini yzygiderli ýokarlandyrmak we sosial pudaklarda täze iş ýerlerini döretmek;

- obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäheriň we etrap merkezleriniň ilatyna edilän hyzmatlaryň ölçberini we hilini ýokary derejelere götermek;

- obalarda , şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň, mekdepleriň jaý we maddy üpjünçiliklerini düýpli berkitmek we döwrebaplaşdyrmak;

- obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäheriň we etrap merkezleriniň suw, elektrik togy, tebigy gaz bilen üpjünçiliklerini serenjamlaşdyrmak we düýpli abatlaşdyrmak;

- obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäheriň we etrap merkezleriniň içerki ýollaryň durkuny täzelemek;

- obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde telefon aragatnaşyk we beýleki hyzmatlaryň giň gerimini döretmek wezipeleri kesgitlenilen.

Milli maksatnamany durmuşa geçirmek üçin 72,5 mlrd. manada baradar serişdeler göýberiler. Häzirki wagtda maksatnamanyň 2008-2010-njy ýyllara göz önünde tutulan I tapgyry boýunça işler ýaýbaňlandyrylýar.

Ýurdumyzyň her bir welaýatynyň tebigy, durmuş-ykdysady aýratynlyklaryny nazara alnyp ösdürilmegi Hormatly Prezidentimiziň ykdysady syýasatynyň özeni bolup durýar. Şonuň üçin-de, 2008-nji ýylyň Aprel aýynyň 14-ine “Welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2008-2012-nji ýyllar üçin Konsepsiýalaryny we 2009-2012-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamalaryny işläp düzmek hakynda” Karar kabul edildi. Bu karar bilen Balkan welaýatynyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2008-2012-nji ýyllar üçin Konsepsiýasy tassyklanyldy. Bu bolsa ýurdumyzyň senagat taýdan ösen iri sebitleriniň biri bolan Balkan welaýatynyň we beýleki welaýatlaryň durmuş-ykdysady ösüşine täzeden badalga berer.

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň Ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler 1-nji tom, Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008
5. “Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2003
6. “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin”, Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2007
7. Türkmenistanyň dürnükly ösüşi. Rio +10 Milli syn. Aşgabat, “Mega Başım”, 2002.
8. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan: Beýik Türkmenbaşy zamansynyň şanly 10 ýyly Türkmenistanyň ykdysadyýet we maliýe ministrligi, Türkmenistanyň Milli hasabat we maglumatlar instituty, Aşgabat, 2002.
9. Türkmenistanyň dünýäni, şu günü we ertiri M.H. Abalakowyň umumy redaksiýasy bilen. Aşgabat, 1997

- 10.Çaryýew B., Hudaýýarow M., Altybaýew G. Türkmenistanyň ykdysady we durmuş geografiýasy. Aşgabat, 2008.
- 11.Çaryýew B., Keşikow A., Altybaýew G. Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy. Aşgabat, 2009.
- 12.Öraýew N.O. Türkmenistanyň ykdysady we sosial geografiýasy. Aşgabat, “Magaryf”, 1992.
- 13.Illamanow Ýa, Babaýew A., Batyrow A. Her damjasy zer dänersi. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1996.
- 14.Weýsow K.W. Türkmenistan SSR-niň fiziki geografiýasy. Aşgabat, Magaryf, 1991.
- 15.Глазовский В.А. Экологические проблемы Туркменистана и пути их решения. Ашгабат, 1990.
- 16.Ýegengeldiýew E.G., Orazmyradow G. Maru-şahujahan, Çeper ykdysady derňew. Mary.”Mary welaýat çaphanasy”, 1995.
- 17.Ахмедов Х., Туманов Г.А., Снежко Г.Т. Формирование и развитие транспортной системы Туркменистана. Ашгабат, 1986.
- 18.Kaspiý ekologik maksatnamasy. Maksatnamanyň ýerine ýetirilişi barada hasabat. Aşgabat, 1999-2000.
- 19.Türkmenistanyň daşky gurşawyny goramak boýunça Milli maksatnamasy.
- 20.Türkmenisatnyň Tebigy goramak ministrligi. Aşgabat, 2000.
- 21.Перепись населения Туркменистана. 1995. том 1,2. Ашгабат, 1996
- 22.Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri. 2002-2006. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti. Aşgabat, 2007
- 23.BMG-niň klimatyň üýtgemegi baradaky. 2-nj tapgyr. Klimatyň üýtgemegi bilen baglylykda Türkmenistanyň

- ykdyadyýetiniň ileri tutulýan pudaklarynda mümkinçilikleriň artdyrylmagy. Aşgabat, 2006
24. Агроклиматические ресурсы Туркменской ССР. Отв. редактор Н.С.Орловский, З.И.Волосюк. Ленинград, «Гидрометеиздат», 1974
25. Алаев Ю.Б. Социально-экономическая география. Терминологический словарь. Москва, «Мысль», 1983.
28. Алисов Н.В., Хорев Б.И. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). Учебник. Москва, «Гардарики», 2004
29. Атлас мира. Москва, Изд-во ОНИКС, 2008
30. Войлошникова Н.А. Практикум по экономической и социальной географии мира. Москва, «Просвещение», 1988
31. География в таблицах. Справочник для школьников. Москва, Дрофа», 2000
32. География мирового хозяйства. Под редакцией Б.Н. Зимина. Москва, «Наука», 1992, I-II части.
33. География природных ресурсов. Методические разработки по дисциплине «Экономическая и социальная география мира». Саянск, 2005
34. География. Краткий словарь школьника. Москва, Дрофа», 2001
35. География. Тесты. Методическое пособие. Москва, Дрофа», 2000
36. Гладкий Ю.Н., Лавров С.Б. Экономическая и социальная география мира. Москва, «Просвещение», 1994
37. Кузнецов А.П. География. Население и хозяйство мира. Москва, «Дрофа», 1999
38. Лавров С.Б., Гладкий Ю.Н. Всемирная география. Москва, Дрофа», 1998

39. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных отношений. Москва «Прогресс», 1992
40. Любимов И.М. Общая политическая, экономическая и социальная география. Москва, «Гелиос АРВ», 2001
41. Максаковский В.П. Географический облик мира. Ярославль 1998, I-II части.
42. Максаковский В.П. Экономическая и социальная география мира. Москва, «Просвещение», 2000
43. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. Москва «МГУ», 1995
44. Наумов А.С., Холина В.Н. География населения и хозяйства мира. Москва, Дрофа», 1997
45. Постиндустриальное развитие капиталистических стран. Под редакцией Б.Н. Зимина. Москва, «Наука», 1996
46. Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. Москва «Аспект-Пресс» 1994.
47. Родионова И.А. Политическая карта мира. География мирового хозяйства. Москва, Дрофа», 1999
48. Родионова И.А., Бунакова Г.М. Экономическая география. Москва, «Мысль», 1999
49. Страны мира. Современный справочник. Москва, ООО Славянской книги», 2007
50. Страны мира. Социально-экономический словарь. Минск, «Миринда» 2004.
51. Экономическая и социальная география мира в вопросах и ответах. Москва, «Просвещение», 2006.

M A Z M U N Y

Giriş.....	7
I Bölüm. Dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy	
§1. Dünýäniň häzirkizaman syýasy kartasy.....	11
§2. Dünýäniň tebigy baýlyklarynyň geografiýasy. Tebigatyň we jemgyýetiň özara baglanşygy.....	25
§3. Dünýäniň ilatynyň sany, düzümi we geografiýasy.....	39
§4. Dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi.....	56
§5. Dünýäniň senagat önümçiligi. Ýangyç-energetika, dag magdan senagaty.....	68
§6. Işläp bejerýän senagatyň pudaklary.....	74
§7. Dünýäniň oba hojalygynyň geografiýasy.....	79
§8. Ulaglar ulgamy-maddy önümçiligiň üçünji esasy pudagydyr.....	86
§9. Bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy.....	93
Dünýäniň sebitler we döwletler boýunça häsiýetnamasy.	
Ýewropa	
§10. Ýewropanyň syýasy kartasy. Tebigy şertleri. Ilaty.....	98
§ 11. Ýewropa sebitiniň hojalygynyň umumy häsiýetnamasy.....	104
§ 12. Ýewropanyň taryhy-geografiki sebitleri. Günbatar Ýewropa ýurtlary.....	111
§ 13. Gündogar Ýewropa ýurtlary.....	120
§ 14. GDA-nyň Gündogar Ýewropa ýurtlary. Russiýa Federasiýasy.....	127
Aziýa	
§ 15. Aziýanyň syýasy kartasy. Tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty we hojalygy.....	136
§ 16. Aziýanyň taryhy-geografik sebitleri. Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlary.....	146

§ 17. Merkezi Aziýa ýurtlary.....	154
§ 18. Günorta Aziýa ýurtlary. Hindistan	160
§ 19. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary. Indoneziýa	168
§ 20. Gündogar Aziýa ýurtlary. Ýaponiýa	172
§ 21. Hytaý Halk Respublikasy.....	183
§ 22. Demirgazyk Amerika ýurtlary	190
Latyn Amerikasy ýurtlary	
§ 23. Sebitiň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary.	
Ilaty.....	203
§ 24. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň hojalygy.....	207
§ 25. Latyn Amerikasynyň taryhy-geografik sebitleri.....	212
Afrika	
§ 26. Afrikanyň syýasy kartasy. Tebigy baýlyklary.	
Ilaty.....	224
§ 27. Afrika ýurtlarynyň hojalygy.....	229
§ 28. Afrikanyň sebitleri.....	235
§ 29. Awstraliýa we Okeaniýa	248
§ 30. Umumyadamzat (global) meseleleri	258
II bölüm. Türkmenistanyň ykdysady we durmuş geografiýasy	
§31. Türkmenistanyň geografiki ýerleşşi.....	277
§32. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi.....	280
§33. Türkmenistanyň tebigy baýlyk mümkinçilikleri.....	286
§34. Türkmenistanyň ilatynyň geografiýasy.....	309
Türkmenistanyň halk hojalygynyň umumy häsiýetnamasy	
§35. Türkmenistanyň halk hojalygy bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde.....	322
Senagat önümçiligi	
§36. Ýangyç – energetika toplumy Senagatyň pudaklaýyn düzümi.	332
§37. Himiýa senagat toplumy.....	350
§38. Türkmenistanyň metal işläp bejerýän we maşygurluşygy senagaty.....	362

§39. Gurluşyk toplumy.....	368
Oba senagat toplumy	
§40. Oba hojalygy – ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr.....	373
§41. Ekerançylyk pudaklary. Däneçilik toplumy.....	377
§42. Türkmenistanda maldarçylyk toplumy.....	392
§43. Halkyň sarp edýän harytlary önümçiligi boýunça pudaklaryň toplumy.....	403
§44. Türkmenistanyň ulaglar we aragatnaşyk ulgamynyň geografiýasy.....	416
§45. Durmuş hyzmaty toplumynyň geografiýasy.....	434
§46. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy	440
§47. Türkmenistanyň durmuş- ykdysady sebitlere bölünişi.....	444
§48. Günbatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti (Balkan welaýaty).....	449
§49. Aşgabat şäheri—Merkezi Aziýada uly syýasy we ykdysady merkezdir.....	461
§50. Ahal durmuş-ykdysady sebiti(Ahal welaýaty).....	468
§51. Günorta Türkmenistan (Murgap) durmuş-ykdysady sebiti(Mary welaýaty).....	483
§52. Gündogar Türkmenistan ykdysady-durmuş sebiti (Lebap welaýaty).....	494
§53. Demirgazyk Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti (Daşoguz welaýaty).....	504
§54. Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň geljegi.....	517
Edebiýat.....	522
Mazmuny.....	526